

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია
ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა
და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი

ვახტანგ ითონიშვილი

ღვალები და ღვალები

II

თბილისი
2016

საისტორიო წყაროების, ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური, ტოპონიმიკური, ონომასტიკური, ფოლკლორული მონაცემებისა და სპეციალური ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე მონოგრაფიაში შესწავლილია ერთ-ერთი ქართველური ტომის – დვალეების ეთნიკური ისტორია, მათი განსახლების ტერიტორია და ის რთული ისტორიული პროცესები, რისი შედეგიც იყო ერთი მხრივ ოსთა მიერ დვალთა ასიმილაცია ისტორიულ დვალეთში (ბუდე დვალეთში), ხოლო მეორე მხრივ სამხრეთისაკენ მიგრირებულ დვალთა მიერ სამოსახლო რეგიონების შექმნა საქართველოში. კვლევის ქრონოლოგია მოიცავს პერიოდს უძველესი დროიდან დვალთა ცხოვრების დასასრულამდე. წიგნი განკუთვნილია როგორც სპეციალისტების, ისე დვალეების ვინაობის საკითხით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

რედაქტორი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ვალერიან ითონიშვილი

კარტოგრაფი ალექსანდრე ნაზლაიძე

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: ანა რუაძე,
მარიამ ბუტიკაშვილი

©ვახტანგ ითონიშვილი

VI. ეთნიკური ონომასტიკის პრობლემა

(ეთნონიმ „დვალის“ სემანტიკური ტრანსფორმაციისა და ოსებზე გადატანის საკითხისათვის)

წინა თავში ჩატარებულმა კვლევამ დაგვარწმუნა, რომ დვალთა ეთნიკური ვინაობის პრობლემის დამუშავებაში გადამწყვეტი დაბნეულობა შეიტანა არა იმდენად წერილობითი წყაროების ცნობების არამართებულმა ანალიზმა, რამდენადაც ძველი დვალეებისა და თანამედროვე ოსითუალების (ე. ი. თუალგომელი ოსების ლოკალური ეთნოტერიტორიული ჯგუფის) ურთიერთშეთანაბრების პრაქტიკამ. ამასთან, თუკი სწავლულთა ერთმა ჯგუფმა უბრალოდ აღლო ვერ აუღო ეთნონიმ **დვალის** მიერ დროთა განმავლობაში განცდილ შინაარსობრივ-ფუნქციონალურ მეტამორფოზას და, შესაბამისად, ვერც **თუალების დვალეთან** ხელალებით გაიგივებისაგან შეიკავა თავი, მკვლევართა მეორე ჯგუფმა განზრახ აუარა გვერდი ხსენებული ეთნონიმის სემანტიკური გრადაციის არსებით ნიუანსებში ჩაღრმავებას და დვალეების უსათუოდ ოსებად გამოყვანაზე წინდანი გათვლილ მეცადინეობას სწორედ ცნება **დვალის** პირვანდელი მნიშვნელობის გვიანდელი გაბუნდოვნების, ოსების ერთ ნაწილზე გადატანისა და **თუალის** სახეშეცვლილი ფორმით ოსურ ენდოეთნონიმიურ სექტორში მისი დაუნჯების ფაქტის იდეალიზაცია დაუდო საფუძვლად.

ამდენად, ხაზგასმული გარემოება გვაიძულებს, რომ საგანგებოდ შევეხოთ ეთნიკურ სახელწოდებათა დეეთნონიმიზაციისა და ტრანსპლანტაცია-აბსორბციის საკითხს და გამოვარკვიოთ დვალთა ტომის ეთნიკური კუთვნილების განსაზღვრის მიზანშეწონილობა მარტოდენ მისი ეთნორედუციების ბოლოდროინდელი პროცესის ისეთ შედეგებზე დაყრდნობით, როგორებიცაა: 1. სახელწოდება **„დვალის“** გადაქცევა ერთ რიგით ქართულ გვარსახელად ან ზოგადად **„ყაჩალის“**, **„გაყაჩაღებული ოსის“**, **„ოსთა ავაზაკური პარტიის“**, **„ხეპრეს“** – აღმნიშვნელ ტერმინად (მთიულეთი, რაჭა) 2. ქართველთა ერთი ნაწილის (კერძოდ, მთიულეების, ქართლელების, რაჭველების) მიერ *nomen gentile* **„დვალის“** ინერციით გადატანა დვალთა განსახლების ისტორიულად ცნობილ არეალში დამკვიდრებულ ოსებზე და **„დვალის“** გამოყენება ამჟერად უკვე **„ოსის“** სინონიმის დონეზე; 3. ასიმილირებული ეთნონიმის **„დვალის“** **„Тыал“-ის** ფორმით მიმაგრება **„ბუდე დვალეთში“** (ოს. „თუალგომში“) მცხოვრებ ოს-ირონთა ეთნოტერიტორიულ ჯგუფზე და მისი საბოლოოდ გაფორმება ოსური ეთნონიმის ცნებად.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ეთნონიმთა სემანტიკური ტრანსფორმაციის, ერთი ეთნიკური სხეულიდან მეორეზე გადანერგვის (– ეთნონიმთა ტრანსპლანტაციის) ან ამა თუ იმ ეთნიკური ერთეულის მიერ მისთვის მანამდე უცხო ეთნონიმის მერმინდელი გათავისების

(– ეთნონიმის აბსორბციის) ფაქტები კარგა ხანია იქცევეს მკვლევართა (თ. სახოკიას, ნ. მარის, ვ. მილერის, ი. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილის, ვ. აბაევის, ბ. პიოტროვსკის, ე. კრუპნოვის, გ. მელიქიშვილის, ვ. გამრეკელის, ვ. ვინოგრადოვის, ნ. ვოლკოვას და სხვ.) ყურადღებას¹. თუმცა ჩვენ ჯერაც მოკლებული ვართ აღნიშნული მოვლენისადმი მიძღვნილ სპეციალურ ნაშრომს, სადაც უხვად იქნებოდა წარმორჩენილი დვალის მსგავსი ბედის მქონე ეთნონიმები და სხარტად იქნებოდა გადმოცემული თითოეული მათგანის ისტორია.

როგორც ჩანს, ამ ტიპის ნაშრომის წინასწარი მონახაზები თავის დროზე ჰქონდა ნ. ბერძენიშვილს, რომლის ინტერესი ეთნიკურ ტერმინთა დეეთნონიმიზაციის ზოგიერთი ასპექტისადმი მკაფიოდაა გამჟღავნებული „ქართლის ცხოვრებაში“ ხსენებულ „ქურდთა“ მნიშვნელობასთან და ცალკეულ სოციალურ ტერმინთა წარმომავლობასთან დაკავშირებით მოცემულ შემდეგ განმარტებებში: „არაა, რა თქმა უნდა საფიქრებელი, რომ აქ ქურდი მპარავის მნიშვნელობითაა ნახმარი. ის აქ ისევე ხალხს ნიშნავს, როგორც ლეკი ან ყივჩაყნი, თუ თარასნი (ან თარსანი). ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ ქართული ცნება „ქურდი“ ამ სატომო სახელიდან იყო ნაწარმოები, ისე როგორც ყაზახი (ქართლში) ან ყაჩალი (შეიძლება ყივჩაყისაგან??)... კოლხი – გლეხი, კიმერი – გმირი, ქურდი – ქურდი, ყაზახი – ყაზახი, ყივჩალი – ყაჩალი? ლეკი – ლეკია ყაზახი... უეჭველია, თითქო, რომ ადრინდელი ტერმინი „ქურდი“ ჩვენში შემოსული უნდა იყოს აქედან, როგორც სატომო სახელი და შემდეგ კი მპარავის მნიშვნელობით (შეადარე: „გმირი“, „ჩაჩანი“, „სომეხი“, „ლეკი“, „თათარი“, „ურეი“. ყოველ ასეთ ცნებაში ხალხი კი აღარა, არამედ რაღაცა მხარე იგულისხმება მი-

¹ თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, ტ. I, შ. ძიძიგურის, რედ. თბ., 1950, გვ. 15, 57, 159; ტ. III, გ. ჩიტაიას რედ., თბ., 1955, გვ. 235; მისივე, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, მეორე შეესებული გამოც., თბ., 1979, გვ. 26, 32, 57, 88, 249, 685, 954; Н. Я. Марр, Избранные работы, т. 1, Л., 1933, с. 138-148, т. 3, М.-Л., 1934, с. 14-15, 166, 259-300, т. 5, Л., 1935, с. 23-24; ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 9, 12, 47-51; ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 7, 94, 101, 480-487; ტ. III, თბ., 1959, გვ. 14-19, 51, 74; ტ. V, თბ., 1987, გვ. 39; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1990, გვ. 365, 605-606; კ. გრიგოლია, ნ. ბერძენიშვილი – „ქართლის ცხოვრების“ მკვლევარი, „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან“, თბ., 1976, გვ. 24; В. И. Абасев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1, М.-Л., 1958, с. 530. т. III, Л., 1979, с. 326-327; Е. И. Крупинов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, с. 392; Г. А. Меликишвили, Наир-Урарту, Тб., 1954, с. 132-135, 154-159, 407-409, 419; მისივე, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 62-65, 94; В. Б. Виноградов, Сарматы Северо-Восточного Кавказа, «Труды Чечено-Ингушского научно-исследовательского института», т. VI, Грозный, 1963, с. 157, 178; Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, с. 20-21, 94, 108-109.

სი)². „...რომ ქართულ-ქართველურ, თუ კავკასიურ ენებში სოციალურ ნოდებრივი ტერმინები ტომთა სახელწოდებისაგან არის ნაწარმოები (ვარგი, აამსთა, გლეხი, ერი, გურზიაკ, ჩაჩანი, გმირი, საკა) საკმაო მონ-
მობაა, რომ „მოდმე“ ტომებს შორის მძაფრი ბრძოლა მიმდინარეობდა იმ
დროს, განსაკუთრებით, როცა კლასობრივი საზოგადოება ყალიბდებოდა
ამ ტომებში... თუ თავიდან ბოლომდე არა, მის დიდ ნაწილში გასაზიარე-
ბელია მარის მიერ პირველად გამოთქმული მეცნიერული მოსაზრება,
რომ კავკასიური კლასობრივი საზოგადოების სხვადასხვა წოდებანი სა-
ტომო სახელებისგან არის ნაწარმოები (გლეხი, ვარგი, აამსთა, შინაკანი
და სხვ.)³.

სამწუხაროდ, ეთნიკურ სახელწოდებათა სემანტიკური ტრანსფორ-
მაციის საკითხის გაშუქება არ დასცალდა ს. ჯანაშიასაც, რომელიც ერთ-
ერთ თავის წერილში ალბათ შემთხვევით არ უთმობს ადგილს სატომო
სახელთაგან ნაწარმოები ქართული გვარების არასრულ ნუსხას (მეგრე-
ლიშვილი, რაჭველიშვილი, იმერლიშვილი, ქართველიშვილი // ქორთოძე
// ქორთუა, ბერძენიშვილი // ბერძნიშვილი, თათრიშვილი, რუსიაშვილი,
ჩერქეზიშვილი // ჩარგაზია და სხვ.) და იქვე, სქოლიოში, სავსებით მარ-
თებულად შენიშნავს: „რა თქმა უნდა, ყველა ეს გვარი უცხოური წარმო-
შობისა არ არის. ზოგჯერ უცხო ტომის სახელი პირის სახელის ან მეტსა-
ხელის როლში გამოდიოდა და აქედან გადადიოდა შთამომავლობაზე“⁴.

არადა, უნდა ვაღიაროთ, რომ მსოფლიო ოიკუმენის მთელ რიგ რე-
გიონებში (მეტადრე კავკასიაში) ეთნიკურ სახელწოდებათა სრული თუ
ნაწილობრივი დეეთნონიმიზაციის (დეონიმიზაცია-აპელატივიზაციის
ან სხვა თანრიგის ონიმად ჩამოყალიბების) ან პირიქით, უფრო მაღალი
ტაქსონომიური რანგის ეთნიკურ ტერმინად (– ერთგვარ სუპერეთნო-
ნიმად) გადაქცევის სპექტრი მართლაც ძალზე მრავალმხრივია. ჩვენ ხომ
თამამად შეგვიძლია ლაპარაკი ეთნონიმთა მიერ თავიანთი პირვანდელი
მნიშვნელობის შეცვლის სულ ცოტა შვიდ ძირითად შემთხვევაზე, როდე-
საც: 1. ეთნონიმი გარდაიქმნება ჩვეულებრივ ანთროპონიმად (პი-
როვნულ ან გვარისსახელად); 2. ეთნონიმი იქცევა რაიმე საგნის, მა-
ტერიალური თუ სულიერი კულტურის ელემენტის, ბუნების მოვლე-
ნის აღმნიშვნელ საზოგადო სახელად (დეონიმურ აპელატივად); 3. ეთ-
ნონიმი იძენს ადამიანის პიროვნული თვისებისა და გარეგნული იერ-
სახის (ფიზიკური ჰაბიტუსის), აგრეთვე ნომინაციის ობიექტთან ნო-
მინატორის დამოკიდებულების გამომხატველი აღწერილობითი (დეს-
კრიფციული) ტერმინის, განმადიდებელი ან დამცირებით-კინობითი
სახელის მნიშვნელობას; 4. ეთნონიმი გარდაიქმნება მთელი ხალხის

² კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 365.

⁴ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. II, გვ. 487.

თუ კონკრეტული ინდივიდის) საქმიანობის ტიპის, ცხოვრების წესის და კონფესიური კუთვნილების აღმნიშვნელ საზოგადო სახელად, ან-და ზოგადად „უცხოელის“, „ბარბაროსის“, თუ „კეთილშობილის“ მნიშვნელობით ხმარებულ კლასიფიკატორულ ტერმინად; 5. ეთნონიმი იქცევა ჩვეულებრივ მითონიმად ანდა რაიმე ზღაპრული პერსონაჟის თუ კულტის ობიექტის აღმნიშვნელ საზოგადო სახელად; 6. ეთნონიმი იძენს საზოგადოების ამა თუ იმ ფენის აღმნიშვნელი ნომენკლატურული სოციალური ტერმინის შინაარსს; 7. ეთნონიმი დროთა განმავლობაში კარგავს თავის პირვანდელ ვიწრო – ეთნიკურ შინაარსს და ღებულობს შემკრებლობითი ცნების (resp. ამა თუ იმ ვრცელი რეგიონის ეთნიკურად არაერთგვაროვანი მოსახლეობის მისამართით გამოყენებული სუპერეთნონიმის) მნიშვნელობას.

ცხადია, არანაკლებ საინტერესოა, ეთნიკურ სახელწოდებათა ტრანსპლანტაცია-რეზორბციის, ვითარცა პოლიეთნიკურობით გამორჩეული და ეთნიკური პროცესების სირთულით ღირსშესანიშნავი მხარეებისათვის (მათ შორის კავკასიისათვის) ერთნაირად დამახასიათებელი მოვლენის ისეთი კერძო გამოვლინებანიც, როგორებიცაა: 1) ამა თუ იმ ეთნოსის მიერ სხვა ეთნოსის ან ეთნოგენტილური ჯგუფის აღმნიშვნელი ჯგუფის სახელწოდების ასიმილაცია და საკუთარ ენდოეთნონი-მიურ ნიადაგზე გადმოწერვა; 2) ეთნონიმის გადატანა მისი გამოყენების ოდინდელი ადრესატის განსახლების არეალის გვიანდელ მოსახლეობაზე (– იქ დამკვიდრებულ ახალ ეთნოსზე ან ეთნოდერივატზე); 3) მეზობელი თუ არამეზობელი ეთნოსის აღმნიშვნელი ეთნონიმის მოტივირებული ან უმოტივიზაციო გადატანა სულ სხვა ეთნოსზე; 4) მეზობელი ეთნოსის შიდაეთნიკური დანაყოფის (ლოკალური ეთნო-პარციალური ჯგუფის) აღმნიშვნელი მიკროეთნონიმის გავრცელება მთელ ამ ეთნოსზე.

მართალია, ჩვენ საკმარისზე მეტი რაოდენობით მოგვეპოვება წინ-თქმულის საილუსტრაციო მონაცემები, მაგრამ საკითხის აქტუალობა გვეკარნახობს მათ ვრცლად გამოზეურობას და საფუძვლიან კომენტირებას. თანაც, განსახილველი მასალის სპეციფიკიდან გამომდინარე უპრიანი-ა, რომ ჯერ ეთნიკურ სახელწოდებათა სემანტიკური ტრანსფორმაციი-სა და ტრანსპლანტაცია-რეზორბციის საყოველთაოდ ცნობილ ტენდენ-ციებზე გავამახვილოთ ყურადღება, ხოლო შემდეგ უკვე თავად ეთნონიმ დვალის თავგადასავლიდან გამოტანილი დასკვნების ავ-კარგიანობა ვაქციოთ მსჯელობის საგნად.

1. ეთნონიმთა სემანტიკური ტრანსფორმაციის შესახებ

ა) ეთნიკურ ტერმინთა პირვანდელი ვიწრო-ეთნიკური შინაარსი-საგან დაცლისა და ერთმანეთის მონათესავე თუ არამონათესავე ხალხებისგან შენივთებული ეთნოკონგლომერატის აღმნიშვნელ სუპერეთნონიმებად გადაქცევის ტენდენცია, რაც ხშირად წინ უსწრებს და გარკვეულწილად აჩქარებს კიდევ ნებისმიერი რანგის ეთნონიმის (მათ შორის სუპერეთნონიმების) დეეთნონიმიზაციის პროცესს, ეთნიკურ სახელწოდებათა სემანტიკური ტრანსფორმაციის ერთ-ერთი უმთავრესი და ალბათ ყველაზე ნაადრევი გამოვლინებაა.

სკვითი და სარმატი, ალანი და ჰუნი, თურქი და თათარი, ლათინი და ფრანგი, ჩერქეზი და სარკინოზი – აი სანიშნუში მიკრონუსხა ერთ დროს ლოკალურ ეთნოსებზე (ან ეთნოგენტილურ ჯგუფებზე) მიმაგრებული იმ ეთნონიმებისა, რომელთაც შემდგომში მრავალი ეთნოსის აღმნიშვნელ კრებით სახელებად ფორმირება განიცადეს და რომელთა ერთი ნაწილი სრულ ან ნაწილობრივ დეეთნონიმიზაციასაც დაექვემდებარა.

რამდენადაც ჩვენს ნაშრომში სტრაბონის ერთი სადავო ცნობის განხილვასთან დაკავშირებით დანვრილებით შევეხეთ ეთნონიმების „სკვითის“, „სარმატიისა“ და „ალანის“ სემანტიკური გრადაციის საკითხს, ხსენებული ტერმინების პირვანდელ და გვიანდელ მნიშვნელობაზე განმეორებით ყურადღების აქცენტირება ამჯერად ნამდვილად აღარ ღირს. რაც შეეხება „ჰუნს“, „თურქს“, „თათარს“, „სარკინოზს“ (ან „სარაცინს“), „ლათინს“, „ფრანგს“, და „ჩერქეზს“, მათ შესახებ ძალზე მოკლედ შეიძლება ითქვას, რომ გარკვეული ქრონოლოგიური პერიოდიდან ისინი წარმოჩნდებიან, როგორც კრებითი სახელწოდებები 1) აზიის კონტინენტის მრავალრიცხოვანი აგრესიული მომთაბარე-მეჯოგე წარმართი თუ მაჰმადიანი ხალხებისა (// ჰუნი, „თურქი“, „თათარი“); 2) მახლობელი აღმოსავლეთის და აფრიკის მაჰმადიანებისა (// „სარაცინი“ // სარკინოზი“); 3) ზოგადად დასავლეთ ევროპელებისა (// „ლათინი“, „ფრანგი“) და 4) ჩრდილოეთ კავკასიის თითქმის მთელი მრავალეროვანი მოსახლეობისა (// „ჩერქეზი“).

მეტად ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ XX საუკუნის 20-იანი წლებიდან მოყოლებული საბჭოთა იმპერიის მაინცდმაინც რუსეთთან, ხოლო საბჭოელების რუსეთთან მაშინალური გაიგივების მიზეზით მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში ტერმინი რუსი ყოფილი სსრკ-ის მთელი მოსახლეობის აღმნიშვნელ სუპერეთნონიმად იქცა და ასეთი ფართო გაგებით მისი აქტიური გამოყენების პრაქტიკას სსრკ-ის დაშლის მერმეც საკმაოდ დიდი გასაქანი აქვს.

ბ) ეთნონიმის გადაქცევა ანთროპონიმად და ტოპონიმად ძალზე ფართოდ გავრცელებული მოვლენაა. ამ უკანასკნელზე ჯეროვან წარ-

მოდგენას გვიქმნის მრავალი ხალხის მდიდარი ონომასტიკონი, სადაც ყოველ ნაბიჯზე ხერხდება როგორც ეთნონიმთაგან ნაწარმოები პიროვნული ან გვარის სახელების, ისე გეოგრაფიული სახელების (უპირატესად კომონიმების) მიკვლევა.

ასე, მაგალითად, ქართულ ანთროპონიმთა ლექსიკონში ვადასტურებთ მამაკაცთა სახელებს: აბაშ // აბაში // აბაშო, ადიგვერ, ადიგო, ავლან, არაბ, აღვან, ბაშკირ, ბაცა // ბაცო, ბერძენა, ბულღარ // ბულღაირ, თათარა // თათარი, თურქა // თურქია, ინგუშ, ინდო // ინდუა, კაზაკია, ლეკი // ლეკა // ლეკია // ლეკო // ლეკუა, ოსა // ოსე // ოსია // ოსკია // ოსო, სავო // მუსავი, საბირა, საკა, ურუმია, ფრანგი, ქურდი, ლილველა, ყაბართა, ყაზახა, ყარაჩი, შარმათ, ჩარგა // ჩარგას // ჩარგაზ // ჩერგეზი // ჩერქეზა, ჩინელი, ხაზარა // ხაზარათი, ჯიქი // ჯიქო // ჯიქუა // ჯიქური, გურჯა, თუბალი // თუბალური, თუშა // თუშო, თორელი // თორელა, ივერი, კახა // კახი // კახია // კახო // კახუა, კუხე, მარგალი, მესხა, ფშაველა // მშაველა, წოვა, ხალიბი, ხეცსურა, ჯავახ // ჯავახა⁵, რომელთა უმეტესობის აშკარად ეთნონიმიური წარმომავლობა, ვფიქრობთ, ეჭვს არ შეიძლება იწვევდეს. ასევე მეტად შთამბეჭდავია ეთნონიმიური წარმომავლობის პიროვნულ სახელთაგან ან უშუალოდ ეთნონიმთაგან აფიქსაციით თუ აფიქსაციის გარეშე ნაწარმოები ქართული გვარსახელების სიაც: აბაზგია, აბაშიძე, აბდალაძე, აბშილავა // აფშილავა, ალანია, არაბიძე // არაბული, აფხაზავა // აფხაზი // აფხაზიშვილი, ბერძენი // ბერძენიძე // ბერძენიშვილი // ბერძნიშვილი // ბერძული // ბურძულიშვილი, დიდოიძე, თათარაშვილი // თათარაიძე // თათრიშვილი, //თურქაშვილი //თურქია // თურქიაშვილი, ლეზგიშვილი, ლეკიშვილი // ლეკიაშვილი, ოსიძე // ოსაძე // ოსია // ოსიაშვილი, სავარია, სომხიშვილი, სპარსიაშვილი, ურუმაშვილი, ფრანგიშვილი, ქაშაგია // ქაშაგიშვილი // ქაშაკიშვილი, ქისტისშვილი // ქისტაური, ქურდაძე // ქურდაშვილი // ქურდიანი // ქურდობაძე // ქურდოვანიძე, ქურთიშვილი, ლილვიშვილი, ყაჯრიშვილი, ყიფჩაყიძე, ჩარგაზია // ჩერქეზია // ჩერქეზიშვილი, ძურძუკი, ხაზარაძე, ხუნდაყიშვილი, ჯიქია // ჯიქიძე // ჯიქიშვილი და სხვ.; გურული // გურიელი // გურიელიძე, თაკვარელია, თუშიშვილი // თუშური, თორელი, კახელი // კახეთელიძე //კახელიძე // კახელაშვილი // კახაძე // კახიძე // კახიანიძე // კახიაშვილი // კახოიძე // კახოშვილი // კახუაშვილი // კახურაშვილი, კლარჯიაშვილი // კლარჯიშვილი, კუხიშვილი // კუხიანიძე // კუხილავა // კუხელაშვილი // კუხალაშვილი // კუხალეიშვილი // კუხარაშვილი, ლაზიშვილი, მეგრელი // მეგრელიძე // მეგრელაძე // მეგრელიშვილი // მეგრელაური, მესხი // მესხაძე // მესხია // მესხელი // მესხიშვილი // მესხიძე // მესხორაძე // მუსხელიშვილი // მუსხრიკიძე, მთი-

⁵ ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1967.

ულიშვილი, მოხევიშვილი, რაჭველიშვილი, სვანი // სვანიძე // სვანაძე // სვანელი // სვანიშვილი, ფშაველი // ფშაველაშვილი, ფხოველაშვილი // ფხოველი, ქართველაძე // ქართველიშვილი // ქართავა // ქორთაშვილი // ქორთიაშვილი // ქორთლიშვილი // ქორთოძე // ქორთუა // ქორთუშვილი, ქართლელიშვილი, ქსნელაშვილი, შონავა // შონია, შავშიშვილი, ჭანიძე // ჭანიშვილი, ხანდაველი // ხანდოელიშვილი, ხევსურიშვილი // ხევსურიანი, ჯავახი // ჯავახაძე // ჯავახიშვილი // ჯავახია და სხვ.

როგორც დამონშებული ნუსხიდან ჩანს, საქართველოს სინამდვილეში დეეთნონიმიზაციის პროცესში ჩათრეული აღმოჩნდა ერთი მხრივ „უცხოტომთა“ აღმნიშვნელი მრავალი ეთნიკური ტერმინი (აბაზგი, აფხაზი, აბშილი ან აფშილი, აბაში, აბდალი, ადიგე, ავლანი, არაბი, აღვანი, ბაშკირი, ბერძენი, ბულღარი, დიდო, თათარი, თურქი, ინდო, ინგუში, ლეზგი, ლეკი, ოსი, სავარი ან სავირი // საბირი, საკი, სომეხი, სპარსი, ურუმი, ფრანგი, ქაშაგი, ქისტი, ქურდი, ქურთი, ღლიღვი, ყაჯარი, ყიფჩაყი, შარმათი ან სარმატი, ჩერქეზი, ჩინელი, ძურძუკი, ხაზარი, ხუნძი, ჯიქი), მეორე მხრივ კი მთელი ქართველი ხალხის ან მისი ცალკეული ეთნოპარციალური ჯგუფების აღმნიშვნელი ენდო თუ ეგზოეთნონიმები (ქართველი ან ქორთუ, გურჯი, ბაცა, გურული, მარგალი ან მეგრელი, თაკვერელი, თუში, თორელი, ივერი, კახი, კლარჯი, კუხი, ლაზი ან ჭანი, მესხი, მთიული, მოხევე, რაჭველი, სვანი ან შონი, ფშაველი, ფხოველი, ქიზიყელი, ქსნელი, შავში, წოვა, ხალიბი, ხანდოელი, ხევსური, ჯავახი). ამასთან, ზოგიერთი მათგანი წმინდა ფუძით გვხვდება პიროვნულ თუ გვარის სახელებად (მაგ.: აფხაზი, ავლანი, მესხი, სვანი, ჯავახი და სხვ.) ან კიდევ ანთროპონიმად გამოიყენება თავისი პირვანდელი მნიშვნელობის შესახებ უწინდელი ცოდნის ბოლომდე გაქრობის პირობებში (მაგ.: აღვანი, შარმათი, ძურძუკი და სხვ.), რაც ეთნიკურ სახელწოდებათა ერთი ნაწილის სრულ დეეთნონიმიზაციაზე მეტყველებს.

ცხადია, ხაზგასმულმა მოვლენამ ფრიად ღრმა კვალი დაამჩნია სხვა კავკასიელი თუ არაკავკასიელი ხალხების ონომასტიკურ ველსაც. ასე, მაგალითად, აფხაზურ ანთროპონიმიკონში ფიქსირდება ეთნონიმთაგან ნანარმოები გვარსახელები: Шармат (← „შარმათი“ // „სარმატი“), Осия (← „ოსი“), Алания (← „ალანი“), Арнаут („არნაუტი“ = „ალბანელი“), Апсаа, Апсауа (← „აფსუა“), Чачба, Чачаа, Чичба, Чичибая (← „ჩაჩი“), Чанба (← „ჭანი“), Лазба (← „ლაზი“), Агрба (← „აგრუა“ = აფხ. „მეგრელი“), Асвануа (← „ასვანუა“ = აფხ. „სვანი“) და სხვ.; ადიღურ (ჩერქეზულ) საკუთარ სახელთა შორის გვხვდება გვარის სახელები: Абаза, Абадзе (← „აბაზა“; „აბაძე“), Кушхъа (← „კუშხე“ = ყაბარდ. „ოსი“); ყარაჩაელთა და ბალყარელთა შორის დასტურდება: Апсуалар („აფსუა“), Энцилар (← „ეზხე“ = ბალყ. „სვანი“; „ქართველი“), Чергаслар (← „ჩერგესი“ // „ჩერქეზი“),

Шванглар (← „შვან“ // „სვანი“), Чеченлар (← ჩეჩენი); ოსთა შორის: Малхьфрта (← „მალყარი“ = ბალყარელი), Черкасата (← ჩერკასი // „ჩერქეზი“), Уырымта (← „ურუმი“), Уырыста (← „ურუსი“ = „რუსი“?), Хазахта (← „ყაზახი“?), Тæтæратæ (← „თათარი“), Туркинта, Туркитæ (← „თურქი“). Дыгур (← დიგური), Осиата (← „ოსი“), Къуаманта (← „კუმანი“ = „ყივჩაყი“?) და სხვ., ნოღაელთა შორის: Туркменов (← „თურქმენი“), Кипчаков (← „ყიფჩაყი“), Паиманов (← „ნაიმანი“), Канглиев (← „კანგლი“) და სხვ.; რუსებსა და უკრაინელებს შორის გავრცელებული გვარსახელები: Мокшин, Башкир, Башкиров, Черкесов, Мордвинов, Литвинов, Латыш, Латышев, Греков, Гречанин, Мещеряков, Мещеринов, Черемышн, Поляков, Польских, Ляхов, Шведов, Татаринов, Татаринцев, Татарчук, Калмыков, Турчанинов, Немцов, Немчинов, Чехов, Французов აგრეთვე ნაწარმოებია ეთნონიმებისაგან: „მოშკინ“, „ბაშკირ“, „ჩერკას“, „მორდვინ“, „ლიტვინ“, „ლატიშ“, „გრეკ“ // „გრეჩანინ“, „მეშჩერიაკ“ // „მეშჩერინ“; „ჩერემის“, „პოლიაკ“, „ლიახ“, „შვედ“, „ტატარ“ // „ტატარინ“, „კალმიკ“, „ტურკ“ // „ტურჩანინ“, „ნემეც“ // „ნემჩინ“, „ჩეხ“, „ფრანცუზ“. იგივე ითქმის ევროპის სხვადასხვა ხალხებთან დამოწმებულ ისეთ გვარსახელებზეც, როგორიცაა: ინგლისური Scott (← „სკოტ“ = „შოტლანდიელი“), Norman (← ნორმანი), Turing (← ტიურინგი – ერთ-ერთი ძველგერმანული ტომი); გერმანული Sachs (← „საქსი“), Franck (← „ფრანკი“), Polak (← „პოლაკი“ = „პოლონელი“?); ფრანგული vandal (← „ვანდალი“), Wallon (← „ვალონი“), Allrmane (← „ალემანი“); იტალიური Galli (← „გალი“), Svevo (← „ხვევი“ – ერთ-ერთი ძველგერმანული ტომი), Romano (← „რომანო“ = „რომაული“?); უნგრული Magyar (← „მადიარი“ = უნგრ. „უნგრელი“), Hunyadi (← „ჰუნი“), Saxe (← „საქსი“), Kun (← „კუნი“ = „ყივჩაყი“), Horvath (← „ხორვატი“); Jasrai (← „იასი“ = „ალან-ოსი“), პოლონური Czechowicz, Creszko (← ჩეხი), Slowacki (← „სლოვაკი“), Prus (← „პრუსი“), ჩეხური Slavik (← „სლავი“), Āech (← „ჩეხი“), რუმინული Tătărăscu (← „ტატარი“), Slavici (← „სლავი“), Komaneči (← „კომანი“ = „ყივჩაყი“); ბულგარული Славейков (← „სლავი“), Сираков (← „სირაკი“ = ერთ-ერთი ძველი სარმატული ტომი), Полианов (← „პოლიანი“ = ერთ-ერთი აღმოსავლურ სლავური ტომი) და ა. შ.

რაც შეეხება ეთნიკურ ტერმინთა ტოპონიმებად გარდაქმნის ტენდენციას, ეს უკანასკნელი არანაკლებ მკაფიოდაა გამჟღავნებული ცალკეულ ეთნონიმთაგან ნაწარმოები ისეთი გეოგრაფიული სახელების მრავლად არსებობის ფაქტში, როგორებიცაა მაგალითად: „ფხოველი“, „ფშაველი“, „ჯავახი“, „მუსხი“, „ზანა“, „ხალდე“, „კასპი“, „ირი“, „ბორჩალუ“, „აბდალო“, „ჩერქეზიხუ“ (– საქართველოში), „Каджар“, „Болгар“,

"Гаргар", "Урум", "Татар", "Ширак", "Аирум" (– აზერბაიჯანსა და სომხეთში), "Апсуа", "Дигора" (– ჩერქეზეთსა და ოსეთში) "Славск", "Славянск", "Славианосербск", "Славское", "Мокша", "Мурома", "Половцы", "Торкл", "Кимры", "Руски", "Татарск", "Пермь", "Лопь", "Татарово", "Черкасы", "Песченеги" (რუსეთსა და უკრაინაში), "Allan", "Vallon" (– საფრანგეთში), "Влахи", (– ბულგარეთში), "Агнати" (კვიპროსზე), "Rumanovi" (– რუმინეთსა და მაკედონიაში); "Bachtiar" (– თურქეთში), "Algonkine", "Dela-ware", "Оттава" (– აშშ-სა და კანადაში) და სხვ.

გ) ეთნონიმის გადაქცევა რაიმე საგნის, მატერიალური თუ სულიერი კულტურის ელემენტის, ბუნების მოვლენის აღმწმენელ საზოგადო სახელად (დეონიმურ აპელატივად) ასევე ფართოდ გავრცელებული მოვლენაა. ჩვენ მრავალი ასეთი შემთხვევა შეგვიძლია დავასახელოთ, როდესაც ესა თუ ის ეთნონიმი უცხოენობრივ გარემოში სავსებით მოტივირებულ სემანტიკურ ტრანსფორმაციას განიცდის და ნაწილობრივ ან სრული დეეთნონიმიზაციის კვალობაზე ადგილობრივ გეოგრაფიულ, ეთნოგრაფიულ, ბოტანიკურ და ზოოლოგიურ ტერმინად, უპირატესად კი საყოფაცხოვრებო ლექსიკის ცნებად ფორმდება.

ასე, მაგალითად, ძველი ებრაელი, ბერძენი, რომაელი და ბიზანტიელი ავტორები ახლო აღმოსავლეთს მეტალურგიის სამშობლოდ, ხოლო ქართველური მოდგმის ტომებს ხალიბებს ან ხალდეებს და თუბალ-ტიბარენებს რიგი ფერადი ლითონებისა და რკინის პირველმანარმოებლებად თვლიდნენ მთელ მსოფლიოში. ბიბლიაში ხსენებული და მკვლევართა მიერ „თაბალ“ // „თუბალ“ // „ტიბარ“ // „ტიბარენების“ ტომის ეთნარქად შერაცხილი თობელი (ან თუბალკაინი) ნიადაგ შემთხვევით არ არის დახასიათებული, როგორც „კვერით ხურომ, მჭედელი რვალისა და რკინისა“. ხალიბებზე (მერმინდელ ხალდეზე), ვითარცა მეტალურგიული ტრადიციებით სახელგანთქმულ ტომზე, საგულისხმო ცნობებს გვანვდიან ჰომეროსი (ძვ. წ. VIII ს.), ექსილე (ძვ. წ. 525-456 წწ.), ქსენოფონტე (ძვ. წ. 435-355 წწ.), ხოლო იოანე მარცელინე (IV ს.) და იოანე ცეცე (XII ს.) პირდაპირ მიუთითებენ, რომ ხალიბებმა (Chalybes, Χαλβες) „პირველად მოიპოვეს და დაამუშავეს რკინა“⁶ და რომ სპილენძიც „ხალიბების მონაპოვრად ითვლება“⁷. ამდენად, სავსებით არგუმენტირებულად გამოიყურება სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული ის თვალსაზრისი, რომ ფოლადისა და სპილენძ-თითბერის აღმნიშვნელი ისეთი სახელწოდებები, როგორიცაა ბერძნული Χαλυσ (= „ფოლადი“, ქართული **ხალდი**, **ჭანარი** // **შანარი**, **ტობართინი** (= რკინისა და რკინეულის სახეობათა დიალექტური სახე-

⁶ „გეოგრაფიკა“, ტ. I, აღ. გამყრელიძის და ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1961, გვ. 110-111.

⁷ „გეოგრაფიკა“, ტ. VII, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., თბ., 1967, გვ. 27.

ლები), სპარსული *tubal* // *tupal* (= ლითონის ბურბუმელა ან ცხელი კვერ-
ვის შედეგად მეტალისაგან ჩამონაცვენი ფიფქი"), არაბული *tabal* (= „რკი-
ნა"), სპარსული *mes* (= „სპილენძი"), ძველნორვეგიული *messing*, გერმანუ-
ლი *mesinc*, ინგლისური *masstling* და პოლონური *moissondz* (= „სპილენძი"),
სწორედ ხალიბების ან ხალდების, ჭანების, თაბალ // თუბალ // თობელ
// თაფალების ან ტიბარ // ტიბარან // ტიბარენების და მოსინიკების
სატომო სახელებისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები⁸.

ვფიქრობთ, დამაჯერებლობას არაა მოკლებული ის ვარაუდიც,
რომ სპილენძისა და კალის ბერძნული სახელწოდებები – ხალკოს (*chal-
kos*) და კასიტეროს (*kassiteros*) შესაძლოა უძველეს ეთნონიმებს ქალდს
(– ურარტუელთა აღმნიშვნელი სახელწოდება) და კასიტს (– ზაგროსის
მთიანეთში მცხოვრები ხალხის აღმნიშვნელი სახელწოდება) უკავშირდე-
ბოდეს და შინაარსობრივად ნიშნავდეს ქალდურს და კასიტურს⁹. შედა-
რებით უფრო ძნელი გასაზიარებელია მოსაზრება ტერმინ რკინას ეთნო-
ნიმ ჭან // კაინ // კინ-ისაგან მომდინარეობის შესახებ, რომელიც „დაბა-
დების" „თუბალ-კაინისა" და ბერძნული წყაროების კაენების ტომის
(„*gens Gaenorum*") და ჭან-ოკაენიტა („*Τζανων των Ωκενιτανων*") სახელწო-
დებებში ჩანს ასახული¹⁰.

მე-12 საუკუნის ბიზანტიელი კომენტატორი და პოლიპისტორი
იოანე ცეცე ფარის (ბერძნ. „*σακας*") გამოგონებას სკვითების (სპარსული
ნომინაციით „საკების", „*Σακαι*") დამსახურებად მიიჩნევს: „იცნობდე
ტომს საკებისას, რომელთაც გამოიგონეს ფარი"¹¹. მართალია, საკები (ან
სკვითები) ჩინებული მემორები იყვნენ და იარაღის მარჯვედ ხმარებაც
არ ესწავლებოდათ, მაგრამ ფარის გამოგონებლებად მაინცდამაინც მათი
წარმოდგენა მეტისმეტად სათუთა. სამაგიეროდ, საკუთრივ ბერძნული
სიტყვა *σακας*-ის (= „ფარი") ეთნონიმ საკისაგან მომდინარეობის შესაძ-
ლებლობა საეცებით სარწმუნოა.

უპირატესად მოტივირებული დეეთნონიმიზაციის გზით არის მიღე-
ბული კავკასიის, აზიისა და ევროპის სხვადასხვა ხალხთა ლექსიკურ
ფონდში საკმაოდ დიდი რაოდენობით დამონმებული ისეთი საგულისხმო
ლიტერატურული თუ დიალექტური ტერმინებიც, როგორებიცაა: ქართუ-

⁸ Н. Я. Марр. Избранные работы, т. 5, с. 30; ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორ-
მეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 65; ს. ჯანაშია, შრომები, V, გვ. 39; ნ. რეხვია-
შვილი, ქართული ხალხური მეტალურგია, თბ., 1964, გვ. 25-26, 188-206; გ. კვი-
რკველია, უცხოელი მეცნიერები უძველესი ქართული ტომების მელითონე-
ობის შესახებ, თბ., 1976, გვ. 16-25.

⁹ გ. კვირკველია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19-20, 25.

¹⁰ Н. Я. Марр. Яфетические элементы в языках Армении, I, «ИАН», 1911, с. 141-142;
ს. ჯანაშია, შრომები, III, გვ. 5, 32-33, 72.

¹¹ „გეორგიკა", ტ. VII, გვ. 25.

ლი აფხაზი (ხევს. „მშვილდის სახელწოდება“¹²), თარაქამა (მოხ. „ძლიერი, ავი, კარგი ხარი“, თუშ. „თათრული ცხვარი“¹³) პაჭანიკი // პაჭანაგი (პაჭანაგი „საკოჭური, საკოჭური პაიჭისა“¹⁴; ლეჩხუმ. პაჭანიკი – 1 „საკოჭური, სანვივე“); 2. „ხის ლაგამი, რომელსაც ხბოს უკეთებენ, რომ ძროხა არ მონოვოს“; ზ. იმერ. პაჭანი, პაჭანიკი – „პაიჭი, პაჭიჭი“¹⁵), ყაჯარი (ქიზ. ფშავ. და ქსნ. – „ცხენის აკაზმულობის დასამშვენებელი ნაწილი, მოქარგული მალდი ან ნოხფარდაგეული, უნაგირზე გადასაფარებელი ჭრელი ბუსუსებიანი ხალიჩა, უნაგირის ბალიშზე გადაფენილი ფარდაგის ნაჭერი“¹⁶), გამირი (ჯავახ. – „მოხრილი რკინა, რომლითაც ცოტებს ამაგრებენ“¹⁷), რუსული татарин (= „სხვადასხვა ეკლიანი, სარეველა ბალახი“) და татарка (= 1. „მათრახი“, „მოკლე მსხვილი მათრახი“, 2. „საშემოდგომო ხორბალი“)¹⁸, аланя (= „ლუდის სახეობას“¹⁹), უკრაინული და პოლონური валлах, walach (= „ტაიჭი“²⁰), ბერძნული πελαγος (= „ზღვა“), კორეული mongo (= „მშვილდის სახეობა“²¹), ესპანური navaja (= „გრძელი დასაკეცი დანა“), gauch (= „ფართოფარფლიანი ჩაღის ქუდი“), guarani (= „პარაგვაის ფულის ერთეული“), ფრანგული apache (= „ერთგვარი პერანგი, რომელსაც ფართო, გადახსნილი საყელო აქვს“), esquimau (= „ნაყინის სახეობა“). ისინი ნაწარმოები ჩანს როგორც მეტ-ნაკლებად ინდიგენური ეთნონიმებისაგან (აფხაზი, თარაქამა, პაჭანიკი // პაჭანიგი, ყაჯარი, გუმირ // გამირ // კიმერი, თათარი, ალანი, ვლახ // ვალახ // ვოლოხი, პელასგი, მონღოლი), ისე შედარებით გვიან გაჩენილი და ნაკლებად ცნობილი ეთნიკური სახელებისაგან (ნავაჰა // ნავაჰო – ერთ-ერთი ინდოელი ხალხის სახელწ. ჩრდ. ამერიკაში; გაუჩო – ესპანელთა და ინდოელთა მეტისიზა-

¹² ტერმინ „აფხაზის“ სწორად გაგებისათვის საინტერესოა ერთ-ერთი ხევსურული ლექსის შემდეგი სტრიქონები:

„ვინ იტყვის მაგის დედასა, კარს უსხენ ქადაგ-მკითხავნი,
უერთოდ არ დაიხარჯნეს შენის აფხაზის ისარნი“ (ზ. გაბუური, ჯევესურული მასალები, „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადული“, I-II, ტფ., 1923, გვ. 241).

¹³ ა. შანიძე, მთის კილოთა ლექსიკონი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1991, გვ. 618.

¹⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ილ. აბულაძის რედ. I, თბ., 1991, გვ. 618.

¹⁵ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა (ქვემოთ ყველგან „ქტსკ“), შემდგ. ალ. ლლონტი, თბ., 1984, გვ. 436.

¹⁶ „ქტსკ“, გვ. 605.

¹⁷ გრ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1981, გვ. 27.

¹⁸ В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка (ქვემოთ ყველგან «Тсжвя»), т. IV, М., 1955, с. 392.

¹⁹ В. Даль, «Тсжвя»), т. I, М., 1950, с. 10.

²⁰ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка (ქვემოთ ყველგან «ЭСРЯ»), т. I, М., 1959, с. 93.

²¹ «Народы мира», Народы Восточной, Азии, М.-Л., 1965, с. 829.

ციის შედეგად წარმოქმნილი ეთნიკური ჯგუფის აღმნიშვნელი ეთნონიმი სამხრეთ ამერიკაში; აპაჩი – ჩრდილოეთ ამერიკის ინდიელთა ტომის სახელწოდება; გუარანი – პარაგვაიში მცხოვრები ინდიელი ტომის სახელწოდება. ესკიმო // ესკიმოსი – ჩუკოტკის უკიდურესი აღმოსავლეთიდან გრელანდიაში განსახლებული ხალხის სახელწოდება).

ამასთან, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ დეტალს, რომ მონღოლები და აფხაზურ-ადილეური მოდგმის ხალხები წარსულში საუკეთესო მშვილდოსნების რეპუტაციით სარგებლობდნენ; თურქმენები, პაჭანიგები, ყაჯარები და ვლახები ცნობილნი იყვნენ მეჯოგეობის (კერძოდ, მეცხენეობის) და მეცხეარეობის მდიდარი ტრადიციებით; ალან-ოსები შესანიშნავი ლუდის დამზადების ტექნოლოგიით; კიმირიელები უჩვეულო შემართებით და სიმტკიცით (გავიხსენოთ ქართული ტერმინი გმირი); ესკიმოსები კლიმატთან შეგუების იშვიათი უნარით; ინდიელები – სამხრეთელი მეტისები თეთრი ეგზოტიკური ტანსაცმლით (განსაკუთრებით მოსასხამებით) და სპეციფიკური იარაღით, ხოლო ფრანგები საფრანგეთის სიმბოლოდ ქცეული გალური დეზებიანი მამლის ჯიმის კულტივირებით, ვფიქრობთ, ზემოთ მოტანილ ეთნონიმთა სემანტიკური ტრანსფორმაცია ამ უკანასკნელთა ადრესატი ხალხების ეთნოგრაფიული ყოფის პრიორიტეტული ნიშნების გამომხატველ საყოფაცხოვრებო ტერმინებად სრულიად კანონზომიერი მოვლენაა.

ასევე მეტად მრავალმხრივია ეთნონიმთაგან წარმომადგარი დეონიმური სუბსტანტივების თუ დეონიმური ადიექტივების ნუსხაც, საიდანაც ცალკე გამოყოფის ღირსია, მაგალითად: აზერბაიჯანული *tərxəna* (= მომთაბარეთა ცეკვის სახელწოდება; შდრ.: ქართული *ლეკური*, *მთიულური*; ჩეხური *polka*, ფრანგული *anglaise* და სხვ.), ქართული *ფრანგული* (= ხმლის სახეობის სახელწოდება ფშავ-ხევსურეთში). *აფხაზური* (= „1. ცეკვაობა, 2. მწვადი“²²; „ცხერის ხორცი დაკეპილი“²³), *კახური*, *შონური*, *კლარჯული*, *ბერძულა* (= ვაზისა და ღვინის ჯიშ-სახეობების სახელწოდება), *წანიბორია* (= „ჭანის ქარი“ მეგრულად; შდრ. *გურულიბორია*; აფხაზ. *aṣayapṣaa* = „აშუების ქარი“, ე. ი. კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთებზე მცხოვრები „აბაზელების ქარი“; *aṣaya* აფხაზურად = აბაზელი; *abaza* – დუნაის ქვემოწელზე და შავ ზღვაზე კავკასიის სანაპიროდან მონაბერი ძლიერი ქარის სახელწოდება²⁴; *abaza* = „აბაზური“ // „აფხაზური“ (ქარი); *хазарли* – დასავლეთის ქარის სახელწოდება თურქმენეთში; აზერბ. *хазри* – ჩრდილოეთის ქარის სახელწოდება აფშერონის ნ-კ-ზე

²² ე. კირიონი, სალექსიკონო მასალა, „ძველი საქართველო“, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1913.

²³ დავით და იოანე ბაგრატიონების ლექსიკოგრაფიული ნაშრომები, ლ. ქუთათელაძის გამოც., თბ., 1967, გვ. 185.

²⁴ Э. М. Мурзаев, Словарь народных географических терминов, М., 1984, с. 36.

< ეთნონ. ხაზარიდან²⁵); თურქული *lazut* (= „სიმინდი“, თავდაპირველად ღომის სავარაუდო თურქული სახელწ. // „ლაზური“²⁶), ფრანგული *espagnol* (= მოკლედ და მახვილად შეკრეჭილი წვერი ნიკაპზე < *espagnol* = „ესპანელი“, „ესპანური“), გერმანული *judisch* (= აღმოსავლეთი და ცენტრალური ევროპის ებრაელთა ენის სახელწ. < *judisch* = „ებრაული“), ესპანური *gallera* (= 1. „მამლების ჩხუბი“, 2. „მამლების ჩხუბისათვის მონყობილი ადგილი ლათინური ამერიკის ქვეყნებში“ < *gallera* = „გალური“), *mudejar* (= XI-XVI სს-ში გავრცელებული არქიტექტურული სტილის სახელწოდება < *mudejar* = ესპანეთის მუსლიმანთა აღმნიშვნელი ეთნონიმი; შდრ.: ფრანგ. *arabesques*, იტალ. *arabesco*, გერმ. *gotik*), იტალიური *moresca* (= იტალიის თეატრში XVI-XVII სს. მუსიკალურ-საცეკვაო სცენის სახელწ. < *moresca* = „მავრიტანელი“).

დ) ეთნონიმთა გადაქცევა ადამიანის პიროვნული თვისებისა და გარეგნული შესახედაობის, აგერთვე ნომინაციის ობიექტთან ნომინატორის დამოკიდებულების გამომხატველ აღწერილობით ტერმინად კიდევ უფრო ნაირსახოვანი ფაქტობრივი მასალით ილუსტრირდება. თანაც, ამ რიგის სემანტიკურ ტრანსფორმაციას დაქვემდებარებულ ეთნიკურ სახელწოდებათა უმრავლესობის პირვანდელი მნიშვნელობის მერმინდელი შეცვლის მოტივი ამჯერადაც სრულიად ნათელია.

ჯერ კიდევ ძველ ჩინეთში, კონფუციანური კონცეპციის მიმდევრები, არაჩინური მოდგმის, „ბარბაროსი ხალხების“ (მაგ.: ჟუნების, დის, ის, სიუნუს და სხვ.) არასრულფასოვნებას და უზნეობას ქადაგებდნენ. დროთა განმავლობაში ამას მოჰყვა მათი აღმნიშვნელი სახელწოდებების ეთნიკური შინაარსისაგან დაცლა და ეთნონიმების ჟუნის და დის გაფორმება შესაბამისად სასტიკის, უკეთურის და თავქარიანის, რეგვენის სინონიმებად²⁷.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღიარებულია, რომ ირანული მოდგმის სარმატთა ინკორპორაცია კავკასიაში საკმაოდ მტკივნეულ ეთნოსოციალურ პროცესს წარმოადგენდა და ის მკვიდრ მოსახლეობასთან მათი მწვავე დაპირისპირების ნიშნით მიმდინარეობდა. ამიტომ, სავსებით რეზონულია, ვ. ვინოგრადოვის ის დებულება, რომ ავტოქთონი კავკასიელი ხალხების მტრული დამოკიდებულება ჩრდილოეთიდან მონოლითი ნომადებისადმი მკაფიოდ იქნა არეკლილი სწორედ ეთნონიმ სარმატისაგან ნანარმოებ ისეთ საგულისხმო ტერმინებში, როგორებიცაა ჩაჩნური *uIapmat* (= „უგვანო, მახინჯი, შემზარავი“), ინგუშური *uIapmata* (= „უნ-

²⁵ იქვე, გვ. 589.

²⁶ ს. ჯიქია, „ლაზუტ“ სიტყვის წარმოშობისათვის „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, V, №2, თბ., 1944, გვ. 229-231.

²⁷ М. В. Крюков, Л. С. Переломов, М. В. Софронов, Н. Н. Чебоксаров, Древние китаицы в эпоху централизованных империй, М., 1983, с. 346-347.

კი, ხარბი" და ყაბარდოული *шармат* (= „ეშმაკის“ სინონიმი)²⁸. ნ. მარის და ი. გაგლოითის აზრით, ქართული *წარმართი* (= „კერპთაყვანისმცემელი“) და სვანური *წარმართი* (= „ღმერთი“?) იმავე სარმატისაგან მომდინარე ტერმინებია²⁹. თუმცა ა. ჩიქობავა კატეგორიულად უარყოფს ხსენებული ცნებების წარმომავლობის ასეთნაირ ახსნას³⁰. უთუოდ, სარმატისაგან არის წარმომადგარი ქართველთა და აფხაზ-აბაზინელთა შორის დამონ-მებული ანთროპონიმი *შარმათ*// *Шармат*, რაზეც ზემოც უკვე გვქონდა მინიშნება.

მკვლევართა შორის ეჭვს აღარ იწვევს ის ფაქტი, რომ სარმატების მონათესავე და ისტორიულ ასპარეზზე ახ. წ. I ს-დან გამოსული ასები ან ალანები (ძველი ბერძნული, რომაული, ბიზანტიური, სომხური, არაბული მატიანეების „ასიები“, „ასაიები“, „ალანები“, „იაზიგები“; ჩინური, სპარსული, მონღოლური წყაროების „ასები“, „ასსები“, „ასუტები“; ქართული მატიანეების „ოვსები“ // „ოსები“; რუსული და უნგრული წყაროების „იასები“, „იაზოკები“) თანამედროვე ოსი ხალხის უშუალო ეთნოლოგიკური წინაპრებს წარმოადგენდნენ, ხოლო ოსების აღმნიშვნელი ქართული ეგზოთნონიმი „ოვსი“ // „ოსი“ ალანთა თვითსახელწოდება „ასი“-ს ფონეტიკური სახესხვაობაა³¹. სწავლულნი არც იმაზე დაობენ, რომ ალანებმა ყივჩაყებთან ერთად საკმაოდ აქტიური მონაწილეობა მიიღეს თურქულენოვან ბალყარელთა და ყარაჩაელთა ეთნოგენეზშიც³². ამდენად, გასაკვირვი არაა, რომ წარსულში გამოყენებულმა ეთნონიმებმა „ასმა“ და „ალანმა“ ყველაზე უფრო ღრმა კვალი სწორედ კავკასიელ ხალხთა ლექსიკას და ადგილობრივ ონომასტიკონს დაამჩნიეს: აფხაზებთან სიტყვა *Ас* მთელ „ჩრდილოეთ კავკასიას“ აღნიშნავს³³. თავად ოსები მათ მეზობლად მცხოვრებ ბალყარელებს *жесон-ს* (// „ასი“) ან *асын-ს* (// „ასელი“), ბალყარეთსა და ყარაჩაის შესაბამისად *Аси-ს* ან *Устур-Аси-ს* (// „დიდი ასი“), ხოლო ოს (კერძოდ დიგორელ) და ბალყარელ მწყემსთა შორის დღემდე შემონახულ ძველ ირანულ ათობით თვლას *жесон*

²⁸ В. Б. Виноградов, Сарматы Северо-Восточного Кавказа, Грозный, 1963, с. 151.

²⁹ Н. Я. Марр, «Избранные работы», т. V, с. 536; Ю. С. Гаглонти, Аланы и вопросы этногенеза осетин, с. 70.

³⁰ ა. ჩიქობავა, „წარმართი“, სიტყვის ისტორიისათვის, კრ.: „ეტიმოლოგიური ძიებანი“, თბ., 1991, გვ. 117-119.

³¹ «Происхождение осетинского народа», – Материалы научной сессии посвященной проблеме этногенеза осетин, Орджоникидзе, 1967.

³² «О происхождении балкарцев и карачаевцев», – Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов, Нальчик, 1960.

³³ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, (ქვემოთ ყველგან «ИЭСОЯ»), т. I, с. 79; «О происхождении балкарцев и карачаевцев», с. 108.

ხიმაქა-ს (//ასური თვლა") ეძახიან³⁴. მეგრელები არც თუ შორეულ წარსულში ყარაჩაელებს ალანებს უწოდებდნენ³⁵, ხოლო XVII-XIX სს-ის წერილობითი წყაროების ჩვენებით აწინდელი ყარაჩაის ტერიტორიის განსაზღვრული ნაწილი (ყუბანის სათავეები) ან ყარაჩაელთა განსახლების არეალის დასავლეთით ლოკალიზებული რაიონი ალანად ან ალანეთად იყო სახელდებული³⁶. მკვლევართა ვარაუდით, ეთნონიმებთან „ალანთან“ და „ასთან“ შეიძლება იყოს დაკავშირებული ოსური ზღაპრიდან ცნობილი ტერმინი *аллон-нилон*, ინგუშური *ала* (= „თავადი“)³⁷, ტოპონიმები *Аланноз* (ოსეთი), *Ассы-кала* (ბალყარეთი), *ალანთა*, *ალანძია*, *ალასტანი* (საქართველო) და ანთროპონიმები *Алан*, *Алания*, *ალანია* (აბაზინელებთან, აფხაზებთან, ქართველებთან და ოსებთან)³⁸.

მაგრამ ჩვენთვის ყველაზე საინტერესო მაინც ისაა, რომ მეგრულად ტერმინი *ალანი*, *ალან-კოჩი* ნიშნავს ზოგადად გულადს, ძლიერს, გმირს ყოჩაღ კაცს³⁹ (მდრ.: აღმოსავლურ-ქართული კაიყმა), რაც რელიეფურადაა ასახული ერთ მეგრულ ანდაზაშიც: „ალანსია ცხენი ვართი ღურელო უდინუ დო ვართ ცოცხალოვა“ (// „ალანი ცხენს არც მკვდარსა და არც ცოცხალს არ დაკარგავსო“)⁴⁰. იმავე სამეგრელოში წარსულში არსებულა სპორტული შეჯიბრება ალანურობის სახელწოდებით⁴¹, ხოლო იმერეთსა და გურიაში გვხვდება დიალექტური ლექსემები შესაბამისად ალანის (იმერ. = „ალალი, პატიოსანი“) და ალანცარიეს (გურ. = „ზარმაცი, უსაქმოდ მოხეტიალე“)⁴² სახით. ლაზურად ალანი ნიშნავს „თანატოლს“⁴³.

რამდენადაც ანტიკური ეპოქისა და შუა საუკუნეების ლიტერატურაში ას-ალანები ჩინებული მეომრებისა და საუცხოო მხედრების რეპუტაციით სარგებლობდნენ (ბერძენი და რომაელი ავტორების თხზულებ-

³⁴ В. И. Абасев, «ИЭСОЯ»), I, с. 79-80; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94-98, 107-108.

³⁵ И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, «Материалы по яфетическому языкознанию, VII. 1914, с. 193.

³⁶ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 727, 788-789; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

³⁷ В. И. Абасев, «ИЭСОЯ»), I, с. 47.

³⁸ А. Дз. Цагаева, Топонимия Северной осетии, ч. I, Ордж., 1971, с. 181; И. М. Чеченов, Древности кабардино-Балкарии, Нальчик, 1969, с. 84; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107-108; მ. ბერიძე, სპარსული ელემენტები ჯავახეთის ტოპონიმიკაში, კრ. „ონომასტიკა“, თბ., 1987, გვ. 24-25.

³⁹ И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193.

⁴⁰ ქართული ხალხური სიტყვიერება, მეგრული ტექსტები, ტ. II, კ. დანელიას და ა. ცანავას გმოც., თბ., 1991, გვ. 418.

⁴¹ „სახალხო გაზეთი“, 1910 წ., №170, გვ. 2.

⁴² „ქეთსკ“, გვ. 28.

⁴³ И. У. Гальченко, Глоссарий лексики народов Северного Кавказа в русском языке. Орджоникидзе, 1975, с. 19.

ბებში ისინი ფიგურირებენ, როგორც „მარადის მეომარი“, „დაუცხრომელი“ და „გულახდილი“ ხალხი, ხოლო ერთ-ერთ ქართულ მატყიანეში ოვსნი დახასიათებულნი არიან, როგორც „კაცნი მძლენი და ძლიერნი ბრძოლასა შინა“) ეთნონიმ ალანის გადაქცევა „გულადის“, „ძლიერის“, „გმირის“, „თანატოლის“ აღმნიშვნელ ტერმინად ნამდვილად არ შეიძლება ქმნიდეს გაკვირვების საფუძველს. ამავე დროს, არაა გამორიცხული, რომ მეგრული „ალანისაგან“ განსხვავებით იმერული „ალანი“ (= „ალალი, პატიოსანი“) არა მაინცდამაინც ეთნონიმ ალანისაგან, არამედ სპარსული სიტყვა Kalal-ისაგან (= კანონიერი, გულმართალი) მიმდინარეობდეს (ალანი < ალალი < ჰალალი), ხოლო გურული „ალანცარიეს“ სახით საქმე გვქონდეს ას-ალანთა ნომადური ზნისა და ექსტენსიური სამეურნეო ყოფის გვიანდელ რემინისენციასთან.

არანაკლებ საინტერესოდ არის ასახული ეთნონიმები „ალანი“ და „ასი“ ბალყარულ და ყარაჩაულ ენებშიც. ასე, ბალყარელებთან და ყარაჩაელებთან სიტყვა **алан** (მრ. რიცხ. **аланы**) ზოგადად მეგობრის, ამხანაგის (შდრ.: ლაზური ალანი = „თანატოლი“) ან უბრალოდ ადამიანის, კაცის მნიშვნელობით გამოიყენება. ბალყარელთა შორის მიღებული მიმართვის ფორმა **эй алан, ей аланы!** ქართულად ითარგმნება როგორც „ეი, მეგობარო!“, ხოლო მათივე გამონათქვამი **Биралан кале турды** როგორც „მოდის ერთი კაცი (ადამიანი)“⁴⁵. მაშასადამე, ბალყარულ-ყარაჩაული „Алан“, „эй алан“ სემანტიკურ პლანში რუსული „Земляк“-ი, „друг“-ის, „браток“-ის, „эй славяне“-ს და ქართული „ძმარ“-ს, „ძმისა“, „მეგობარო“-ს, „კაცო“-ს, „ხალხო“-ს ექვივალენტურია.

ამავე დროს, ბალყარელებთან და ყარაჩაელებთან ტერმინი **асы** სალანძღავ-საგინებელ სიტყვად გამოიყენება და ზოგადად მტერს, საძულველს, წყეულს, მდაბიოს ნიშნავს, რასაც თვალნათლივ მოწმობს შემდეგი გამონათქვამები: **асы адам** (= წყეული ადამიანი), **асыны баласы** (= ასის შვილი, შდრ.: ქართ. ძალიშვილი, რჯულძალი, რუს. собачий сын და სხვ.) **сен асыны баласыса** (შე ასის შვილო) **сен асыдан туугъан асы** (შე ასისგან გაჩენილო). ბალყარელთა განმარტებით **асы**-ს წარსულში სხვა რჯულის ადამიანის აღმნიშვნელი ტერმინის ფუნქციაც გააჩნდა⁴⁶.

როგორც ი. გაგლოითი ფიქრობს, ბალყარელთა და ყარაჩაელებთა მიერ ტერმინების „ალანის“ (// „მეგობარი“) და „ასის“ (// „მტერი“) განსხვა-

⁴⁵ „О происхождении балкарцев и карачаевцев“, с. 31, 271; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108; Н. Е. Гальченко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

⁴⁶ Н. А. Караулов, Краткий очерк грамматики горского языка «балкар», «СМОМПК», вып. 42, отд. 3, 1912, с. 42, 45, 52; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

ვებული გამოყენება უნდა აიხსნას მათი არათანადროული შეღწევით ბალყარულ-ყარაჩაულ გარემოში: ალანისა – ყივჩაყების და ალანების მეგობრული კონტაქტების პერიოდში, ხოლო ასისა – ბალყარულ-ყარაჩაულთა მიერ ალან-ოსთა დასავლური განშტოების ასიმილაციის პერიოდში⁴⁷.

ჩვენი მხრიდან დავუმატებდით, რომ კავკასიაში ეთნოკულტურული ადაპტაციის ჟამს თურქულენოვან ყივჩაყებს პირველ რიგში ალანთა მიერ ცემენტირებული სამხედრო-პოლიტიკური გაერთიანების – ე. წ. „ალანთა სამეფოს“ მოსახლეობასთან უხდებოდათ „ურთიერთობის გარკვევა“. ეს უკანასკნელი კი მათთვის შესაძლოა ალანების შემოკლებითი სახელწოდებით გახდა ცნობილი, რამაც, ალბათ, განაპირობა კიდევ ცნება „ალანის“ გაფორმება რუსული *славяне*-ს ან *земляк*-ის ტიპის საკომუნიკაციო ტერმინად. რაც შეეხება სიტყვას „ასი“, ის, როგორც ჩანს, ცენტრალური კავკასიის მთიანეთში შემოხიზნულ ყივჩაყთა მიერ დამხედურ ას-ალანთა ერთი ნაწილის იძულებითი ასიმილაციის დროს თავჩენილი წინააღმდეგობების (resp. ეთნიკური სუპერსტრატის მიერ ეთნიკური სუბსტრატის მიმართ ოდინდელი მტრული დამოკიდებულების) პირდაპირი ლექსიკური გამოძახილია.

ასეთივე ღრმა კვალი დაამჩნია ევროპის თუ აზიის სხვადასხვა ერის ანცესტრალურ მეხსიერებას ძველ ბერძნებთან, ხეთებთან, კიმერიელებთან, სკვითებთან, ებრაელებთან, არაბებთან, ირანული, გერმანული, თურქული და თათრული მოდგმის ხალხებთან, აგრეთვე შედარებით უფრო ნაკლებად ცნობილ ან მსოფლიოს ეთნიკური რუკიდან გამქრალ ცალკეულ ტომებთან წარსული ურთიერთობის გამოცდილებამ. ამ უკანასკნელის დადებითი თუ უარყოფითი ხასიათის შესაბამისად მრავალმა ეთნონიმმა დროთა განმავლობაში ახალი სემანტიკური ნიუანსები შეიძინა ან სრული დეეთნონიმიზაცია განიცადა და პოზიტიური თუ ნეგატიური შინაარსობრივი დატვირთვით მოაღწია ჩვენამდე.

ასე, მაგალითად, ქართული სიტყვა **ბრძენი** (= „დიდად ჭკვიანი“⁴⁸) აშკარად **ბერძენისაგან** ჩანს ნაწარმოები. ხსენებული ეთნონიმის ამდაგვარი სემანტიკური ტრანსფორმაცია უთუოდ მარტივ ახსნას ექვემდებარება, რამეთუ ბერძენები საუკუნეების მანძილზე მთელი ცივილიზებული მსოფლიოს კულტურულ ცხოვრებას აძლევდნენ ტონს და, ცხადია, ისინი ქართველთათვისაც განსწავლულობის და სიღარბაისლის ეტალონს წარმოადგენდნენ.

სავსებით შესაძლებელია, რომ ქართველური ტომებისა და ხეთების უძველესი კავშირურთიერთობის ანარეკლად იმსახურებდეს აღქმას სვა-

⁴⁷ Ю. С. Гаглошти, Этногенез осетин по данным письменных источников, сб. “Происхождение осетинского народа”, с. 85-86.

⁴⁸ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 116.

ნურ ენაში დადასტურებული ტერმინი ხტო, რაც „გულოვანს, ფიცხს“ ნიშნავს⁴⁹.

ძველ ბერძნულ წყაროებში არაერთგზის იხსენიება ჰირკანებისა და სპარსელების მეზობლად მცხოვრები მარდების (Μαρδοι) ტომი, რომელთაც ეთრ-ერთი ანტიკური ავტორი „სწრაფ, ცქვიტ მარდებსაც“ უწოდებს. არაა გამორიცხული, რომ სწორედ ეთნონიმ მარდისაგან იყოს წარმომდგარი ქართული სიტყვა მარდი (– „სწრაფი, მალე, ცქვიტი, მკვირცხლი“).

როგორც ცნობილია, სხვადასხვა დროს ისტორიულ ასპარეზზე გააქტიურებულმა კიმერიელებმა (ბერძნ. Κιμμεριοι აქად. Gimirri, ძვ. ებრ. Gomer), სკვითებმა (თვითსახ. Skolotoi, ასურ. Ašguzai // Iškazai, ბერძნ. Σκωθαι, სპარს. საკებმა (Saka), ვანდალებმა, გოთებმა, ანტებმა (არაბ., ქართ. და სომხ. Varang, ვარანგ. Vrang; ძვ. რუს. Варяг), ავარებმა (ბერძნ. Αβαιοι, ლათ. Avari დას. სლავ. Авры, რუს. Овры) და თურქ-ოღუზებმა თავისი დამარბეველი ინვაზიებით და დაუნდობელი ბუნებით დაამახსოვრეს თავი აზიისა და ევროპის ცალკეული ქვეყნების მკვიდრთ. ყოველივე ამან გამოიწვია აღნიშნული ხალხების ფიზიკური თუ გონებრივი შესაძლებლობების ერთგვარი უტრირება და „უხეშ ფიზიკურ ძალასთან“, „გონებრივ შეზღუდულობასთან“ ასოცირებული მათი სახელების ასახვა ისეთ დეეთნონიმიზირებულ თუ მითოლოგიზირებულ ცნებებში, როგორებიცაა: ქართული გმირი (– „კაცი არს დიდი და საზარელი ტანითა და საქმითაც და გარდასული ძალითა და ბუმბერაზი – უმცირეს მათსა, უდიდეს და უმწნეს ჩვენსა“⁵⁰) და ოსური гымырн (= 1. კერპი, 2. ახმახი, ყეყეჩი, გოლიათი, ტლანქი⁵¹) ← ნანარმოები ეთნონიმ კიმერ // გიმირ // გომერ-ისაგან⁵²; სომხური skay (= „გოლიათი“, ბუმბერაზი) ← ეთნონიმ საკისაგან⁵³; ინტერრეგიონალური ვანდალი // Vandal (= კულტურის ძეგლთა გამანადგურებელი ადამიანი, ბარბაროსი) ← ეთნონიმ ვანდალისაგან; ჩეხური obr//abry// obry და პოლონური albrzym (=გოლიათი, ვეება ტანის ადამიანი) ← ეთნონიმ ობრისაგან⁵⁴, უკრაინული воряг (=ძა-

⁴⁹ თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 248, 320-321.

⁵⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 163.

⁵¹ Осетинско-русский словарь, изд. В. И. Абасев, Орджоникидзе, 1970, с. 198; В. И. Абасев, «ИЭСОЯ», I, с. 530.

⁵² Н. А. Марр, «Избранные работы», т. III, с. 259-300; В. И. Абасев, «ИЭСОЯ», I, с. 530. შენიშვნა: ვ. აბაევი ოსურ გუმირ-ს ქართული გმირისაგან მომდინარე ტერმინად თვლის.

⁵³ Н. А. Марр, «Избранные работы», т. 5, с. 23-24; Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, с. 120.

⁵⁴ В. Д. Королюк, Дулебы и Анты, Авары Готы, сб. «Проблемы Типологии в этно-

ლოვანი, ღონიერი ადამიანი⁵⁵) ← ეთნონიმ ვარიაგისაგან; ქართული ოლუზი (ინგილოურად მაღალ ფანჯაცა კაცი // ბუმბერაზი ადამიანი⁵⁶) და სვანური ლგათუ (= ახმახი, ზორზოხი, აყლაყუდა⁵⁷) ← ეთნონიმების ოლუზისა და გუთისგან⁵⁸; ყაბარდოული аиш (=გოლიათი", „გმირი“) ← ეთნონიმ ანტისაგან⁵⁹.

სტრაბონის (ძვ. წ. I ს.), პლინიუს უფროსის (II ს.) და კლავდიოს პტოლემეოსის (II ს.) ნაშრომებში კავკასიაში მცხოვრებ ტომებს შორის მოიხსენიებიან დღემდე გაურკვეველი ეთნიკური ვინაობის გარგარები (ან გეგარები) და სერბები, რომელთა სახელები მკვლევართა აზრით შემონახული უნდა იყოს ჩაჩნურ სიტყვაში сериш // сарши (= უარყოფითი თვისებების მქონე ადამიანი, დაუპატიჟებელი, არასახარბიელო სტუმარი) და ნახურ (ჩაჩნურ-ინგუშურ), ავარულ, რუთულულ და ნახურულ ტერმინებში гергера, гаргар // гагар (= ახლობელი", „ნათესავი“), აგრეთვე ნახურ ანთროპონიმში серниев და ტოპონიმში Сарьнага⁶⁰.

ნერილობითი წყაროებით ცნობილია, რომ ვოლინის ოლქისა (უკრაინა) და ჩეხეთის ტერიტორია თავის დროზე ძველსლავური ტომის დულეების სამკვიდრებელს წარმოადგენდა. დულეები ავარების (ობრების) მხრიდან სასტიკ ჩაგვრას განიცდიდნენ. მოგვიანებით ისინი სხვა აღმოსავლურ ტომებში იქნენ გათქვეფილნი, თუმცა ეთნონიმი დულეები მაინც არ გამქრალა: სამხრეთით ველიკორუსული დიალექტური ტერმინი дулен, дулеп (= სულელი რეგვენი, მახინჯი) მისი დეეთნონიმიზაციის უტყუარი მონმობაა⁶¹.

ბიზანტიურ წყაროებში ფიგურირებს ერთ-ერთი ხაზარული ტომი

графин», М., 1979, с. 55; შენიშვნა: არაა გამორიცხული, რომ ეთნონიმ ორბთან იყოს დაკავშირებული აგრეთვე ქართული დიალექტური ტერმინები ობროდი (ზ. იმერ., ლეჩხ. – „უცნაური ახირებული, ჩერჩეტი, ლენჩი“) და უბირი (ფშ. – „უვიცი, გონჯი, უმნო, უღამაზო, ბრიყვი“).

⁵⁵ А. Г. Пресображенский, «ОСРЯ», т. I, с. 67.

⁵⁶ მ. ჯანაშვილი, საინგილო, კრ. „ძველი საქართველო“, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1913, გვ. 201-203.

⁵⁷ თ. მიბჩუანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 298.

⁵⁸ თ. მიბჩუანი სვანურ ლგუთეს უკავშირებს ზაგროსის მთიანეთში მცხოვრები და ძვ. წ. 2290-2254 წწ. შუამდინარეთში შემოჭრილი გუთების სატომო სახელს. ეს ვარაუდი, ცხადია, ანგარიშგასაწევია, თუმცა ჩვენ უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება „ლგუთეს“ სწორედ ეთნონიმ „გუთისაგან“ (ან „გოთისაგან“) მომდინარეობის დამტკიცება.

⁵⁹ Н. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1953, с. 380; Очерки истории СССР, III-IX вв. под ред. Б. Н. Рыбакова, М., 1958, с. 742.

⁶⁰ В. Б. Виноградов, К. З. Чокаев, Древние свидетельства о названиях и размещении нахских племен, «АЭС», Грозный, 1966, с. 63-64; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

⁶¹ В. Д. королук, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-54.

კავარების (ან კაბარების) სახელწოდებით⁶². არაა გამორიცხული, რომ აღნიშნული ეთნონიმისაგან იყოს წარმომდგარი რუსული სიტყვა **коварный** (=ვერაგი).

იმავე რუსებთან მიღებულია ებრაელთა სახელწოდება გამკენწლავი ეთნონიმით **жид**, რომლისგან ეგების ისეთივე კანონზომიერებით იყოს წანარმოები ტერმინები **жидный, жидина** (= „ხარბი“), როგორითაც მაგალითად, ეთნონიმ **слав**-ისგან არის წარმომდგარი **слава** (= „დიდება, სახელი, სადიდებელი“) და **славный** (= „დიდებული, დიადი, სახელოვანი, სანდომიანი“).

უთუოდ რიგითი ობივატელისა და ვაჭრობა-მეცაზშეობაში განაფული ებრაელების არაკეთილსაიმედო ურთიერთდამოკიდებულებით აიხსნება ის ფაქტი, რომ ანტისემიტიზმის სენისაგან საიმედოდ დაზღვეული საქართველოს ზოგიერთ რაიონში ებრაელთა მისამართით შორეული წარსულიდან გამოყენებული ტრადიციული ქართული ეთნონიმი ურია ნეგატიური შინაარსის დიალექტურ ტერმინად არის ქცეული. სვანურად **ჰურია** ხომ ზოგადად „ემშაკს“ „ცბიერს“ ნიშნავს, ხოლო მეგრულად ურია ურჯულოს და გლახას სინონიმად გვაცნობს თავს (მეგრულ ტექსტებში ვხვდებით ასეთ ფორმულირებებს „შე ურიავე, შე ურჯულო“ ან „შე ურიავე, შე უღონო“⁶³). მეტად სიმპტომატურია აგრეთვე ხალხში ფართოდ გავრცელებული გამოთქმა „ურიის ვალი“ („ურიის ვალის აღება“), რაც „უკიდურესად გაჭირვებულ მდგომარეობაში ყოფნის, რალაცის გარისკვის გამოსახატავად იხმარება.

მონღოლ-თათართა მძვინვარების ხანას უკავშირდება ეთნონიმ **თათრის (tatar)** სემანტიკური ბიფურკაციაც და ხსენებული სიტყვის მიერ ზოგადად „მტრის, მოძალადის, მტარვალის, ურჯულოს, უზნეოს“ შინაარსის თანდათანობითი შეთავსება. როგორც ოსმალური წერილობითი წყაროების ანალიზი ცხადყოფს, იქ **თათარი** „უხეში ძალის“, „უარყოფითი სახის“ დასახატავად გამოყენებული სიტყვაა. მაგალითად, გურჯიზადეს „თბილისის დაპყრობის“ ნიგნში (XVIII ს.) ლექებზე ნათქვამია: „სიკვდილი და სხვისი მოკვლა ვაჭრობაზე მეტად ამხიარულებთ, მათი უწყალობა მხოლოდ თათრის უხეშ ბუნებაში მდგომარეობს“⁶⁴. ასეთივე მნიშვნელობა გააჩნდა სიტყვა თათარს რუსეთშიც, სადაც ვადასტურებთ თათრიანობის (რუს. **татарщина** „все время порабощения Руси татарами...“) უმძიმესი ეპოქის მეტად ექსპრესიულ ლექსიკურ გამონახვენს **татарские очи**–ს (გადატ. „თავხედი, ურცხვი, მატყუარა“) და „**Это сушая татарщина!**“-ს

⁶² **Константин Багрянородный**, Об управлении империей, М., 1989, с. 163.

⁶³ ქართული ხალხური სიტყვიერება, მეგრული ტექსტები, II, გვ. 481-482.

⁶⁴ **გურჯიზადე**, თბილისის დაპყრობის ნიგნი, ც. **აბულაძის** გამოც., თბ., 1975, გვ. 41, 69.

(= „ეს ნამდვლი ძალადობაა, თავნებობა“) სახით⁶⁵. საქართველოში **თათრობა** // **თათრიანობა**, თათრის დრო, მაჰმადიანთა აღვირახსნილი თარეშის ეპოქის სახელწოდებაა, ხოლო **თათარი** ზოგადად „დაუნდობელი, ფხუკიანი, ბოროტი ადამიანის“ აღმნიშვნელი ტერმინია ან „ურჯულოს“ სინონიმი. ჯავახეთში იციან თქმა: „შვილო ეგ თათარია, არ შეგიბრაღამს, ქცემს, დაუჯერე“⁶⁶. საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში ხშირად გაიგონებთ: „შე თათარო, შენა“ (ხშირად ამგვარად მიმართავენ ხოლმე ანჩხლ და ცელქ ბავშვებს), სადაც თათარი ზოგადად „ცუდის“ „უზხეიროს“, „დაუდეგარის“ სემანტიკით წარმოჩნდება.

საყოველთაოდ ცნობილია, თუ რა უბედურებები დაატყდა თავს ქართველ ხალხს არაბების, თურქების და ირანელების ექსპანსიის ჟამს, რაც საქართველოს ისტორიაში არაბობის, თურქობის, ყიზილბაშობის და ურუმობის სახელწოდებით არის განცხადებული. ისიც ვიცით, თუ რაოდენ სასტიკ შევიწროვებას განიცდიდა ქვეყნის მშვიდობიანი მოსახლეობა (განასაკუთრებით მესხეთის და ქართლ-კახეთის მკვიდრნი) საქართველოში გვიანფოდალურ ხანაში შემოსახლებული თურქმანულ-თარაქამული ელებისაგან და ამ უკანასკნელებს შემოყოლილი სხვა უცხოტომელებისაგან, რომელნიც ქართველთა მიწა-წყლის საბოლოოდ დაპატრონების გეგმას აწხორციელებდნენ. ამდენად, სავსებით ლოგიკურია ქართული ლიტერატურული თუ დიალექტური ლექსიკის შევსება მათთვის ავად მოსაგონარი ზოგიერთი ეთნონიმისაგან წარმომდგარი ისეთი ტერმინებით, როგორებიცაა: არაბი (– რაჭ. „ვისაც ზედა ტუჩი დაბადებიდანვე გაჭრილი აქვს“⁶⁷; მთიულ. „ბერიკების წინამძღოლი, შემურული, მურით გაშავებული“⁶⁸) ← ეთნონიმისაგან არაბი; ნათურქალი (= „ნაძარცვი, ნატაცები“... ნატყვენავი, ნაშოვარი“⁶⁹ < თურქვა = „ძარცვა, ტაცება“), გათურქვა (= „გალანძლვა, ავად მოჰყრობა, გათათხვა“⁷⁰), თურქი (= „შავტუხა“, „შავგვრემანი კაცი“⁷¹, შდრ.: არაბი – „შემურული“, „მურით გაშავებული“) ← ეთნ. თურქი; თარაქამა (ქართლ. „უზრდე-

⁶⁵ В. Даль, «ТСЖВЯ», т. IV, с. 392.

⁶⁶ გრ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, გვ. 60.

⁶⁷ „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“ (ქვემოთ ყველგან „ქეგლ“), ტ. I, თბ., 1950, გვ. 533.

⁶⁸ „ქეტსკ“, გვ. 38.

⁶⁹ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ს. ცაიშვილის რედ., თბ., 1986, გვ. 42, 333; დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, ა. შანიძის რედ., თბ., 1984, გვ. 949.

⁷⁰ ეს ტერმინი ჩვენ საქართველოს არაერთ კუთხეში (ხევი, მთიულეთი, ფშავი, ქსანი და სხვ.) დავაფიქსირეთ. ხშირად გვესმოდა რაღაცით გალიზიანებულ რესპოდენტთა შემდეგი გამონათქვამები: „კარგა გავთურქე, ახია მაგაზეო“, ანდა „ეგ მაგარი გათურქვის ღირსიაო“.

⁷¹ ეთნოგრაფიული მუშაობის დროს ბევრჯერ გაგვიგონია ასეთი გამოქმა „შე თურქო შენა“. უმეტესწილად ასე მიმართავდნენ შავგვრემან ბავშვებს მათი გაანჩხლების მიზნით.

ლი, საძაგელი, ტლანქი, ანჩხლი, მდაბიო, ნატიფ აღზრდას მოკლებული⁷²) ← ეთნ. თარაქამა (//თარაქიმ // თურქმან); ურუმი (იმერ. „უპურ-მარილო, უხასიათო კაცი“⁷³) ← ეთნ. ურუმი (1. თურქთა აღმნიშვნელი ქართული ეთნონიმი; 2. კავკასიაში დასახლებული თურქიზებული ბერძნების თურქული და ქართული სახელწოდება); აირუმი (ქართლ. 1. თავნება, ძნელად დასამორჩილებელი; 2. უხასიათო, უყმური, ჯიუტი, კერპი⁷⁴) ← ეთნ. აირუმი (აზერბაიჯანელთა ლოკალური ეთნოგრაფიული ჯგუფის სახელწოდება); აბდალი („უზრდელი, ბრიყვი კაცი“; გურ. „სულელი“⁷⁵) ← ეთნ. აბდალი (ავღანელ ტომთა ერთ-ერთი ჯგუფის – დურანის აღმნიშვნელი სახელწოდება 1747 წლამდე; სხვა ვერსიით ჰუნურ-თურქული მოდგმის ტომის სახელწოდება. ბერძნული წყაროების „ჰეფთალის“ ფონეტიკური ნაირსახეობა⁷⁶), აჯამი (ქართლ. „უეცი, რეგენი, შეუსმენელი, გაუგებარი“⁷⁷) ← ეთნ. აჯამი (სპარსელთა აღმნიშვნელი არაბული გამკენწლავი ეთნონიმი), დეზიდი (ჯავახ. „უსიცოცხლო, მოძალადე ადამიანი“⁷⁸) ← ეთნ. იეზიდი (ქურთთა ეთნოკომფესიური ჯგუფის აღმნიშვნელი სახელი) და ავღანი (ქიზიყ. „გლახაკი, ჩაძონძილ-დაფლეთილ ტანისამოსიანი ადამიანი“⁷⁹) ← ეთნ. ავღანი.

როგორც ჩანს, საქართველოში უჩვეულო სისასტიკით „გაითქვეს სახელი“ თურქების ჯარში გამწესებულმა ალბანელებმა, რომელთაც ქართველებს არნაუტის ბერძნული ეგზოეთნონიმით გააცნეს თავი. მხოლოდ ამით შეიძლება აიხსნას ის, რომ ქართლში ეთნონიმი არნაუტი ულმობელი, კერპი, ჯიუტი და თავნება ადამიანის აღმნიშვნელ სიტყვად იქცა. თ. სახოკიას განმარტებით: „არნაუტი – პრდ. ალბანეთის მცხოვრები ადამიანი, საშინელი, საზიზღარი, ულმობელი, გულქვა, სისხლით გაუმადლარი, თავზეხელაღებული... „იმისმა გულმა გაჭირვებულის შებრა-

⁷² თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-ქმანი, ტ. I, გვ. 159.

⁷³ ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, თბ., 1986, გვ. 55, „ქეთსკ“, გვ. 526.

⁷⁴ ქართლური დიალექტის ლექსიკონი, შემდგ. თ. ბეროზაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, თბ., 1981, გვ. 21.

⁷⁵ დავით და იოანე ბაგრატიონების ლექსიკოგრაფიული ნაშრომები, გვ. 183; „ქეთსკ“, გვ. 20.

⁷⁶ Г. А. Гейбулатов, К этногенезу азербайджанцев, Баку, 1991, с. 435-436.

⁷⁷ თ. სახოკია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40-41.

⁷⁸ გრ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

⁷⁹ „ქეთსკ“, გვ. 24. შენიშვნა: ეთნონიმ ავღანის ამდაგვარი სემანტიკური ტრანსფორმაციის მოტივის გარკვევასთან დაკავშირებით, ვფიქრობთ, მეტად სიმპტომატურია პაპუნა ორბელიანის მიერ ავღანელთა დაქირავებული ლაშქრის შემდეგნაირი დახასიათება: „შემდგომად ამისა მოიწივნეს ჯარი ავღანისა. იყვნეს კაცნი შავნი და დუხჭირნი, შიშველნი. მცირე რამ საბლარდნელი ეფარათ ტანსა ზედა, ვითარცა ზედგარი, გინა ზენარი ნამოეფარათ თავსა ზედა, მსგავსად დედათა მფარველთასა. ესე იყო ჩვეულება ქვეყნისა“ (პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ელ. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1981, გვ. 47).

ლება არ იცის. რა საჭიროა, ნამდვილი არნაუტია"... 1919 წლამდე, როცა ალბანეთი თურქეთის ნაწილს შეადგენდა, ამ მხრიდან მოკრეფილი ჯარისკაცებისაგან ცალკე რაზმები დგებოდა და არნაუტები ერქვათ. ისინი ცნობილი იყვნენ გულქვაობით და ულმოებლობით. ქართლში ეს სიტყვა დაერქვა ისეთ ადამიანს, ვისაც კაცის მოკვლა ჩალად უჩანს, ვის გულსაც სხვისი შებრალება, გაკითხვა არ ეკარება"⁸⁰.

მაგრამ იგივე ალბანელები თურქ დამპყრობლებთან შეუპოვარი ბრძოლითაც იყვნენ ქებულნი. ამიტომ ბალკანეთის ალბანელთა ბერძნული სახელწოდება არნაუტი (ან არნაბუდი, არნაუდი) თურქულ ენაშიც დამკვიდრდა „მეამბოხის“ „მებრძოლის“, „ურჩის“, „დაუდეგარის“ ზოგადი მნიშვნელობით. საინტერესოა, რომ XVI ს-დან თურქი მატთანები არნაუტებს, არნაუდებს უწოდებდნენ თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ მებრძოლ ქართველებსაც⁸¹.

ინდოეთიდან გამოსული და ევრაზიის კონტინენტზე ფართოდ გავრცელებული მოხეტიალე ხალხის ბოშების ან ანიცნების (თვითსახელწოდება) თურქული სახელწოდება *čingene*, საიდანაც მიღებული უნდა იყოს რუსული *чигане*, ეტყობა ძველი თურქული სიტყვა *čingän*-ისგან (= „ლატაკი“, „არაფრის მქონე“ შდრ.: თათური *čingän* – „უსაქმური, ავარა“) არის ნაწარმოები. როგორც ჩანს, ბოშათა მოხეტიალე ყოფა-ცხოვრებაზე და მათ ზნე-ჩვეულებებზე დაკვირვებით მიღებულმა ნეგატიურმა შთაბეჭდილებებმა ქართველთა ცნობიერებაში ბოშა უნიათობისა და უდარდებლობის ხატად აქცია, რამაც საბოლოო ანგარიშით განაპირობა ზემოთ ხსენებული ეთნონიმების სემანტიკური ნირის შეცვლა: ზემო აჭარაში ჩინგანა „არამზადა, ონავარ, მოუსვენარ, დაუდეგარ ბავშვს“ ნიშნავს⁸², ხევე სიტყვა ციგანი „ეშმაკის, გაიძვერას, გაქნილის“ სინონიმია (იქ ხშირად გაიგონებთ – „შე ციგანოო“ – (ე. ი. „შე ეშმაკოო), როდესაც ცელქ ბავშვს სტუქსავენ ან როცა თანამოსაუბრეს ხუმრობით მიმართავენ)⁸³, ხოლო ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებში დამონმებული ბოშა, ბოში, ბოშე ზოგადად „მოშვებულის, ფომფლეს, ფონეს“, „დიდი ტანის და მოუხერხებელი“ (ადამიანის), „დუნე, უხეირო, სუსტი კაცის“ აღმნიშვნელი ტერმინია (გამოთქმაცაა: „ბოშა კაცია, მუშაობა არ ეხერხებაო“)⁸⁴.

⁸⁰ თ. სახოკია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

⁸¹ В. Г. Чочиев, К толкованию термина «арнавут» (по поводу одной ошибки Хаммера), კრ. „აღმოსავლური ფილოლოგია“, ტ. 2, თბ., 1972; მისივე, არნაუტი, „ქართული საბოჭთა ენციკლოპედია“, ტ. 1, თბ., 1975, გვ. 581.

⁸² „ქეთსკ“, გვ. 655.

⁸³ ასეთი მნიშვნელობით ხმარებული „ციგანი“ მოხვევებთან კონტაქტის დროს დაეაფიქსირეთ. განსაკუთრებით პოპულარულია ის მოხუც ქალებში, რომელთაც ყველაზე ხშირად უხდებათ თავისი ონავარი შვილიშვილების „ციგნებად“ მონათვლა.

⁸⁴ „ქეგლ“, I, გვ. 115; „ქეთსკ“, გვ. 84; ა. შანიძე, მთის კილოთა ლექსიკონი, ... გვ. 293.

ქართველი და სხვა კავკასიელი ხალხების მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის მატთანე მათი მშვიდობიანი თანაარსებობისა და მძაფრი ურთიერთდაპირისპირების ეპიზოდების (გაეხსენოთ „ლეკიანობა“, „ოსიანობა“) შენივთებით არის ღირსშესანიშნავი. ამ ტენდენციას, ვფიქრობთ, წარმატებით შეიძლება გავავლოთ თვალი ქართველურ დიალექტთა ლექსიკაში ასახული ისეთი დეეტონონიმიზირებული ტერმინების მაგალითზე, როგორებიცაა: „აფხაზი“, „აფხაზა“, „ჯიქი“, „ლჯექე“, „კერკეტი“, „ლეკი“, „ლეზგი“, „ლუნძა“, „გულჯადარა“, „ნოჯჩო“, „ლლიღვა“, „ლლიღვები“, „ჩაჩანი“.

თ. სახოკია ეთნონიმ აფხაზისაგან წარმომადგარ ტერმინ აფხაზა-ს (= მეტად ზრდილი, ცერემონიების მოყვარული) გაჩენას იმით ხსნის, რომ „მეგრელები აფხაზებს მეტისმეტი ზრდილობის და ცერემონიების მოყვარულებად თვლიან“⁸⁵, რამიც ძნელია ავტორს არ დავეთანხმოთ. სამეგრელოსაგან განსხვავებით, ხევსურეთში სიტყვა აფხაზი ზოგადად „ფიცხს, ყოჩაღს“ ნიშნავს („წევსურებმ იცოდეს, გურულ ხალხ უფრო აფხაზ ხალხიავ“)⁸⁶ ხოლო სამცხეში – „ავს, ბრაზიანს“ („ამ აფხაზ ძაღლს რა გააჩერებსო“)⁸⁷.

იმავე თ. სახოკიას ნაშრომში ტერმინების გაჯიქების, ჯიქის მნიშვნელობასთან დაკავშირებით განმარტებულია: „გაჯიქება – პრდ. ჯიქს დამსგავსება. ხტვ. გაკერება, თავისნათქვამობა, დაჩეება რისამე და იმაზე ხელის აულებლობა, სიტლანქე, უშვერობა, გულქვაობა... ჯიქეთი მთაგორიანი მხარეა, აფხაზეთის საზღვარზე. იქაურები – ჯიქები ცნობილი იყვნენ, როგორც კერები, თავისნათქვამები. აქედანაა შემოსული შემდეგი სიტყვები: ჯიქურად სიარული – პირდაპირ სიარული, უგულვებელყოფა რამე საბრკომისა, ჯიქური ლაპარაკი – მოურიდებელი, უკრძალავი ლაპარაკი, პირში თქმა ყველაფრისა უბოდიშოდ“. „ჯიქი“ – პრდ. – ერთგვარი ვეფხვის მსგავსი ცხოველი; აგრეთვე ერთი ისტორიულად ცნობილი ტომი კავკასიის მთიელთა, ჯიქეთში მცხოვრები. ხტვ. ჯიუტი, უღმობელი, შეუპოვარი, კერპი, უწყალო. „იგია ჩემი სიცოცხლე, უწყალო ვითა ჯიქია“ (შ. რუსთ.)⁸⁸.

მოტანილ განმარტებებს ჩვენი მხრიდან დავუმატებდით, რომ სიტყვა ჯიქი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მცხოვრები ადიღების (თვითს. адыгэ) უძველესი ქართული სახელწოდებაა. ის ტერმინ ადიღეს წინმსწრებ ფორმას – აძიღეს (адыгэ) უახლოვდება. საინტერესოა, რომ ადიღე-

⁸⁵ თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, მეორე შეესებული გამოცემა, გვ. 32.

⁸⁶ გ. დოლიძე, ხევსურული ტექსტები, თბ., 1975, გვ. 19.

⁸⁷ ამ შემთხვევაში ვეფუძნებით ელიზბარ ველიჯანაშვილის ცნობას, რომელიც მთხრობლისაგან მივიღეთ სტუდენტური პერიოდის საველე ეთნოგრაფიული პრაქტიკის დროს (21/VII. 1978 წ.).

⁸⁸ თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, ტ. I, გვ. 57, ტ. III, გვ. 235.

ბის აღმნიშვნელი ძველბერძნული და რომაული ეთნონიმები. **ზიხი** და **ზი-გი** (*zixoi, zuxoi, zichi*) დღესდღეობით შემონახულია ადიღების აფხაზურ სახელწოდებაში **აზიხუ** (*азиху*) და ანინდელ აფხაზთა ადიღურ სახელწოდებაში **აზეგა** (*азегъа*).

მხედველობაში მისაღებია ის დეტალი, რომ ქართველი ისტორიკოსები ჯიქებს (//ადიღებს) ტრადიციულად უარყოფით დახასიათებას აძლევენ („... ხოლო კაცნი მის ქუეყანისანი იყვნეს კაცნი ფიცხელნი გულითა და საქმეთა შინა ბოროტთა განფრდილნი, ურწმუნონი და უძღვებნი; „კაცნი უმეტეს მკაცთ მგზავსნი“⁸⁹), რაც არ ეწინააღმდეგება სვანების შეხედულებას ადიღური მოდგმის ტომებზე, როგორც სუსხიან, დაუნდობელ და მძვინვარე ხალხზე⁹⁰. ამდენად, ეთნონიმ **ჯიქისაგან** ტერმინ **ჯიქის** (– „ჯიუტი, უღმობელი, შეუპოვარი კერპი, უწყალო“), ხოლო ამ უკანასკნელისაგან „გაჯიქების“, „ჯიქურად სიარულის“, „ჯიქური ლაპარაკის“ წარმომავლობის დაშვება საესებით გამართლებულია.

ასევე არაა მოკლებული დამაჯერებლობას თ. მიბჩუანის მოსაზრება სვანური სიტყვის „**ლჯგჷ**“-ს (= „ჩაფსკენილი კაცი“) იმავე ეთნონიმ **ჯიქისაგან** შესაძლო მომდინარეობის შესახებ⁹¹.

ძველი ბერძენი და რომაელი ავტორები იხსენიებენ შავი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ **კერკეტების** ტომს (*Κερκεται, cerceti*), რომელსაც მკვლევარნი ადიღების წინაპრებად მიიჩნევენ, ხოლო თავად ეთნონიმ **კერკეტს** სახელწოდება ჩერქეზს უახლოვებენ.

სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ ვკითხულობთ: „**კერკეტონი** – კაცნი ღამის მცველნი, ბოროტად მავალთა შემპყრობელნი“⁹², ხოლო ქართველურ ენებსა და ქართული ენის ცალკეულ დიალექტებში გვაქვს შემდეგი ტერმინები: **კერკეტა** (იმერ., გურ., ლეჩხ. – „მაგარი, მაგარკანიანი კაკალი, თხილი“; გადატ. „უტეხი, ჯიუტი ადამიანი“; შდრ. მესხ. **კირკიტა** – „მაგარი, გამძლე“, ინგ. **კირკიტ** – „ხელმოჭერილი, ძუნ-ნი“) **ყერყეტი** // **ყერყეტა** // **ქერქეტა** (რაჭ., გურ., იმერ., ლეჩხ., ჯავახ. = „ლენჩი, ჩერჩეტი, სულელი, ჭკუანაკლები, აბნეულად მოქმედი ადამიანი, უთავბოლოდ მოსიარულე ადამიანი“), **კერკეტა** (ჭან. „მაგარი, მოუდრეკელი“) **კერკეტ** (სვან. – „არანორმალური, არასრულყოფილი, უჭკუო, ტყიური, გაუტეხელი, მაგარი“)⁹³.

⁸⁹ **ლეონტი მროველი**, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 43; **ვახუშტი**, „აღწერა“, გვ. 786.

⁹⁰ **გ. გასვიანი**, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1991, გვ. 211.

⁹¹ **თ. მიბჩუანი**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 258, 321.

⁹² **სულხან-საბა ორბელიანი**, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, გვ. 366.

⁹³ „ქეთსკ“, გვ. 281, 293, 566, 606; **ი. სიხარულიძე**, დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, თბ., 1958, გვ. 188; **გრ. ბერიძე**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 142; **თ. მიბჩუანი**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 221, 258.

თ. მიბჩუანის ფიქრით, სვანური ენის ლენტიზური დიალექტში დაუნჯებული სიტყვა კერკეტ (- „გაუტეხელი, მაგარი“) სწორედ კერკეტების სატომო სახელიდან უნდა მოდიოდეს⁹⁴, რაც თავისთავად გულისხმობს ქართული და ჭანური „კერკეტის“, „კერკეტას“ იმავე ეთნონიმისაგან წარმოშობის დაშვებას.

ჩვენი აზრით, საქართველოს ისტორიაში შავი ასოებით ჩანერილ „ლეკიანობის“ ხანას და ქართველ-ვაინახთა შორის წარსულში არსებულ კონტაქტებს უნდა „ვუმაღლოდეთ“ დიალექტური ტერმინების ლეკი-ს (ფშ. „კერპი, მტკიცე, მედგარი“⁹⁵; აქედანაა ლეკური სიტყვა – „პატიოსანი, ურყევი სიტყვა“⁹⁶) ლუნძაჲ-ს (აჭარ. = „ქვეშ-ქვეშა, ჩუმ-ჩუმა, ფლიდი, ვერაგი“⁹⁷), ლეზგი-ს (ზ. აჭარ. – „არასასურველი, უხეირო, ურიგო“⁹⁸), გულჯადარა-ს (თუშ., ფშ. – „მამაცი, გულ-დიდი“, ქიზიყ. „გაუთლელი, უკულტურო“⁹⁹), ჩაჩანი-ს (გურ. „ჩამოძონძილი, დავრდომილი, მოხეტიალე ადამიანი“¹⁰⁰; შდრ.: რაჭ. ჩაჩანაგი – „ღრმად მოხუცი“; ფშ. ჩაჩანაკი – „ძაბუნი“; აქედანაა დაჩაჩანაკება – „დაუძლურება, დაძაბუნება“), ნაჯ-ჩო-ს (ქიზიყ. „ცხვირჩანული, მსხვილტუჩებიანი და ლოყისთავებამონეული ადამიანი“¹⁰¹) და ლლიღვა-ს (ქიზიყ. – „უშნო, ჩანჩურა, ურიგოდ ჩაცმულ-დახურული“; შდრ.: იმერ. – ლლიღვები – „მოუვლელი, ნახევრად შიშველ-ტიტველი ბავშვები“¹⁰²) გაჩენას, რომელნიც მიღებული ჩანს შესაბამისად ეთნონიმებისაგან: ლეკი (- დაღესტნელთა აღმნიშვნელი ქართული სახელწ.,) ლუნძი // ხუნძი // ხუნჯი (მთიან დაღესტანში მცხოვრები ავარელების ქართული სახელწ.), ლეზგი (- დაღესტანსა და აზერბაიჯანში მოსახლე ხალხის აღმნიშვნელი სახელწ.; ამ ხალხის თვითსახელწოდებაა лезгияр აქედანაა სომხური ლეზგი და რუსული лезгины – ამჟამად საკუთრივ ლეზგების, წარსულში კი დაღესტნის მთელი მოსახლეობის შემკრებლობითი სახელწ.), გულჯადარა (რუსული ნყაროების

⁹⁴ თ. მიბჩუანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 258.

⁹⁵ ეს ტერმინი დავაფიქსირეთ ფშავში ეთნოგრაფიული მუშაობის დროს (ვახტ. ითონიშვილი, „ფშმ“, 1989, რვ. 2, გვ. 33).

⁹⁶ თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-ქმანი, I, გვ. 226.

⁹⁷ „ქეთსკ“, გვ. 597.

⁹⁸ „ქეთსკ“, გვ. 327.

⁹⁹ ა. შანიძე, მთის კილოთა ლექსიკონი..., გვ. 307; „ქეთსკ“, გვ. 164.

¹⁰⁰ ცნობა მოგვანოდა თსუ კავკასიის ხალხთა ისტორიის კათედრის ასპირანტმა დავით სალუქვაძემ, რომელმაც ისიც განმარტა, რომ „გურიაში ტერმინ ჩაჩანის ამდაგვარი სემანტიკური ტრანსფორმაცია დაკავშირებული უნდა იყოს XIX ს-ში დიარბაქირის მხარეში მუჰაჯირობის ფაშს გადასახლებული ჩაჩნების სამშობლოში დაბრუნების პროცესთან, როდესაც გურულები მათი სავალალო მდგომარეობისა და მათხოვრული ყოფის დროებითი თვითმხილველები გახდნენ“, (9/VI-1994).

¹⁰¹ „ქეთსკ“, გვ. 423.

¹⁰² „ქეთსკ“, გვ. 591.

გლუხოდარი; – დაღესტნელთა ერთი ნაწილის სახელნი.)¹⁰³ **ჩაჩანი** (– ვაინახთა აღმოსავლეთი ნაწილის აღმნიშვნელი აწინდელი ეგზოეთნონიმი), **ნოხჩი** (– ჩეჩნების თვითსახელწოდება) და **ლლიღვი** (– ინგუშების ქართული სახელნი; ინგუშების თვითსახელწოდებაა **rlanrla**, ხევსურები მათ უწოდებენ **ლლიღველებს**, ხოლო ძველი ქართველი მემკვიდრეები **ლლიღვებს**).

დაბოლოს, საგანგებო ყურადღებას ითხოვს ქართველი ხალხის და მისი ლოკალური დანაყოფების აღმნიშვნელი მაკრო თუ მიკროეთნონიმების მიერ განცდილი სემანტიკური მეტამორფოზის ფაქტებიც.

ასე, მაგალითად, ქართველების აღსანიშნავად არაბულსა და თურქულ ენებში ყველაზე გავრცელებული კრებითი სახელი იყო **ალ-ქურჯ** და **გურჯ**. როგორც ერთ-ერთ ნაშრომშია მითითებული, ერაყელი და ეგვიპტელი არაბები **ქურჯი**, **ქურჯიას** უწოდებენ **ლამაზ ბავშვებს**. **ქურჯიზა** (**kardjiye**) ქართველი ქალისა და, ფართო გაგებით, **ლამაზი ქალის** (**une jolie femme**) მნიშვნელობით დაფიქსირებულია არაბული ენის სირიულ დიალექტში. ეს ნიუანსი ამ სიტყვებს XVI-XVIII სს-ში უნდა შეეძინა, როდესაც საქართველოში ტყვის სყიდვამ ფართო ხასიათი მიიღო. ქართველი ტყვეებით მარაგდებოდა მახლობელი აღმოსავლეთის მონათა ბაზრები, იყიდებოდა **ლამაზი გოგო-ბიჭები**. მათი ეთნიკური სახელი **ლამაზი ბავშვის** სინონიმად იქცა. როგორც ჩანს, ასე იყო თურქეთშიც, სადაც **გურჯია** ასევე **ლამაზ ბავშვს** ნიშნავს¹⁰⁴. არაა გამორიცხული, რომ ოსურ ენაში დამონმებული ტერმინი **гүьрджын** – „ჭანადი, მოხდენილი“ (აღამიანი) ასევე ქართველთა აღმნიშვნელ ოსურ ეთნონიმ **гүьрдзнаг**–ისაგან იყოს ნაწარმოები, რაზეც თავის დროზე მიგვანიშნა ს. ჯანაშიამ¹⁰⁵.

როგორც ცნობილია, ქართველების მონათესავე ლაზები ან ჭანები ოდითგან მდიდარი ზღვაოსნური ტრადიციებით, არაჩვეულებრივი ენერგიით, გულადობით, მტკიცე ხასიათითა და თავისუფლებისმოყვარეობით იყვნენ სახელგანთქმულნი. ამდენად, გაკვირვებას არ შეიძლება იწვევდეს ჟ. შარდენის ის ცნობა, რომ თურქულად „**ლაზი**“ „ზღვის კაცს“ ნიშნავს

¹⁰³ ე. ვეიდენბაუმის მტკიცებით, კავკასიის ჩრდილოეთ კალთებზე მცხოვრები მთიელები (მათ შორის ავარელები) ცნობილნი იყვნენ გლუხოდარის სახელწოდებით. ავტორის თქმით, გლუხოდარი ნიშნავს გახსნილი და შიშველი მკერდის მქონე აღამიანს (*Путеводитель по Кавказу, сост. Е. Вейденбаум, Тифл., 1888, с. 101*). ა. შანიძე კი მოკლედ შენიშნავს, რომ გულჯადარა „ლეკების ტომია“-ო (*ა. შანიძე, მთის კილოთა ლექსიკონი, გვ. 307*). წყაროების შინაარსობრივი შეჯერება ცხადყოფს, რომ გულხადარა (ან გულმეხადარი, გულხადარი) ავარელთა აღმნიშვნელი სახელწოდებაა (*თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1968, გვ. 7*).

¹⁰⁴ გ. ჯაფარიძე, ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები, კრ. „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, თბ., 1993, გვ. 140-143.

¹⁰⁵ ს. ჯანაშია, შრომები, III, გვ. 51.

(ზუსტი მნიშვნელობით), ხოლო გადატანითი მნიშვნელობით „უხემ, სას-ტიკ და ველურ ადამიანს“¹⁰⁶. აქ ნიადაგ ძნელი მისახვედრი არაა, რომ ლა-ზების მხრიდან გამოვლენილი უდრეკი ნება ეთნიკური ინდივიდუალობის შენარჩუნებისა და თურქთა ბატონობის უღელთან მათი შეურიგებლობა ამ ძნელად მოსათვინიერებელ და მეომრული სულის ტომს „უხეშობაში, სისასტიკესა და ველურობაში“ ჩაუთვალეს.

გიულდენშტედტისა და კლაპროთის ნაშრომებიდან ვგებულობთ, რომ ოსები მათ მეზობლად მცხოვრებ ქართველ მთიელებს – მოხვევებს და ხევის ტერიტორიას (თანამედროვე ყაზბეგის რ-ნს) უწოდებდნენ წო-ნას, სონას, სენას ან სონს. XVI-XVII სს-ის რუსულ დოკუმენტებში არაგ-ვის საერისთავოს ერთი განსაზღვრული ნაწილი (ძირითადად სოფ. ლარ-სსა და ჯვრის უღელტეხილს შორის მდებარე რაიონი) ან ხსენებული საე-რისთავოს თითქმის მთელი ტერიტორია სონის მიწად (Сонская земля), ხოლო არაგვის ერისთავი სონის ერისთავად (Аристов князь Со-нскои) არის სახელდებული. ეთნოგრაფიული მასალებიდან ირკვევა, რომ ოსები მყინვარწვერს ეძახდნენ სანას сәна. სპეციალურ ლიტერატურაში ადგილი აქვს აღნიშნული სახელების ეთნონიმ წანარ // სანართან (– ის-ტორიული ხევის ტერიტორიაზე წარსულში მცხოვრები ტომის სახელს.) დაკავშირების ცდას¹⁰⁷.

საინტერესოა, რომ ოსურ ენაში ვადასტურებთ ტერმინს Сон (= „მტერი, მოწინააღმდეგე“), რაც შესაძლოა სწორედ ეთნონიმ სონისგან მოდიოდეს და ოსებსა და სონებს (ე. ი. მოხვევებს) შორის წარსულში არ-სებული მტრული ურთიერთდამოკიდებულების პერიოდის გვიანდელ გა-მოძახილს წარმოადგენდეს.

აზერბაიჯანელებთან სიტყვა Тын „მამაცის, კარგი მსროლელის“ მნიშვნელობით იხმარება¹⁰⁸. საინგილოს ქართველებში დამოწმებული ტერმინი თუშ ზოგადად „მიზანს“ „ნიშანს“ ან „პირდაპირს“ ნიშნავს, ხო-ლო თუში ხურჯინს გადატანითი იტყვიან იმაზე, რომელიც „გადაეკიდება ხოლმე და აღარ სცილდება“¹⁰⁹. ლენჩუშში თუში – მარდი „სწრაფი ადამი-ანის“ აღმნიშვნელ სიტყვად გამოიყენება („ვერ დავენიეთ, მოკურცხლა

¹⁰⁶ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, მ. შვალბლიშილის გამოც., თბ., 1975, გვ. 260.

¹⁰⁷ ტერმინების წონა, სონას, სონის, სენას გავრცელების არეალისა და მნიშვნე-ლობის შესახებ. იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 63; Klaproth J, Reise in den kaukasus und nach Georgien unterhommen in den jahren 1807 und 1809, Bd. 1, halle und Berlin, 1812, s. 676; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106-107, 125-127; თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, თბ., 1982, გვ. 26-54; ვახტ. ითონიშვილი, არაგვის ხეობა, თბ., 1986, გვ. 40-48.

¹⁰⁸ ვ. ელანიძე, თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1988, გვ. 14.

¹⁰⁹ ნ. როსტიაშვილი, ინგილოური ლექსიკონი, თბ., 1978, გვ. 105.

თუშვიით"-ო)¹¹⁰. ჩვენი ვარაუდით, ხსენებულ ტერმინთაგან ყველა თუ არა, ლეჩხუმური თუში მაინც ქართველ მთიელთა – თუშთა სატომო სახელისაგან უნდა მომდინარეობდეს.

ადვილი შესაძლებელია, რომ ეთნონიმ ფხოველი-სგან (– ფშავ-ხევსურთა წინაპრების სახელს.) იყოს წარმომდგარი ქართლურ და ლეჩხუმურ დიალექტურ ლექსიკონებში დამონშებული ტერმინი ფხოველი (1. „ფხიანი, ძალიან ყოჩალი, მარჯვე, მამაცი“; „ფხოველი მეზრძოლები მოამზადეო“; 2. ქართლ. „ჭკვიანი, გამჭრიახი და ენამეტყველი“)¹¹¹, თუმცა არსებობს, ამ სიტყვის უშუალოდ ფხიანისაგან (// ყოჩალი) გამოყვანის ცდუნებაც.

თ. სახოკია იძლევა გადატანითი მნიშვნელობით ხმარებულ ტერმინ ქიზიყელის განმარტებას: „ქიზიყელი – მოურიდებელი, უკრძალავი, უბოდიშო... „შენ ჩემო ძმაო, ნამდვილი ქიზიყელი ყოფილხარ! რაც ენაზე მოგადგება, განა ყველაფერი უნდა ნამოისროლო?...“ ქიზიყელი, ქალი თუ კაცი, საქართველოს სხვა პროვინციების მცხოვრებთა შორის თვალსაჩინოდ განსხვავდება ქცევისა თუ ლაპარაკში თავის თავმეუთქავებლობით და უკმეზობით, რასაც, ალბათ, ნაწილობრივად მაინც ის უწყობდა ხელს, რომ ბატონყმობა საქართველოს ამ მხარეში არა ყოფილა და აქაურ მკვიდრთ არ გამოუცდიათ სუსხი ბატონისა, ლალად და თავისუფლად იზრდებოდნენ. ასე რომ, სიტყვა „ქიზიყელი“ გამხდარიყო სინონიმად მოურიდებლობისა, უკრძალველობისა, ზრდილობის დახვეწილობას მოკლებულობისა“¹¹².

სვანურად სიტყვა მუსხულ „სუსხიანს, გულოვანს“ ნიშნავს. თ. მიზრუანი მიზანშეწონილად თვლის მის დაკავშირებას ეთნონიმ მესხთან¹¹³, რასაც ეგების ზურგს უმაგრებდეს საქართველოში ეთნოტოპონიმ მუსხის (აქედანაა მუსხელი → მუსხელიშვილი) არსებობის ფაქტიც.

რაჭული დიალექტური ტერმინი ჯავახი ნიშნავს „ჯიბრს“ („ეს ხარები ერთმანეთს ეჯავახებიან“)¹¹⁴, ხოლო ერნო-თიანეთში იმავე ტერმინს გააჩნია ზოგადად „დიდგულის, ჯიბრიანის, შარიანის“ სემანტიკა, რასაც თვალნათლივ მოწმობს ადგილობრივ რესპოდენტთა შემდეგი გამონათქვამები: „რო მეჯავახები, რას მეჯავახები“ (ე. ი. რო მედიდგულები // მეჯიბრები // მეშარები, რას მედიდგულები // მეჯიბრები // მეშარები) ანდა „ეგ თუ გაჯავახდა, ცუდადაა საქმეო“ (ე. ი. ეგ თუ გაშარიანდა // ახირდა, ცუდადაა საქმეო“)¹¹⁵. ჩვენი ვარაუდით, ეს ტერმინი ჯავახების სატომო

¹¹⁰ მ. ალავეძე, მასალები ლეჩხუმური ლექსიკონისათვის, ცალკე ამონაბეჭდი, ქუთაისი, 1955, გვ. 44.

¹¹¹ „ქეთსკ“, გვ. 557.

¹¹² თ. სახოკია, ქართული ზატოვანი სიტყვა-თქმანი, მე-2 გამოც., გვ. 685.

¹¹³ თ. მიზრუანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 258.

¹¹⁴ „ქეთსკ“, გვ. 772.

¹¹⁵ ეახტ. ითონიშვილი, თიანეთის ეთნოგრაფიული მასალები, 1990, რვ. 1, გვ. 20.

სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, რომელნიც წარსულში ეტყობა თავისი სიჯიუტით, მედიდურობითა და გოროზი ხასიათით იყვნენ ცნობილნი დანარჩენ ქართველობაში.

ე) ეთნონიმის გარდაქმნას კონკრეტული ხალხის (თუ ინდივიდის) საქმიანობის ტიპის, ცხოვრების წესის და კონფესიური კუთვნილების აღმნიშვნელ საზოგადო სახელად ანდა ზოგადად „უცხოელის“, „ბარბაროსის“ თუ „კეთილშობილის“ მნიშვნელობით ხმარებულ კლასიფიკატორულ ტერმინად არანაკლებ მრავალფეროვანი მასალა ჰყვენს შუქს.

უწინარეს ყოვლისა მოვიტანთ ისეთ ფაქტებს, როდესაც ამა თუ იმ ხალხის ან ტომის აღმნიშვნელი ეთნონიმი იძენს მათი ეთნოკულტურული თავისთავადობის მაპროფილებელი ნიშნის განმასახიერებელი საყოფაცხოვრებო – კულტურული ტერმინის სემანტიკას.

ასე, მაგალითად, სკვითები (ბერძ. Σκυθαι) ძველ მსოფლიოში ცნობილნი იყვნენ თავისი მომთაბარული ყოფით და მეომრული ნატურით. მათი სახელის ხსენება ანაზღად ჰბადებდა მძვინვარე ველურის და არაჩვეულებრივი მებრძოლის (პირველ რიგში კი ჩინებული მშვილდოსნის) ასოციაციას. ამიტომ სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ რუსული **скит**, **скиток** (– „სავანე. უდაბნო, მეუდაბნოეთა და განდეგილთა სამყოფელი“), **скитник**, **скитяник**, **скитарь** (– მეუდაბნოე, სავანის მკვიდრი“), **скиталец** (– „ვინც არ ენევა ბინადარ ცხოვრებას, დაეხეტება“, „უსახლკარო, ყარიბი, მანანწალა“¹¹⁶) სწორედ ეთნონიმ **სკითისგან** (ან **სკვითისგან**) უნდა მომდინარეობდეს. სავსებით ლოგიკური იქნება იმის დაშვებაც, რომ იგივე ეთნონიმისაგან იყოს ნაწარმოები გერმანული სიტყვა **skutja** (= „მშვილდის მსროლელი“) და არა პირიქით. **skutja**–სგან სკვითი, როგორც ამას ვ. აბაევი ფიქრობს¹¹⁷.

უთუოდ სავაჭრო საქმისადმი ბერძენთა და სომეხთა მასობრივი მიდრეკილებით აიხსენბა ის, რომ ზოგიერთ ქვეყანაში მათი ეთნიკური სახელწოდებები „ვაჭრის“ სინონიმებად გაფორმდა: სერბულ-ხორვატული **грк** ნიშნავს როგორც „ბერძენს“, ისე ზოგადად „მოვაჭრესაც“¹¹⁸, ხოლო ქართულ მთის კილოებზე სიტყვა **სომეხს** ვიწროეთნიკურთან ერთად „ვაჭრის“ მნიშვნელობაც აქვს¹¹⁹, რასთან დაკავშირებით ძალაუწებურად გვახსენებს თავს ვაჟას მიერ გამოყენებული ფშაური ანდაზა: „მოიდა სომეხიო, მოიტანა სხვა მეხიო“, ანდა ილიას „მგზავრის წერილების“ გმირის პირით თქმული: „მთის კაცი მახევე, სვამეხის კერძია... ანინა მავალე სვა-

¹¹⁶ В. Даль, «ТСЖВЯ», т. IV, с. 197.

¹¹⁷ В. И. Абаев, Скифо-европейские изоглоссы, М., 1965, с. 25.

¹¹⁸ А. Г. Преображенский, «ЭСРЯ», т. I, с. 153.

¹¹⁹ ა. შანიძე, მთისკილოთა ლექსიკონი..., გვ. 403.

მეხი უფრო გვანოიკებს, უფროს სახლს გვიკლებს".

როგორც ჩანს, ვარიანტიდან ბერძნებისაკენ მიმავალ სავაჭრო გზაზე (რუსული მატრიანების „путь из варягов в греки“) რუსებსა და ვარიანტებს (// ნორმანებს) შორის წარსულში არსებულმა გაცხოველებულმა ალებ-მიცემობამ განაპირობა აშკარად ეთნონიმ *варяг*-ისგან ნაწარმოები რუსულ დიალექტური ტერმინის *варяг, варяга*-ს (= 1. „მეწვრილმანე, ფეხზე მოვაჭრე“; 2. „გადამყიდველი, ჩარჩი, დალალი“; 3. „მოხეტიალე მეწვრილმანე, რომელიც წვრილმან საქონელს ტყავზე, ჯაგარზე, კარაქსა და ხამ ტილოზე ცვლის“)¹²⁰ გაჩენაც, ისევე როგორც ძველ რუმინელთა (რუს. და უკრ. ვლახთა // ვალახთა // ვოლოხთა) და ქურთთა ტრადიციულ სამეურნეო ყოფაში მომთაბარე მესაქონლეობის წამყვანმა როლმა შეუწყო ხელი ეთნონიმების *ვლახის* და *ქურთის* მიერ შესაბამისად *მწყემსის* (ჩეხურად *Wlach* = 1. „იტალიელი“, 2. „მწყემსი“; ძველ სლავურად *влах, vlachus* = „მწყემსი“¹²¹) და *მომთაბარის* (– სპარსელი და არაბი ავტორები ეთნონიმ ქურთს ხშირად იყენებდნენ „მომთაბარის“ სინონიმის დონეზე)¹²² ზოგადი მნიშვნელობის შექმნას.

ასეთივე მოტივირებული დეეთნონიმიზაციის კიდევ ერთი ნიმუშია თურქულ და აბაზურ ენებში დამოწმებული ტერმინები *ლაზი* (თურქ. = „ზღვის კაცი“¹²³; აბაზ. „თევზის მჭამელი“), რომელთა წარმოქმნა უთუოდ ზღვასთან და ზღვაოსნობასთან ლაზების (ან ჭანების) განსაკუთრებით ინტენსიური დამოკიდებულებით და თევზის საკვების ტაბუაციის ტრადიციებით ცნობილი აფხაზურ-ადიღური მოდგმის ხალხების (მათ შორის აბაზების) მხრიდან ლაზთა ეთნოგრაფიული ყოფის მათთვის უჩვეულო დეტალის (მხედველობაში გვაქვს კვების რაციონში თევზის უხვად გამოყენება)¹²⁴ უტრირებით აიხსნება. ამასთან, საინტერესოა ითქვას, რომ

¹²⁰ А. Г. Преображенский, «ЭСРЯ», т. I, с. 67; В. Даль, «ТСЖВЯ», т. I, с. 166.

¹²¹ А. Г. Преображенский, «ЭСРЯ», т. I, с. 93; შენიშვნა: საინტერესოა, რომ წარსულში ვლახებს უწოდებდნენ ბალკანეთ-კარპატების რეგიონში მცხოვრებ იმ სლავებსაც, რომელნიც მომთაბარე მესაქონლეობას ეწეოდნენ. (Ю. В. Бромлей, Н. Н. Граниянская, этнографические аспекты карпатоведения. «Советское славяноведение», 1973, №6, с. 66; Карпато-дунайские земли в средние века, Кишинев, 1975, с. 203-210).

¹²² Н. Ханыков, Записки по этнографии Персии, М., 1977, с. 140.

¹²³ ჯან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 260.

¹²⁴ XVII-XIX სს. ავტორთა ცნობით აფხაზები საერთოდ არ ჭამდნენ თევზს და მეთევზეობისადმი საკმაოდ გულგრილნი არავითარ სარგებელს არ ღებულობდნენ ზღვისგან (Арк. Ламберти, Описание колхиды..., "СМОНПІК". вып. 43. Тифл., 1913, с. 19; А. Машин, Очерки социального быта Абхазии. "Кавказ", 1869, №47); ამ ფაქტს ვერ უარყოფს შ. ინალ-იფაც (Ш. Инал-Ина, Абхазы, Сухуми, 1965, с. 202-203), ს. ჯანაშია კი გვაუწყებს, რომ თევზის ჭამა ნესად არ იყო სოჭის ჩერქეზებშიც (ს. ჯანაშია, შრომები, IV, თბ., 1968, გვ. 72).

თრიალეთის ბერძნულ მოსახლეობაში, სადაც საკმაოდ დიდია ლაზური ეთნიკური ელემენტის ზეედრითი წილი, დასტურდება თევზის დასაფლავების მეტად ორიგინალური ჩვეულება¹²⁵, რაც შესაძლოა სწორედ ლაზების მიერ იყოს აქ მოტანილი მათთან თევზის კულტის თაყვანისცემის პირდაპირი მონაწილის სახით.

ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა ლაპარაკი რკინის გამომგონებლებად შერაცხილ ხალიბთა უმდიდრეს მეტალურგიულ ტრადიციებზე. ამჯერად მხოლოდ იმას დავამატებთ, რომ მათი სატომო სახელწოდება შემონახული ჩანს არა მარტო ფოლადის აღმნიშვნელ ძველბერძნულ ტერმინ „ხალიფს“-ში, არამედ საქართველოში ფიქსირებულ სიტყვა ხალიფ-შიც (= „რკინეულობით ფეხზე მოვაჭრე“¹²⁶).

ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში რამდენჯერმე იხსენიება ქურდებად წოდებული ტომი. ჯუანშერი მათ სპარსთა მეფის მიერ V ს-ში გადმოსახლებულ აბაშთა (- აწინდელი პაკისტანის ერთ-ერთი პროვინციის - სინდის მეზობლად მცხოვრები ხალხის) შთამომავლებად წარმოაჩენს და ხაზს უსვამს აღნიშნული ტომის ადგილითი ადგილად განყოფის (ე. ი. ეთნოდისპერსიულ ჯგუფებად განსახლების) ფაქტს („... და განყვნა მეფემან სპარსთამან აბაშნი ორად: და ნახევარნი დაუტევნა ადგილსავე ზედა, და ნახევარნი წარმოიყვანნა ვითარ სახლი ათასი, და განყვნა იგინი ადგილითი-ადგილად. და ესე არიან ქურდნი ნათესავნი იგი რომელ წარმოტყუენნა აბაშთაგან“¹²⁷). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ქურდებს შირვანისა და დარუბანდის წინააღმდეგ წარმოებული ომების შესახებ თხრობას ასახელებს ლეკებისა და დარუბანდელი ყივჩაყების გვერდით („... და აპრილსა დაესხნეს შაბურანს, დარუბანდელსა, და მოსწყდნეს ქურდნი, ლეკნი და ყივჩაყნი დარუბანდელისანი...“; „... და განაგო მეფემან ყოველნი საქმენი შარვანისანი, აღიესნა კეთილითა და საბოძვართა ქურდნი, ლეკნი და თარასნი“¹²⁸), ხოლო შირვანის ტერიტორიაზე იცნობს ეთნოტომონიმ ქურდევანს¹²⁹, რაც გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ ქურდების ერთი ნაწილი სწორედ შირვანის მიწა-წყალზე,

¹²⁵ ზ. თანდილაძე, თევზის დასაფლავების ჩვეულება თრიალეთში, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება“, III, თბ., 1977, გვ. 61-70.

¹²⁶ ი. მამისურაძე, ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 225.

¹²⁷ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, „ქც“, I, გვ. 195. შენიშვნა: მართალია, არაბები და სპარსელები ჰაბაშს და ჰაბაშებს ეძახდნენ შესაბამისად ეთიოპიას და ეთიოპელებს (აქედანაა ეთიოპიის აღმნიშვნელი ძველი ქართული სახელწოდება აბაშეთი), მაგრამ ეს აბაშები // ჰაბაშები და აბაშეთი // ჰაბაშეთი არ უნდა აგვერიოს ჯუანშერისეულ აბაშეთსა და აბაშებში, ვინაიდან ისინი სპარსეთის მეზობლად, სინდეთთან უშუალო სიახლოვეში ლოკალიზდებოდნენ და არა შორეულ აფრიკაში.

¹²⁸ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, „ქც“, I, გვ. 344, 345.

¹²⁹ იქვე, გვ. 339.

სადღაც დარუბანდის სამხრეთით ლოკალიზდებოდა. როგორც ჩანს, ქურდების კიდეც ერთ ჯგუფს აღმოსავლეთ საქართველოს (კერძოდ, ქვემო ქართლისა და კახეთის) სანახებშიც უნდა ეცხოვრა, რასაც გვაფიქრებინებს ქვემო ქართლსა და კახეთში ტოპონიმების ქურდის წევის ან ქურდვაჭრის წევის (– მდ. დებედისა და მის ხეობაში ფორმირებული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის ძველი სახელწ.), ქურდისკარის (– სამშვილდის სიახლოვეში მდებარე ადგილის სახელწ.) და ნაქურდევის (– სავარაუდოდ კახეთში მდებარე პუნქტის სახელწ.) ოდინდელი არსებობის ფაქტები¹³⁰. ადვილი შესაძლებელია, რომ ქართული გვარსახელები ქურდიშვილი, ქურდაძე, ქურდობაძე, ქურდიანი ასევე ეთნონიმ ქურდს უკავშირდებოდეს¹³¹. ამდენად, დამაჯერებლობას არაა მოკლებული ნ. ბერძენიშვილის ის მოსაზრება, რომ ქართველთა მიერ მპარავის მნიშვნელობით ხმარებული ტერმინი ქურდი სწორედ ქურდების სატომო სახელწოდებისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები¹³².

ნ. ბერძენიშვილი გარკვევით მიგვანიშნებს აგრეთვე ტერმინ ყაჩაღის ეთნონიმ ყივჩაყისაგან მომდინარეობის შესაძლებლობაზეც¹³³, რასთან დაკავშირებით მეტად ნიშანდობლივია ცნობილი ბალადის „შემომეყარა ყივჩაყის“ ერთ-ერთ ვარიანტში სიტყვა ყივჩაყის სწორედ ყაჩაღით შენაცვლების ფაქტი („ამბავსა ჩემსა გიამბობ, ჩემსა და ყაჩაღისასა...“ „...ყაჩაღი შემომეყარა, სამძღვარსა მუხრანისასა“¹³⁴), თუმცა ჩვენი ღრმა რწმენით უფრო მართებული იქნება ქართული ყაჩაღის თურქულ კაჩაკისაგან (– „გაქცეული, გავარდნილი“) გამოყვანა ანდა სიტყვის ყაჩაღის ფონეტიკურ ნაირსახეობად გააზრება.

ახალ სპარსულ და თურქულ ენებზე სიტყვა *Avare, avara* „მანანწალას“, ხოლო *avar* – „ნადავლს, ძარცვას“ ნიშნავს (შდრ.: ქართ. ავარი – „ალაფი, ნაძარცვი, წარმონაღები“; „ავარა – „უბინაო, მოხეტიალე, მოხულიგნო ახალგაზრდა“; სომხ. *avar* – „მანანწალა“; ფეხლ. *aparak apar* – „ძარცვა“ და მისგან გამოსული ქართ. აბრაგი, აპარეკა, სვან. ამბერგი, აფხ. *аҧҭар*, ყაბარდ., ჩერქ. *аҧҭар* ბალყ. *аҧҭар* ინგ. *аҧҭар*, ჩეჩენ. *оҧҭар*, ავარ. *аҧҭар*)¹³⁵. არაა გამორიცხული, რომ ეს ტერმინები თავისი

¹³⁰ ამ პუნქტებთან დაკავშირებით იხ.: ჯუანშერი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 242; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, „ქც“, II, გვ. 51, 54, 64; მატიაწე ქართლისა, „ქც“, I, გვ. 274; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 307, 414; დ. მუსხელიშვილი, აღჯაყალაგაგის ციხე, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, I, თბ., 1960, გვ. 129-140.

¹³¹ ი. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 177.

¹³² კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

¹³³ კ. გრიგოლია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

¹³⁴ „ქართული ხალხური პოეზია“, ტ. II, თბ., 1975, გვ. 372.

¹³⁵ В. И. Абаса, «ИСОСЯ», I, с. 25; ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 3; „ქეგლ“, I, გვ. 148.

ულმობელი თარეშით ცნობილი თურქული მოდგმის ხალხის – ავარების (ან აბარების, ობრების) სატომო სახელისაგან იყოს ნაწარმოები, ანდა ისტორიულ კასპიანეში შორეულ წარსულში მცხოვრები აპარების (ან აპარნების, პარნების) ეთნიკურ სახელწოდებას უკავშირდებოდეს¹³⁶.

XVII ს-ის II ნახევრის ოსმალურ დოკუმენტებში ხშირად ფიგურირებს ყირიმის ნ-კ-ის არათათრული მოსახლეობის აღმნიშვნელი ეთნონიმი, *tat.* თათ // ტატების ეთნიკური ვინაობა ჯერაც გაურკვეველია. გამოთქმულია მოსაზრებები მათი თათრული ან ადიღური წარმომავლობის შესახებ. ზოგიერთი სწავლული კი თათებს ან ტატებს გენუელთა შთამომავლებად მიიჩნევს¹³⁷. შესაძლოა, ხსენებული ეთნონიმისაგან იყოს მიღებული რუსული *татъ* – „ქურდი“ და *татъна* – „ქურდობა, ძარცვა, პარვა“¹³⁸ (მდრ.: ქართ. ქურდო-ტოტია).

დაბოლოს, მოკლედ ისეთი შემთხვევების შესახებ, როდესაც ეთნონიმი იქცევა ზოგადად „ბარბაროსის“ თუ „კეთილშობილის“, „უცხოის // უცხოელის“ მნიშვნელობით ხმარებულ კლასიფიკატორულ ტერმინად ანდა კომფესიური კუთვნილების აღმნიშვნელ საზოგადო სახელად (კომფესიონიმად).

ჩრდილოეთ აფრიკის ტერიტორიაზე უხსოვარი დროიდან ცხოვრობენ სემიტურ-ქამიტური მოდგმის ბერბერები, რომლებიც ეგვიპტურ წყაროებში მოიხსენიებიან თეხენუს ან ლებუს // ლიბუს (აქედანაა ლიბია, ლიბიელი), ხოლო ძველ არაბულ მატყანეებში ბერბერას, ალ-ბარბარის სახელწოდებებით. ეს უკანასკნელი წარმომდგარი ჩანს მაროკოს ცენტრალურ ნაწილში მობინადრე ერთ-ერთი უმთავრესი ბერბერული ტომის – ბარბარა // ბარბარ // ბარბარის საკუთარი სახელისაგან, რომელიც ჯერ კიდევ ფსევდოარიანეს, პტოლემეოსის და კოზმა ინდიკოპლევის ნაშრომებშია არეკლილი ეთნოტოპონიმ ბარბარას (– აფრიკის ერთ-ერთი სანაპიროს სახელწოდება) სახით. საყურადღებოა, რომ გვიანდელ არაბულ დოკუმენტებში ადენის ყურე ბერბერულ ყურედ არის წოდებული, ხოლო ტერმინები ბერბერა, ალ-ბარბარ ხსენებული ყურის პირად მცხოვრები მოსახლეობისა და ჩრდილო აფრიკის ერთ-ერთი ავტოქთონი ხალხის აღმნიშვნელ ეთნონიმებად წარმოჩნდება სხვა ჩრდილოაფრიკელი ტომების (ამჯარა, ალ-ბეჯა, ან-ნუბა, ალ-ხაბაშა, აზ-ზინჯ და ა. შ.) სახელწოდებების გვერდით¹³⁹. ამდენად, ეთნონიმიური და ისტორიულ-გეოგრაფიული

¹³⁶ სტრაბონის ცნობით, აპარნები (*Απαρνοι*) ცხოვრობდნენ ჰირქანიის ზღვასთან („სტრაბონის გეოგრაფია“, გვ. 145, 152), სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებით, აპარნები იგივე პართელებია (Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, с. 259; Г. А. Гейбулаев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 178-179).

¹³⁷ Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37-38.

¹³⁸ Толковый словарь русского языка, под. ред. Д. Н. Ушакова, т. IV, М., 1940, с. 658.

¹³⁹ Арабские источники VII-X веков, изд. Л. Е. Кубслея и В. В. Матвеева, М.-Л., 1960, с. 21, 34, 46, 71, 82-89, 95, 108, 110, 129-131, 138, 140, 213, 225, 236, 250, 289,

რეალიების გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, სავსებით შესაწყნარებელია ვარაუდი ბერძნული ტერმინის ბარბაროსის (βαρβαροι – „უცხო უკულტურო, ველური ადამიანი“, აქედანაა ლათ. Barbari- იმავე მნიშვნელობით) სწორედ ეთნონიმ ბერაბა // ბარაბარ // ბრაბარ-ისაგან შესაძლო მომდინარეობის შესახებ (ბერაბა // ბარაბარ > ბარბარ > ბარბაროი). ადვილი შესაძლებელია, რომ ბერძნებს ხსენებული ეთნონიმი ჯერ კიდევ ხმელთაშუა ზღვის აფრიკულ სანაპიროზე დამკვიდრების და ე. წ. ლიბიელ ტომებთან დაახლოების ეპოქაში (ძვ. წ. VIII-VI სს-ის „დიდი კოლონიზაციის“ ხანაში) გაეცნოთ და გარკვეული დროის შემდეგ ცნება ველურის (αἴριος, αἴρας, αἴριοικος) სინონიმად ექციათ. სხვათა შორის, გამოთქმული ვარაუდის სასარგებლოდ უნდა ლაპარაკობდეს ის ფაქტიც, რომ ქართველ მნიგნობარტ ბარბაროსები მაინცდამაინც აფრიკელებად ესახებათ („ბარბაროზი – აფრიკის თემი შავნი. აფრიკაშია თემი ერთი შავთა. წარმართი, გინა უცხოთესლი“¹⁴⁰), რაც ეგების ბერბერ-ბარბაროსთა სამოსახლო არეალის სწორედ აფრიკის კონტინენტზე ლოკალიზაციის უძველესი ტრადიციის გამოხატულებას წარმოადგენდეს.

როგორც ბერძნულ-რომაული წყაროების ანალიზი ცხადყოფს, ძველ ელინთა სკოლოტებად წოდებული ხალხისათვის შერქმეულმა ეთნონიმმა „სკვითმა“ ასევე შორეულ წარსულში იცვალა სემანტიკური ნირი და პირვანდელ ეთნიკურ შინაარსთან ერთად წარმატებით შეითავსა ზოგადად „უკულტუროს“, „ველურის“ მნიშვნელობაც. ის მშვენივრად მოერგო საუკუნეების სიღრმიდან მომდინარე ცნობილ ეთნორელატიურ ანტი-თეზას ჩვენ (– ე. ი. ელინები) – ისინი (– ე. ი. ბარბაროსები) „ბარბაროსის“ სინონიმის სახით.

ტერმინ „სკვითის“ ოდიოზური შინაარსის ცნებად დამკვიდრების საკითხი განხილულია ნაშრომის მეოთხე თავში სტრაბონის ერთ-ერთი ცნობის კვალიფიკაციასთან დაკავშირებით, რის გამო მის შესახებ მსჯელობას აქ აღარ გავაგრძელებ.

ურარტუელები მტრულ დამოკიდებულებაში იყვნენ ლულუბეელთა ტომებთან, რამაც განაპირობა ეთნონიმ ლულუს (lulu = „ლულუბელი“) გადაქცევა ზოგადად „მტრის, ყოველივე უცხო, მტრულის“ აღმნიშვნელ ტერმინად. VIII-VII სს-ის ურარტულ წარწერებში ხსენებული ლულუს ქვე-

294-295, 297, 303, 351-352.

¹⁴⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 95.

რედაქტორის შენიშვნა: ამ საკითხზე იხ. ვახტ. ითონიშვილი, ტერმინ „ბარბაროსის“ წარმომავლობისათვის, კრ. „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი“, III, თბ., 2001, გვ. 42-53.

რედაქტორის შენიშვნა: ნაშრომის ეს ნაწილი – სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ერთი ცნობის სწორი გაგებისათვის პირველად დაიბეჭდა ვახტანგ ითონიშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილ კრებულში – „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი“, III, თბ., 2001, გვ. 9-41.

ყანა „მტრის ქვეყნის“ სინონიმი. ვარაუდობენ, რომ ასურულ-ბაბილონურ ენაში დამონებული სიტყვა **nullatum** (– „ბარბაროსული“) სწორედ ურარტული **lulu(inili)**–სგან (= „მტერი“) არის წარმომდგარი¹⁴¹.

სიტყვა **arya (airya)** სანკრიტზე და ძველსპარსულად ნიშნავს „კარგი ოჯახისას“, „კეთილშობილს“, „ერთგულს“, „სრულუფლებიან ადამიანს“, „არისტოკრატს“. იგი უპირისპირდება ტერმინებს **dasa**–ს (= „მტერი“) და **mlec̥haza**–ს (= „ბარბაროსი“), რომლებითაც ძველინდურ ლიტერატურაში აღინიშნებოდა უძველესი წინაარსიული მოსახლეობა – დრავიდები. ამდენად, არიას // არიელს თავდაპირველად კლასიფიკატორული სოციალურ-კულტურალური ტერმინის მნიშვნელობა გააჩნდა, რომლის გამოყენებით ძვ. წ. III–II ათასწლეულების მიჯნაზე ჩრდილოეთიდან ინდოეთსა და მიმდებარე რეგიონებში შემოჭრილი ინდოირანელები საკუთარ თავს განასხვავებდნენ მეზობელი ან დაპყრობილი ხალხებისაგან. შემდგომში ხსენებული სიტყვა უკვე ინდო-ირანელთა ზოგად თვითსახელწოდებად იქცა (ძველ ინდური **arya** – „არიელი, ინდო-არიელი“, ძველ სპარსული **ariya-čīca** – „ირანული გვარისა“, **ariyanam** – „არიების ქვეყანა“, საიდანაცაა **eran**, სპარს. **iran** – „ირანი“). ამასთან, როგორც ძველ ბერძენ ავტორთა თხზულებებიდან ვგებულობთ, არიები // არეიები (**Ἀριοι, Ἀρειοι**) ერქვათ აქემენიდთა იმპერიის მე-16 სატრაპიაში შემავალი პერატის ოლქისა და მდ. პერირუდის ხეობის მცხოვრებთ, აგრეთვე ძველ მიდიელებს¹⁴².

მე-19 საუკუნიდან მოყოლებული სიტყვა არია // არიელი სამეცნიერო ლიტერატურაში იხმარებოდა ინდოევროპულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების კრებით სახელწოდებად. ფაშისტურ გერმანიაში კი ამ ტერმინს მიენიჭა ტენდენციური და ანტიმეცნიერული მნიშვნელობა, ვინაიდან ის იქცა ეთნიკური უპირატესობის, რასობრივი გამორჩეულობის ერთგვარ სინონიმად ნორდისტული რასისტული თეორიის აპოლოგეტთა ლექსიკონის ყველაზე პოპულარულ ცნებად.

როგორც ჩანს, თავის დროზე განმადიდებელი შნაარსის ზოგად ცნებად ფორმირების ტენდენცია არ უნდა ყოფილიყო უცხო ეთნონიმ სლავისტისაც, რაზეც მიგვანიშნებს რუსულ ენაში ტერმინების **славя**–ს (= „დიდება“, „სახელი“, „სადიდებელი“), **славный**–ს (= „დიდებალი“, „დიადი“, „სახელოვანი“, „სანდომიანი“) და თვით **слово**–ს (სიტყვა) გაჩენის ფაქტი¹⁴³.

¹⁴¹ Г. А. Меликишвили, Наири-Урарту, с. 133-135, 154-159.

¹⁴² В. И. Авдиев, История древнего Востока, М., 1953, с. 584-585; ძველი აღმოსავლეთის ისტორია, გ. მელიქიშვილის რედ., თბ., 1988, გვ. 434; Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб., 1984, с. 755; პეროდოტე, ისტორია, თ. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. I, გვ. 226, ტ. II, გვ. 432-433; სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 151, 161-162.

¹⁴³ Очерки истории СССР, под. ред. Б. Н. Рыбакова, М., 1958, с. 48.

მსგავსი სემანტიკური ბიფურკაციის შედეგად შეიძლება ვიგულოთ აგრეთვე ძველ თურქულ ენაში დამონებული სიტყვა *Türk* (– 1. „ძლიერი, მძლავრი“, 2. „ყველაზე უხვი“¹⁴⁴). სამაგიეროდ, შუა საუკუნეების არა-თურქი მუსლიმანი ავტორების ნაშრომებში იგივე თურქი არაიშვიათად ფიგურირებს კულტურული წრის საზღვრებს გარეთ მდგომი „უცხო“ ეთნოსების აღმნიშვნელი კრებითი ტერმინის დონეზე¹⁴⁵.

ძველ თურქულ ლექსიკონში ვადასტურებთ სიტყვას *tat* (– 1) „ურჯულო, არამუსლიმანი, უცხო, უცხოტომელი (*tat tavjač* – „ყველა უცხოელი“; *sumlim tat* – „ირანელი, რომელსაც არ ესმის თურქული“) 2) უიგურ-არამუსლიმანთა დამამცირებელი სახელი“¹⁴⁶, რომელსაც შეიძლება საფუძვლად ედოს ეთნონიმი *tatar*, უიგურთა აღმნიშვნელი გამკენწლავი ტერმინი *tat*, ანდა ირანში მცხოვრები ხალხის – თათების სატომო სახელი.

ამა თუ იმ ეთნონიმის ზოგადად „უცხოს“, „უცხოელის“, „გაუგებრად მოლაპარაკეს“ აღმნიშვნელ ცნებებად გარდაქმნის კლასიკურ ნიმუშად გვევლინება რუსული ტერმინები *чужд* (– „გაუგებრად მოლაპარაკე ადამიანები“), *чужак*, *чуждой* (– „უცნაური ახირებული“), *чуждый* (– „უცნაური, საოცარი, საკვირველი, საუცხოო“), *чуждым* („ახირებულად, უცნაურად მოქცევა, უსაქციელობა“), *чуждо* („სასნაული, საოცრება, საკვირველება“) *чужесный* (– სასნაულებრივი, საუცხოო), *чужие, чужовице* („ურჩხული, გველეშაპი“), *чужодей* (1. „ჯადოქარი, მისანი“, 2. „უცნაური, ახირებული“), *чужак, чужанин, чуждый* („უცხო, გარეშე, გადამთიელი“), *чужбина* („უცხო მხარე, უცხო ქვეყანა“), *чужеземец, чужестранец* („უცხოელი, უცხოქვეყნელი“) *чужой* („სხვისი, უცხო, გარეშე“), აგრეთვე დამამცირებელი გამოთქმა *„чужд белоглазая!“*, რომელნიც მიღებულია ფინური მოდგმის ტომების (საკუთრივ ფინელების და ესტონელების) აღმნიშვნელი ძველი რუსული ეთნონიმებისაგან *чужд*, *чужак*, *чужовин*.¹⁴⁷ ანალოგიური სემანტიკური ტრანსფორმაციის სხვა შემთხვევებიდან ყურადღებას იქცევს რუსული დიალექტური ტერმინი *латыш* (= „გაუგებრად, გაურკვევლად მოსაუბრე“) ← ეთნონიმისაგან *латыш* (ლათვიელი) და ლიტვური *gudai* // *gudai* (= „უცხოელი“, „ვინც არ ფლობს ჩვენს ენას“) ← ეთნონიმისაგან *gud* (გოთი)¹⁴⁸, ბალყარული *ачу* (– „უცხო რჯულის ადა-

¹⁴⁴ Древнесторкский словарь, Л., 1969, с. 599.

¹⁴⁵ J. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Straifzüge, Leipzig. 1903, с. 46; Б. Н. Заходер, Каспийский свод сведений о Восточной Европе, М., 1962, с. 18-19.

¹⁴⁶ Древнесторкский словарь, с. 514, 541, 648.

¹⁴⁷ В. Даль, «ТСЖВЯ», т. IV, с. 612; А. Ф. Роголев, Этноним Гуды на географической карте: поиски исторической мотивации, «СД», 1989, №6, с. 120-121.

¹⁴⁸ А. Ф. Роголев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120-121.

მიანი¹⁴⁹) და ყირიმულ-თათრული *abaza* (– „გაუგებრად წარმოთქმული“, „ურჯულო“, „უთაებოლო“, „ბენტერა“¹⁵⁰) ← ეთნონიმებისაგან *ac* (– ოსის ფონეტიკური ნაირსახეობა) და *abaza* (ჩრდ. კავკასიაში მცხოვრები აბაზელების ავტოეთნონიმი და აფხაზ-აბაზელთა აღმნიშვნელი თურქული ეგზოეთნონიმი), ანგლოსაქსური *wealth* (1. „უცხოტომელი“, „უხოელი“, 2. „ბრიტანელი“) ← ეთნონიმისაგან *wealth* (უელსელი)¹⁵¹, ძველ გერმანული *walh, walch, walhec, walah* („უცხოელი“) ← ეთნონიმისაგან *valcae // valha* (კელტური ტომის სახელწ.)¹⁵².

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ტერმინი სარაცინი (ბერძნ. Σαρακηνοί, ლათ. *saraceni*, გერმ. *sarazenen*, ფრანგ. *sarrasins*, ინგლ. *saracens*, უნგრ. *szerecsen*, რუს. *сарацины* // *саракинины* // *сарацены* // *саракины*, ქართ. *სარკინოზი*) უნდა მომდინარეობდეს ერთ-ერთი არაბული ტომის სახელწოდებისაგან. დროთა განმავლობაში ეს სახელწოდება გავრცელებულ იქნა მთელ არაბეთზე, შემდეგ კი მუსლიმანებზე ზოგადად. ჯვაროსნული ლაშქრობების დროიდან სარაცინი არაქრისტიანის სინონიმს წარმოადგენდა¹⁵³. ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში სარკინოზი აღნიშნავს ერთი მხრივ არაბებს, მეორე მხრივ კი საერთოდ ყველა მაჰმადიანს, აგარიანს, ურწმუნოს, ისმაიტელს¹⁵⁴. ცხადია, ეთნონიმის და კომფესიონიმის – სარკინოზის ჯუანშერისეული ეტიმოლოგია (სარკინოზი – „რომელ არს თარგმანი მისი სარას ძალთა“¹⁵⁵), რასაც სულხან-საბა ორბელიანიც იზიარებს („სარკინოზი – სარას ძალი“¹⁵⁶), ხელოვნურია.

საქართველოში „სარკინოზის“ იდენტური სემანტიკური გრადაციითაა ღირსშესანიშნავი ეთნონიმი *თათარიტი*, რომელიც საკმაოდ შორეული წარსულიდან ყველაზე უფრო ფართოდ გავრცელებული და აღიარებული კომფესიონიზმის „ამპლუაში“ ფუნქციონირებს, აღნიშნავს რა ზოგადად „ურჯულოს“, „მაჰმადიანს“, „უმონყალოს“, „მტარვალს“, „არაქრისტიანს“. სულხან-საბას ფრიად ლაკონური განმარტებით „თათარი – მოჰმადიანი; მოჰმადიანი... აგარიანნი“¹⁵⁷. ქართველის გაგებით *გათათ-*

¹⁴⁹ Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

¹⁵⁰ Е. Н. мурзасв, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

¹⁵¹ А. Г. Преображенский. «ЭСРЯ», I, с. 93.

¹⁵² იქვე.

¹⁵³ И. Г. Добродомов. Из древнерусской этнонимии (Древнерусское сорошинини и греческое Σαρακηνοί), «СЭ», 1966, №3, с. 123.

¹⁵⁴ „ქც“, ტ. I, გვ. 229-231, 237, 244, 246-247, 249-250, 252, 255-257, 260, 322, 376-378; „ქც“, ტ. II, გვ. 8, 11, 71, 101, 312, 366 და ა. შ.

¹⁵⁵ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, „ქც“, I, გვ. 230.

¹⁵⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, ი. აბულაძის, გამოც., თბ., 1993, გვ. 61.

¹⁵⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 296.

რება „გამამპადიანების, გადარჯულების, ქართველობის დაკარგვის“ ტოლფასი ცნებაა. ერთ-ერთი ხალხური ლექსიდან კი მკაფიოდ იკვეთება თათრის „უნშინდურთან“ „ავ სულთან“ შინაარსობრივი გაიგივების ოდინდელი ტრადიცია:

„ჩვენს იქით ერთი ველია,
ია და ვარდი ჰყენია,
შიგა დგას დევი, თათარი
გარს ყმანი დაუყენია“...¹⁵⁸

ასეთივე ტიპის პოლისემანტიკურ ცნებებად წარმოჩნდება აგრეთვე ქართული ურია (1. ეთნიკური ებრაელი; 2. „იუდეველი“, „იუდაიზმის მიმდევარი“, „ურჯულო“)¹⁵⁹, სომეხი (1. ეთნ. სომეხი, 2. „გრიგორიანული რწმენის ადამიანი“)¹⁶⁰; ფრანგი (1. ეთნ. ფრანგი, 2. ძვ. ქართ. წყარ. „ევროპელი, დასავლეთ ევროპელი“, 3. „კათოლიკე“; ფრანგი ქართველი = „კათოლიკე ქართველი“; შდრ.: შუა საუკუნეების არაბულ-სპარსული ექრენჯ, აჰრანჯ, ჭარანგ = 1. ზოგადად „ყველა რჯულის ევროპელი“, უფრო „დასავლეთ ევროპელი“, 2. „ქრისტიანი < ეთნონიმისაგან ფრანკ; ლათ. Franci, გერმ. Franken – ფრანგი ხალხის ეთნოგენეზისში აქტიურად მონაწილე ერთ-ერთი დასავლეთ-გერმანული ტომის სახელს.“)¹⁶¹, რუსული варяг (ძვ. რუს. წყარ.: 1. ეთნ. ნორმანი, 2. „კათოლიკე“)¹⁶², поляк (სტაროობრიადელი რუსების ეთნოკომფესიური ჯგუფის სახელს. ალთაიში) ბელორუსული поляк, литовец (1. ეთნ. პოლონელი, ლიტველი, 2. „პოლონური და ლიტვეური რწმენის“ (ბელორუსი); „კათოლიკე“)¹⁶³.

ვ) ეთნონიმთა გადაქცევა მითონიმებად ანდა რაიმე ზღაპრული არსებების თუ კულტის ობიექტის აღმნიშვნელ საზოგადო სახელებად

¹⁵⁸ ქართული ხალხური პოეზია, ტ. XI, თბ., 1984, გვ. 16.

¹⁵⁹ საინტერესოა, რომ ძველ ქართულში პურიება „ურიად გახდომას“ ნიშნავს: „ვითარ წარმართთა აიძულე პურიებად“ (ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 577). ერთ-ერთ მეგრულ ლექსში ურია ურჯულოს სინონიმად წარმოჩნდება: „აი დედა, ქაი დედა, ქაი ქართახანი დედა; შე ურიავე, შე ურჯულო ღამით კაცი ვერ გნახავს...“ (ქართული ხალხური სიტყვიერება, მეგრული ტექსტები, ტ. II, გვ. 481, 482).

¹⁶⁰ როგორც ცნობილია, არც თუ შორეულ წარსულში სწორედ ტერმინ სომეხის ასეთმა ორმხრივმა გაგებამ შეუნყო ხელი გრიგორიანული რწმენის ქართველთა მასობრივ გადაწერას სომეხებად.

¹⁶¹ ქველ, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 166; ქართულ-სპარსული ეტიუდები, ტ. III, მ. თოდუას გამოც., თბ., 1979, გვ. 83-84, 106; გრ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

¹⁶² С. А. Гедесонов, Варяги и Русь, ч. I-2, СПб., 1876.

¹⁶³ Этнические процессы в современном мире. под. ред. Ю. В. Бромлея. М., 1987, с. 103. შენიშვნა: ცხადია, ბელორუსი ეთნოსის შიგნით რელიგიური ნიშნით გამოყოფილი და პოლონელებად და ლიტველებად სახელდებული ლოკალური კომფესიური ჯგუფები ქართველთა შემადგენლობაში თათრებად, სომეხებად და ფრანგებად მონათლული მამამდიანი, გრიგორიანი და კათოლიკე ქართველების ეთნოკომფესიური ჯგუფების ზუსტ ანალოგიას წარმოადგენს.

ასევე ძალზე შთამბეჭდავი ფაქტობრივი მასალით ილუსტრირდება. ამ-
ჯერად მოვიყვანო რამდენიმე ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითს:

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მეტ-ნაკლებად არგუ-
მენტირებული მოსაზრებები, რომ ქართული გმირი (მითოლ. ლიტ. ძველი
ეპიკური პოემებისა და მითების მთავარი მოქმედი პირი, რომელიც და-
ჯილდოებული იყო ზეკაცური ძალით¹⁶⁴. საბას განმარტებით: „კაცი... ღი-
დი და საზარელი ტანითა და საქმითაც და გარდარეული ძალითა“), ისევე
როგორც ოსური *гумир* (= 1. კერპი, 2. ახმახი, 3. ნართებამდელი ოსე-
თის ტერიტორიაზე მცხოვრები მითიური გოლიათების სახელნ.), ძველ
სლავური *кумиръ* და რუსული *кумир* (– „კერპი“) უძველეს ეთნონიმ კი-
მერ // გომერ // გიმირ // გმირაი-სგან უნდა იყოს მიღებული¹⁶⁵, ხოლო
სომხური *skā* (– „გოლიათი ბუმბერაზი“) – ეთნონიმ *საკასაგან*,¹⁶⁶ ყაბარ-
დოული *შარმათ* (– „ეშმაკი“, „ავი სული“; ყაბარდოული გამოთქმა: „შენ
არც ეშმაკი ხარ და არც შარმათი, მამ საიდან გაჩნდი აქ?“) და სვანური
ნარმათ (– „ლმერთი“ (?); სვანური გამოთქმა „ანარმათი კუთხვა მიშგუ“
// „თუ ლმერთი გნამს ჩემო თოფო“¹⁶⁷) – ეთნონიმ *სარმატისგან*¹⁶⁸, ყაბარ-
დოული *ант* და გერმანული *ant* (– ზღაპრული „გოლიათ-ბუმბერაზების
ხალხი“) – ეთნონიმ *ანტისგან* (აღმ. სლავთა შემკრებლობითი სახელნ.)¹⁶⁹,
ოსური *аллон-билон* (– ოსური ზღაპრების ცნობილი ფრაზა: *amallon-billon*
smag cœwy „აქ ალონ-ბილონის სუნი მცემს“; შდრ. რუსული ზღაპრების
„русский дух“) და *Kurd-al-wærgon* → *Kurdalægon* (– „ლვთაება-მჭედე-
ლი“), *barxwar-ali* (– „ფეტვის ლვთაება“) – ეთნონიმ *ალანისაგან*¹⁷⁰. აფხა-

¹⁶⁴ საინტერესოა, რომ სიტყვა გმირი ძველ ქართულში გამოიყენებოდა მამაკა-
ცის მნიშვნელობითაც (იხ. ი. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94).

¹⁶⁵ В. Ф. Миллер, Осетинские этюды, т. I, М., 1881, с. 125; Н. Я. Марр, «Избранные
работы», т. III, с. 259-300; В. И. Абасев, «ИЭСОЯ», I, с. 530.

¹⁶⁶ Б. Б. Пиотровский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120; გ. მელიქიშვილი, საქართველო-
ში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისა-
თვის, გვ. 94.

¹⁶⁷ ჩვენი აზრითაც, სვანური ტექსტების „ო, წარმათუ შვანამ ღვაჟარ“ ან „ო, წარ-
მათი კუთხვა მიშგუ“ ნაკითხულ უნდა იქნეს როგორც „ო, ლმერთო, სვანეთის
ვაჟკაცებო“ და „ო, ლმერთო, ჩემო კუთხვავ“. მაშასადამე სვანური „წარმათ“
ტიპოლოგიურად უახლოვდება ისეთ მიმართვის სიტყვა-მსაზღვრელებს, რო-
გორებიცაა მაგალითად ქართული „ო, ლმერთო“, „ლმერთო ჩემო“, „ლმერთმა-
ნი“, რუსული „о, боже“, „боже мой“ ან „о, черт“ გერმანული „oh mein god“ და სხვ.

¹⁶⁸ Н. Я. Марр, «Избранные работы» т. X, с. 536; В. Б. Виноградов, დასახ. ნაშრომი,
გვ. 151; Ю. Гаглонти, Аланы и вопросы этногенеза осетин, с. 94.

¹⁶⁹ Очерки истории СССР, III- IX вв., с. 741-742.

¹⁷⁰ В. И. Абасев, «ИЭСОЯ», I, с. 47, 610. შენიშვნა: საინტერესოა, რომ ოსურ *аллон-
билон smag*-ს და რუსულ *русский дух*-ს ზუსტი ანალოგი მოეძებნება აფხაზური
ზღაპრების *ансуа ифы*-ს („аххазский дух“, უფრო სწორად „აფსუური სული“)
სახით. აფხაზურ ზღაპრებში გვხვდება კაცობრივი გოლიათების პირით ნათქვა-
მი ფრაზები: „я чую аххазский дух! это откуда аххазским духом пахнет?“

ზური აცან (მითიური ჯუჯა მეჯოგე ხალხის სახელწ, რომელიც გადმოცემით ღმერთს გადაუბუგავს) – ეთნონიმ წან // ქანისგან,¹⁷¹ რუსული "чудь, чудак, чужак, чудовищ, чудован" (– 1. "უცნაური, უცხო, საკვირველი, სასწაულებრივი", "უცნაური ადამიანი"; 2. ციმბირში მცხოვრები მითიური ხალხის სახელწ., რომელსაც ერმაკისაგან თავზარდაცემულს მინისქვეშა თხრილი გაუთხრია, თავისი ავლადიდეებით შიგ ჩასულა, დგარები მოუჭრია და დაღუპულა. ციმბირელ რუსებში გავრცელებულია გამოთქმები: "Чудь в землю ушла", "Чудь живьем закопалась", "Чудь под землей пропала") და კომი-პერმული чуды (მითიური „ჯუჯების ხალხი“) – ეთნონიმ ჩუდისგან (ფინური მოდგმის ხალხების აღმნიშვნელი სახელწ.)¹⁷², ოსური царинат (1. მითიური ხალხის სახელწ., რომელიც გადმოცემით ჭირმა განყვიტა; 2. გადატ. „ძველი, არაჩვეულებრივი, სასწაულებრივი“; ოსებმა იციან თქმა: „царинаты диссертат“ – „ეს რა ცარციათული სასწაულია“. ამ სიტყვას წყეულის დროსაც იყენებენ: „царинаты жмбисонд дыл жеркханд“ – „აგრემც ისე წაგივა საქმე, როგორც ცარციატებს წაუვიდაო“) – ეთნონიმ – კერკეტისაგან (სხვა ვერსიით ალანური ტომის სახელწ. ცარციასაგან)¹⁷³, ბერძნული μαγεία (> ლათ. magia – „ჯადოქრობა, ზაკვა, მექანიკური მოქმედებით ანალოგიური შედეგების მიღების რწმენა“) და μαγοι (– „მისანი, ჯადოქარი; შდრ.: ქართული მოგვი – „ვარსკვლავთმრიცხველი გინა გრძნეული“, მისანი, კუდიანი, მაზდენათა მოძღვარი“¹⁷⁴) – ეთნონიმ მაგისაგან (მიდიელთა ერთ-ერთი ტომის უძველესი სახელწ.)¹⁷⁵ უნდა მომდინარეობდეს.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია აგრეთვე საინგილოში დამონმებული მითონიმი ოლუზი (მით. „ბუმბერაზი“, ადამიანების სახელწ. „გოლიათი“) – ეთნონიმ ოლუზისგან. ამასთან, ოლუზთა ხალხური აღწერილობა („ოლუზებ უწინ ქნილან. ოლუზ მაღალ ფანჯაცა კაცებ ყოფილან, სამ ოთხ ეხლანდელ კაცის წორაჲ... ჭკოა კი ბევრ არ ჰქონიაჲ“¹⁷⁶) თითქმის ზედმინევნით ემთხვევა XI ს-ის რუსი მემატიანეს მიერ ოლუზების მონათესავე თურქულენოვანი ავარების (ობრების) შემდეგ დახასიათებას:

(Ш. Инал-Ипа. вопросы этно-культурной истории абхазов, Сухуми, 1976. с. 371).

¹⁷¹ ს. ჯანაშია, შრომები, III, გვ. 15-19; თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44-45.

¹⁷² В. Даль «ТСЖВЯ», IV, с. 612, Мифы народов мира, энциклопедия в двух томах, 2-е изд., т. I, М., 1987, с. 623.

¹⁷³ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тб., 1949, с. 40; Б. Техов, Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тб., 1971, с. 146-149.

¹⁷⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 495: ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 261.

¹⁷⁵ Геродот, История в девяти книгах, перевод и примечания П. А. Стратановского, Л., 1972, сс. 44-46, 50, 53-54, 56, 157-159, 162-164, 342, 365, 574.

¹⁷⁶ გ. ჯანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201-203.

„Обре телом велици и умом горды“¹⁷⁷, რაც თავისთავად ჩვენთვის საინტერესო ფოლკლორული პიპერბოლის რეალურ-ისტორიული ტრადიციით საზრდოობის სასარგებლოდ შეიძლება მეტყველებდეს.

ჩვენი აზრით, ეთნონიმები კომანი, სარმატი, არნაუტი და აბდალი უნდა დასდებოდეს საფუძვლად ისეთ ტერმინებსაც, როგორებიცაა ძველ-თურქული *Köman* (– „ჯადოსნური“)¹⁷⁸, ვაინახური *сармак* (– „ურჩხული“)¹⁷⁹, თურქული *арнаут* (მით. გოლიათის პერსონიმი)¹⁸⁰ და დალესტრუნი *аьдал*, *авдал* (– „ნადირობის ღვთაების სახელწ.“)¹⁸¹.

ზ) ეთნონიმთა გარდაქმნას სოციალურ ტერმინებად ასევე შორეული წარსულიდან შეიძლება გავადევნოთ თვალი.

ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულში ქ. ნუზის რაიონში მცხოვრებ ხურიტებთან ეთნონიმი ლულუბეელი (*lulu*) ზოგადად მონის მნიშვნელობითაც გამოიყენებოდა, რაც ლულუბეელი სამხედრო ტყვეებისაგან მონათა სოციალური ფენის შევსებით უნდა აიხსნას¹⁸².

ზოგიერთი მკვლევარის (ნ. ადონცის, ს. ერემიანის) ფიქრით ასურულ-ბაბილონური ტერმინი *muškenu* (– „მდაბიო“, „არასრულფასოვანი“, „არამესაკუთრე“), სომხური *mšak* (– „მდაბიური, მშრომელი, მინისმოქმედი“) და ქართული *მუშაკი* (– „მინისმოქმედი, „მუშა“, „მორენე“, „დაქირავებული“) მესხთა (ან მოსხთა, მუშქთა) სატომო სახელისაგან უნდა წარმოსდგებოდეს, ხოლო სომხური (– „ბრბო“, „მდაბიო ხალხი“) ეთნონიმ არამეელისაგან (*арамеи*) უნდა იყოს წანარმოები¹⁸³.

სპეციალურ ლიტერატურაში ადგილი აქვს ლათინური *plebs*-ის (– „მდაბიოთა ფენა ძველ რომში, პირადად თავისუფალი ადამიანები, რომელთაც პირველ ხანებში არავითარი პოლიტიკური უფლებები არ ჰქონდათ“) – ეთნონიმ პელასგოსაგან¹⁸⁴, ქართული გლეხის (ისტ. სოფლის წერილ მწარმოებელთა კლასის წარმომადგენელი) – ეთნონიმ კოლხის დიალექტურ ვარიანტ გელხისგან¹⁸⁵, ქართული ერის (ისტ. 1. „ხალხი, საზოგადოება“ (ჩვეულებრივ სამღვდელთა საპირისპიროდ; 2. „ჯარი“) –

¹⁷⁷ Хрестоматия по истории СССР, т. I, М., 1949, с. 38.

¹⁷⁸ Древнетюркский словарь. с. 314.

¹⁷⁹ З. К. Мальсагов, Грамматика ингушского языка, Грозный, 1963, с. 128.

¹⁸⁰ И. Е. Гальченко, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

¹⁸¹ А. М. Дирр, Божества охоты и охотничьи язык у кавказцев. “СМОМПК”, вып. 44, отд. 4, Тифл., 1915, с. I-16.

¹⁸² Г. А. Меликишвили, Паири-Урарту, с. 132, 158.

¹⁸³ გ. მაისურაძე, „მუშაკთა“ სოციალური ფენა ფეოდალურ საქართველოში, „მაცნე“ ისტორიის... სერია, 1988, №2, გვ. 76.

¹⁸⁴ Н. Я. Марр, Избранные работы, т. I, с. 138-148.

¹⁸⁵ Г. А. Меликишвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 407-409, 419; მისივე, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, გვ. 62-65.

ეთონიმი ჰერისგან¹⁸⁶, ინგუშური аьла-ს (- „თავადი“) – ეთონიმი ალანის-გან¹⁸⁷, ლათინური *slavus*-ის („მონა“) – ეთონიმი სკლავ // სლავისა-გან¹⁸⁸, ოსური хъазайар-ის („მონა“, „ყმა-გლეხი“) – ეთონიმი ხაზარისა-გან¹⁸⁹, ქართული ქაშაგის („მოზრდილი ტყვე“¹⁹⁰; „ტყვედ გასასყიდად დანიშნული მოზრდილი ყმა“¹⁹¹) – ეთონიმი ქაშაგისაგან (ადილ-ჩერქეზთა აღმნიშვნელი ქართული სახელწ; შდრ.: ძველი არაბული და რუსული მათიანეების *kašak, косяк* // *косяк* „ადილეელი“, ოსური *кæсар* – „ყაბარდოელი“)¹⁹² მომდინარე სოციალურ ტერმინებად გააზრების მეტ-ნაკლებად არგუმენტირებულ ცდებს.

სრულიად აშკარაა სხვადასხვა ხალხებთან დამონმებული ისეთი სოციალური ტერმინების ეთნონიმური წარმომავლობაც, როგორებიცაა მაგალითად ეთიოპიური *vadala* (XVII ს. ეთიოპიაში „მდაბიოთა“, „დაბალი სოციალური მდგომარეობის ადამიანთა“ აღმნიშვნელი სიტყვა) ← ეთონიმი ვადალასაგან (- კუშიტური მოდგმის ხალხის – აგაუს ერთ-ერთი ეთნიკური ჯგუფის სახელწ.)¹⁹³, XVII ს-ის სპარსეთში ხმარებული *tat* („მდაბიო“, „გლახაკი“) ← ეთონიმი თათისაგან (ირანში, აზერბაიჯანსა და დღესტანში მცხოვრები ხალხის სახელწ.)¹⁹⁴, ანგლო-საქსური *wealth* („მონა“, „უფლებო“, „ყმა“) ← ეთონიმი უელსელისაგან (*wealth*)¹⁹⁵, ავარული *myǵal* (IX ს. კაკ-ენისელში მცხოვრები ყველა „მებეგრის“, მათ შორის ინგილოების, ზოგადი სახელწ.) ← ეთონიმი მულალისაგან (ეთნ. მონღოლის ფონეტიკური სახესხვაობა)¹⁹⁶, ბალყარული *адыг* („ყმა-გლეხთა“ კატეგორია XV-XVII სს. ბალყარეთში¹⁹⁷) ← ეთონიმი ადილესგან, ოსური *косар*

¹⁸⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 7. შენიშვნა: საინტერესოა, რომ ტერმინ ერისთავის ტოპონიმი ჰერეთთან დაკავშირების ცდას ვხვდებით XIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება-ორბელიანთას“ ძველი ქართული თარგმანის ერთ-ერთ რედაქციაში (იხ. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას“ ძველი ქართული თარგმანები, ე. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1978, გვ. 28).

¹⁸⁷ В. И. Абасев, «ИЭСОЯ», I, с. 47.

¹⁸⁸ Очерки истории СССР, III- IX вв., с. 51.

¹⁸⁹ В. И. Абасев, Этноним «хазар» в языках Кавказа, «ИСОНИИ», Ордж., т. XXVII, с. 216-217.

¹⁹⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, გვ. 218.

¹⁹¹ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, გვ. 1330.

¹⁹² Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19-20.

¹⁹³ Эфиопские хроники XVII- XVIII вв., 1989, с. 246.

¹⁹⁴ Н. Ханников, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

¹⁹⁵ А. Г. Преображенский “ЭСРЯ”, I, с. 93.

¹⁹⁶ История Азербайджана, Б., 1958, с. 266; Б. ბერძენიშვილი, „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, ტ. III, გვ. 274.

¹⁹⁷ История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., М., 1988, с. 285.

(XVIII-XIX სს. ოსეთში „მონის“ სახელნ.)¹⁹⁸ ← ეთნონიმ კოსოგ // კოსაგ // კასაგისაგან. ფრანგული *apache* (– „დეკლასირებული ელემენტი: ხული-განი, ქურდი, ბანდიტი“) ← ეთნონიმ აპაჩისაგან (– ერთ-ერთი ინდიელი ტომის სახელნ.)¹⁹⁹, რუსული *бурлак* (XVI-XIX სს. რუსეთში მუშების სახელწოდება, რომელნიც ჭაპნით ენეოდნენ გემს ნაპირის გაყოლებით) ← ეთნონიმ ბურლაკისაგან (ერთ-ერთი ნოღაური ტომის სახელნ.²⁰⁰). თურქული *kazak* („გულადი“, „კაი ყმა“), რუსული *казак* (I. XIV-XVII სს. რუსეთის განაპირა ტერიტორიებზე მცხოვრები თავისუფალი მოსახლეობა, 2. XVIII-XX სს. რუსეთის სამხედრო ფენა) და ქართული ყაზახი // ყაძახი // კაძახი (გურ. 1. „კაცი“; 2. „გლეხი“) ← ეთნონიმ კასაგ // კასოგ // კოსაგ // კესეკ // კასეკ // კასახისაგან; აგრეთვე ლეკიანობის, ოსიანობისა და ოდიშზე აფხაზთა ყაჩაღური თავდასხმების ჟამს ნატაცებ ქართველ ტყვეთა უფლებოთა სოციალურ კატეგორიაში ჩარიცხვის შედეგად გაჩენილი ხუნძური *qazaq* (– ძველად „დატყვევებული მონის“, ამჟამად კი „მოჯამაგირის“ აღმნიშვნელი სიტყვა) ← ეთნონიმ ჯაზაჯისაგან (დიდოურად „ქართველი“)²⁰¹, ოსური *гүрлук* // *гүрлук* (XIX ს. ოსეთში მონათა ფენის აღმნიშვნელი ტერმინი) ← ეთნონიმ გურძიკისაგან (ოს. *гүрлук* = „ქართველი“)²⁰², აფხაზურ-აბაზური *агыр* (IX ს. აფხაზეთში „მონის“, „ტყვის“, „ყმის“ მნიშვნელობით ხმარებული ტერმინი) ← ეთნონიმ აგგრუასაგან (მეგრელთა აღმნიშვნელი აფხაზური სახელნ.)²⁰³ და სხვ.

¹⁹⁸ История Северо-Осетинской АССР. т. I. Ордж., 1987, с. 175, 181.

¹⁹⁹ Словарь иностранных слов, М., 1949, с. 59.

²⁰⁰ ეს ტომი იხსენიება 1711 წლის ერთ თურქულ დოკუმენტში (იხ. Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81).

²⁰¹ გ. ბურჭულაძე, ზ. შავხელიშვილი, „ქართლის“, „საქართველოს“ აღმნიშვნელ სიტყვათა თაობაზე ნახურ-დაღესტნურ ენებში, კრ., „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, გვ. 323-324.

²⁰² Вахтанг Итотияшвили. Осетинышана, Сб., „Осетинский вопрос“, Тб., 1994, с. 216.

²⁰³ Ш. Д. Инал-Ипа. Абхазы. с. 513: თ. გვანცელაძე, ქართველთა აღმნიშვნელი ტერმინები აფხაზურსა და აბაზურ ენებში, კრ. „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, გვ. 316-318.

2. ეთნონიმთა რეზორბცია-ტრანსპლანტაციის შესახებ

ა) ამა თუ იმ ეთნოსის (თუ ეთნიკური ჯგუფის) მიერ სხვა ეთნოსის (თუ ეთნიკური ჯგუფის) აღმნიშვნელი ეთნონიმის ასიმილაცია და ზოგადნაციონალურ სახელწოდებად ან რიგით მიკროეთნონიმად მისი გათავისება წარსულში მიმდინარე რთული ეთნოგენეტიკური და ეთნოკულტურული პროცესებისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა, რომელიც ყველაზე მკაფიოდ სინკრეტული ბუნების მქონე ერების ეთნიკურ ონომასტიკაში იჩენს თავს.

ასე, მაგალითად, ძველ მსოფლიოში ფართოდ იყო ცნობილი თესალიელი ბერძნების მონათესავე ხალხის მაკედონელების (ბერძ. Μακεδόνες) სახელი, რომლის პოპულარიზაციაში განსაკუთრებით დიდი როლი ალექსანდრე მაკედონელის პოლიტიკურმა აღზევებამ შეასრულა. მაგრამ, VI-VII სს-ში ისტორიული ზემო მაკედონიის (ე. წ. ვარდარის მაკედონიის) მიწა-წყალზე სლავების დასახლებამ და მკვიდრი მოსახლეობის ასიმილაციამ ის შედეგი გამოიღო, რომ საბოლოო ანგარიშით, ტერმინი მაკედონელი თანამედროვე საბერძნეთის მეზობლად ჩამოყალიბებული სამხრეთ-სლავური ერის – მაკედონელების (македонци) ავტოეთნონიმად იქცა. მართალია, ძველი მაკედონელების სლავებად წარმოდგენა ჯერ არავის მოსვლია აზრად, მაგრამ ზემო მაკედონიის ადგილას სლავური მაკედონიის (Македонија) გაჩენისა და სლავურენოვანი ეთნოსის მიერ სუბსტრატული ეთნონიმის – მაკედონელის გათავისების ფაქტი, რაც სხვათა შორის ძლიერ აღიზიანებს ანინდელ ბერძნებს, მაინც სახეზეა.

როგორც ცნობილია, რუმინელი ხალხის ეთნოგენეზში გადამწყვეტი სიტყვა უძველესმა თრაკიულმა ტომებმა (დაკებმა, გეტებმა და სხვ.) თქვეს, რომელთაც II ს-დან ინტენსიური რომანიზაცია განიცადეს. XI ს-დან კი თრაკიულ-რომაული წარმოშობის ადგილობრივ მოსახლეობას სლავური ტომებიც შეერწყნენ და დიდი გავლენა მოახდინეს აღმოსავლურ რომანული ენისა და რუმინელი ერის საბოლოოდ ფორმირებაზე. მიუხედავად თრაკიული ეთნიკური ელემენტის აშკარა დომინირებისა, რუმინელი ერის თვითსახელწოდებად იქცა არა დაკი ან გეტი, არამედ ტერმინ რომაელისაგან (ლათ. *Romanus*) წარმომდგარი *români*, რაც მრავალრიცხოვანი ეთნიკური სუბსტრატის მიერ შედარებით მცირერიცხოვანი, თუმცა ბევრად უფრო მაღალკულტურული ეთნიკური სუპერსტრატის (ან მისი აკულტურაციის პროცესის წარმმართველი ეთნოსის) სახელწოდების მიღების საუკეთესო მაგალითია.

ფრანგი ერის ფორმირებაში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს ერთი მხრივ ძირძველმა გალურმა (კელტურმა) ტომებმა, რომელნიც ძვ. წ. I ს-დან რომანიზაციას დაექვემდებარნენ და ე. წ. „ხალხურ ლათინურზე“ ამეტიყველდნენ, ხოლო მეორე მხრივ გერმანული მოდგმის ფრანკებმა

(ლათ. **Franci**, გერმ. **Francen**), რომელთაც V-VI სს-ში დაიპყრეს გალია და ძლიერი ფრანგული სახელმწიფო (V ს. ბოლო – IX ს. შუა წწ.) შექმნეს. მართალია ფრანგების ეთნოგენეზში წამყვანი როლი მაინც გაღებმა შეასრულეს, რომელთაც მთლიანობაში არ გასჭირვებიათ გერმანულენოვანი ფრანკების ასიმილაცია, მაგრამ, სამაგიეროდ ფრანკების სატომო სახელი **Franc** დროთა განმავლობაში გაღებზეც გავრცელდა და ის გაღურ-რომანულ-ფრანკული ეთნიკური კომპონენტებისაგან შენივთებული ერთიანი ფრანგი ერის აღმნიშვნელ ენდო და ეგზოეთნონიმებს (ფრანგ. **Francais**, გერმ. **Franzose**, ინგლ. **Franchman**, რუს. **Француз** და ა. შ.) დაედო საფუძვლად.

ბულგარელთა ერად ჩამოყალიბება ბალკანეთის ნ-კ-ზე ოდითგან მცხოვრები თრაკიული მოდგმის ტომების, VI ს-დან იქ მასობრივად დამკვიდრებული სლავებისა და VII ს-ში იმავე რეგიონში შემოჭრილი თურქულენოვანი პროტობულგარების ურთიერთშერწყმის შედეგია. მიუხედავად იმისა, რომ ბულგარული სახელმწიფოს დამაარსებელი ბულგარები დამხვედურ სლავურ მოსახლეობაში აღმოჩნდნენ გათქვეფილნი, ასიმილირებული ეთნოსის თვითსახელწოდება **Bulgar Българ**-ის სლავიზირებული ფორმით სლავურ-თურქული ეთნიკური ქსოვილისაგან აღმოცენებული ბულგარული ეთნოსის ავტოეთნონიმად იქცა.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ძველთაგან ბალტიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე, მდ. ვისლასა და ნემანის ქვემო დინებათა შორის მოხინაღრე პრუსები ენობრივად ლიტველთა და ლატვიელთა მონათესავე ტომს წარმოადგენდნენ. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ისინი გერმანულ ფეოდალთა მიერ იქნენ დაპყრობილნი (XIII ს-დან) და ასიმილირებულნი, ტერმინი **პრუსიტი**, (გერმ. **Preuß**) დიდი ხნით ჩრდილო-აღმოსავლელ გერმანელთა ერთ ნაწილზე მიმაგრებულ ეთნონიმად იქცა.

ძველი აღმოსავლეთის ზოგიერთ ქვეყანაში რომის იმპერიას **რუმს (Rum)** უწოდებდნენ. რომის იმპერიის გაყოფის (IV ს.) შემდეგ „**რუმი**“, „**რუმის ხალხი**“ მხოლოდ აღმოსავლეთ რომის იმპერიის (ბიზანტიის) და ბიზანტიელების მისამართით იხმარებოდა, ხოლო მცირე აზიაში სელჩუკთა პერიოდში რუმი შეერქვა იქ 1077-1308 წწ. არსებულ ერთ-ერთ პოლიტიკურ ერთეულს – რუმის (ან კონიის, იკონიის) სასულთნოს. ბიზანტიელ ავტორთა თხზულებებშიც ტერმინები „**ρωμαίου**“, „**ρωμαίου**“, „**ρωμαίος**“ გამოიყენებოდა უპირატესად ბიზანტიელებისა და ბიზანტიის აღსანიშნავად. გვიანფეოდალური ხანის ქართველი მემატიანეები კი **ურუმებს** ყოფილი ბიზანტიის ტერიტორიიდან საქართველოზე მოძალეებულ თურქებს ეძახდნენ. ამდენად, არაფერია გასაკვირვი, რომ დროთა განმავლობაში „**ბიზანტიელის**“ სინონიმად ქცეული „**რომაელი**“ ანატოლიელი ბერძნების მიერ იქნა გათავისებული და დღეს საქართველოში მცხოვრები თურქულენოვანი და ბერძნულენოვანი ბერძნების ეთნოლინგვისტური ჯგუფები

შესაბამისად ურუმის (Urum) და რომეოსის (Romeos) თვითსახელწოდებებს ატარებენ.

როგორც ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებითაა დადგენილი, საქართველოში გადმოსახლებულ თრიალეთელ ბერძნებში (უწინარეს ყოვლისა რომეოსებში) საკმაოდ დიდია ლაზური ეთნიკური ელემენტის ხვედრითი წილი. ამაზე ნათლად მეტყველებს ის გარემოება, რომ თურქულენოვანი ურუმები წალკისა და თეთრიწყაროს რაიონების ცალკეულ სოფლებში (სანთა, ხარაბა, გუმბათი, ირგა, ივანოვკა, სოლუთლო) მცხოვრებ ბერძნულენოვან თანამოძმეებს (რომეოსებს) მეტსახელად ლაზებს ეძახიან მათი ლაზეთის ტერიტორიიდან მოსულობის მოტივით; თანაც საგანგებოდ უსვამენ ხაზს ამ ე. წ. ლაზების სპეციფიკურ პიროვნულ თვისებებს (პირველ რიგში ხასიათის სიმტკიცეს, სიამაყეს და გამორჩეულ პრინციპულობას). ამასთან, თავად რომეოსებისთვის ეთნონიმი ლაზი უცხო არ არის და ისინი არც უარყოფენ თავის ლაზობას, ოღონდ ლაზებს ბერძნებად მიიჩნევენ და ამ შეხედულების გადასინჯვის ყველაზე კორექტულ ცდაზეც კი ძალზე მწვავედ რეაგირებენ²⁰⁴. ცხადია, ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს ანატოლიელ ბერძენთა მხრიდან ეთნონიმ ლაზის ასიმილაცია-რეზორბციისა და მათ შემადგენლობაში ინკორპორირებულ ლაზყოფილ ბერძენთა ლოკალურ ჯგუფზე გადატანის კიდევ ერთ საგულისხმო ფაქტთან.

სომხური „გეოგრაფიის“ ცნობების განხილვისა და დვალთა ირანიზაციის საკითხის გაშუქებისას ჩვენ დავრწმუნდით, რომ ოსი ხალხის ერთ-ერთი უმთავრესი სუბეთნიკური ჯგუფის ალმნიშვნელი ეთნონიმ დიგორის წარმოჩენის ცდა უძველეს კავკასიურ ტომობრივ სახელწოდებად (კერძოდ, ტერმინ დიგ // ადიგ-ის მრავლობითი რიცხვის გაქვავებულ ფორმად), რასაც გვთავაზობს ვ. აბაევი, პრინციპში ისევე შესაწყნარებელია, როგორც იმავე ტერმინის გააზრება დასავლურ-ალანური ტომის ირანულ სახელწოდებად. ამდენად, „დიგორის“ სუბსტრატულ ეთნონიმად მიჩნევის შემთხვევაში დაბეჯითებით შეიძლება ლაპარაკი ირანულენოვანი ას-ალანების მიერ ერთ-ერთი მკვიდრი კავკასიური ტომის ასიმილაციისა და მისი სახელწოდების ას-ალანთა ენდოეთნონიმიის ცნებად გადაქცევის შესახებ.

ბ) ეთნიკურ ტერმინთა ავტომატურ გადატანას მათი გამოყენების ოდინდელი ტრადიციული ადრესატის განსახლების არეალის მერ-

²⁰⁴ ბერძენთა ერთი ნაწილის ლაზებად სახელდების შესახებ სათანადო ინფორმაცია მოვიპოვეთ თბილისელი და რუსთაველი ბერძნების (ძირითადად სტუდენტებისა და ინტელიგენციის) გამოკითხვის დროს. მართალია, ანალოგიური სახის მასალა ჩვენზე ადრე ფიქსირებული აქვს ზ. თანდილაყას, მაგრამ ავტორი სახელწოდება ურუმს ბერძნულენოვან რომეოსებზეც ავრცელებს, რაც თავისთავად, იოლად კორექტირებადი ეთნონიმიური ლაფსუსია (იხ. ზ. თანდილაყა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61, 71).

მინდელ მოსახლეობაზე (– იქ მოგვიანებით დამკვიდრებულ უცხო ეთნოსზე ან იმავე რაიონში ჩამოყალიბებულ ახალ დერეფაციულ ეთნოსზე) ასევე შორეული წარსულიდან შეიძლება გავადევნოთ თვალი და ეს მოვლენაც უფრო ხშირად ეთნოტრანსფორმაციული პროცესებით ღირს-შესანიშნავ რეგიონებში ავლენს თავს.

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღიარებული, ცენტრალური მცირე აზიის უძველეს ადგილობრივ მოსახლეობას ე. წ. ხათურ ენაზე მოლაპარაკე ტომები შეადგენდნენ, რომელთაც სწავლულნი პირობითად პროტოხეთებს უწოდებენ. მაგრამ ცენტრალურ მცირე აზიაში ინდოევროპელი ნესიტი ტომების დაშენების მერმე ტერმინები „ხათი“ (Hatti), „ხათის ხალხი“ ნესიტები ქვეყანას და ამ ქვეყნის მკვიდრთ აღნიშნავდა, ხოლო ხეთური სამეფოს დაცემის შემდეგ ხეთურ-იეროგლიფურ, ასურულ, ურარტულ, გვიანდელ ბაბილონურ და ელამურ წარწერებში ასახული ხეთი // ხათი უკვე ეეფრატის შუა დინების დასავლეთ რეგიონებში (მცირე აზია, სირია, პალესტინა) მცხოვრებ ეთნიკურად სხვადასხვა წარმოშობის ტომებს ფარავდა. ამდენად, ტერმინ ხათში დღემდე გაურკვეველი ეთნიკური ვინაობის ე. წ. პროტოხეთების აღმნიშვნელი უძველესი ავტოთნონიმის ამოცნობის შემთხვევაში ნიადაგ ცალსახად შეიძლება გაკეთდეს დასკვნა ეთნონიმ ხათის ჯერ ინდოევროპელ ნესიტებზე, შემდეგ კი მცირე აზია-სირია-პალესტინის ეთნიკურად ჭრელ მოსახლეობაზე ორჯერადი ტრანსპლანტაციის შესახებ.

ძველი მსოფლიოს ერთ-ერთი უძლიერესი პოლიტიკური ერთეულის – ხური-მითანის სახელმწიფოს ისტორიის მკვლევარნი დასაბუთებულად შენიშნავენ, რომ ასურეთის ექსპანსიის (ძვ. წ. XIV ს-დან) შედეგად დაუძლურებულმა ხურის ტომებმა (ხურიტებმა) სემიტების მხრიდან განიცადეს ასიმილაცია და საბოლოო ანგარიშით ისინი არამეელებში გაითქვიფნენ. როგორც ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, ჰურიები (ხურიტები) ასურეთში გასემიტდნენ და ქართველებში სახელწოდება ჰური ებრაელთა, ე. ი. სემიანთა სახელად იქცა²⁰⁵. მართალია, ეს მტკიცება ერთი შეხედვით სათანადო არგუმენტაციასაა მოკლებული, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ ხურიტების არამეელებთან შერწყმისა და ძვ. წ. VII-IV სს-ში მახლობელ აღმოსავლეთში არამეული ენის *lingue franca*-ს დონეზე ფუნქციონირების ფაქტს, სავსებით ლოგიკური იქნება იმის დაშვება, რომ გასემიტებულ ხურებთან კონტაქტში შესულ ქართველურ ტომებს სახელწოდება ხური ჰურიანი-ს (ან ურიას) ფორმით ჯერ საკუთრივ არამეელებზე, შემდეგ კი მათ მონათესავე და არამეულ ენაზევე მოლაპარაკე ებრაელებზე გადაეიტანათ.

როგორც ცნობილია, სომხების თვითსახელწოდებაა **ჰაი (Haj)**, ქარ-

²⁰⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური, პრობლემები, გვ. 9.

თველები კი მათ ოდითგან სომხებს უწოდებდნენ. ქართველთა ზეგავლენით იმავე ხალხს სომხის, სომიხავას (= сомих „სომხები“, сомихаг = „სომეხი“) ეძახიან ოსებიც, ხოლო რაც შეეხება მსოფლიოს დანარჩენ ეთნოსებს, მათთვის სომხები ცნობილნი არიან არმენიელების, არმიანების, ერმენების, ერმალოების, ერმენლის სახელწოდებით.

სწავლულთა მხრიდან ადგილი აქვს ეგზოთენონიმების სომეხის და არმენიელის წარმომავლობის ახსნის ცდებს. ასე, მაგალითად, ამ საუკუნის დამდეგს გ. ხალატიანცი თვლიდა, რომ მისი მშობლიური ერის ქართული სახელწოდება „სომეხი“ შესაძლებელია მომდინარეობდეს ხეთურ და ასურულ წყაროებში მოხსენიებული სუხმის (გამოითქმოდა ალბათ როგორც „სოხმი“) ქვეყნის სახელიდან²⁰⁶. მოგვიანებით ს. ჯანაშიამ ეთნონიმ „სომეხში“ ჰაიების წინარე უძველესი მოსახლეობის აღმნიშვნელი ის სახელწოდება დაინახა, რომელიც შემდეგ გადატანილ იქნა არმენიაში დამკვიდრებულ ჰაიებზე, ე. ი. მერმინდელ მოსახლეობაზე²⁰⁷. გ. მელიქიშვილი კი ფიქრობს, რომ მას შემდეგ, რაც ჰაიების პირველსაფეოდალისიდან – ისტორიული ხაიასას (Haiassa) ოლქიდან გამოსულმა ინდოევროპელმა ჰაიებმა პოლიტიკური ჰეგემონობის მოპოვების კვალობაზე თანდათანობით მოახდინეს მდ. ეფრატის (მურად სუს) ჩრდილოეთით და სამხრეთით მდებარე *Zuhma* // *Suboi* // *Sohmi* და *Supria-Arme*-ს ხურიტული ქვეყნების მკვიდრი მოსახლეობის ასიმილაცია, ხსენებული ქვეყნების მოსაზღვრე რაიონების მცხოვრებლებმა თავისი მეზობელი ქვეყნების ძირძველი ხურიტული სახელწოდებები გაავრცელეს იქ დაფუძნებულ და ეთნიკურად კონსოლიდირებულ ჰაიებზე: სუხმის // სოხმის მომიჯნავე მხარეებში მობინადრე ქართველურმა ტომებმა ჰაიებს უწოდეს სომეხი (მეტათეზისის შედეგად: სოხმი > სომხი > სომეხი), ხოლო არმეს მიმდებარე ოლქების მოსახლეობამ მათ შეარქვეს არმენები²⁰⁸.

თუ ჩვენ ლოგიკურად შევაჯერებთ დამონმებულ მოსაზრებებს და, რაც მთავარია, ტერმინებს *ზუხმა* // *სუხმა* // *სომხის* და *არმეს* ცალკეული ხურიტული ქვეყნებისა და ადგილობრივი ხურიტული მოსახლეობის აღმნიშვნელ ეთნიკონებად წარმოვიდგენთ²⁰⁹, რომელნიც ჰაიებზე ადრე ხურიტების მეზობელი ხალხისათვის (მათ შორის ქართველური ტომები-

²⁰⁶ Г. А. Халиятянц. О некоторых географических названиях Армении в связи с данными ванских надписей, «Древности Восточные – ТВКИМАО», т. II, вып. 2, 1901, с. 126.

²⁰⁷ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. II, გვ. 101; ტ. III, გვ. 74.

²⁰⁸ Г. А. меликишвили, Напри-Урарту, с. 407, 418-419.

²⁰⁹ ძველ დროში განსაკუთრებით ფართოდ იყო გავრცელებული ამა თუ იმ ტერიტორიისა და მასზე მცხოვრები ხალხის აღნიშვნა ერთი და იმავე სახელით. მაგალითად, ძველ აღმოსავლურ წყაროებში ხსენებული ისეთი სახელწოდებები, როგორიცაა „კულხა“, „ქაშქი“, „ხეთი“ და სხვა მრავალი აღნიშნავს კონკრეტულ ქვეყანასაც და ამ ქვეყანაში მცხოვრებ ხალხსაც.

სათვის) უნდა ყოფილიყო ცნობილი, ვფიქრობთ, ეთნონიმების „სომხის“ და „არმენიელის“ ინდოევროპელი ჰაიების ეთნოსზე გვიანდელი ტრანსპლანტაციის ფაქტი ეჭვს არ შეიძლება იწვევდეს.

ჩვენ ზემოთ უკვე არაერთგზის მივეუთითეთ, რომ სარმატების მონათესავე (თუ სარმატული მოდგმის) ასებმა ან ალანებმა გადამწყვეტი როლი შეასრულეს თანამედროვე ოსების ეთნოგენეზში. მათ უშუალო მონაწილეობა მიიღეს აგრეთვე თურქულენოვანი ბალყარელებისა და ყარაჩაელების ფორმირებაშიც, რომელთა ამჟამინდელი ადგილსაცხოვრისი თურქული ეთნიკური ელემენტის იქ შელწევამდე დანამდვილებით ასალანებს ეკავათ.

ნერილობითი წყაროების მკაფიო ჩვენებით, ის ხალხი, რომელიც ბერძნულ, რომაულ, სომხურ და არაბულ მათიანეებში უპირატესად ალანების სახელწოდებით ფიგურირებდა, საკუთარ თავს ასს უწოდებდა. ასე, მაგალითად, პლანო კარპინის (XIII ს.) თხზულებაში ვადასტურებთ ეთნიკონს – „ალანები ანუ ასები“²¹⁰. რუბრუკისის (XIII ს.) ცნობით, ალანებს „აასებს ან ასიახებს“ უწოდებენ²¹¹, ხოლო ალანთა შორის ცხოვრების მდიდარი გამოცდილების მქონე ვენეციელი ვაჭრის (XV ს.) იოსაფათ ბარბაროს განმარტებით, „სახელწოდება ალანთა წარმოსდგა ალანებად სახელდებული ტომებისაგან, რომელნიც მათ საკუთარ ენაზე იწოდებიან ასად“²¹². სწორედ ალანთა თვითსახელწოდება ასისგან იქნა მიღებული ქართული „ოსი“ // „ოსი“ და „ოვსეთი“ // „ოსეთი“, რომელნიც შემდეგ ოსების აღმნიშვნელ სხვა ეგზოეთნონიმებსაც (რუს. осетин, აბაზ. асатин, ინგლ. ossetian და ა. შ.) დაედო საფუძვლად.

ტერმინები „ასი“ და „ალანი“ თანამედროვე ოსებისა და ბალყარელ-ყარაჩაელთა წინაპრებისათვის რომ არ ყოფილა უცხო, ამაზე ნათლად მეტყველებს VII ს-ის ანონიმურ სომხურ „გეოგრაფიაში“ შედგენილი ეთნონიმის „აშდიგორის“ (< აშ//ას+დიგორ) ასახვის, ოსურ ზღაპრებში ეთნონიმ ალანის „ალონ“ ფორმით შემონახვის, ოსეთის და ბალყარეთის ტერიტორიაზე ტოპონიმების „ალანბოზის“ და „ასი-ყალას“ დადასტურების და სხვა ფაქტები. მაგრამ, რაოდენ პარადოქსულად არ უნდა ჟღერდეს, დღესდღეობით როგორც ოსების, ისე ბალყარელების და ყარაჩაელების ენდოეთნონიმიური სექტორები ხსენებულ ტერმინებს მოკლებულია. ოსების თვითსახელწოდებებია ირონ და დიგურონ, ხოლო ბალყარელები და ყარაჩაელები საკუთარ თავს უწოდებენ „მალყარლის“ და „ყარა-

²¹⁰ პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათრებს ვუწოდებთ, „მსკი“, ნაკვ. II, ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1942, გვ. 38.

²¹¹ გუილიომ რუბრუკისი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, „მსკი“, ნაკვ. V, ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1942, გვ. 37.

²¹² Барбаро и Кантарини о России, – К истории итало-русских связей в XV в., изд. Е. Ч. Скрижинской, JL, 1971, с. 137.

ჩაილის". ამასთან, აღნიშნული ხალხების არც ერთი შიდაეთნიკური დანაყოფი არ ატარებს სახელწოდება „ასს" ან „ალანს". სამაგიეროდ, ოსები ტერმინებით *ჯессин // асыниг, Аси, Устур Аси* აღნიშნავენ შესაბამისად ბალყარლებს (და ბალყარეთს) და ყარაჩაის, ხოლო დასავლეთ საქართველოს მკვიდრნი (პირველ რიგში კი მეგრელები) თავის დროზე ალანებს უწოდებდნენ ყარაჩაელებს²¹³, რაც მათი მხრიდან ნაალანარ მინაწყალზე მოგვიანებით ჩამოყალიბებულ თურქულენოვან ხალხებზე წინამსწრები მოსახლეობის მიმართ გამოყენებული ეთნონიმის ავტომატურად გადატანის უტყუარი მოწმობაა²¹⁴. თანაც, ას-ალანთა პირდაპირი შთამომავლები – ოსები კონკრეტულ შემთხვევაში თავიანთ ისტორიულ წინაპართა თვითსახელწოდების ხმარებიდან ამოღებისა და ანცესტრალური ეთნიკური მესხიერებიდან მისი გამოცხრილვის იშვიათ მაგალითსაც იძლევიან, რაც მხოლოდ ას-ალანთა ეთნიკური დივერგენციით და „ასის" ან „ალანის" ნაცვლად ტომობრივი სახელწოდებების – „ირის" და „დიგორის" დანიშნულებით შეიძლება აიხსნას.

სვანები მეზობელ ბალყარლებს და ოსებს სავებს (სვ. მგსავ – „ბალყარელი, ოსი"; სწვჿარ = „ბალყარლები", „ოსები"), ბალყარეთის ტერიტორიას კი სავეთს (სავიშ // სწვჿაშ) უწოდებენ. ნ. მარი და ს. ჯანაშია „სავში" ეთნონიმ *Sawramat*-ის გადმონამოს ხედავენ²¹⁴. სხვა მკვლევართა (ლ. ლავროვი, ნ. ვოლკოვა, თ. მიბზუანი, ვახტ. ითონიშვილი) ფიქრით კი „სავჿარში" შეიძლება ამოიცნობოდეს ჩრდილოეთ კავკასიაში IV-VI სს-ში გაბატონებული ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხის – ჰუნ-სავირთა (ან ჰუნ-სავართა, საბირის ჰუნთა) აღმნიშვნელი ეთნონიმი *sawir*, რომელიც შემონახული ჩანს ჩრდილო კავკასიის ცალკეულ რაიონებში დამონმებულ ტოპონიმებში *сыныр кыуыхъе* (= „საბირების მთა" – ჩერქეზეთში), *сапыры ком // сафурн ком* (ე. ი. საბირების ან საფირების ხევი) – ოსეთ-

^{*} საინტერესოა, რომ XVIII ს-ის დოკუმენტები რუხის ომში, სოლომონ მეფის წინააღმდეგ მებრძოლი ლაშქრის შემადგენლობაში ასახელებენ ერთ შემთხვევაში „აფხაზებს, ჩერქეზებს და თათრებს", მეორე შემთხვევაში კი „აფხაზთ, ჯიქთ და ალანთ" (თ. ჟორდანია, „ქრონიკები", III, გვ. 366-367). რამდენადაც, აქ სრულიად აშკარაა „ჩერქეზის" „ჯიქით", ხოლო „თათრის" (ე. ი. ყარაჩაელის) „ალანით" შენაცვლება, ალბათ არ შეეცდებით თუ ვივარაუდებთ, რომ ყარაჩაელთა მეგრული სახელწოდება „ალანი" XVIII ს-ში მთელ დასავლეთ საქართველოში უნდა ყოფილიყო ცნობილი.

²¹³ ეთნონიმების ასის და ალანის ბალყარელებზე და ყარაჩაელებზე ტრანსპლანტაცია აღიარებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში (В. А. Абасв, «ИЭСОЯ», I, с. 47, 79-80; Ю. Гаглюти, Аланы и вопросы этногенеза осетин: Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6, 94-98, 107-108 და სხვ.).

²¹⁴ Н. Я. Марр, Писменный состав населения Кавказа, 1920, с. 14; ს. ჯანაშია, პრობლემები, ტ. III, გვ. 130.

ში) და სავარის წყალი (– საქართველო-ოსეთის სასაზღვრო ზონაში)²¹⁵. ჩვენი აზრით, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ როგორ გადაწყდება ხსენებული ეთნონიმის წარმომავლობის საკითხი, სვანების მიერ მისი გადატანა სავირთა ოდინდელი განსახლების თუ პოლიტიკური პეგემონობის არეალის მერმინდელ მოსახლეობაზე – ბალყარელებზე და ოსებზე სადავო არ უნდა იყოს.

ეთნონიმის ტრანსპლანტაციის კიდევ ერთ საინტერესო ფაქტზე გვიხელს თვალს გვიანფეოდალური ხანის ის ქართული წერილობითი წყაროები, სადაც თურქები ურუმებად იწოდებიან, ხოლო საქართველოში თურქთა ბატონობის პერიოდი ურუმობის (მდრ.: „თურქობა“, „თათრია-ნობა“, „ყიზილბაშობა“ და სხვ.) სახელწოდებით აღინიშნება²¹⁶. ცხადია, ამჯერად საქმე გვაქვს სულ თავიდან ბიზანტიელების მიმართ გამოყენებული ეთნონიმის ბიზანტიის დამპყრობელ თურქ-ოსმალებზე ინერციით გადატანის შემთხვევასთან.

დაბოლოს, მშობლიური ენდოეთნონიმის თანდათანობით გაუცხოვებისა და მისი სხვა ეთნოსზე გადატანის ტენდენცია იშვიათი რელიეფურობით იკვეთება ქართველთა ერთი ნაწილის მიერ ტერმინ „ჯავახის“ სომხების მისამართით გამოყენების კონკრეტულ მაგალითზე. ნ. ბერძენიშვილის განმარტებით, ჯავახეთის სოფლების ხიზაბავრასა და საროს მკვიდრნი „... არც სთვლიდნენ თავს ჯავახებად, სამცხელებად მოაქვთ თავი. საფიქრებელია, რომ ეს ნაგვიანევი ამბავია, როცა „ჯავახში“ სომეხი იგულისხმება, ვიდრე ძველი დროის მოვლენა“²¹⁷. მოგვიანებით ერთ-ერთ საგაზეთო წერილში იქნა მითითებული, რომ ბორჯომისა და ბორჯომის რაიონის ქართველებმა „ყველას ვინც ქართულს ამახინჯებდა, იმათ ანგარიშშიუცემლად ჯავახი უწოდეს. ჯავახეთის ზეგანზე მცხოვრებ სომხებს ხშირი კონტაქტი ჰქონდათ ბორჯომის ხეობის მოსახლეობასთან. ბორჯომელს რომ ჩაჰყვე და ჩაეძიო – ჯავახი ჯავახია და სომეხი სომეხიო – გიპასუხებს. მაგრამ ცხრანყაროს უღელტეხილის გადაღმა მცხოვრებ სოფლის სომხურ მოსახლეობას მაინც ჯავახებს უწოდებს, ხოლო მის დამახინჯებულ ქართულ ლაპარაკს ჯავახურს“²¹⁸. მართალია,

²¹⁵ Л. И. Лавров. О некоторых этнографических данных по вопросу происхождения Балкарцев и Карачаевцев, «О происхождении Балкарцев и Карачаевцев», с. 68; Н. Г. Волкова. დასახ. ნაშრომი, გვ. 109; მისივე, Из кавказской этнонимии, «მსე», XXII, თბ., 1985, გვ. 106-107; ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ. 197-198; თ. მიბჩუანი, სვანი და სვანეთი ტერმინთა ეტიმოლოგიისათვის, კრ.: „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, გვ. 466.

²¹⁶ „ქც“, ტ. II, გვ. 358, 373-375, 378-379, 384, 403-408, 500-501, 508, 524, 527, 535; „დსსი“, I, გვ. 326.

²¹⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბ., 1964, გვ. 171.

²¹⁸ აღ. შალუტაშვილი აბაზა, აფხაზი და ჯავახი, „ლიტერატურული საქართველო“, 1992, №37, გვ. 13.

ქართველთათვის ზედმინეწით კარგად ცნობილი ეთნონიმით ჯავახეთელი სომხების დაუდევარი სახელდების პრაქტიკა დღესდღეობით არ ქმნის ტერმინ „ჯავახის“ სემანტიკური გაბუნდოვნებისა და სომხებზე მისი მიმაგრების სერიოზულ საფრთხეს, მაგრამ თუ აღნიშნულ ნომინაციას დროზე არ დაესმება წერტილი, ადვილი შესაძლებელია, რომ ახლო მომავალში „ჯავახის“ ტრადიციულ გაგებას მართლაც გაუჩნდეს ბზარი და ძირძველი ქართული ეთნონიმი სომეხთა და ქართველთა შორის საცილობელიც კი გახდეს.

გ) კონკრეტული ეთნოსის აღმნიშვნელი სახელწოდების მოტივირებული ან უმოტივაციო გავრცელება სულ სხვა ეთნოსზე (ან ამა თუ იმ რეგიონის ეთნიკურად ჭრელ მოსახლეობაზე) ასევე კარგად ცნობილი მოვლენაა, რომელიც მრავალი ხალხის ონომასტიკურ სინამდვილეში იჩენს თავს.

ასე, მაგალითად, რუსული ტერმინები *китаец* და *китай* ეთნონიმ *kidau*-ისგან არის მიღებული. კიდანები ე. წ. ლაოს სახელმწიფოში (916-1122 წწ) მცხოვრებ თურქული მოდგმის ხალხს წარმოადგენდნენ. მათ ეკავათ საკმაოდ ვრცელი ტერიტორია მანჯურიიდან ვიდრე ტიანშანამდე. რუსულ ენაში „კიდანნი“ მეზობელი თურქული ეთნოსებისგან გადმოვიდა „კიტაის“ ჟღერადობით და რუსებმა ეს სახელწოდება გაავრცელეს ჩინეთის მინა-წყალზე განსახლებულ იმ ხალხზე, რომელიც საკუთარ თავს ხანს უწოდებდნენ²¹⁹.

იმავე ჩინელებს ძველ თურქულ ენაზე *tahjač* // *tavjač* ეწოდებოდათ, თუმცა პარალელურად, *tavjač* ეთნონიმით აღინიშნებოდა ერთ-ერთი თურქული ტომიც, რომლის წარმომადგენლებმა ჩრდილოეთ ჩინეთში დაარსეს ჩრდილოეთ გეი-ს სამეფო დინასტია (386-534 წწ.)²²⁰. ამდენად, ძველი თურქული ტომის სახელწოდება გავრცელებულ იქმნა ჩინელებზე.

ლინგვისტთა უმრავლესობის ფიქრით, ეთნონიმი *ტაჯიკი* ერთ-ერთი არაბული ტომის სახელწოდება *ტაისგან* უნდა მომდინარეობდეს. არაბებს მათი მეზობლები (მაგ. სომხები) ხშირად უწოდებდნენ სწორედ *ტაჯიკებს*. არაბთა მიერ შუა აზიის დაპყრობისა და ისლამიზაციის შემდეგ ხსენებული ეთნონიმის პართულ-სოგდური ფორმა „*ტაჯიკი*“ იქცა ადგილობრივი მკვიდრი ირანულენოვანი მოსახლეობის აღმნიშვნელ ზოგად სახელად²²¹. საინტერესოა, რომ ძველთურქულად *tažik* ნიშნავს *ტაჯიკს*, სპარსელს, ხოლო *taži* – არაბულს²²², რაც გამოთქმული მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს.

²¹⁹ В. Я. Сидихмисов, Китай, страницы прошлого, М., 1987, с. 261.

²²⁰ Древнетюркский словарь, с. 526, 542.

²²¹ Б. Г. Гафуров, Таджики Древнейшая, древняя и средневековая история, М., 1972, с. 375-376.

²²² Древнетюркский словарь, с. 543, 545.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ქართველები დაღესტნის მთელ მოსახლეობას ზოგადად ლეკებს უწოდებენ, თუმცა ძველთაგან გამოყენებული ამ შემკრებლობითი ტერმინის პარალელურად დაღესტნის ყველაზე მრავალრიცხოვან ხალხს – ავარების და ამ უკანასკნელთა შემადგენელი ლოკალური ეთნოტერიტორიული ჯგუფების აღსანიშნავად ხმარობენ აგრეთვე ეთნონიმებს *ხუნძს* (ან *ლუნძს*), *დიდოს* და *გულხადარას*. როგორც თ. ბოცვაძე ვარაუდობს, ფართო გაგებით ხმარებული ტერმინი ლეკი უნდა მომდინარეობდეს დაღესტანში მცხოვრები ხალხის – ლაკების (თვითსახ. *лак*) სახელწოდებისაგან. ეთნონიმ ლაკის მთელი დაღესტნის მასშტაბით დიფუზიისათვის ხელი უნდა შეეწყოს ლაკების ოდინდელ პოლიტიკურ პეგემონობას დაღესტანში და მათ მიერ სხვა დაღესტნელ ხალხებთან შედარებით ძლიერი პოლიტიკური ერთეულის – ლაკების სამეფოს (V-XI სს.) შექმნას²²³. ჩვენი აზრით, აღნიშნულ ვარაუდს კიდევ უფრო სარწმუნოს ხდის სვანების მიერ დაღესტნელთა ზოგადად ლაკებად სახელდებაც, რაც ტერმინ *лак*-ის უცვლელად შემონახვის პირდაპირი მოწმობაა.

ქართველებისაგან განსხვავებით სომხები და აზერბაიჯანელები იმავე დაღესტნელებს უწოდებდნენ *ლეზგი*(ნ)-ს (*lezgin*- აქედანაა რუს. *лезгин*) და *ლეზგის* (*лазги*), ოსები *ყუმის* (*хумых*), ნოღაელები *კუმიკ* (*кумык*), ადიღელები – *ყუმიყუს* (*къумыкъу*), აბაზელები – *ყუმიყის* (*къвмыкъв*), ბალყარელები და ყარაჩაელები – *ყუმუყულუს* (*къумукълу*). პირველ ორ კრებით სახელწოდებას საფუძვლად უდევს სამხრეთ-აღმოსავლეთ დაღესტანში მცხოვრები კავკასიურენოვანი ხალხის – *ლეზგების* თვითსახელწოდება *лазгияр*, ხოლო რაც შეეხება დანარჩენ ტერმინებს, ყველა ისინი მიღებული ჩანს ისტორიული ლეკეთისა და მიმდებარე რეგიონების ტერიტორიაზე ფეოდალურ ხანაში არსებული ე. წ. გუმიკის სამეფოსა და გუმიკის ან ყუმუხის საშამხლოს მოსახლეობასთან მისადაგებული სახელწოდებისაგან: გუმიკ, კუმიკ, ყუმუხ, რომელნიც დღესდღეობით კასპიისპირა დაღესტანში მცხოვრები თურქულენოვანი ხალხის – *ყუმუხების* (თვითსახ. *кумук*) ავტოეთნონიმსა და საკუთრივ ლეკების აღმნიშვნელ ეგზოეთნონიმებში (ავარული, *гумук*, თაბასარანული *гумг*, ყუმუხური – *къумукъ*, ბოთლიხური *гъумукхиди*, ახვახური *гъомо-кисел*, ანდიური – *гумукидирал*, დიდოური *гъумек* და ა. შ.) არის შემონახული²²⁴.

ანალოგიური სურათი იხატება ერთ-ერთი ადიღური მოდგმის ხალხის *ჩერქეზების* სახელწოდების ლამის მთელი ჩრდილოეთ კავკასიის მო-

²²³ ზ. ბოცვაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

²²⁴ Н. Г. Волкова, Названия кумыков в кавказских языках, сб., «Этническая ономастика», М., 1984. с. 23-25.

სახელობაზე განვრცობის მაგალითზეც. სახელწოდება ჩერქეზი სერკეს (უტ)-ის ფორმით პირველად XIII ს-ის 40-იანი წლების მონღოლურ ქრონიკაში გვხვდება, რის შემდეგაც მრავალრიცხოვან არაბულ, სპარსულ, სომხურ, დასავლეთევროპულ, ოსმალურ, რუსულ და ქართულ წერილობით წყაროებში ის სისტემატურად ფიგურირებს როგორც ჩეხკასი, ჯერკასი, ჩირკასი, ჩერკაჯი, ჩერქეზი. XV ს-ის ავტორის გიორგი ინტერიანოს მტკიცებით, ადილებს ჩერქეზებს (cercasi, circassi) უწოდებდნენ თათრები და თურქები²²⁵. ამდენად, ჩერქეზი ადილეულთა აღმნიშვნელ თურქულ ეგზოთნონიმად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომელიც მოგვიანებით ევროპისა და აღმოსავლეთის სხვა ხალხების მიერაც იქნა განთავსებული ჯერ საკუთრივ ადილების, ხოლო მერმე უკვე მთელი ჩრდილოეთ კავკასიის მოსახლეობის მიმართ გამოყენებული კრებითი სახელწოდების დონეზე. საინტერესოა, რომ XVI-XVII სს-ის რუსულ ოფიციალურ დოკუმენტებში ჩერქეზებად (черкаси) უკრაინელებიც იწოდებოდნენ.

ლაკები და ავარები ირანელებს ზოგადად ყაჯარებს (кяжар) უწოდებენ, ბალყარელები, ყარაჩაელები და დარგუელები კი იმავე ეთნონიმით (ბალყ. къаджарлы, ყარაჩ. къажарлы, დარგ. къажар) აღნიშნავენ აზერბაიჯანელებს, რითაც აშკარა ხდება თურქული მოდგმის ხალხის – ყაჯარების სახელწოდების ირანის მთელ მოსახლეობაზე და აზერბაიჯანელებზე გავრცელების ფაქტი.

XII-XVI სს-ის რუსულ წერილობით წყაროებში ქართველები და საქართველო შესაბამისად ოზეზებად ("онезы") და ოზეზად ("онез") არის სახელდებული, ხოლო ყარაჩაელები და ბალყარელები სევან-რაჭველთა და, საერთოდ, ყველა ქართველის აღსანიშნავად იყენებენ ეთნონიმს ეზეს ("эзез").

მკვლევართა უმრავლესობის აზრით, ტერმინები ოზეზი და ეზზე ეტიმოლოგიურად უკავშირდება ეთნონიმ აბაზას და ამ უკანასკნელის ფონეტიკურ ვარიანტს წარმოადგენს. თავად აბაზა კი, საიდანაც მიღებული ჩანს ქართული აბხაზ // აფხაზ ეთნონიმი (აბაზა → აბაზხი → აბხაზი → აფხაზი), ამჟამად ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრები და თანამედროვე აფხაზ-აფსუათა მონათესავე იმ ხალხის თვითსახელწოდებაა, რომელსაც აფხაზები აშიუას (ашауа), ყაბარდოელები აბაზას (абаза), ადილეულები აბაძეს (абадза), ნოღალები აბაზა // ავაზას (аваза, аваз), ხოლო ყარაჩაელები აბაზალის (абазалы) უწოდებენ²²⁶.

²²⁵ Н. Г. Волкова, этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, с. 23-25.

²²⁶ ს. ჯანაშია, შრომები, III, გვ. 300; ს. ყაუხჩიშვილი, „გიორგი მერჩულეს“ გარშემო, წერილი მეორე, „მნათობი“, 1975, №2, გვ. 124; Н. Г. Волкова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51-56, 72-73; Г. Г. Пайчадзе, Название Грузии в русских письменных источниках, Тб., 1989, с. 9-60; მისივე, საქართველოსა და ქართველების აღმნი-

როგორც ცნობილია, VIII ს-ის შემდგომ ხანაში ტერმინები **აფხაზე-თი** და **აფხაზი** ფართო გაგებით მთელ დასავლეთ საქართველოს და ადგილობრივ მოსახლეობას ფარავდა. ამდენად, სრული საფუძველი გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ ძველ რუსულსა და ბალყარულ-ყარაჩაულ ენებში ქართველების აღმნიშვნელი ეთნონიმების ამპლუაში **ოზეზსაც** და **ეზზე-საც** სწორედ იმ დროს უნდა მოეკიდათ ფეხი, როცა ეთნონიმ **აბაზას** ექვივალენტური **აფხაზი** უკვე შემკრებლობითი შინაარსის ცნების დონეზე გამოიყენებოდა. ყოველ შემთხვევაში, ერთი რამ სრულიად ნათელია – ამჯერად საქმე გვაქვს უძველესი ადიღეური ეთნონიმის მიერ ახალი სემანტიკური ნიუანსების შეძენისა და უცხო ენობრივი გარემოდან ქართველებზე ტრანსპლანტაციის ფაქტთან.

სპეციალურ ლიტერატურაში საკმაოდ ბევრი მომხრე ჰყავს იმ თვალსაზრისს, რომ უნგრელთა (თვითსახ. **Magyar** **მადიარი**) აღმნიშვნელი ეგზოეთნონიმები (მაგ.: გერმ. **Ungar**, ფრანგ. **Hungrois**, ინგლ. **Hungarian**, რუს. **Венгр** და სხვ.; შდრ. ძვ. რუს. **Угр**) წარმოსდგება თურქული მოდგმის ტომის – **ონოგურების** სახელწოდებისაგან (**on oğur** → **won oğur** → **hon oğur** → **wengr** → **hongr** → **hungar**). **ონოგურები** თავის დროზე ბატონობდნენ შავი და აზოვის ზღვისპირა სტეპებში მცხოვრებ მადიარებზე, რამაც განაპირობა კიდევ თურქული ეთნონიმის ფინუგორული მოდგმის ხალხზე გავრცელება. საინტერესოა, რომ თავად ეთნონიმი **ონოგური** ეტიმოლოგიზირდება როგორც „ათი ოგური“ (// „ათი ოლუზი“). სწორედ, ეთნონიმი **ოგური** უდევს საფუძვლად უნგრელთა აღმნიშვნელ ძველ რუსულ სახელწოდება **Угры**–საც²²⁷.

როგორც ზემოთ გამომზეურებულ მასალაზე დაკვირვება ცხადყოფს, ეთნიკურ ტერმინთა მრავალნახნაგოვანი სემანტიკური ტრანსფორმაცია, მათი ასიმილაცია–რეზორბცია და ტრანსპლანტაცია საყოველთაოდ გავრცელებული მოვლენაა, რომელიც განსაკუთრებული სიხშირით პოლიეთნიკურ რეგიონებში (მეტადრე კავკასიაში) იჩენს თავს. ამდენად, სახელწოდება **დვალის** თითქმის სრულ დეეთნონიმიზაციას, ოსური ენდოეთნონიმიის ცნებად გადაქცევას **туал** // **туаллар**–ის ფორმით და

შენელი ტერმინები რუსულ წყაროებში, კრ., „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, გვ. 286–287; თ. გვანცელაძე, კვლავ ეთნონიმ „აფხაზისა“ და მასთან დაკავშირებულ ფუძეთა შესახებ, დასახ. კრებული, გვ. 571–575.

²²⁷ G. Moraucsik. Zur Geschichte der Onoguren – „Ungarische Jahrbücher, Berlin, 1930, X, s. 53–90; Н. А. Баскаков, О происхождении этнонима Башкир. „Этноческая Ономастика“, М., 1984, с. 14–15; Народы мира, Историко-этнографический справочник.

ქართველთა ერთი ნაწილის მიერ მის ავტომატურ გადატანას ნადვალარი ტერიტორიის გვიანდელ მოსახლეობაზე – ეთნიკურ ოსებზე, ნამდვილად არ შეიძლება მიენიჭოს რაღაც არაორდინარული ონომასტიკური ფაქტის მნიშვნელობა.

მართალია, ქართველთა უმრავლესობაში სიტყვა **დვალის** ხსენება დღესდღეობით რიგითი ანთროპონიმის (პირველ რიგში კი რაჭული გვარ-სახელის) ასოციაციას იწვევს, ხოლო ზოგიერთ მთის კუთხეში (მთიულეთი, რაჭა) იგივე ტერმინი „ყაჩალის, ავაზაკის“ ან „ხეპრეს, ბენტერას“ სინონიმადაც გამოიყენება, მაგრამ მსგავსი სემანტიკური მეტამორფოზა მრავალმა სხვა ეთნონიმმაც (მაგ.: სარმატმა, კიმერმა, საკმა, ასმა, ალანმა, ობრმა, ანტმა, ვარიამმა, ულებმა, აბდალმა, ავლანმა, ქურდმა და ა. შ.) განიცადა, რომელთაგან საგანგებო ყურადღების ღირსია ბალყარულ-ყარაჩულ და ქართულ ენებში ზოგადად „მტრის“, „მეგობრის“, „პატიოსნის“, „კაი ყმის“ მნიშვნელობით, ოსურ ლექსიკაში კი ჩვეულებრივი მითონიმის („აღლონ“) სახით შემონახული ეთნონიმები ასი და ალანი. ასე რომ, სახელწოდება **დვალის** ბოლოდროინდელი სემანტიკური დეკლორიზაცია თავისთავად არაფერს ლაპარაკობს ქართველთათვის ნარსულში კარგად ცნობილი მთიელი ტომის აღმნიშვნელი ეთნონიმის დონეზე მისი ოდინდელი ფუნქციონირების საწინააღმდეგოდ.

რაც შეეხება ოსების მიერ ეთნონიმ **დვალის** ასიმილაცია-რეზორბციისა („თუალის“ ფორმით მისი შეთვისების) და ქართველთა ერთი ნაწილის მხრიდან ეთნიკურ ოსებზე მისი გადატანის ფაქტებს, ამ უკანასკნელთა შეფასებისას მხედველობაში მისაღებია ის გარემოება, რომ საძიებელი ეთნონიმის ბედი მთლიანად ან ნაწილობრივ გაიზიარა ათეულობით სხვა ეთნიკურმა ტერმინმაც (მათ შორის ასმა და ალანმა). **დვალი** ხომ ზუსტად ისეთივე კანონზომიერებით იქნა გათავისებული ოსების მიერ, როგორც „მაკედონელი“ – სამხრეთელი სლავების მიერ, „რომანი“ – თრაკიელების მიერ, „პრუსი“ – გერმანელების მიერ, „ლაზი“ – მცირე აზიელი ბერძნების მიერ და ა. შ. ხოლო „დვალის“ გვიანდელი ტრანსპლანტაცია ოსებზე ეთნონიმიური ინვერსიის ისეთივე გამოვლინებაა, როგორიც უძველესი ხურიტული ეთნონიმების „სუხმი“ // „სოხმი“ // „სომეხის“ და „ხური“ // „პური“ მერმინდელი გადატანა ინდოევროპელ ჰაიებსა და სემიტური მოდგმის ებარელებზე, ირანული ეთნონიმების „ასისა“ და „ალანისა“ – თურქულენოვან ბალყარლებსა და ყარაჩაელებზე, „ურუმისა“ – თურქ-ოსმალებზე და სხვ. ამასთან ზოგიერთი ეთნონიმის (პირველ რიგში კი „ასის“ და „ალანის“) მაგალითზე ისიც საკმარისად კარგად ჩანს, რომ ამა თუ იმ ეთნოსის მიერ მეზობელი ეთნოსის მისამართით ძველთაგან გამოყენებული ეთნონიმით უცვლელად სარგებლობის ტრადიცია არაიშვიათად ბევრად უფრო მდგრადი და სიცოცხლისუნარიანია, ვიდრე

აღნიშნული ეთნონიმის თავდაპირველი ადრესატის ეთნოტრანსფორმაციის ან ახალი ეთნოსით შენაცვლების პროცესის სრულფასოვნად ობსერვაციის პრაქტიკა, რაც ბუნებრივად განსაზღვრავს კიდეც ეთნიკურ ტერმინთა ერთი ეთნიკური სხეულიდან მეორეზე გადანაცვლების მექანიზმის ფრიად გამარტივებულ ხასიათს.

ცხადია, ყოველივე წინთქმულის გათვალისწინებით ქართული დვალის და ოსური თუალის სემანტიკურ-ფუნქციონალური status praesens-იდან ნაჩქარევი დასკვნების გამოტანა და მაინცდამაინც ოსური ეთნიკური ნომენკლატურის სასარგებლოდ მისი აპროპრიაციის მცდელობა, რითაც აშკარად სცოდავს დვალების უსათუოდ ოსებად (ან თანამედროვე ოსების კავკასიელ წინაპრებად) გამოყვანით დაინტერესებულ ცალკეულ სწავლულთა ნააზრევი, მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით ისევე გაუმართლებელია, როგორც დაუშვებელია, მაგალითად, ეთნონიმების „ასის“ და „ალანის“ წარმოდგენა თურქულ ეთნიკურ ტერმინებად, „ლაზისა“ – ბერძნულ ეთნონიმად, „მაკედონელისა“ – სლავურ ეთნონიმად და ა. შ.

არადა უნდა ვაღიაროთ, რომ ას-ალანების პირდაპირ შთამომავლებთან – აწინდელ ოსებთან (თვითსახ. „ირონ“, „დიგურონ“) მათთვის ერთხანს ძალზე ახლობელი ეთნონიმების „ასის“ და „ალანის“ სრული გაუცხოვება და თავად ოსთა მიერ ტერმინ „ასის“ ბალყარელებზე გადატანა ნესით გაკვირვების მეტ საფუძველსაც უნდა ქმნიდეს, ვიდრე გაოსებულ მთიელ დალთა მეზობლად მცხოვრებ ქართველთა შორის ტერმინ „დვალის“ პირვანდელი სემანტიკის გაბუნდოვნება და ნადვალარი რაიონების გვიანდელ მოსახლეობაზე – ეთნიკურ ოსებზე მისი მექანიკური გავრცელება. მაგრამ ისევე როგორც „ასის“ და „ალანის“ გაცხრილვა ოსების ენდოეთნონიმური სექტორიდან და ქართული „ოსის“ მანარმოებელი „ასის“ ტრანსპლანტაცია თურქულენოვან ხალხზე (resp. ოსების მიერ ოსებად ბალყარელთა სახელდება sic) არ უშლის ხელს „ასის“ და „ალანის“ ძველთაძველ ირანულ ეთნონიმებად გააზრებასა და თანამედროვე ოსების სწორედ ას-ალანთა მემკვიდრეებად მიჩნევას, ასევე საქართველოში „დვალის“ თითქმის სრული დეეთნონიმიზაცია, ქართველთა ერთი ნაწილისათვის „ოსის“ სინონიმად მისი გადაქცევა და ოსი ხალხის შემადგენლობაში „თუალებად“ თვითწოდებული ეთნოტერიტორიული ჯგუფის არსებობა ნიადაგ არ იძლევა „დვალის“ ოსების აღმნიშვნელ ეთნონიმად წარმოდგენისა და შუა საუკუნეების დვალთა ოს-თუალეებთან ხელაღებით გაიგივების უფლებას.

ამდენად, დროა ეთნონიმ დვალის ბედით სპეკულაციას ერთხელ და სამუდამოდ დაესვას წერტილი.

1. დვალეთის გზა-გადასასვლელები

დვალეთის ქვეყანა, როგორც ძველთაგან საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე მხარე, თავის ტერიტორიულ გაფართოვებამდე მრავალი საუკუნით ადრე უკვე გაცხოველებულ კავშირურთიერთობაში იმყოფებოდა ქართლის და ეგრისის სხვა მაღალმთიან რაიონებთან. ივ. ჯავახიშვილის მართებული დაკვირვებით, კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფსა და გვერდით ქედებს შორის მოქცეულ და ყოველმხრივ მთებით გარშემოზღუდულ დვალეთს ჩრდილოეთისაკენ ფაქტობრივად ერთადერთი ხეირიანი გასასვლელი ჰქონდა კასრის ხევში მდებარე კასრის კარის სახით, მაშინ როდესაც სამხრეთთან მას თერთმეტი ზეკარი აერთებდა. ამდენად, ხსენებული მთის კუთხე თავისი ბუნებრივი მონაცემებით ოდითგან საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყო მიჯრილი, ვიდრე ჩრდილოეთ კავკასიის რეგიონთან¹.

ჩვენი მხრიდან უპრიანია განმეორებით შეინიშნოს, რომ ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV ს-დან ქართლის სამეფოს შემადგენელ ნაწილად ქცეულ და თავდაპირველად მთლიანად იმიერკავკასიაში (კერძოდ ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულში) განთავსებულ დვალთა კავკასიონის გვერდითი ქედის გადაღმა მდებარე მინა-წყალთან, კასრის კლდეკარის გარდა, ქურთათის ხეობის სათავეების ჩამკეტი **ხილაკის უღელტეხილიც** აკავშირებდა. საქართველო-ოსეთის ისტორიული საზღვრის ამ ორი საკვანძო პუნქტის მნიშვნელობაზე და ლოკალიზაციაზე ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი და ამიტომ მათ შესახებ ამჯერად სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. რაც შეეხება ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულიდან (– ე. ი. ბუდე დვალეთიდან) პირიქითი არაგვის (გვიანდელი თერგის), დიდი ლიახვის, ჯეჯორის, ღარულის და რიონის ხეობებში გადმოწყვან გზა-გადასასვლელებს, მათი სრული სია ძველი და თანამედროვე ნომინაციის დაცვით ასეთნაირად გამოიყურება: 1. **თრუსო** (ოს. **Тырсыи фцæг**; VI-X²; ზ. დ. 3132 მ.); 2. **აფსანფანდაგი** (ოს. **Æфсæнфæндаг**; VI-X; ზ. დ. 3339 მ.); 3. **ჟბა** (ოს. **Сыбайы фцæг**; V-X; ზ. დ. 2904 მ.); 4. **როკა** (ოს. **Ручыи фцæг**; V-X; ზ. დ. 2995 მ.); 5. **კუთიხი** (ოს. **Къутых**; V-X; ზ. დ. 2681 მ.); 6. **ჯომალი ან ბახფანდბაგი** (ოს. **Дзомаг, Бæхфæндаг**; V-XI; ზ. დ. 3037 მ.); 7. **ზეკარა** (ოს. **Зикъарайы фцæг**; VII-X; ზ. დ. 3184 მ.); 8. **ძედო** (ოს. **Дзедо**; VI-X; ზ. დ. 2994 მ.); 9. **კუდარო** (ოს. **Къуыдар**; VI-IX; ზ. დ. 3532 მ.); 10. **კოზი** (ოს. **Къозы фцæг**; VII-X; ზ. დ. 3072 მ.); 11. **მამისონი** (ოს. **Мамисоны фцæг**; V-X; ზ. დ. 2819 მ.) (იხ. სქემა №6). ამასთან, ბუდე დვალეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, სამხრეთისაკენ და დასავლეთისაკენ მიმართულ „კართა კავკასიანთაგან“ ყველაზე მოსახერხებ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები..., ტფ., 1919, გვ. 6-9.

² რომაული ციფრებით აღნიშნულია თითოეული უღელტეხილის ექსპლუატაციის თვეები.

ბელია თრუსოს, ჟბის, როკის, კუტიხის, ჯომალის, ზეკარის და მამისონის უღელტეხილები, რომელნიც წარსულში სულ რამდენიმე თვის მანძილზე (- მთის გატეხვის ან მთის გაშრობის ჟამიდან ვიდრე მთის დახურვამდე) თუ გამოიყენებოდა ინტენსიური მიმოსვლისათვის¹. როგორც ვახუშტი ბაგრატიონი განმარტავს „...ზაფხულს გზებთა ამათ ზედა ვლენენ ცხენით, გარნა ჭირითა, და თვნიერ ზაფხულისა, ვერცა ერთი სულიერი“². მათ შორის, ეტყობა, მხოლოდ ჟბის უღელტეხილი მოქმედებდა მთელი წლის განმავლობაში („გარდავალს გზა ზამთრისა და ზაფხულისა“³).

XIX ს-ის რუსული დოკუმენტები მდ. არდონისა და დიდი ლიახვის ხეობის შემაკავშირებელ უმოკლეს და უმთავრეს კომუნიკაციებად როკის და ჯომალის უღელტეხილებზე გამავალ გზებს ახასიათებს⁴, რომელთაგან ერთ-ერთი შესაძლოა იმსახურებდეს კიდევ იდენტიფიცირებას ძველი ქართული წერილობითი წყაროებით კარგად ცნობილ „დვალეთის გზასთან“, თუმცა ვახაშტის მიერ ბუდე დვალეთისა და ქართლის ურთიერთდამაკავშირებელი უმთავრესი გზა-გადასასვლელის ჟბის წყლის სათავეებთან ჩვენება („როკას ზეით მიერთვის ლიახუსვე ბჟის-წვეი - ხოლო ბჟის-წვეი სადაცა სდის კავკასსა, მუნ დამდაბლდების ზეკარის კავკასი, და გარდავალს გზა ზამთრისა და ზაფხულისა ზახასა და დუალეთს“⁵) ლოგიკურად გვეჩვენებს ხსენებული დვალეთის გზის საუღელტეხილო მონაკვეთის სწორედ ჟბის ყელთან გაიგივებისაკენ, რის მიზანშეწონილობაზეც სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე იქნა გამოთქმული სათანადო მოსაზრებები⁶. მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ როკის, ჯომალის და კუტიხის ლოკალიზაციას, „ზეკარის კავკასის დამდაბლების“ ზონაშივე და პირელი ორი უღელტეხილის ღირსებებზე არაერთი საბუთის საგანგებო მითითებას, ვფიქრობთ, სრული საფუძველი გვაქვს, რომ ჟბის, როკის, კუტიხის და ჯომალის გზა-გადასასვლელებში ჩვენთვის სა-

კავკასიონის უღელტეხილთა ექსპლოატაციის სეზონურ ხასიათში გარკვეული მთიელები თოვლის დადნობის შემდეგ უღელტეხილებზე მიმოსვლის განახლებას „მთის გატეხვას“ ან „მთის გაშრობას“, ხოლო დაზამთრებისას მათ ჩახერგვას „მთის დახურვას“ ეძახდნენ (ვახტ. ითონიშვილი, მთიულეთის და გუდამაყრის ეთნოგრაფიული მასალები, 1983 წ., რე. №3, გვ. 18).

² ვახუშტი, „აღწერა...“, გვ. 648.

³ იქვე, გვ. 372.

⁴ «ИООДМ», т. II, сост. И. Н. Цховребов, Сталинир, 1960, с. 236, 345; რუსი ავტორის ნ. დმიტრიევის ცნობით „თავად ოსების თქმით გზა როკის უღელტეხილამდე კარგია, მაგრამ საკუთრივ უღელტეხილზე ძალზე ძნელად დასაძლევია ცხენებისათვის, განსაკუთრებით ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე, მაშინ როდესაც გზა ჯომალის უღელტეხილამდე (ბახ-ფანდაგ) უარესია, მაგრამ, სამაგიეროდ, თავად უღელტეხილი უფრო იოლია ცხენების გადასვლისათვის, რაზეც მიანიშნებს ამ უღელტეხილის სახელწოდებაც ბახ-ფანდაგ - „გზა ცხენებისთვის, ცხენის გზა“ (Н. Дмитриев, Переход чрез Рокский и Мамисонский перевалы, «СМОМПК», вып. XX, Тиф., 1894, с. 15).

⁵ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 372.

⁶ ჯ. გვასალია, შიდა ქართლი, სამიმოსვლო გზები, „ახალგაზრდა ივერიელი“, 1991, №9, გვ. 3; ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ. 86.

ინტერესო მაგისტრალის ოთხი უმთავრესი განშტოება დავინახოთ. საყურადღებოა, რომ ნ. ბერძენიშვილს „ღვალთა გზა“ სწორედ ლიახვის ხეობაში განტოტილი და ზეკარისა და როკის უღელტეხილებზე გამავალი ერთი კომუნიკაციის ზოგად სახელწოდებად ესახება, რასაც მოწმობს სწავლულის შემდეგი მტკიცება: „გზა დვალეთისა ნიშანდობლივ ირკვევა. მცხეთა, მუხრანი, რეჯი (ნაჭარმაგვეი), ფხვენისი, ნიქოზი... ცხინვალი, კეხვი (ციხე), გუმთა (ციხე)... აქედან მდინარე ფანას და შემდეგ ბუის ხევით გზა გადალახავს ზეკარის უღელტეხილს და მდინარე გინათით და შემდეგ ზახას ხეობით ნარას ჩაუვლის. გუმთიდან დვალეთისაკენ მეორე გზაც მოქმედებდა მდინარე დიდი ლიახვის და შემდეგ როკის წყლის პირით (სხლები, ჯავა, კოშკა, როკი). როკის გადასავლით ეს გზა მდინარე ზახის ხეობაში შედიოდა. აქ მას უერთდებოდა კობიდან თრუსოს ხეობით ნამოსული გზა. ნარას მისვლამდის ეს შეერთებული გზა ზეკარაზე გადმოსულ გზას უერთდებოდა. ნარა ხიდს სდარაჯობდა. აქედან სამივე გზა ზახის ხეობით ზრამაგას ჩადიოდა და რაჭიდან კედელაზე (ან მამისონზე) გადმოსულს „თაკვერის გზას“ უერთდებოდა. ზრამაგიდან ეს გაერთებული გზა კასრის ხევით (ან არდონით) კასრის კარს გაივლიდა და ვალაგირის ჩავლით თერგის ხეობაში შედიოდა... საქართველოდან დვალეთში სამი სხვა გადასავლითაც შედის გზები: ორი რაჭა-კუდაროდან (გადას. კაზი ხოხ და ძედო) და ერთიც ჯავის ხეობიდან (გადასასვლელი კუტახი). დვალეთზე, როგორც ასეთ გზასაყარზე, მიუთითებს „ნარს სოფელს ნუზლა საყდარზე დანერილი ლექსნი...“

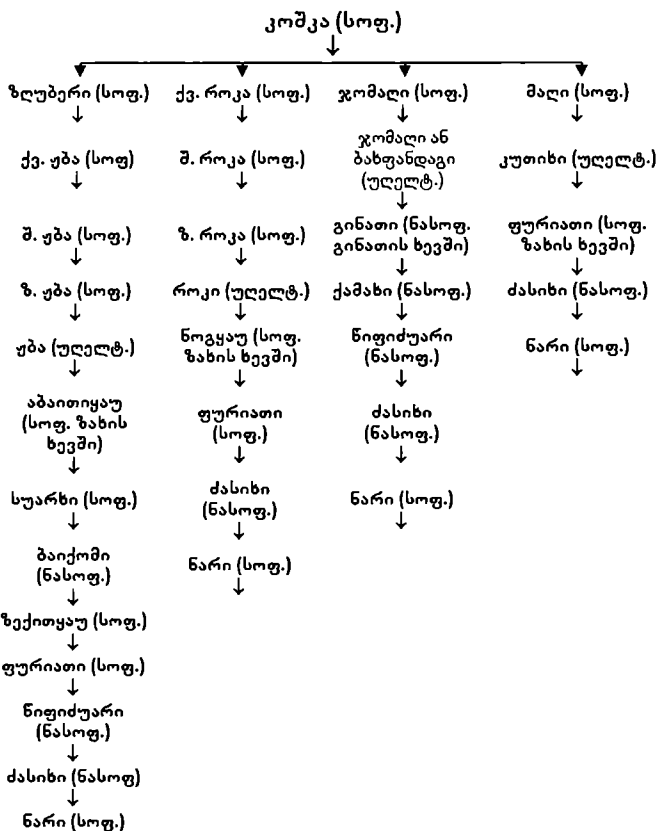
ჩვენ ვიყავით ცხრანი ძმანი, ჩარჯონიძე, ჭახილანი,
ოს ბაყათარ, დავით სოსლან, ოთხ სამეფოდ მებრძოლანი...
ჩვენ გვიჭირავს მიმავალთა მომავალთა
ოთხის კუთხის ვინრო გზანი,
კასარაზე სიმაგრე გვაქვს და საბაჟო,
აქ გვიჭირავს ხიდის კარი...“⁷

მიუხედავად იმისა, რომ ვითარების ასეთნაირი შეფასება არაა თავისუფალი ხარვეზებისაგან (მაგ.: „გუფთას“, „კოზის“ და „კუთხის“ ნაცვლად მოცემულია „გუმთა“, „კაზი“ და „კუტახი“; ბუის ან ჟბის ხევი შეცდომით ზეკარის მასივიდან მომდინარედ არის მიჩნეული; დიდი ლიახვის ხეობაზე გამავალი და ცხინვალიდან ს. კოშკამდე „აჩაბეთის გზად“ ნოდებული კომუნიკაცია რატომღაც არაა გამოცალკევებული საკუთრივ დვალეთის გზისაგან; კასრის ხევში მდებარე „ხიდისკარი“ ნარას თემშია ნაგულისხმევი), ის მთლიანობაში მაინც ჯეროვან წარმოდგენას გვიქმნის დვალეთზე, ვითარცა პირიქითა არაგვის (მერმინდელი თერგის), დიდი ლიახვის, ჯეჯორასა და რიონის ხეობებიდან იმიერკავკასიისკენ მიმავალ-

⁷ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 27-28. შენიშვნა: რამდენადაც ნუზალის საყდარი ალაგირის ხევში მდებარეობს, თ. ჟორდანიას მიერ მისი ლოკალიზაცია ნარას თემში (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ნ. II, ტფ., 1987, გვ. 177), რასაც კორექტირების გერეშე იმეორებს ნ. ბერძენიშვილიც, ჩვეულებრივი Lapsus calami ჩანს.

ლი გზების შესაყარზე. თანაც, ნუზალის წარწერის შინაარსის გათვალისწინებით, სადაც კასრის კარის ფლობის სტრატეგიული მნიშვნელობაა აქცენტირებული, „ოთხის კუთხის ვინრო გზათა“ ქვეშ ნიადაგ იოლად ექვემდებარება ამოცნობას საქართველოს ცალკეული მხარეებისკენ (თრუსო, ქართლი, რაჭა) და თავად ისტორიული ოსეთისკენ მიმართული მრავალრიცხოვანი გზა-გადასასვლელები, რომელთაგან პირველ რიგში „გზადვალეთისა“ საჭიროებს ზედმინევენით ზუსტ რეგენერაციას.

ჩვენს ხელთ არსებული ეთნოგრაფიული, ონომასტიკური და ტოპოგრაფიული მასალების მოხმობით „დვალეთის გზა“ აწინდელ კარტოგრაფიულ საფუძველზე (იხ. სქემა №7) შემდეგნაირად აღდგება:

როგორც ჩანს, დვალეთის გზის უპირატესობა დანარჩენ გზა-გადასასვლელებთან შედარებით უწინარეს ყოვლისა იმაში გამოიხატებოდა, რომ მუდმივმოქმედი ჟბის უღელტეხილის წყალობით („გარდავალს გზა ზამთრისა და ზაფხულისა“) ის პრაქტიკულად მთელი წლის მანძილზე ფუნქციონირებდა, ხოლო მისი ოთხი განშტოება ლიახვის ხეობიდან არდონის ხეობისკენ მიმავალ მათთვის ხელსაყრელი და მაქსიმალურად უსაფრთხო მარშრუტის შერჩევის უფრო ფართო შესაძლებლობას აძლევდა., რაც საბოლოო ჯამში განსაზღვრავდა კიდევ კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის გადაღმა თუ გადმოღმა მოძრაობის სასურველ ეფექტიანობას. ვფიქრობთ, შემთხვევითი არაა ის ფაქტი, რომ მოგვიანებით რუსული და ოსური მხარეების დიდი ძალისხმევით კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის გადამკვეთი ერთ-ერთი კეთილმოწყობილი ავტომაგისტრალიც და ე. წ. „ჩრდილოეთი და სამხრეთი ოსეთის“ ურთიერთდამაკავშირებელი გვირაბიც სწორედ როკის უღელტეხილის მიკრორაიონში იქნა გაყვანილი.

საყურადღებოა, რომ დვალეთის გზა ჯერ კიდევ ახ. წ. II ს-ის მოვლენების გადმოცემასთან დაკავშირებით ფიგურირებს ქართულ მატია-ნეებში. ასე, ლეონტი მროველის თანახმად მეფე ამაზასპის (ახ. წ. II ს.) დროს გარდამოვიდეს ოვსნი, სპანი დიდნი, **გზასა დვალეთისასა**, ხოლო ვერ იგრძნა ამაზასპ მეფემან გარდამოსვლა ოვსთა ვიდრე გარდამოვლამდე მთისა. მოვიდეს ოვსნი და დადგეს ლიახუსა ზედა რვა დღე განსუენებად, და არა სადა განვიდა მარბიელი, რამეთუ ქალაქის მცხეთისა შემუსრვად მოსრულ იყვნეს⁸. მაგრამ, ამაზასპი ამარცხებს მათ და ეტყობა იგივე გზით საპასუხო ლაშქრობას აწყობს ოსებზე: „და შეკრიბნა სპანი თვისნი ყოველნი, და გარდავიდა ოვსეთს. და ვერ-ვინ წინა-აღუდგა და მოტყუენა ოვსეთი, და მოვიდა შინა გამარჯუებული“⁹.

იმავე ავტორის ცნობით, ახ. წ. IV ს-ში ერთგვარად მეორდება II ს-ის ისტორიის ეპიზოდი, რამეთუ მირიან III-ის სპარსეთში ყოფნის უამს „...გარდამოვლეს ოვსთა ფერომ და კავტია და განრყუნეს ქართლი. ხოლო მირიან გარეს-გარ გარდავიდა ოვსეთს, მოტყუენა ოვსეთი და მოუწია ხაზარეთამდი, და გარდამოვლო **გზა დვალეთისა** და მოვიდა შინა“¹⁰.

ჩვენი აზრით, დვალეთის გზითვე უნდა მომხდარიყო ას-ალანთა (ან ალან-ოსთა) შემოჭრა ქართლში V ს-ის 40-იან წწ.-ში, ვახტანგ I ყრმობის უამს, როცა გარდამოვიდეს ოვსნი სპანი ურიცხუნი და მოტყუენეს ქართლი თავითგან მტკურისათ ვიდრე ხუნანამდე, და მოაოჯრნეს ველნი. არამედ ციხე-ქალაქნი დაურჩეს თვნიერ კასპისა. ხოლო კასპი ქალაქი შემუსრეს და ტყუე ყვეს, და წარიყვანეს დაჲ ვახტანგისი მირანდუხტ, სამი

⁸ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 55.

⁹ იქვე, გვ. 57.

¹⁰ ლეონტი მროველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67-68.

წლის ქალი. რომელ დაურჩეს წარუტყუენველად ჰევი ქართლისანი, კახეთი და კლარჯეთი და ეგრისი, ჩავლეს რანისა და მოვაკანისა, წარუტყუენეს იგიცა და განვლეს კარი დარუბანდისა, რამეთუ თვთ გზა სცეს დარუბანდელთა, შევიდეს ოსეთს გამარჯუებულნი"¹¹.

XI ს-ში კვერცხობთან მომხდარ ომში დამარცხებული თევდოსი აფხაზთა მეფე „წარვიდა მეოტი გზასა დვალეთისასა"¹².

XIII ს-ში ერთ-ერთი მონღოლი დიდმოხელე ხულაგუ ხანს ურჩევს ულუ დავითთან შერიგებას, რამეთუ ოქროს ურდოს მპყრობელი მას „მრავლისა მოციქულსა უგზავნის და დიდთა ნიჭთა აძლევს, რათა მისცეს გზა დარიალანისა და დვალეთისა, რამეთუ ორივე ჯელთა შინა მისთა არს... უკეთუ ბათოს ულუსი და მეფე შეიერთნეს, დიდნი შფოთნი აღდგებიან"¹³.

ფარსადან გორგიჯანიძის ნაშრომიდან ვგებულობთ, რომ დავით ნარინს „მოეყვანა თათარი თანლუთ, საჯელათ ჯანას, მყოლებელი მჴედრის ხუთასისა... რომე მანვე დაიცვა კარი დარალამისა და გზანი დვალეთისა და ოსეთისა"¹⁴.

„ძეგლი ერისთავთას" თანახმად „...იქმნა ფრიადი შფოთი ქუეყანასა ოსეთისასა და იქმნა ფრიადი სისხლთა დათხევად მეფეთა შორის მათთა. მაშინ მძლე ექმნნეს შვილნი უხუცესისა ძმისანი და გარდამოიყვანნეს მთასა ზაჯისასა შვილნი უმრწემესისანი – როსტომ, ბიბილაჲ, ნითლოსანი და ძენი მათნი სამეოცდაათითა მონითა კეთილითა და მოიყვანნეს ქუეყანასა დვალეთისასა"¹⁵. მართალია, ამ შემთხვევაში ქსნის ერისთავთა ქრონიკა არ იძლეა პირდაპირ ჩვენებას დვალეთის გზაზე, მაგრამ ზაჯის მთის გადმოღახვაში უთუოდ ჟბის ან როკის უღელტეხილებით სარგებლობა უნდა იგულისხმებოდეს.

დამონმებული ამონაწერები, ვფიქრობთ, საკმარისი თვალსაჩინოებით ცხადყოფს, თუ რაოდენ აქტიურ როლს ასრულებდა დვალეთის გზა საქართველო-იმიერკავკასიის ურთიერთობაში და რა სერიოზული პრობ-

¹¹ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, „ქც“, I, გვ. 145-146. შენიშვნა: სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, ალან-ოსთა ან ჩრდილოკავკასიელთა გაერთიანებული ლაშქრის შემოსევა განხორციელდა დვალეთიდან ლიახვზე გავლთ (ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 11), ცებელდის გადმოსასვლელის მხრიდან (მ. ცინცაძე, ალან-ოსები V-X სს.-ში, კრ.: ჩრდილო-კავკასიის ხალხთა ისტორიის წარკვევები, ნაკვ. I, თბ., 1969, გვ. 50), დარიალის კლდეკარიდან (მ. ლორთქიფანიძე, ქართლი V ს-ის მეორე ნახევარში, თბ., 1979, გვ. 41), დარუბანდის გზით (მ. კ. დუმბაძე, ბ. პ. ლომი-აძე, მ. დ. ლორდქიპანიძე. К истории Нагорной Картли в V-XIII веках, კრ.: „საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი ფეოდალიზმის ხანაში“, თბ., 1983, გვ. 155).

¹² მათიანე ქართლისა, „ქც“, I, გვ. 256.

¹³ ჟამთააღმწერელი, ასნლოვანი მათიანე, გვ. 129.

¹⁴ ჟამთააღმწერელი, ასნლოვანი მათიანე, გვ. 230.

¹⁵ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 102.

ლემების წინაშე დგებოდა ქვეყანა აღნიშნულ კომუნიკაციაზე მტკიცე კონტროლის პერიოდული შესუსტების პირობებში.

სამწუხაროდ, ძველი ქართული წერილობითი ძეგლები მეტად მწირ ცნობებს შეიცავს დვალეთის სხვა გზა-გადასასვლელების შესახებ, რომელთაგან სათანადო წყაროებში მხოლოდ თაკვერის გზამ და ზეკარის უღელტეხილმა პპოვა ასახვა.

თაკვერის გზა მამისონის უღელტეხილზე გამავალი და დვალეთთან რაჭა-ლეჩხუმის დამაკავშირებელი უმნიშვნელოვანესი კომუნიკაციის უძველესი სახელწოდებაა, რომელიც დვალეთის გზის სინქრონულად მოიხსენიება ლეონტი მროველის თხზულებაში. ახ. წ. II ს-ის ამბებზე თბრობისას ისტორიკოსი გვაუწყებს, რომ მეფე ამაზასპის დროს ალანოსებმა „...გარდამოვლეს გზა თაკვერისა და მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრისათა“¹⁶.

1503 წლით დათარიღებულ ერთ საბუთში თავად ჯაფარიძეებთან ნაკიდებული სვანები ჩივიან: „ასი სუანი დვალეთისკენ გავიპარენით, კახეთს საჯამაგიროდ წავედით... მერმე შინისაკენ რომ შემოვიქეციით, იმავე დვალეთზედ წამოვედით. დაგუზუდით გლოლას და ჭიორასა შუაზედან... ჩვენის მონაგებიანად ონს მიგუასხით“¹⁷. თუ სვანთა მონათხრობს ჩაუკვირდებით, მათი, „დვალეთისკენ გაპარვა“ სწორედ მამისონის უღელტეხილის (– ე. ი. თაკვერის გზის უმთავრესი გადასასვლელის) გამოყენებით უნდა მომხდარიყო. თაკვერის გზა ონიდან დვალეთის სოფელ ქვემო ზრამაგამდე ასეთინაირად იკვეთება: ონი → უწერა (სოფ.) → გლოლა (სოფ.) ლურშევი (სოფ.) → მამისონი (უღელტ.) → ქალაქი (სოფ. მამისონის და ჟღელეს ხეების შესაყართან) → კამცხო (სოფ. მამისონის წყლის ხეობაში) → ლესრე (ნასოფლ.) → თლე (ნასოფლ.) → თიბი (სოფ.) → შატათი (სოფ.) → ქვ. ზრამაგა (სოფ.) იხ. სქ. №7).

ზეკარის უღელტეხილზე გამავალი გზა დიდი ლიახვის მარჯვენა შემდინარის – ფანის ხეობას აკავშირებს გინათის ხეობასა და ნარის თემთან: გუფთა (სოფ. დიდი ლიახვის ხეობაში) → სოხთა (სოფ. ფანას ხეობაში) → ქეშელთა (სოფ.) → დუოდონასტო (სოფ.) → ზეკარა (უღელტ.) → უაჩე (ნასოფლ. გინათის ხევში) → ძომახი (ნასოფლ. გინათის ხევში) → გინათი (სოფ.) → ქამახი (სოფ.) → ნიფიძუარი (ნას.) → ძასიხი (ნასოფლ.) → ნარი (სოფ.) (იხ. სქ. №7). ვახუშტი ბაგრატიონის თქმით, „...გარდავალს ზეკარაზედ გზა ქართლს დიდ-ლიახუზე... არამედ ბრუტ-საბძელი ეწოდა, ვინაჲთგან არს მგზავსი საბძლისა და უქმი, ხოლო ზეკარა კარსავით მყოფისა, სადა გავლის მას შორის გზა...“¹⁸. XVII ს-ის პირველ მეოთხედში გი-

¹⁶ ლეონტი მროველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

¹⁷ „სვანეთის წერილობითი ძეგლები“, I, გვ. 113.

¹⁸ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 647-648.

ორგი სააკაძის დვალეთის მოურავად ყოფნის უამს „... არა მოსცეს დვალ-
თა ბეგარა მოურავსა. გარდავლო სპითა მოურავმა ზეკარა, შთავიდა და
მოსრნა ურჩნი და ყუნა კუალად მებეგრედ და მოვიდა ქართლს“¹⁹.

რაც შეეხება თრუსოს, აფსანფანდაგის, ძედოს, კუდაროსა და კო-
ზის უღელტეხილებზე გამავალ გზებს, ისინი პუნქტობრივად შემდეგნაი-
რად აღსდგება:

I მარშრუტი (კობი-ზახა-ნარი): კობი (სოფ. ხევში) → კასარა (ხევის
და თრუსოს გამმინჯავი კლდეკარი თერგის ხეობაში) → კეტრისი (სოფ.
თრუსოში) → ყარათყაუ (სოფ.) → რესი (სოფ.) → თრუსო (უღელტ.) → აფ-
სანფანდაგი (უღელტ.) → აბათიყაუ (სოფ. ზახის ხევში) → სუარხი
(სოფ.) → ზექთიყაუ (სოფ.) → ფურიათი (სოფ.) → ნიფიძუარი (ნას.) → ძა-
სიხი (ნას.) → ნარი.

II მარშრუტი (კუდარო-ზროგო-ნარი): ჩასავალი (ს. ჯეჯორის ხეო-
ბაში, კუდაროს თემში) → გულიანთა (სოფ.) → ბოჭა (სოფ.) → ქევსელთა
(სოფ.) → ლეთა (სოფ.) → ძედო (უღელტ.) → ბირაბთიყაუ (სოფ. ზროგოს
ხევში) → ხეიხესთიყაუ (ნას.) → ქოზათიყაუ (ნას.) → ნარი.

III მარშრუტი (კუდარო-ჟღელე-ქვ. ზრამაგა): ქევსელთა (სოფ. კუ-
დაროში) → ნითიდონი (ხევი) → კუდარო (უღელტეხილი) → ზიმაგონდო-
ნი (ხევი დვალეთში) → ჟღელე (ხევი) → ჟღელე (სოფ.) → ქალაქი (სოფ.) →
კამცხო (სოფ.) → ლესრე (სოფ.) → თლი (სოფ.) → თიბი (სოფ.) → შატათი
(სოფ.) → ქვ. ზრამაგა.

IV მარშრუტი (ლარულას ხეობა-ჟღელე-ქვ. ზრამაგა): ღარი (სოფ.
ლარულას ხეობაში) → ქვემო კოზი (სოფ.) → შუა კოზი (სოფ.) → ზემო კოზი
(სოფ.) → კოზი (უღელტეხ.) → ჟღელე (სოფ.) → ქალაქი (სოფ.) → კამცხო
(სოფ.) → ლესრე (ნასოფლ.) → თლი (ნასოფლ.) → თიბი (სოფ.) → შატათი
(სოფ.) → ქვ. ზრამაგა (იხ. სქ. №7).

ცხადია, დვალეთის გზა-გადასასვლელების ასეთი არაჩვეულებრი-
ვი სიმრავლე და მათი უმეტესობის ფუნქციონირება თუნდაც სეზონური
და ფრიად კეთილმოუნყოფელი (ძირითადად საცალფეხო და უფრო იშვი-
ათად საურმე-სამარხილე) კომუნიკაციების დონეზე, იმთავითვე გან-
საზღვრავდა ნარა-მამისონის ქვაბულისა და მომიჯნავე თერგის, დიდი
ლიახვის, ფანის, ჯეჯორისა და რიონის ხეობების კავშირურთიერთობის
მრავალმხრივ და საკმაოდ ინტენსიურ ხასიათს და იმავდროულად განა-
პირობებდა ბუნებრივი რესურსების შეზღუდულობით გამორჩეული დვა-
ლეთის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ დამოკიდებულებას სამხრეთზე,
რასთან დაკავშირებით მეტად სიმპტომატურია ვახუშტი ბაგრატიონის

¹⁹ „საქართველოს ცხოვრება“, გვ. 64.

მიერ აწინდელი ოსეთის იმ ნაკლის საგანგებოდ ხაზგასმა, რომ „არა არს ქუყანათა მათთა მარილი, სელი, კანაფი და ბამბა და აბრეშუმი, რათამცა ყონ სამოსნი თჳსნი. ამისთჳს უმეტესნი სცხოვრებენ ცხვართა ტყავითა, გარნა ამათაც ზიდვენ ქართლიდამ, რაჭიდამ და ჩერქეზიდამ და ამისთჳს მორჩილებენ თჳს-თჳსთა მჴარეთა და კუალად უმეტესად საზრდელთათჳსცა... არა არს აქა ტყე, მცირეთაგან კიდე... გარნა ვიეთნი ზიდვენ ჩერქეზის მთიდამ, და სხუანი სწვენ ნივასა“²⁰.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ დეტალს, რომ ვახუშტი ბუდე დვალეთს უკვე აწინდელი ოსეთის შემადგენლობაში გულისხმობს და „აღწერის“ აღნიშნული ცნობა ნარა-მამისონის ქვაბულსაც შეეხება, ალბათ რეზონულია დაუშვავთ, რომ ანალოგიური ყოფითი პრობლემების გადანყვეტა თავის დროზე დვალთა უმთავრეს საზრუნავსაც შეადგენდა. ამდენად, სრული საფუძველი გვაქვს დავასკვნათ, რომ ისინიც „უმეტესად საზრდელთათჳს“ „მორჩილებდნენ თჳს-თჳსთა მჴარეთა“, კერძოდ კი ქართლს და რაჭას, საიდანაც მარაგდებოდნენ მარცვლეულით, მარილით და სასიცოცხლო მნიშვნელობის სხვა პროდუქტებით, აგრეთვე ნორმალური სამეურნეო საქმიანობისა და ნივალური კლიმატის პირობებში თავის გატანისათვის აუცილებელი ხე-ტყით, რასაც უპირატესად დიდი ლიხვის ხეობის სათავეებიდან ეზიდებოდნენ²¹ სამაგიეროდ, დვალეები ხსენებულ პროვინციებს აწვდიდნენ მეცხოველეობის პროდუქციას და შესაძლოა სპეციფიური ტექნოლოგიით დამზადებულ ხელოსნურ ნაწარმს, საუცხოო ქვის მასალას და ძვირფას ლითონებს, რასაც ძალუწებურად გვაფიქრებინებს თუნდაც სვანურ დარგობრივ ლექსიკაში ტერმინ „დვალეთური დანი“-ს („ლუდლუ გაჩ“) დადასტურება, აგრეთვე ქართლში ფიქსირებული გადმოცემა ქართული ეკლესიის დოღეთში მოჭრილი ქვებით აგების თაობაზე და ბოლოს, პლინიუს უფროსის მიერ დვალეთის წარმოჩენა ოქროს მოპოვებაში დახელოვნებულ ტომად (სვანებთან ერთად) და რუსი ავტორების მიერ ოსებში ჩანერილი თქმულება ზახის ხევში ოდესლაც „ალთუნის“ სახელწოდებით ცნობილი ლითონის (თურქ. Altun-ოქრო) მოპოვების მივინყებული ტრადიციის შესახებ.

წინთქმულთან დაკავშირებით კი უთუოდ საგანგებო აღნიშვნის ღირსია მამისონისა და ზახის ხეობებზე გამავალი თავკერისა და დვალეთის გზების პირად ქალაქად სახელდებული ორი დამახასიათებელი პუნქტის გაჩენის ფაქტი, რომელთაგან პირველი განაგრძობს არსებობას ბუ-

²⁰ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 635, 641.

²¹ ცხადია, შემთხვევითი არაა დიდი ლიხვის ხეობის სათავეების მალრან-დვალეთად (//„ტყიან დვალეთად“), ხოლო დვალეთის გზის ერთ-ერთი უმთავრესი უღელტეხილის როკად დასახელება, რაც შესაძლოა ყველაზე მკაფიოდ მიგვანიშნებდეს ტყის მასივებს მოკლებულ ნარა-მამისონის ქვაბულსა და დიდი ლიხვის ხეობის ოდინდელი ურთიერთდამოკიდებულების ჩვენთვის საინტერესო ასპექტზე.

დე დვალეთში" (ოს. „თვალგომში“) მდებარე ოსური სოფლის – **Калак**-ის სახით²¹, ხოლო მეორე სამწუხაროდ გამქრალია ზახის ხეობის ტოპონიმური კონტექსტიდან²².

საყურადღებოა, რომ ტერმინ ქალაქისგან ნანარმოები ან აღნიშნული სიტყვის შემცველი სინტაგმური ტოპონიმები საკმაო რაოდენობით გვხვდება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში (მაგ. ედემ ქალაქი – ყოფილი სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში, ს. საცხენეთთან ახლოს²³; ფიჩხის ქალაქი – ყოფილი სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში, ცხინვალთან ახლოს²⁴; ქალაქი – ყოფილი სოფელი ქსნის ხეობაში²⁵; ქალაქი ან ქალაქა – მალრან დვალეთის სოფელ ედისის მეორე სახელწოდება²⁶; ქალაქეთი, ქალაქეთა – მთისა და ხევის სახელწოდებები მთიულეთში²⁷; ქალაქ-ზაგარ, ნაქლაქვ, ქალაქოლ – ნასოფლარები სვანეთში²⁸; ზედაქალაქი – სოფ. ლების ერთ-ერთი უბნის სახელწოდება რაჭაში²⁹; ნაქალაქევი – მიკოტოპონიმები გურიის სს. კონჭკათში, მინიეთში, ნაბელღავეში, ქვაბლიანში და ჭანიეთში³⁰; ნაქალაქარი – ნასოფლარი მდ. შარახეულას ხეობაში, წინა ფშავში³¹; ნაქალაქევი – ადგილის სახელწოდება ს. კულბითში, პატარა ლიახვის ხეობაში³²; ქალქო – ნასოფლარი ხევსურეთში³³ და ა. შ.) და მათი უმრავლესობა, როგორც წესი, ამა თუ იმ მნიშვნელოვან კომუნიკაციაზე ან გზათა შესაყართან უშუალო სიახლოვეში ლოკალიზდება.

მართალია, ერთ-ერთი მკვლევარი მამისონის ხეობაში მდებარე სოფლის „ქალაქად“ სახელდებას მისი გამორჩეული სიდიდით ხსნის³⁴, მაგრამ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმული უფრო სარწმუნო შე-

²¹ XVIII-XIX სს. წერილობით წყაროებში ეს სოფელი ფიგურირებს როგორც «Kalak», «калак», «калака» (იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 61; «ИЮОДМ», т. II, с. 47, 48, 95, 408).

²² სოფელ ქალაქას (Kalaka) ზახის ხეობის სოფელთა გვერდით პირველად და უკანასკნელად მოიხსენიებს გიულდენშტედტი (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 61).

²³ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 201; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 38.

²⁴ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 202; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 41.

²⁵ სოფელ Kalak-ს ჭურთის ხეობაში იცნობს გიულდენშტედტი (იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 275).

²⁶ ამ სოფელთან დაკავშირებით იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 67; «ИЮОДМ», т. II, с. 562, 630; 3. Дз. Цховребова, Топонимия Южной Осетии в письменных источниках, Тб., 1979, с. 119.

²⁷ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, თბ., 1983, გვ. 88, 98, 182.

²⁸ ბ. ნიჟარაძე, (თავისუფალი სვანი), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, თბ., 1964, გვ. 45; А. И. Робакидзе, Сванети, Тб., 1984, с. 92-94.

²⁹ თ. ბერაძე, რაჭა, თბ., 1983, გვ. 67.

³⁰ აღ. ლლონტი, სუფსა-ნატანების ხეობები, თბ., 1993, გვ. 133.

³¹ ვახტ. ითონიშვილი; ფშავის ეთნოგრაფიული მასალები, 1989, რე. 2, გვ. 48.

³² ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 67.

³³ ა. შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 263.

³⁴ А. Дз. Цагасва, Топонимия Северной Осетии, II, с. 281.

ხედულებით ამ და სხვა მსგავსი კომონიმების (მაგ. სვანური ქალაქოლის, ნაქლაქის, ქალაქ-ზაგარის, მთიულური ქალაქეთის) წარმოქმნას პირველ რიგში აღნიშნული პუნქტების ოდინდელ სავაჭრო-ეკონომიკურ ფუნქციას უნდა ვუმაღლოდეთ³⁵. სხვათა შორის, ვითარების ასეთნაირ შეფასებასთან დაკავშირებით, მეტად ნიშანდობლივია ვალ. ითონიშვილის მიერ ოს ინფორმატორთაგან მიღებული განმარტება მალრან-დვალეთში მდებარე „ქალაქას“ ადგილას (ე. ი. თანამედროვე სოფ. ედისას მიდამოებში) წარსულში სომხების ცხოვრებისა და მათ მიერ წარმოებული ვაჭრობის შესახებ³⁶, რაც, ალბათ, ბოლომდე ნათელს ხდის ამ დასახლების ერთეულის ნომინაციის მოტივს.

ამდენად, ბუდე დვალეთისა და მალრან-დვალეთის ტერიტორიაზე „ქალაქად“ წოდებული სამი სოფლის გაჩენა დვალეზსა და ქართლელ-რაჭველთა შორის წარსულში არსებული გაცხოველებული ალებ-მიცემობისა და, საერთოდ, საქართველოს სამეურნეო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში დვალეთის პროვინციის აქტიური მონაწილეობის პირდაპირი მონშობაა.

2. დვალთა მიგრაციისა და განსახლების შესახებ

დვალეთის გადაქცევამ საქართველოს „ნაპირის ალაგად“ და ცენტრალური საქართველოს ჩრდილოეთ სექტორთან მისმა პოლიტიკურმა და სამეურნეო-კულტურულმა ინტეგრაციამ ძველთაგანვე მოხსნა ყველა დაბრკოლება ქართლის, წანარეთის და რაჭის მომიჯნავე მხარეებისკენ დვალთა მიგრაციის გზაზე. რამდენადაც სამეურნეო სავარგულებით ღარიბ და მკაცრად ლიმიტირებული ეკონომიკური შესაძლებლობის მქონე დვალეთში პერიოდულად წარმოიქმნებოდა ჭარბი მოსახლეობა, ამ უკანასკნელის სწრაფვა უფრო ხელსაყრელი ბუნებრივი გარემოს შერჩევისა და თავისი არასახარბიელო ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებისაკენ ბუნებრივად აძლიერებდა დვალთა ლტოლვას კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთი კალთებისა და მიმდებარე რეგიონებისკენ, რაც იმთავითვე ატარებდა როგორც სტიქიურ, ისე ორგანიზებულ

³⁵ ბ. ნიჟარაძე (თავისუფალი სვანი), დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; ა. რობაქიძე, სვანური „ქალაქოლის“ საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1962, №3; რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბ., 1965, გვ. 4.; А. Н. Робакидзе, Г. Г. Гегечкори, Формы жилища и структура поселения горной Осетии, "КЭС", V, 1, Тб., 1975, с. 157-158; А. И. Робакидзе, Сванети, с. 92-94.

³⁶ ვალ. ითონიშვილი, დიდი ლიახვის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები, 1966 წ., რვ. 2, გვ. 27 (ხელნაწერი).

³⁷ საინტერესოა, რომ გურიის სოფელ ნაგომარში გამართულ ყოველწლიურ მრავალდღიან (ორ კვირიან) ბაზრობას „იარმუკობა“ ან „ქალაქობა“ ერქვა, რაც ასევე ნათელს ხდის სავაჭრო პუნქტის „ქალაქად“ სახელდების ტრადიციას.

ის რომ, ნებისმიერი მაღალმთიანი კუთხისათვის დამახასიათებელია მიგრაციული პროცესების წყალობით მწვავე ეკონომიკური და დემოგრაფიული პრობლემების გადანაცვების ტენდენცია, ეს კარგად ჩანს თუნდაც დვალეთის აღმოსავლეთით მდებარე ღურძუკეთის ჭარბი მოსახლეობისაგან განტიერთვის კონკრეტულ მაგალითზეც, როდესაც „...ტყუენვასა მას ხაზართასა ყოველნივე მშვდობით დარჩომილ იყვნეს, სიმაგრისაგან ქუეყანისა, და ვერლარა იტევდა ღურძუკეთი. მაშინ ამან საურმაგ წარმოიყვანნა იგინი ყოველთა კავკასიის ნათესავთა ნახევარნი, და რომელნივე მათგანნი წარჩინებულ ყვნა, და სხუანი დასხნა მთიულეთს, დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სუანეთი“³⁷; „მაშინ ძურძუკეთი ვერლა რა იტევდა კაცთა სიმრავლისაგან, აჰყარა კავკასიურთ საურმაგ და დასხნა დიდოეთს, და სუანეთს ეგრისამდე“³⁸.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოებრიობის გარიჟრაჟზე ქართლის (იბერიის) სამეფოს შემადგენლობაში შესული და „სიმაგრისაგან ქუეყანისა“ ნიადაგ „მშვდობით დარჩომილი“ დვალეთი გარკვეულ ქრონოლოგიურ მონაკვეთებზე ასევე „ვერლარა იტევდა კაცთა სიმრავლისაგან“, დვალთა ინფილტრაცია მეზობელ ხეობებში ჯერ კიდევ ახალი ნელთალრიცხვის წინსმნეები ხანის იმანენტურ პროცესად შეიძლება ვიგულისხმოთ. ამასთან, აუცილებელია შეინიშნოს, რომ დვალეთის ფიზიკურ-გეოგრაფიულმა თავისებურებებმა და ადგილობრივი მოსახლეობის ეთნოპოლიტიკურმა და ეთნოკულტურულმა ორიენტაციამ სამხრეთზე, როგორც ჩანს, შორეული წარსულიდანვე გამოიწვია კასრისხევე-ხილაკის სასაზღვრო ხაზის ჩრდილოეთით მდებარე და აგრესიული ნომადური ეთნოსების კონტროლქვეშ ძველთაგანვე გადასული რეგიონებისკენ დვალთა მასობრივი გადასახლების შესაძლებლობა და კანონზომიერად განსაზღვრა პირიქითი არაგვის (გვიანდელი თერგის), დიდი ლიახვის, ფანის, ჯეჯორისა და რიონის ხეობებისკენ მათი მოძრაობის „მარშრუტის“ პრიორიტეტულობა.

საინტერესოა, რომ ოსური ხალხური თქმულებების მიხედვით მხოლოდ დიგორის თემის შემადგენელი უალლაგქომის ხევი წარმოჩნდება ოდესღაც დვალეთით (ოსური ნომინაციით თუალები) დასახლებულ მხარედ (– გადმოცემით, უალლაგქომის სოფ. გალიათში სულ თავიდან ე. წ. ცარციათებს უცხოვრიათ, რომელნიც ღმერთს გაუწყვეტია; შემდეგ მათ ადგილას თუალები დასახლებულან და ისინიც დაღუპულან³⁹), ხოლო წარ-მამისონ-ზახის ქვაბული მეზობლად მდებარე ალაგირის, ქურთათის, თაგაურის და დიგორის თემების ტერიტორიაზე ერთი შეხედვით დვალთა

³⁷ ლეონტი მროველი, ცხოვრება... მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 27.

³⁸ ვახუშტი აღწერა, გვ. 58.

³⁹ Г. А. Кокцев, Склеповые сооружения в Горной Осетии, Владикавказ, 1928, с. 43.

იქ გადასახლების მანიშნებელი ხუთიოდე მიკროტოპონიმი თუ ფიქსირდება: **Туалты адаг** („თუალების ხრამი“; ტყიანი ხრამი ალგორის ხეობის ს. თამისქის აღმოსავლეთით); **Туалты ком** („თუალების ხეობა“; ტყიანი ხეობა ს. ჩმისთან, დარიალის ხეობის მახლობლად, თავაურის თემი), **Туалтæ** („თუალები“; საძოვრის სახელწოდება ს. სანიბასთან; თავაურის თემი), **Туалæгон** („თუალების კუთვნილი“; მდელის სახელწ. ს. ხუსართან, დიგორის თემი), **Туалци ком** („თუალების ხეობა“?; სათიბის სახელწ. ს. ახსაუსთან, დიგორის თემი)⁴⁰. თუმცა აღნიშნული ტოპონიმები, ადვილი შესაძლებელია, არა ძველი დევლების, არამედ გვიანფოდალური ხანის თუალების (დვალყოფილი ოსების ან სულაც თავანკარა თუალები ოსების) სახელთან იყოს დაკავშირებული, რის გამოც მათი დამონშება დვალთა მიგრაციის პროცესის საილუსტრაციო მასალის სახით ერთობ სათუოა.

სამაგიეროდ, დვალეთის ნამატი მოსახლეობის ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულისა და მიმდებარე წეის ზეობის ფარგლებს გარეთ მიგრაციის ტენდენცია გაცილებით უფრო რელიეფურად არის ასახული ბუდე დვალეთის მომიჯნავე ქართული მხარეების ონომასტიკურ სექტორში (პირველ რიგში კი არალოკალურ ტოპონიმიაში), რასაც თვალნათლივ მონიშნავს არდონის ხეობასა და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებს შორის თავჩენილი ტოპონიმიური შეხვედრების შემდეგი ცხრილი⁴¹:

1. **თლი//თლე** (ნასოფლარი მამისონის წყლის ხეობაში, ისტორიულ ჟღელეს თემში) – **თლე//თლი//თლია** (დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკადის – თლიას წყლის ხეობაში ლოკალიზებული ერთი სოფლისა და 7 დასახლებული პუნქტის კრებითი სახელწოდება; „ძეგლი ერისთავთას“ მიხედვით „თლისის ჴევში“ მდებარე, ლიახველ დვალთა – ე. წ. „ქუემო დვალთა“ თემ-სოფელი XIV-XV სს-ში).

2. **ცხუბერი** (მყინვარი ზრამაგის ხევის დასავლეთით) – **ზლუბირი** (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში, თანამედროვე ორთოგრაფიით **ზლუბირი**; „ძეგლი ერისთავთას“ ჩვენებით „ქუემო დვალთა“ თემ-სოფელი).

3. **წეი** (ტერიტორიულად ბუდე დვალეთზე მიბმული და თავის დროზე, როგორც ჩანს, მასში შემავალი ხევი და სოფელი) – **წეინითი** (მთა დიდი ლიახვის ხეობის სათავეებში; წეინითი<წეი+ ოს. ნითი „მყინვარი“; ე. წ. წეინითი იშიფრება როგორც „წეის მყინვარი“); შდრ. „წა – ყოფილი სო-

⁴⁰ **А. Дз. Цагасва**, Топонимия Северной Осетии, т. II, Орджоникидзе, 1975, с. 41, 124, 360, 432.

⁴¹ ცხრილში ასახული ბუდე დვალეთისა (თუალგომისა) და მისგან ამჟამად მონყვეტილი ნადვალარი წეის ხეობის მიკრო თუ მაკროტოპონიმების უდიდესი უმრავლესობა ამოკრებულია ოსი ენათმეცნიერის ა. მ. ცაგავეას ტოპონიმიკური ნაშრომიდან (იხ. **А. Дз. Цагасва**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143-196; 199-289), ხოლო შედარებით მცირე ნაწილი XVIII-XIX სს-ის ლიტერატურიდან (გოულდენ-შტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 61; «ИЮОДМ», т. II, с. 92-93).

ფელი დიდი ლიახვის სათავეებში, ე. წ. „მალრან დვალთა“ თემ-სოფელი XIII-XIV სს-ში“.

4. ძომალ (ნასოფლარი გინათის ხევში) – ჯომალი (სოფ. ლიახვის მარჯვენა შენაკადის ჯომალის წყლის ხეობაში).

5. ფსი (ნასოფლარი და ხევი ბუდე დვალეთში, ე. წ. ფალაგქომში) – ფსისგორი მთა ხევის კავკასიონზე).

6. სატათი ან შატათი (სოფელი მამისონის ხეობაში) – შატათ-გორი – ყოფილი სოფელი შიდა ქართლში, გვერდისძირის თემში⁴¹).

7. ხუნაი (ჰიდრონიმი ზრამაგის თემში) – ხენე (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში: შდრ.: ხენა – რაჭის „მთიულეთში“).

8. უარნე ან ვარნე (სოფელი და ხევი ნარის თემის დასავლეთით) – არცევი (სოფლები მეჯუდის და ძამის ხეობებში).

9. ქამახი (ან კამახი; ზოგიერთ წყაროში ასახულია როგორც კიმახა – ნასოფლარი გინათის ხეობაში) – კიმასი (1) სოფელი დიდი ლიახვის შემდინარე გუდისის წყლის ხეობაში; 2) სოფელი აღმ. ფრონეს ხეობაში).

10. ლესე (ყოფილი სოფელი ბუდე დვალეთში⁴²) – ლესე (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში; ლესევი – ნასოფლარი ყვირილას ხეობის სათავეში).

11. კუდმანი (– ყოფილი სოფელი ბუდე დვალეთში, სავარაუდო ლოკალიზაციით ნარის თემში⁴³) – კუდუმა (დიდი ლიახვის სოფ. ჯრიას უბანი; შდრ.: კოდმანი – სოფელი ქართლში).

12. სოხსი (მთა კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედზე როკის უღელტეხილის დასავლეთით; ველის სახელწოდება სოფ. კესათიყაუსთან, ზახის ხევში⁴⁴) – სოხხო (ყოფილი სოფელი დიდი ლიახვის სათავეებში, „ძეგლი ერისთავთას“ თანახმად მალრან-დვალთა თემ-სოფელი XIV-XV სს. და მალრან-დვალეთისა და პატარა ლიახვის ხეობის გამმიჯნავი მთის სახელწოდება).

13. საგოლ (– სოფელი არდონის მარჯვენა შენაკადის ცმიაქომდონის ხეობაში) – საგო//საგოი (ყოფილი სოფელი ქსნის ხეობის სათავეში, ჟამურის თემში⁴⁵; შდრ.: „სალოლაშენი“ – სოფ. აღმ. ფრონეს ხეობაში; „სალილზაზი“ – სოფ. ჯეჯორას ხეობაში).

14. ყურთა (ან ჭურთა – სოფ. უარნეს ერთ-ერთი უბანი) – ქურთა (1.

⁴¹ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 201.

⁴² ეს სოფელი Lesse-ს ფორმით მოხსენიებულია გიულდენშტედტის ნაშრომში (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გვ. 61).

⁴³ სოფელი Кудман მოხსენიებულია 1852 წლის ერთ რუსულ დოკუმენტში („ИШОДМ“, т. II, с. 93).

⁴⁴ А. Д. Цагаева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 253; З. Д. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

⁴⁵ З. Д. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127; გიულდენშტედტის ნაშრომში მოხსენიებულია სოფელი Sagoi (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 274).

სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში; 2. სოფელი ქსნის ხეობაში; 3. მდინარე იმერეთში), ხურთისი (- სოფელი ხევში).

15. ბაბიათი (ნასოფლარი ნარის მეზობელ ფალაგქომის ხევში) - ბაბიეთი (- ყოფილი სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში⁴⁶; შდრ.: ბაბია - ნასოფლარი ქვემო ქართლში; ბაბეური - ნასოფლარი ს. ს. გლოლას თავზე, რაჭის „მთიულეთში“).

16. ესხი (მიკროტოპონიმი ზროგოს ხევში) - ქსიქომი (- ქსისხევი; მთა ხევის კავკასიონზე და თერგის მარჯვენა შენაკადის სახელწოდება).

17. ზახა (- ხევი ბუდე დვალეთში) - ზაქაგორი (ან ზაკაგორი - სოფელი თრუსოში).

18. ცემსა (სოფელი ნარის აღმოსავლეთით, გურკუმთიქომის ხეობაში) - ჩემშაჲ (სახნავის სახელწოდება სოფ. სნოში, ხევი⁴⁷; შდრ.: ცემი - სოფელი ბაკურიანის წყლის მარჯვენა მხარეს, ისტორიულ თორში).

19. ტეფლე (მთა ალაგირ-ქურთათისა და ბუდე დვალეთის გამმიჯნავ კლდოვან ქედზე. ტერიტორიულად თავსდება ბუდე დვალეთში) - ტეფი (სოფელი თრუსოში).

20. დრეთა (კლდეების სახელწოდება გურკუმთას წყლის ხეობაში) - დრე (სოფლები ხვედურეთის ხევში, ატენის, თეძმის და ვერეს ხეობებში).

21. ნუთი (სახნავის სახელწ. ზახის ხევში) - ცუთი (მთის და საძოვრის სახელწ. ხევის სოფ. ყანობში⁴⁸).

22. ცოდაი (ხევისა და სახნავის სახელწ. ზახის ხევში) - წოდაჲ (ადგილის სახელწ. თრუსოს სოფ. კეტრისში⁴⁹; შდრ.: ცდო//ცდოჲ - სოფელი ხევში).

23. სოდა (საძოვრის სახელწ. ს. აბათიყაუსთან, ზახის ხევში) - შოდა (ყოფილი სოფელი რაჭის „მთიულეთში“⁵⁰; შდრ.: სოდევე - სოფელი არაგვის ხეობაში, ხანდოს ხევში).

24. რენი (მთა მამისონის წყლის ხეობაში) - რესი (სოფელი თრუსოში).

25. საკა ან სუკა (ყოფილი სოფელი ბუდე დვალეთში⁵¹) - საკაო (სოფელი რაჭაში), სუკაშაუ (მდ. ზეკარის წყლის მარჯვენა შენაკადი).

26. რაცაუ (მდელის სახელწ. ს. აბათიყაუსთან, ზახის ხევი) - რიცაულა (რიონის მარჯვენა შენაკადი, რაჭაში).

⁴⁶ სოფ. Бабнети მოიხსენიება 1852 წ. საბუთში („ИООДМ“, т. II, გვ. 100).

⁴⁷ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმთა, თბ., 1971, გვ. 39.

⁴⁸ ვალ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

⁴⁹ ვალ. ითონიშვილი, თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები, 1958 წ. რე. 1, გვ. 2.

⁵⁰ სოფ. შოდა დოკუმენტურად ცნობილია XVI ს-ის დამდეგიდან (იხ. 1503 წ. ნიგნი ალექსანდრე მეფისა სევანთა მიერ ჯაფარიძეთა სასისხლო გადასახადზე. „სევა-ნეთის წერილობითი ძეგლები“, I, ვალ სილოგავას გამოც., თბ., 1980, გვ. 115).

⁵¹ გიულდენშტედტის ნაშრომში Suka მოიხსენიება მამისონის ხეობის სოფ. თლეს გვერდით (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 61).

27. წესი (სოფელი ბუდე დვალეთში, ნარასთან ახლოს, გურკუმთის წყლის ხეობაში) – წესი (სოფელი ქვემო რაჭაში)⁵².

28. ბუბიქომი (– „ბუბისხევი“, გვერდითი ხევი მამისონის უღელტეხილსა და სოფ. ქალაქის შორის) – ბუბა (ნასოფლარის, მთის და ხევის სახელწოდება რაჭის „მთიულეთში“⁵³).

29. გობსა (სახნავის და საძოვრის სახელწ. ს. თიბთან, მამისონის ხეობა) – გობსათიფი, გობა (მიკროტოპონიმები რაჭაში⁵⁴).

30. ბზითა (სახნავის სახელწ. ს. თიბში) – ბზითა (სოფელი ჯეჯორის ხეობაში, კუდაროს თემში).

31. ჟღელე (ბუდე დვალეთის ერთ-ერთი სოფლის და ხევის სახელწ.) – შხელი (ადგილის სახელწ. ს. გლოლასთან⁵⁵).

32. ლესრე (ნასოფლარი მამისონის ხეობაში) – ლეშორა (საძოვრის სახელწ. ს. გლოლაში⁵⁶), ლესორა (სოფლები ჯეჯორის ხეობის ქვემო და ზემო ნელზე).

33. ჭლიათი ან კლიათი (სოფელი მამისონის ხეობაში) – კლიათი (სახნავის სახელწ. სოფ. ყივთუბანში, ქსნის შენაკად ცხავატურას ხეობა⁵⁷).

34. ზრისა ან ძრისა (სოფელი ბუდე დვალეთში, ნარის მახლობლად) – ძრინელა (მთის სახელწ. სოფ. გლოლასთან, რაჭაში⁵⁸; შდრ.: ძირისა – მთა ხარულის ქედზე, შიდა ქართლში).

35. კოძი და კოზი (მთის და ხევის სახელწ. ჟღელეს დასავლეთით) – კოზი (სოფელი ღარულას ხეობაში, რაჭა).

36. ჯიბშერა (ყოფილი სოფელი ბუდე დვალეთში⁵⁹) – ჯიბშერგვაზ (ველის სახელწ. ს. გიმარასთან, თრუსში⁶⁰).

37. ბერაუ (საძოვრი ს. თიბთან) – ბერაულა, ბერალი (ყანის და მინ-

⁵² რაჭის ერთ-ერთი უძველესი სოფელი წესი შუა და გვიანფეოდალურ ხანაში რაჭის ერისთავთა რეზიდენცია იყო. სოფელი დოკუმენტურად ცნობილია XV ს.-დან (იხ. თ. ბერაძე, რაჭა ფეოდალურ ხანაში, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, V, თბ., 1975, გვ. 137).

⁵³ სოფელი ბუბა დოკუმენტურად ცნობილია XVI ს.-ის დამდეგიდან (იხ. 1503 წ. ნიგნი ალექსანდრე მეფისა..., „სვანეთის წერილობითი ძეგლები“, I, გვ. 115).

⁵⁴ გ. გასვიანი, ნარკვევები შუა საუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან, თბ., 1991, გვ. 194; გაზ. „რაეო“, 1996, №8, გვ. 17.

⁵⁵ ს. მაკალათია, მთის რაჭა, ტფ., 1930, გვ. 69-71; ს. ჭიორელი, გულით სატარებელი (გლოლის ტოპონიმები), გაზ. „რაეო“, 1993 წ., ივლის-აგვისტო, გვ. 10.

⁵⁶ ს. ჭიორელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

⁵⁷ ვახტ. იოთონიშვილი, „ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები“ (ქვემოთ ყველგან „ქხმ“), 1985, რვ. 4, გვ. 23.

⁵⁸ ს. ჭიორელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

⁵⁹ სოფ. ჯიბშერას (Dschipschera) მამისონის ხეობის ს. ალეს გვერდით მოიხსენიებს გიულდენშტედტი (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 61).

⁶⁰ ვალ. იოთონიშვილი, „თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები“, 1958 წ., რვ. 1, გვ. 29.

დერის სახელწ. სს. ჯვარისაში და ლებაში, რაჭა⁶¹).

38. **ბონახი** (სახნავის სახელწ. ს. ზრამაგასთან) – **ბონახი** (ნასოფლარი წინა ფშავში, ჩარგლურას ხეობაში).

39. **ხალანინი** (ადგილის სახელწ. ს. წეისთან, წეის ხეობა); **ხალანა** (მამისონის წყლის მარჯვენა შენაკადის და კავკასიონის მთავარ ქედზე აღმართული მთის სახელწ.) – **ხალანანი** (სოფელი პანკისის ხეობაში).

40. **ფრი** (მიკროტოპონიმი წეის ხეობაში) – **ფრისი** (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში).

41. **ბაძიგათი** (ველის სახელწოდება სს. ჟღელესთან და კლიათთან) – **ბაჯი** (სოფელი რაჭაში) – **ბაჯიგათი** (სოფელი დიდი ლიახვის შენაკადის თლისის წყლის ხეობაში).

42. **ელი//უელთა, ელთა** (ადგილის სახელწ. წესის ხეობაში) – **ელთურა** (სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში).

43. **რექომი** (ადგილის და სალოცავის სახელწ. წეის ხეობაში) – **რექო** (მთა პატარა ლიახვის სათავეებში).

44. **წონიხსა** (სახნავის სახელწ. ს. წეისთან) – **წონი** (სოფელი ყვირილას ხეობის სათავეებში).

45. **უანელი, უანელითა** (სოფ. თლის სახნავისა და მამისონის ხეობის ერთ-ერთი გვერდითი განშტოების სახელწოდებები) – **უანელი ან ვანელი** (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში).

46. **ყორყორა** (ნასოფლარი ზახის ხევი) – **ყორბოლა ველი** (მინდვრის სახელწ., ს. ბორცო, რაჭა⁶²).

47. **კასრი** (ერთ-ერთი ხევი „ბუდე დვალეთში“) – **კასრი, კასრია** (საძოვრების სახელწ. სს. გლოლაში და კვაშხიეთში⁶³).

48. **ძიყელი** (მდინარე სოფ. თიბთან, მამისონის წყლის შენაკადი) – **ძიყი** (სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში).

49. **თბილსა** (მთის სახელწ. მამისონის ხეობის სათავეებში) – **თბილისა** (მყინვარი რაჭა-ლეჩხუმის კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე).

50. **ყრუ** (სახნავის სახელწ. ს. ლესრეში) – **გრუ ან ღრუ** (სოფელი ქსნის შემდინარე ალეურას ხეობაში).

51. **ფიტი** (მიკროტოპ. ფალლაგქომის ხევი) – **ფიტურუ** (წყაროს სახელ. სოფ. ნედისში, რაჭა⁶⁴; შდრ. **ფიტავი** – ნასოფლარი არაგვის ხეობაში, ანანურის მახლობლად და **ფიტილეთი** – სახნავის სახელწ. ს. ყველდაბაში, ქსნის ხეობაში⁶⁵; **ფუტიეთი** – სოფელი რაჭაში).

52. **ბაზოი წიფ** (სათიბის სახელწ. ს. თიბთან; **ბაზო?+ოს. წიფ**=„ჭაო-

⁶¹ „რაეო“, 1996, №9, გვ. 16; 1997, №9, გვ. 16.

⁶² „რაეო“, 1998, №7, გვ. 19.

⁶³ ს. ქიორელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10; „რაეო“, 1977, №10, გვ. 18.

⁶⁴ „რაეო“, 1996, №3, გვ. 10.

⁶⁵ გ. ხორნაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82; ვახტ. ითონიშვილი, „ქხემ“, 1985, რე. 2, გვ. 25.

ბი") – ბაზუანი (სოფელი ქსნის ხეობაში).

53. წურა (მდელის სახელნ. ვარნეს ხეობაში), წური (ტყის სახელნ. ზროგოს ხევში) – წურა (ტყის სახელნ. ქსნის ხეობის ს. ახლოურებში⁶⁶; შდრ.: წრუ – სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში).

54. ბოძო (მიკროტოპ. მამისონის ხეობაში) – ბუძგორი – (მწვერვალი რაჭაში, შოდა-კედელას კავკასიონზე).

55. სყრესა (კლდის სახელნ. გურკუმთას წყლის ხეობაში), სკორი (სახნავის სახელნ. ს. სატათთან) – სკრა (სოფელი შიდა ქართლში).

56. წიხიყაუ (მიკროტოპ. ზახის ხევში; წიხი?+ოს. ყაუ=„სოფელი“) – წიხვარგა (მიკროტოპ. რაჭის „მთიულეთში“).

57. უალი ან ველი (სახნავის სახელნ. ს. თიბთან) – ველევი (სოფელი რაჭაში).

58. გოსა (საძოვარი და სათიბი ს. ცმისთან, ცმიაგქომის ხევში) – გოსიო (მიკროტოპ. ს. ბულაურში, შიდა ქართლში⁶⁷).

59. გუნედი (სახნავის სახელნ. ს. ლესრესთან) – ლუნდა (სოფელი რაჭაში).

60. რუტა (საძოვარი ს. ხატათთან) – რუკა (წყაროს სახელნ. ს. ქვე-დაში, რაჭა⁶⁸; შდრ.: როკა; როკათა – სოფლები დიდი ლიახვის ხეობაში).

61. არსა (ველის სახელწოდება სოფ. თიბთან) – არშა (სოფელი ხევში).

როგორც მოტანილ მასალაზე დაკვირვება გვარწმუნებს, საქართველოს საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე აღრიცხულ ათეულობით მაკრო თუ მიკროტოპონიმს მაინცდამაინც ბუდე დვალეთის ონომასტიკურ არესთან მოეძებნება განსაკუთრებით ხშირი პარალელები, რაც აღნიშნული სახელწოდებების დიდი ნაწილის დვალურ წარმომავლობაზე უნდა მიგვა-ნიშნებდეს. ცხადია, ისინი ოსების მიერ რომ იყოს გადმოტანილი, მაშინ ელემენტარული ლოგიკის ძალით ჩვენთვის საინტერესო ხშირი ტოპონი-მიური შეხვედრების რადიუსიც გაცილებით უფრო ფართო იქნებოდა და ის აუცილებლად მოიცავდა ალაგირის, ქურთათისა და თაგაურის ხეობე-ბის ტერიტორიასაც, ვინაიდან ე. წ. სამხრეთელ ოსთა საკმაოდ დიდი ნა-წილი ეთნოგრაფიული ოსეთის ხსენებული თემებიდან არის გადმოსახ-ლებული. მაგრამ, ჩვენ სრულიად განსხვავებულ ვითარებასთან გვაქვს საქმე და საქართველოს ტოპონიმიას თითო-ოროლა გამოწვევის გარ-და, თითქმის არ გააჩნდა პირდაპირი შეხების წერტილები აწინდელი ოსე-თის აღნიშნული მხარეების ტოპონიმიურ ნომენკლატურასთან. არადა, ძნელი დასაჯერებელია, რომ სამხრეთელ ოსებს მხოლოდ ბუდე დვალე-თიდან (ოს. თუალგომიდან) გადმოეტანათ ტოპონიმები ან მათ შორის

⁶⁶ „ქებმ“, 1985, რე. 3, გვ. 59.

⁶⁷ ალ ლლონტი, ფრონეების ხეობების ტოპონიმია, თბ., 1988, გვ. 43.

⁶⁸ „რაეო“, 1996, №2, გვ. 10.

მართოდენ თუალგომელ ოსებს გამოეჩინათ თავი ახალ საცხოვრებელ გარემოში ცალკეულ ტოპონიმთა გადმონერგვის უნარით.

ასეთი რამის წარმოდგენა უბრალოდ არასერიოზული იქნებოდა. ამდენად, არალოკალურ ტოპონიმთა ადგილმდებარეობის პრინციპთან (თუ მექანიზმთან) დაკავშირებული რიგი არსებითი ნიუანსის გათვალისწინება ძალაუნებურად განგვანყობს იმ დასკვნისაკენ, რომ ზემოთ დამონმეზულ სახელწოდებათა უმეტესობა სწორედ დვალეებს უნდა ეკუთვნოდეთ. აკი, საკითხის ამდაგვარ გადაწყვეტას ზურგს უმაგრებს ის გარემოებაც, რომ ბუდე დვალეთიდან ქედს გადმოღმა გადმოტანილი ზოგიერთი კომონიმი (მაგ.: „თლე“, „ზლუბერი“, „ნაჲ“) ნერილობით წყაროებში ჯერ კიდევ იმ დროს ჩნდება, როდესაც ოსების ცხოვრება ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულში საერთოდ არ დასტურდება და, შესაბამისად, მათი ოსური წარმომავლობის შესაძლებლობაც ავტომატურად გამოირიცხება.

ამრიგად, ბუდე დვალეთსა და მის მომიჯნავე რეგიონებს შორის გამოვლენილი ტოპოპარალელების მართლაც თვალშისაცემი სიხშირის ფონზე ნათლად იკვეთება საკვლევი ტომის ოდინდელი ტრანსმიგრაციის სამი ძირითადი მიმართულება: 1. შიდა ქართლის ხეობებისკენ, II, თერგის ხეობისაკენ, III რაჭისკენ (ამის შესახებ იხ. თ. VIII).

საქციალურ ლიტერატურაში არ არსებობს საბოლოოდ ჩამოყალიბებული თვალსაზრისი ბუდე დვალეთის მეზობელ ხეობებში დვალთა განსახლების დროის შესახებ. ჩვენი ნაშრომის ისტორიოგრაფიულ ნაწილში საგანგებოდ იქნა შენიშნული, რომ ცალკეული ავტორები კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე დვალთა გავრცელების ქვედა თარიღიდან ასახელებდნენ ძვ. წ. IV-III სს. (ზ. ვანევი), ახ. წ. I ს. (ვ. გამრეკელი, ნ. აფხაზა-ვა), ახ. წ. IV ს. (გ. კოკიევი, ბ. სკიტსკი, ბ. გარდანოვი), VII ს. (ვ. მილერი, გ. ახვლედიანი, ი. მეგრელიძე), XIII-XIV სს. (კ. კოხი, ვ. თოგოშვილი, ნ. ლომოური), ან დვალეებს იმავე რეგიონის ძველთაძველ მკვიდრებად წარმოსახავენ (ვ. პფაფი, ვ. კუზნეცოვი, გ. ლაზარაშვილი, ბ. კალოევი, გ. ჯალაბაძე).

მართალია, ბუდე დვალეთის მეზობელ ხეობებში დვალეები დოკუმენტურად ჩანან მხოლოდ XII-XIV სს-დან, მაგრამ ეჭვგარეშეა, რომ მათი ამ ადგილებში დამკვიდრება ბევრად უფრო ადრე უნდა მომხდარიყო. სხვას რომ თავი დავანებოთ XIII ს-თვის ცნება დვალეთი უკვე დიდი ლიხვის ზემონელს (ს. კოშკასა და მდინარის სათავეს შორის მოქცეულ ტერიტორიას) და პირიქითი არაგვის (გვიანდელი თერგის) ხეობის საწყის მონაკვეთს (კერძოდ თრუსოდ წოდებულ თემს) ფარავს. ესოდენ ღირსშესანიშნავი ტოპონიმიური დიფუზია კი, რასთან დაკავშირებით უნებლიედ გვახსენებს თავს ტერმინების ფშავის და ხევსურეთის გვრცელების არეალის ანალოგიური გაფართოვების ფაქტი, დიდი ლიხვისა და პირიქითი არაგვის ხეობებში დვალთა მასობრივი შეღწევის კანონზომიერი შედეგი

და იქ მათი ხანგრძლივად ცხოვრების ერთ-ერთი უტყუარი მონაწილეა. ყოველ შემთხვევაში, თუკი მითითებულ ხეობებში დვალთა დაშენების დროის ზედმინეწიით სიზუსტით დადგენა პრაქტიკულად შეუძლებელია, ასევე შეუძლებელია დაბეჭდვითი რაიმეს თქმა აღნიშნული პროცესის განსაკუთრებული არქაულობის საწინააღმდეგოდ.

„ძეგლი ერისთავთას“ მკაფიო ჩვენებით XIII-XIV სს-ში კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის ორსავე კალთაზე განსახლებული და გენერალური ტომობრივი პარციაციის გამომხატველი ნომინაციის ძალით ზოგადად შავ დვალეზად (// პირიქითელ დვალეზად) და თეთრ დვალეზად (// პირაქეთელ დვალეზად) სახელდებული დვალეზი ნარა-მამისონის ქვაბულის გარდა კომპაქტურ დასახლებებს ქმნიდნენ დიდი და პატარა ლიახვის, პირიქითი არაგვის (გვიანდელი თერგის) ურთიერთმომიჯნავე ხეობებში. ამასთან, ბუდე დვალეთის ფარგლებს გარეთ მცხოვრებ დვალთა ლოკალურ ტერიტორიულ ჯგუფებს დანამდვილებით შეადგენდნენ: 1. მარლან-დვალნი ან ზემო დვალნი (- დიდი ლიახვის ხეობის სათავეებში მდებარე და „მარლან-დვალეთად“ (=„ტყიან დვალეთად“) ან ზემო მხარედ, „ზემო დვალეთად“ წოდებული თემის მკვიდრნი), 2. ქვემო დვალნი (- სს. კოშკასა და ზღუბერს შორის მდებარე და „ქვემო მხარედ“ ან „ქვემო დვალეთად“ წოდებულ რაიონში მობინადრე ლიახველი დვალეზი), 3. ქნოლოვნი (- პატარა ლიახვის ხეობის სათავეში მდებარე „ქნოლოს“ თემის მცხოვრებნი), 4. თრუსუელნი (პირიქითი არაგვის ხეობის სათავეებში მდებარე „თრუსოს“ თემის მკვიდრნი), ხოლო სავარაუდოდ: 5. მნაელნი (იხ. სქ. №8).

რამდენადაც ბუდე დვალეთის მეზობელ ხეობებში გადასული დვალური მოსახლეობა ძირითადად დიდი ლიახვის ხეობაში იქნა კონცენტრირებული, სრულიად ბუნებრივია ის, რომ „ძეგლის ერისთავთას“ ცნობების შექმნე განსაკუთრებით შთამბეჭდავად გამოიყურება სწორედ დიდი ლიახვის ხეობის დვალთა განსახლების და ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის პირაქეთა ნაწილის განაშენიანების სურათი.

მართლაც, ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკის მიხედვით მარლან-დვალნი ან ზემო დვალნი განაწილებულნი იყვნენ შემდეგ თემსოფლებში: 1. ბრუტასშილი, 2. კელეური, 3. კაბუშური, 4. სოსხო, 5. წუბენი (ან წუბენისჯევი), 6. ხოჯა, 7. ნაა, 8. ერემა, 9. წუხლეთი, 10. ყარა, 11. მაღარო; ხოლო ქვემო დვალეზს ეკავათ: 1. კოშკა, 2. იოსებური, 3. თლე (ან თლისისჯევი), 4. წერლუჭ, 5. მულისველი, 6. როკა, 7. ზღუბერი.

ჩამოთვლილი დასახლებული პუნქტების უმეტესობა საკმაოდ იოლ ლოკალიზაციას ექვემდებარება გვიანდელი წერილობითი წყაროებისა და თანამედროვე ტოპონიმიური თუ ეთნოგრაფიული მონაცემების გაანალიზების საფუძველზე. ასე, მაგალითად, „ძეგლი ერისთავთასეული“,

ბრუტასშვილი, კელეური, კაბუშური, ხოჯა, ერემა, კოშკა, თლე, მულის-ველი, როკა და ზღუბერი შესაბამისად დიდი ლიახვის ხეობაში განთავსებული და გვიანფეოდალური ხანიდან დღემდე ოსებით დასახლებულ „ბრი-თათასთან“ (ოს. Брытхат). „ჩელიათთან“ (ოს. Челиат), „კაბუშთასთან“ (ოს. Кабуштх), „ხოძთან“ (ოს. Ходз), „ერმანთან“ (ოს. Ерман), „კოშკასთან“ (ოს. Късджхтх), „თლისთან“ (ოს. Тли) „მულისთან“ (ადგილი თლის წყლის ხეობაში), „როკასთან“ (ოს. Рукх/Рух) და „ზღუბერთან“ (ოს. Згъ-хнхр) იმსახურებს იდენტიფიკაციას. რაც შეეხება იმავე ხეობის უწინდელი ონომასტიკური კონტექსტიდან დროთა განმავლობაში ამოვარდნილ სოსხოს, ნუბენს, ნუხლეთს, ყარას, მალაროს, ნაჲს, იოსებურს და წერლუშს, მათი ადგილსამყოფელის დადგენა სათანადო ფაქტობრივი მასა-ლის უქონლობის ან უკმარისობის გამო ჯერ-ჯერობით ვერ ხერხდება, თუმცა ზემოთ ჩატარებული კვლევა-ძიება გვაძლევს უფლებას ვივარაუ-დოთ, რომ სოსხო, ნუბენი, ნუხლეთი და ყარა ალბათ ერემასთან სიახლო-ვეში მდებარეობდა, ნაჲ და იოსებური შესაბამისად ხოჯას და კოშკას მე-ზობლად უნდა ყოფილიყო გაშენებული, მალარო სადღაც დიდი ლიახვის ხეობის მაღალმთიან ზონაში ლოკალიზდებოდა, ხოლო წერლუშ თლეს ესაზღვრებოდა (იხ. სქ. №9).

ძნელი სათქმელია, თუ რაოდენ სრულყოფილია დიდი ლიახვის მაკ-როტოპონიმთა დამონმებული სია, მაგრამ ერთი რამ სავსებით ნათელია – აღნიშნულ სახელწოდებათა ქვეშ ცალკეოდ ამოიცილობა პირაქეთა დვა-ლეთის ლოკალური მიწა-წყლის ერთეულები – სხვადასხვა მოცულობის ჭევები ამ უკანასკნელთა ფარგლებში თავმოყრილი ძირითადი დვალური თემ-სოფლებითურთ, ხოლო XIII-XV სს-ის დვალეთის ქვეყანა, მისი მო-მიჯნავე ცხრაზმის ქვეყნის მსგავსად, ხშირად ასეთ დიდ-პატარა „ჭევე-ბის“ სანიმუშო შენაზავად გვევლინება („ძეგლი ერისთავთა“ ჩვენებით შალვა ერისთავმა „... მიჰმართა ჭევთა დვალეთისათა... მაშინ მონუნეს და მოაოჭრნეს ყოველი ჭევნი დვალეთისანი“⁶⁹). ამასთან, ქსნის ერისთავ-თა საგვარეულო ქრონიკა ჯეროვან წარმოდგენას გვიქმნის აღნიშნული „ჭევების“ მიხედვით განთავსებული დვალური დასახლების ერთეულების მაშინდელ განმარტებასა და სტრუქტურულ-ტოპოგრაფიულ თავისებუ-რებებზეც, რაშიც თვალნათლივ გვარწმუნებს „ძეგლის“ შემდეგ ფრაგ-მენტებზე დაკვირვება: „ამისსა შემდგომად დვალთა წაასხეს ხუასდაგი ჟამურიო. ესმა ერისთავსა და წარვიდა, მივიდა სოსხოს და ნახევარი ლამ-ქარი დასხა მალულად და ნახევართა მოადგა სასმა მას სოფელსა და ციხესა ზემოსა. მაშინ შეიქმნა ჭმაჲ და წარმოვიდეს ყოველნი მამანი ქუე-მოთა მათ მახლობელთა სოფელთანი... და დაარღვნა ციხენი მათნი და მონუა ქუეყანაჲ მათი...“

⁶⁹ „ძეგლი ერისთავთა“, ქსდ, II, გვ. 105-106.

„...ხოლო ვირშელ განილაშქრა ზემოსა მჟარსა და ჩავიდა სოსხოს და აილო მას დღესა **რვაჲ ციხე** და სოფელი... და მეორესა დღესა მოვიდეს **ყარას** და დაწუეს ციხე და სოფელი ხუთი“. არაგვის მთიელები „ბრძოლილ იყუნეს **კლდესა ხოჯისასა** ორ დღე და... ვერა ევნო მას **სოფლისა** დვალთათჳს. მაშინ მიუგზავნა მოციქული, ვითარმედ დიდი კეთილი იქმნა მოსლვაჲ ჩუენი თქუენთჳს, რამეთუ უკუეთუმცა აქა არა ყოფილვიყვენით, მოვიდოდა ვირშელ და ყოველი ლაშქარი მისი და... დააქცევდეს ციხეთა თქუენთა, დასწვიდეს **სოფელსა** თქუენსა...“⁷⁰

როგორც მოტანილი ამონაწერებიდან ჩანს, მაღრან-დვალეთში მდებარე სოსხო და ყარა რამდენიმე ურთიერთმოძიჯნავე სოფლისგან შენივთებულ **ქუეყნებად** გვაცნობს თავს. თანაც, ერთ-ერთი მათგანი რეგიონისათვის სპეციფიური დაფერდებული (ან ტერასისებრი) განსახლების ფორმით გამოირჩევა და ზემო და ქვემო ნაწილებად (//ზემო და ქვემო სოსხო) იყოფა, რომელთაგან პირველი სამ, ხოლო მეორე ხუთ **მახლობელ სოფელს** შეიცავს. სამაგიეროდ, ეს ნაკლებად ითქმის მაღრან-დვალეთშივე მდებარე ხოჯაზე, რომელიც თავისი მონაცემებით ერთი რიგითი სოფლის შთაბეჭდილებას ახდენს. ამდენად, პირველ შემთხვევაში, ეტყობა, საქმე, გვაქვს ერთმანეთზე წაბმული (შესაძლოა ბუდე სოფლისგან დროთა განმავლობაში „ნაწინილევი“) სოფლების საკმაოდ მსხვილ ტერიტორიულ გაერთიანებასთან (XIX ს-ის ცნობილი თემ-საზოგადოების ერთგვარ პროტოტიპთან) ან სულაც უზნებად სეგმენტირებულ მოზრდილ თემ-სოფელთან, მეორე შემთხვევაში კი შედარებით მცირე ზომისა და მარტივი აღნაგობის დასახლებულ პუნქტებთან, რომელთა კონკრეტულ მაგალითზე, ვფიქრობთ, ძნელი არ უნდა იყოს ზემოთ ხსენებული წუბენის, კელეურის, წაჲს, თლეს, ერემას და სხვათა ასევე დიფერენცირებული წარმოსახვითი რესტავრაცია. სხვათა შორის, ამას მნიშვნელოვანიწილად აადვილებს ის გარემოებაც, რომ ლიახველ დვალთა ნაფუძრებზე გაჩენილი ოს-ირონული თემ-სოფლებიც (კოშკა, თლი, ზღუბერი, ბრითათა, ჩელიათი, კაბუზთა, ხოძი, ერმანი, მაღი) თავისი განსხვავებული მოცულობითა და შინაგანი აგებულებით არის ღირსშესანიშნავი ჩვენთვის*, რაც ანაზღად აღძრავს წინარე დვალური დასახლებების ერთეუ-

⁷⁰ „ძეგლი ერისთავთა“, ქსძ, II, გვ. 110, 116-117.

* მაგალითად, წარსულში ქვემო დვალებით დასახლებული თლეს ადგილას დღესდღეობით ვაფიქსირებთ ოსების მიერ თლიდ სახელდებულ ერთ ცალკე აღებულ სოფელსაც და შვიდი მეზობელი სოფლის თუ უბნის (1. აბაზა, 2. ბაჯიგათა, 3. ყაღისარი, 4. ხუგომი, 5. სტირ თლი, 6. თაგარჯინ, 7. უისტო) მსხვილ ტერიტორიულ გაერთიანებასაც, ხოლო მაღრან-დვალური კელეურის ალაგას ცხრა უბნად თუ სოფლად (1. ლამარდონი, 2. ზემო ჩელიათი ან ტოკოთა, 3. ფაზ, 4. ბითათი ყაუ, 5. გაცითი ყაუ, 6. ცარინგათა, 7. საუკალთა, 8. ბიზირათი, 9. ქვემო ჩელიათი ან ძუკათი ყაუ) გაშენებულ ჩელიათს; სამაგიეროდ, უძველესი ხოჯის და კაბუშურის პირდაპირი „მემკვიდრეები“ – ხოძი და კაბუზთა ბევრად უფრო მცირე გაბარიტებისა და მარტივი კონსტრუქციის თემ-სოფლებს წარმოადგენდნენ.

ლების გვიანდელი ტიპოლოგიური კალკის დანახვის ცდუნებას.

მართალია, „ძეგლი ერისთავთაში“ პირაქეთი დვალეთის „წევთაგან“ მხოლოდ თლისისწვევი და ნუბენისწვევი ფიგურირებს, მაგრამ ლიახვის ზემო წელის ჰიდროგეოგრაფიული რეალებისა და ცალკეული ხევების სახელწოდებების მათ ფარგლებში ლოკალიზებული უმთავრესი თემსოფლისგან მომდინარეობის ფაქტს (ნუბენი → ნუბენისწვევი; თლე → თლისისწვევი) გათვალისწინება ლოგიკურად პბადებს იმ აზრს, რომ საძიებელი რეგიონის უმნიშვნელოვანესი „წევების“ ნუსხას თლისისწვევისა და ნუბენისწვევის გარდა ავსებდნენ აგრეთვე კოშკისწვევი, როკისწვევი, ერემასწვევი, სოსხოსწვევი და ა. შ. ყოველ შემთხვევაში, ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის სამხრეთი ნაწილი „წევების“ სიმრავლით ნამდვილად არ ჩამოუვარდებოდა ბუდე დვალეთს, რომელიც ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში ექვს ძირითად „წევად“ დანაწევრებულ კუთხედ არის დახასიათებული („... არამედ დუალეთიცა განიყოფების წევ-წევად და იწოდების წვენი ესრეთ: კასრის წევად, ზრამაგად, ჟღელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად“).

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ „წევ-წევად განყოფისა“ და ამ უკანასკნელთა მიხედვით ორგანიზებული თემების ნაირფეროვნების თვალსაზრისით, აგრეთვე დასახლების ერთეულთა სტრუქტურულ-ტიპოგრაფიული მახასიათებლებით დვალეთი დიდ სიახლოვეს ავლენს აღმოსავლეთ საქართველოს ცალკეულ მხარეებთან (მაგ. „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობით ცხრა წევად დაყოფილი ცხრაზმის ქვეყანასთან; ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალების თანახმად თორმეტ თემად დაყოფილ ფშავის წევთან). განსაკუთრებით კი სვანეთთან, სადაც მინა-წყლის წევებად ან თემებად პარციაციის ტრადიციაც და დასახლების ერთეულთა შიდა-მონყოფის სურათიც ალბათ ყველაზე უფრო მრავალმხრივია წარმოდგენილი.

XIII-XV სს-ის საბუთების ჩვენებით სვანეთთან მიმართებაში ტერმინი წვევი მიწის, სოფლის, ქვეყნის, თემის სინონიმურ ცნებებად გამოიყენებოდა და შედარებით ვიწრო გაგებით ლოკალურ სოფლებს, ხოლო უფრო ფართო გაგებით თემ-სოფელთა კრებულს (// მსხვილ ტერიტორიულ-საზოგადოებრივ გაერთიანებებს) ან ფრიად ვრცელი მინა-წყლის ერთეულს (// სვანეთის ქვეყნის განსაზღვრულ ნაწილს) აღნიშნავდა. თქმულის საილუსტრაციოდ კი საკმარისია შეინიშნოს, რომ ზემო სვანეთის ბალს-ზემო მონაკვეთი ზოგადად ერთობილ სვანეთის წევად იწოდებოდა და თავის მხრივ ზემო და ქვემო ხევებად (ჟიბე წუ, ჩიბე წუ), იყოფოდა. ის შედგებოდა უშგულის, მულახის, კალის, იფარის, ეცერის, ლატალის, მესტიის, ცხუმარის და სხვა დიდ-პატარა წევებისაგან (// თემებისაგან), რომელთაგან, მაგალითად, უშგულის წვევი ოთხ ერთმანეთის ახლო მდებარე სოფელს (1. ჟიბიანი, 2. ჩიბიანი, 3. ჩაჟაში, 4. მურყმელი) აერთია-

ნება და ზემო და ქვემო უშგულად იყო დანანეწრებული, ლატალის ჴევი ათ მეზობელ სოფელს (1. იფხი, 2. ლეშუკვი, 3. სიდიანარი, 4. შყა-ლერი, 5. მაცხვარიში, 6. კვანჭიანარი, 7. ლაპილი, 8. იენაში, 9. ლახუშდი, 10. სგობულდი) შეიცავდა და დასავლეთ და აღმოსავლეთ ლატალად (ლეჴა ლატლი ლეჴა-ლატლი) იყოფოდა, ცხუმარის ჴევი ექვსი დასახ-ლებული პუნქტისაგან (1. სვიფი, 2. ლაბსყალდი, 3. ლეზგარა, 4. მაგარდე-ლი, 5. ტვიბერი, 6. ლეებალდი) იყო „დაკომპლექტებული“ და ა. შ. ამავე დროს, ცალკეული სვანური სოფლები წყაროებში ასევე ჴევებად არიან მოხსენიებულნი, რასაც მონმობს სახელწოდებების „ლაილის ჴევის“, „სე-ტის ჴევის“, „ლაღამის ჴევის“ პარალელურად ლაილის სოფლის, სეტის სოფლის და ლაღამის სოფლის დადასტურება, ან კიდევ ცხუმარის ჴევის შემადგენელი სოფლების ცხუმარის ჴევებად სახელდება და სხვ.

ასე, რომ, თუ ჩვენ ერთმანეთს შევადარებთ დვალურ სოსხოს და სვანურ უშგულს, ცხადად დავინახავთ ამ ორ მაღალმთიან ერთეულს შო-რის არსებულ აშკარა სტრუქტურულ – ტიპოგრაფიულ მსგავსებას, ვინა-იდან უშგულის დაყოფას ზემო და ქვემო უშგულად მთლიანად შეესატყ-ვისება სოსხოს დანანეწრება ზემო და ქვემო სოსხოდ, უშგული ოთხი მო-მიჯნავე სოფლის კრებითი სახელია, სოსხო კი რვა მახლობელი სოფლის გაერთიანებას აღნიშნავს.

მეტად ნიშანდობლივია აგრეთვე დვალური და სვანური მოსახლეო-ბის ცალკეული თემ-სოფლების მიხედვით „პრეზენტირების“ პრინციპში თავჩენილი აშკარა მსგავსებაც: სვანურ ტექსტებში ვაფიქსირებთ ადგი-ლობრივი ჴევების და მეჴვევების ჯგუფის შემდეგნაირ დასახელებას: სო-ლა-ლენჯარე, მესტია-სეტარე, მგლაზ-მგჴალე, წვირმი-იფარე, კალა-უშგულა (/ / სოლელ-ლენჯერლები, მესტიელ-სეტელები, მულაზ-მუ-ჴალელები, წვირმელ-იფარლები, კალელ-უშგულელები), რაც ბევრ სა-ერთოს პოულობს „ძეგლი ერისთავთაში“ მოცემულ დვალთა ანალოგიუ-რი ჯგუფების ჩამოთვლასთან: კოშკელ-იოსებურნი, თლეველ-მულის-ველელნი, ზღუბერელ-როკაელნი, ბრუტასშვილნი, კელეურ-კაბუ-შურნი, სოსხოელ-წუბენისჴველნი, ხოჯაელ-წაელნი. არადა, თუ მხედ-ველობაში მივიღებთ XIII-XV სს-ის სვანეთში ადგილობრივი ჴევების სა-ერთო სასაერთპირო, საერთო და სამოკეთეო, ჴევყნის სამაგრობელი დებულობით ურთიერთშეკავშირების ტრადიციის არსებობას (მაგ.: ასე-თი პირობით თავის დროზე შეფიცულ-შეკრულნი იყვნენ ლალვერ-უშგუ-ლი, ჰადიმ-მულახი, სეტი-ლაღამი, უშგულ-კალა-ჴალდეში, უშგულ-სეტი-ლატალი და სხვ.), ვფიქრობთ, სრული საფუძველი გვაქვს, რომ მსგავსი ტიპის გაერთიანებები XIII-XV სს-ის დვალეთისათვის დამახასიათებელ მოვლენადაც ვიგულოთ. ამდენად, არაა გამორიცხული, რომ კოშკელ-იოსებურთა, თლეველ-მულისველელთა, ზღუბერელ-როკაელთა, კელე-ურ-კაბუშურთა და სხვათა დაწყვილებით მოხსენიების ფაქტში, მათი ტე-

რიტორიული სიახლოვის გარდა, შეჭირვების უამს მეზობელი თემების ურთიერთშემწეობის პირობით ერთად გამოსვლის ტრადიციაც იყოს არეკლილი. ყოველ შემთხვევაში, ცხრაზმის ერისთავთა წინააღმდეგ დევალთა ოპერატიული და ერთსულოვანი მოქმედება სწორედ დევალურ თემებს შორის ურთიერთდახმარების მექანიზმის იშვიათ გამართულობაზე უნდა მეტყველებდეს.

და ბოლოს „ძეგლი ერისთავთა“ იმ მხრივაცაა ფასეული ჩვენთვის, რომ იქ ასახული რამდენიმე ანთროპოტოპონიმი (მაგ.: ბრუტასშვილი, კელეური, კაბუშური, იოსებური, შდრ.: საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში დამოწმებული ოიკონიმები: გოგოლაურთა, თაბაგრები, დავითურები და ა. შ.) სრულიად გარკვევით მიგვანიშნებს ზოგიერთი დევალური თემ-სოფლის მონოგენურ აგებულებაზე, ხოლო დევალთა სამოსახლოების აღწერა ყოველ ნაბიჯზე უსვამს ხაზს ძველი დევალური კარმიდამოს ერთიანი კომპლექსის უმთავრესი ელემენტის – ციხის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას; თანაც მემატინანე დევალურ ციხეებს და სახლებს ოსურ ციხეებსა და სახლებზე უფრო მცირე ზომის ნაგებობებად გვაცნობს (აკი „ძეგლის“ თანახმად ოსეთიდან გადმოხვენილმა დიდგვაროვნებმა „... იწყეს შენებად ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა, რომელ ეგევითარი არა-იყო ქვეყანასა დვალეთისასა⁷¹), რაც მკვიდრსა და მოსულ მოსახლეობას შორის მატერიალური კულტურის სფეროში გამჟღავნებული სხვაობის პირდაპირი მონმობაა.

სამწუხაროდ, ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკა გაცილებით უფრო მწირ ცნობებს შეიცავს თრუსოელთა, ქნოლოელთა და მნაელთა თემ-სოფლებზე, მაგრამ თუ ჩვენ დიდი ლიახვის ხეობის განაშენიანების ზემოთ განხილული სურათით ვიმსჯელებთ, მისი მომიჯნავე პატარა ლიახვისა და პირიქითი არაგვის (გვიანდელი თერგის) სათავეებიც ასევე მჭიდროდ დასახლებულ რაიონებად უნდა წარმოვიდგინოთ. ამასთან, დევალთა მიერ დაკავებული მიწა-წყლის კონფიგურაციაზე და მათი ადგილმონაცვლეობის პროცესის ამსახველ ინტერრეგიონალურ ტოპონიმთა განთავსებაზე დაკვირვება ძალაუვნებურად განგვაწყობს იმ ვარაუდისკენ, რომ XIII-XIV სს-თვის დევალთა კომპაქტური თუ არა, სპორადული დასახლებები მაინც შესაძლოა არსებულებოთ დიდი ლიახვის შუა წელზეც (კერძოდ, კოშკასა და ჯავას შორის მოქცეულ და XVIII ს-ის წერილობით წყაროებში ჯავის ხევის სახელწოდებით ცნობილ რაიონში). ისტორიულ-გეოგრაფიული ხევის ტერიტორიაზე (კერძოდ, მნა-კობის მიკრორაიონში) და ქნოლოს მიმდებარე მთის ალაგებში, აგრეთვე ჯეჯორას, ღარულას, ჭანჭახის, ქსნისა და არაგვის ხეობების სათავეებშიც, სადაც მათი მცირე ჯგუფების შეჟონვა პერსპექტიულ მიგრაციულ მარშრუტთა აპ-

⁷¹ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსმ“, II, გვ. 102.

რობირებას და ადგილობრივი მოსახლეობის (ქართულების, ცხრაზმელების, მოხევეების, ხადელ-ცხავატელების და რაჭველების) დვალური ელემენტით შეესებას უწყობდა ხელს.

ამრიგად, ჩვენს ხელთ არებული მონაცემების მიხედვით დაბეჯითებით შეიძლება ლაპარაკი ბუდე-დვალეთის ფარგლებს გარეთ დვალთა მიგრაციის პირველ და ქრონოლოგიურად უძველესი დროიდან XIV ს-მდე განელილ ეტაპზე, რომლის უმთავრესი შედეგია ერთი მხრივ, დვალთა კომპაქტური დასახლებების წარმოქმნა პირიქითი არაგვის (მერმინდელი თერგის), დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების სათავეებში, ხოლო მეორე მხრივ ცნება დვალეთის გავრცელების არეალის მნიშვნელოვანი გაფართოება უძველესი წანარეთისა და ქართლის მინა-წყლის ერთი ნაწილის ხარჯზე (იხ.: სქემა № 10).

რამდენადაც დვალთა მიგრაციის აღნიშნული ეტაპი, უწინარეს ყოვლისა წარა-მამისონის ქვაბულის მომიჯნავე მაღალმთიან მხარეებში საკვლევი ტომის ინფილტრაციის ინტენსიური ხასიათით არის ჩვენთვის ღირსშესანიშნავი და მათი სამხრეთისაკენ და სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მოძრაობაც ძირითადად ცენტრალური კავკასიონის ქედების გადმოლახვით ხორციელდება, მას პირობითად ტრანსმიგრაციული შეიძლება ეწოდოს.

რაც შეეხება დვალთა მიგრაციის თვისებრივად ახალ (XIV საუკუნეშივე დაწყებულ და XVII საუკუნემდე გაგრძელებულ) ეტაპს, რომელსაც საორიენტაციოდ უპრიანია რემიგრაციული (ან პოსტმიგრაციული) ეწოდოს, ის უკვე გულისხმობს პირიქითელ და პირაქეთელ დვალთა დაახლოებით ერთნაირ მიგრაციულ აქტივობას და მათ გაძლიერებულ ლტოლვას ადრე კომპაქტურად დასახლებული ტერიტორიების ფარგლებს გარეთ, უმთავრესად კი აღმოსავლეთ, სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს მთისწინა და ბარის მტრისაგან დაუკაცურებული რაიონებისაკენ; ანუ სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო პროცესის ძირითად ტენდენციად იკვეთება საძიებელი ტომის წარმომადგენელთა ადგილგადანაცვლების რადიუსის შემდგომი გაფართოება და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში ეთნოდისპერსიული ჯგუფების სახით მათი გამაღებული შეღწევა, უპირატესად კი დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, პირაქეთა არაგვის, ქსნის, მეჯუდას, ლეხურას (– მტკვრის აუზი), ჯეჯორას, ჭანჭახის, ღარულას, ყვირილას და ძირულას (– რიონის აუზი) ხეობების გავლით თუ ჩავლით ქართლის, რაჭის და იმერეთის მთისწინეთსა და ბარში დვალური მოსახლეობის თანდათანობითი ჩაკრეფა. თანაც, ამ შემთხვევაში დვალთა მიგრაციულ პროცესს და მათი მოძრაობის დინამიკას მნიშვნელოვნად განსაზღვრავს და დამატებით იმპულსს აძლევს ერთი მხრივ ცენტრალური კავკასიის მთიანეთში (და საკუთრივ ბუდე დვალეთში) შემოხიზნულ ოსთაგან დვალეთზე ზეწოლის,

ხოლო მეორე მხრივ მაღლამთიანი მხარეებიდან მთისწინეთისა და ბარის სანახებისაკენ „მთის კაცთა“ ბუნებრივი სწრაფვის ფაქტორები.

საინტერესოა, რომ დევალთა ადგილმონაცვლეობის ეს ეტაპიც რელიეფურადაა არეკლილი საქართველოს ონომასტიკურ არეში, რაც კარგად ჩანს თუნდაც შემდეგი განმეორებითი ტოპონიმების კონკრეტულ მაგალითზეც: ნუბენი (მალრან-დევალთა ცნობილი თემ-სოფელი) → ზემო და ქვემო ნუბენი (- სოფლები ლეხურას ხეობაში); სოსხო (მალრან-დევალთა ყოფილი თემ-სოფელი) → სოსხვტო (ყოფილი სოფელი შიდა ქართლში, სავარაუდოდ ქსნის ხეობაში⁷²); ყარა (ყოფილი თემ-სოფელი მალრან-დევალეთში) → კარა (სოფ. ქსნის მარჯვენა შემდინარის ჭურთისწყლის ხეობაში); ხოჯი (თემ-სოფელი მალრან-დევალეთში) → ხოჯის სოფელი (ყოფილი სოფელი ხევში⁷³); ტახო (ყოფილი სოფელი მალრან-დევალეთში⁷⁴) → ტახო (მიკროტოპ. სოფ. ტყარშეტში, ხევი⁷⁵); ხვწე (სოფ. დიდი ლიახვის ხეობაში, დევალთა სავარაუდო სპორადული განსახლების ზონაში) → ხვწე (სოფ. თეძმის ხეობაში); ხცისი (სოფ. მტკერის ხეობაში, ხაშურის აღმოსავლეთით); კიმასი, ჯრია, მუგუთი, რარო (სს. დიდი ლიახვის ხეობაში, დევალთა სავარაუდო სპორადული განსახლების რაიონში) → კიმასი (სოფ. აღმ. ფრონეს ხეობაში); ჯრია (სოფ. ყვირილას ხეობის ზემო ნელზე, იმერეთი); მუგუთი (1. სოფ. აღმ. ფრონეს ხეობაში; 2. ყოფილი სოფელი ქციის ხეობაში); რორო (1. სოფელი ჭურთის ხევში; 2. ნასოფლარი მთიულეთში); ბარსი (ყოფილი სოფელი თრუსოში⁷⁶) → ბარსი (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში); არში (მთის და ხევის სახელწოდება თრუსოში) → არშა (სოფელი ხევში); ედისა (სოფელ მალრან-დევალეთში) → ედის-ჯვარი (მწვერვალი ლიახვის ქედზე) და ა. შ.

ალბათ კიდევ უფრო მრავლისმთქმელია ზეგანისკენ და ბარისკენ დევალთა გადასახლების მაშინდელი და საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში საკმაოდ მრავლად დადასტურებული ისეთი ეთნოტოპონიმებიც, როგორიცაა, მაგალითად: ნადვალევი (ქვეითი და ზეითი ნადვალევი) ან

⁷² სოსხვტო მოიხსენიება XV ს-ის სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესაელის გარიგების ნიგნში ქსნის ხეობის დასახლებული პუნქტების გვერდით (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (ქვემოთ ყველგან „სეიძ“), წ. II, გვ. 9).

⁷³ ხოჯის სოფელი ხსენებულია ვახუშტის სოფელთა სიაში (იხ. ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 200).

⁷⁴ სოფ. ტახო (Tacho) ფიგურირებს გიულდენშტედტის თხზულებაში (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 67).

⁷⁵ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმთა, გვ. 21 (შდრ.: ტიუხო – მიკროტ. ს. ნკერები, მთიულეთი, გ. ზორნაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193).

⁷⁶ სოფ. ბარსი (Bars) თრუსოს ხეობაში დადასტურებული აქვს გიულდენშტედტს (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 64).

ნადვალეთი (– ყოფილი სოფელი თრიალეთის თემში⁷⁷); დვალთა (– ყოფილი სოფელი ალგეთის ხევის შემდინარე ზრბითის ხევში, ისტორიულ საბარათიანოში, ქვემო ქართლში⁷⁸), ნადვალეთი (ყოფილი სოფელი ბოლნისის ხეობაში⁷⁹), დვალთა, დვალური მამული, დვალის ოჯერი (ადგილის სახელწოდებები სს-ის ხოვლეს, ზაკეის და რკონის ტერიტორიაზე⁸⁰), დვალულა ან დვალურა (პატარა ლიახვის ხეობაში წარსულში მდებარე სოფლისა და პატარა ლიახვის შემდინარე ერთ-ერთი ხევის სახელწოდება⁸¹), დვალთანთკარი (სოფელი მეჯუდის ხეობაში⁸²), დვლები (ფრონეს ხეობაში ლოკალიზებული სოფ. ქვემო ოქუნას უწინდელი სახელწოდება, ამჟამად მისი ერთ-ერთი უბანი⁸³), დვალთანთ მამულები, დვალთანთ წიქვილი, (მიკროტოპონიმები სს. ქვ. ოქონასა და ავლევეში⁸⁴), დვალში-ვილები ან დვალშივილების თემი (სოფ. სულორის ძველი სახელწოდება, იმერეთი⁸⁵), დვალკარი, სადვალო, დვალთა (მიკროტოპონიმები რაჭის სს. ლადიშში, ბაჯიხევსა და წედისში⁸⁶), დვალშიძეები (სოფ. მერისის ერთ-

⁷⁷ ეს სოფელი მოიხსენიება XIV-XVIII სს-ის წერილობით წყაროებში („ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სათარხნო გუჯარი“, „ქსძ“, III, გვ. 177; „განჩინება ლუარსაბ I-ისა ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე“ (1543 წ.) „ქსძ“, IV, გვ. 34; „ახალქალაქის გამოსაღების ნიგნი“ (1546 წ.), „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“ (ქვემოთ ყველგან „დსსი“), I, წ. ბერძენიშვილის რედ. თბ., 1940, გვ. 6; 1712 წ. „მეფის ვახტანგისაგან გაახლეებული გუჯარი ყმისა, მამულისა და სამწყსოს შემონირულობისა“, თ. ჟორდანია, „ქრონიკები“, წ. III, გვ. 45; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 195; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 48).

⁷⁸ სოფ. დვალთას შესახებ იხ.: „განჩინება დავით X-ისა ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე“ (1523 წ.), „ქსძ“, IV, გვ. 12; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 196; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 47.

⁷⁹ ეს სოფელი იხსენიება ვახუშტის „სოფელთა სიაში“ და ი. ბაგრატიონის „აღწერაში“ (იხ.: ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 191, ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 56).

⁸⁰ „განჩინება ლუარსაბ I-ისა გომფარ და როინ ჯავახიშვილების გაყრის საქმეზე“ (1522-1558 წწ.), „ქსძ“, IV, გვ. 38-39.

⁸¹ დაუთარილებელი ნუსხბა ქსნის საერისთავოს ოსების საკომლო მამულებისა, ივ. ჯავახიშვილი, „სიძ“, II, გვ. 189; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 277; „ИЮОДМ“, II, с. 59, 72; В. Н. Гамрекели. Двалы и Двалетия в I-XV. вв. н. э. с. 132.

⁸² საყურადღებოა, რომ სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების ნიგნი კუცხოვეთისა და არდისის გვერდით მოხსენიებული დვალეთის (ივ. ჯავახიშვილი, „სიძ“, II, გვ. 10) ქვეშ ამოიცნობა არა დვალეთის ქვეყანა, არამედ სწორედ ს. არდისის მეზობლად, მეჯუდის ხეობაში მდებარე დვალთანთკარი, რის შესახებაც ზემოთ უკვე გვქონდა შენიშნული.

⁸³ ალ. ლლონტი, ფრონეების ხეობის ტოპონიმია, თბ., 1988, გვ. 45, 74.

⁸⁴ იქვე, გვ. 44-45.

⁸⁵ სოფელი დოკუმენტურად ცნობილია XVIII ს-დან (იხ.: გიულდენშტედტის, მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 305; თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, ლ. მიქიაშვილის გამოც. თბ., 1983, გვ. 75).

⁸⁶ „რაეო“, 1996, №3, გვ. 10; №6, გვ. 10; 1998, №3, გვ. 17.

ერთი უბანი⁸⁷), ქვედა და ზედა დვალები (უბნების სახელნ. ს. შავრაში, რაჭა⁸⁸) (იხ.: სქემა № 11).

სავსებით შესაძლებელია, რომ ანალოგიური ტიპის სახელწოდებებად იმსახურებდეს ალქმას აგრეთვე იმერეთში, კახეთში, ხევსა და ქართლში დამონმებული მიკრო და მაკრო ტოპონიმები: დოვლეთი (კომონიმი საჩხერის რ-ნში⁸⁹ შდრ.: ხალხური ნომინაციის სფეროში დადასტურებული დოვლეთი და მალრან დოვლეთი); დვალთი (ადგილის სახელნ. კახეთში⁹⁰; ← დვალთი // დვალთა?); ვალი (მიკროტოპ. ს. ცდოში. ხევი⁹¹; ← „დვალი“?); ადვალი ან ადვალა (ყოფილი სოფელი ბაზალეთის თემში⁹²; „ნადვალი“ // „ნადვალა“?) და მისთ.

დვალთა რემიგრაციის ძირითად მიმართულებებზე და აღნიშნული პროცესისათვის დამახასიათებელ უმთავრეს ტენდენციებზე (– მხედველობაში მაქვს მთიელთა გადასახლება უპირატესად საქართველოს ზეგანისა და ბარის რაიონებისკენ) სათანადო წარმოდგენას გვიქმნის დვალური წარმომავლობის ზოგიერთი გვარის მიგრაციული თავგადასავლის შესახებ დაუნჯებული ეთნოგრაფიული მასალაც, რაც განხილული მაქვს ნაშრომის VIII თავში (დვალური ეთნოგენტილური ელემენტის შესახებ).

ჩვენთვის საინტერესო მოვლენის გაშუქებასთან დაკავშირებით საგანგებო ყურადღებას იმახურებს აგრეთვე დვალეთისა და, საერთოდ მთელი საქართველოს მიწა-წყლის ფარგლებში არც თუ დიდი რაოდენობით დამონმებული ისეთი არასტანდარტული (– უპირატესად ერთმარცვლიანი და ძირითადად ასემატური ან ფრიად დახშული სემატური სტრუქტურის მქონე) მაკრო თუ მიკრო ტოპონიმები, როგორებიცაა, მაგალითად: 1. თლი ან თლე (თანამედროვე ორთოგრაფიით თლია) – ა) სოფელი ბუდე დვალეთში; ბ) თემ-სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში, ოდინდელ პირაქეთ დვალეთში; გ) სოფელი ქემელთის წყლის ხეობაში; დ) ყოფილი სოფელი სამეგრელო-იმერეთის სასაზღვრო ზონაში⁹² (შდრ.: თლიაყანა – სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში; თლენავი – მიკროტოპონიმი საამილახვროში⁹³; თლიხევი – (მდ. ილტოს მარჯვენა შენაკადი, კახეთი); 2. ცმი – სოფელი ბუდე დვალეთში (შდრ.: ცმითი – სოფელი ქურთათის

⁸⁷ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I, ბათუმი, 1958, გვ. 63.

⁸⁸ „რაეო“, 199.

⁸⁹ В. Н. Гамрекли, დასახ. ნაშრომი, გვ. 136.

⁹⁰ მამულების მფლობელობის წიგნი ალექსანდრე II-ისა სვეტიცხოვლისადმი (1579 წ.), „ქსძ“, II, გვ. 198.

⁹¹ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, გვ. 126.

⁹² ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 199; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 34.

⁹³ აფხაზეთის საკათალიკოსო გამოსავლის მოსაქრებლობის დავთარი (1621 წ.), „ქსძ“, III, გვ. 412.

⁹⁴ განჩინება ამირინდო ამილახორისა და მისი ბიძაშვილების ყმა-მამულის საქმეზე (1754 წ.), „ქსძ“, IV, გვ. 435.

თემში, ოსეთი; ჩმი ან ჩიმი – სოფელი საქართველო-ოსეთის საზღვარზე, დარიალის ხეობის მისადგომებთან); 3. ფსი – სოფელი და ხევი ბუდე დვალეთში (შდრ.: ფსისგორი – მთა ხევის კავკასიონზე); 4. წლუ – მიკროტოპონიმი ბუდე დვალეთში, ზახის ხევში⁹⁴; 5. ყრუ – მიკროტოპონიმი მამისონის ხეობაში, ბუდე დვალეთი (შდრ.: გრუ ან ღრუ – სოფელი ქსნის ხეობაში); 6. ფრი – მიკროტოპონიმი ბუდე დვალეთზე ტერიტორიულად მიკონებულ ნეის ხეობაში (შდრ.: ფრისი – სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში; ფრინევი – სოფელი დვანის წყლის ხეობაში); 7. წა – ყოფილი თემ-სოფელი დიდი ლიახვის სათავეებში, მალრან-დვალეთში; 8. ყუ – მიკროტოპონიმი დიდი ლიახვის სათავეებში, მალრან-დვალეთში⁹⁵; 9. ყუბა (თანამედროვე ორთოგრაფიით სბა) – სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში უწინდელ პირაქეთ დვალეთში; 10. წლუ – 1) მთის სახელწოდება ს. კეტრისში, თრუსო⁹⁶; 2) მთის სახელწოდება ს. ლებთან, რაჭა⁹⁷; 11. წლი – მთა მალრან-დვალეთში; 12. წლო (ან წლოურა) – მიკროტოპონიმი ს. ქვემო მლეთაში⁹⁸; 13. ხვწე – 1) სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში; 2) სოფელი თემძის ხევში (შდრ.: ხცისი – სოფელი მტკრის ხეობაში); 14. მწა – სოფელი ხევში; 15. წრუ – სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში. (შდრ.: წრომი – სოფელი მტკერის ხეობაში; წროლი // ცროლი მთა ხევსურეთში; წრისი – სოფელი ალგეთის ხეობაში, ქვემო ქართლში; წრია – სოფელი ნიგალში⁹⁹); 16. ცდო – სოფელი ხევში; 17. ჯდე – თერგის მარჯვენა შენაკადი, ხევი; 18. სწო – სოფელი ხევში; 19-22. ბრუ, კრი, კრ, დბო, ბწა – მიკროტოპონიმები ქსნის ხეობაში¹⁰⁰ (შდრ.: ბრუისი – სოფელი იმერეთში, ხარაგაულის რწნი; კრია, კრისხევი, კრუხევი – ტოპონიმები ს. ბიჯნისში, ს.ხტისის და სალების ახლოს, შიდა ქართლი¹⁰¹, ბწავისი – სოფელი ტანის ხეობაში, გორის რწნი, დრბო – სოფელი იმერეთში); 23-24. გდუ, გრუ – სოფლები ქსნის შემდინარე ალეურას ხეობაში (შდრ.: „გდვისი – სოფელი იმერეთში; გდულეთი – სოფელი შიდა ქართლში, ახალგორის რწნი; გრია – ნასოფ-

⁹⁴ A. Дз. Цагара, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277.

⁹⁵ ეალ. ითონიშვილი, დიდი ლიახვის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები (1966 წ.), რე. II, გვ. 23.

⁹⁶ ეალ. ითონიშვილი, „თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები“, 1958 წ., რე. I, გვ. 2.

⁹⁷ ს. ჭიორელი, გულით სატარებელი (ლების ტოპონიმია), გაზ. „რაეო“, 1993, მარტი-აპრილი, გვ. 9.

⁹⁸ ეახტ. ითონიშვილი, „მთიულეთის ეთნოგრაფიული მასალები“, 1982, რე. 2, გვ. 11; გ. ხორნაული, მთები და სახელები, გვ. 119.

⁹⁹ გიულდენშტედტის ნაშრომში ეს სოფელი ფიგურირებს როგორც ჭრუ (Tschru), რომელიც ლოკალიზდება სოფ. ღვრიას მეზობლად (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 65). ჩვენი აზრით, გიულდენშტედტისეული ჭრუ უნდა შეეფარდებოდეს ქართული წერილობითი წყაროებით ცნობილ ჭყრვისს.

¹⁰⁰ ი. სიხარულიძე, ნიგალი, ბათუმი, 1985, გვ. 55-56.

¹⁰¹ ეახტ. ითონიშვილი, „ქხემ“, 1985, რე. 2, გვ. 17, 36; რე. 3, გვ. 39, 91.

¹⁰² ალ. ლლონტი, ფრონების ხეობების ტოპონიმია, გვ. 54.

ლარი ჯავახეთში¹⁰²); 25-27. ფცა, სკრა, კლდუ - სოფლები შიდა ქართლში; 28. დრე - 1) სოფელი ხვედურეთის ხევში, შიდა ქართლი; 2) სოფელი ატენის ხეობაში, შიდა ქართლი; 3) სოფელი თეძმის ხეობაში, შიდა ქართლი; 4) სოფელი ვერეს ხეობაში, ქვემო ქართლში; 29. ზე (ან ზესი) - ყოფილი სოფელი შიდა ქართლში, საჯავახიანოში¹⁰³; 30. ზა - ყოფილი სოფელი ალგეთის ხეობაში, ქვემო ქართლში¹⁰⁴ (შდრ.: ზაჲ - მიკროტოპონიმი ს. უკანხადუში, ხევსურეთში¹⁰⁵); 31. დრბო - სოფელი იმერეთში, ყვირილას ხეობაში; 32-34. შხრო, შტო ჭბო - მიკროტოპონიმები სს. ნიკორწმინდაში, გლოლასა და ზემო ბარში, რაჭა¹⁰⁶; 35-37. ტე, ფო, ლო - მიკროტოპონიმები მთიულეთში¹⁰⁷; 38-39. ხდი, წრე - ნასოფლარი და სოფელი სამცხეში¹⁰⁸; 40. შხა - მიკროტოპონიმი ს. მურჯახეთში, ჯავახეთში¹⁰⁹; 41. დრო - 1) სოფ. შუახევის ერთ-ერთი უბნის სახელწოდება; 2) მიკროტოპონიმი სოფ. ქიძინიძეების (აჭარა) ერთ-ერთ უბანში¹¹⁰; 42. ფშო - ყოფილი სოფელი სავარაუდოდ შიდა ქართლის მთიანეთში¹¹¹; 43. ბლო - სოფელი ხევსურეთში; 44. ხელე - მიკროტოპონიმი სოფელ ხოშარაში, ფშავი¹¹²; 45. ლუ - სოფელი ლეჩხუმში; 46. ხე - სოფელი სვანეთში; 47-48. ცუ; სხუ - მიკროტოპონიმები სამეგრელოში¹¹³; 49-55. ჩხო, ჩხა, მზი, სხჭა, ტვსნა, ფსხუ, მცრა - მიკრო და მაკროტოპონიმები აფხაზეთში.

აღსანიშნავია, რომ მათი უდიდესი უმრავლესობა საკუთრივ დევალეთის ტერიტორიაზე, დევალთა რეალური თუ სავარაუდო განსახლების რაიონებში ან ამ უკანასკნელებთან უშუალო სიახლოვეში ფიქსირდება

¹⁰² გრ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1981, გვ. 190.

¹⁰³ 1609 წ. წყალობის წიგნი მიცემული შანშე ჯავახიშვილის მიერ მამუკასადმი, „დსსი“, I, გვ. 15; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 198; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 31.

¹⁰⁴ განწინება ლუარსაბ I-ისა ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე (1543 წ.), „ქსძ“, IV, გვ. 34; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 196; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 47.

¹⁰⁵ ვახტ. ითონიშვილი, ხევსურეთის ეთნოგრაფიული მასალები, 1988, რვ. I, გვ. 33.

¹⁰⁶ გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები, ლ. ფრუიძის გამოც., თბ., 1994, გვ. 42, 193; ს. ჭიორელი, გულით სატარებელი (გლოლის ტოპონიმიკა), „რადეო“, 1993, ივლისი-აგვისტო, გვ. 10.

¹⁰⁷ გ. ხორნაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82-83, 100, 119, 184.

¹⁰⁸ ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული ეთნოგრაფიისათვის (ტოპონიმიკა), „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, ტ. II, თბ., 1964, გვ. 134, 154.

¹⁰⁹ გრ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 203.

¹¹⁰ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, გვ. 80, 87.

¹¹¹ 1732 წ. პირობის წიგნი, მიცემული ერთობით მთის კაცთა მიერ ოთარ ამილახერის შვილისადმი, „დსსი“, I, გვ. 233.

¹¹² ვახტ. ითონიშვილი, ფშავის ეთნოგრაფიული მასალები, 1988, რვ. I, გვ. 61.

¹¹³ მამულების მფლობელობის განახლების სიგელი ლევან დადიანისა ზობის საყდრისადმი (1611-1657 წწ.), „ქსძ“, II, გვ. 210-211; ქართული ხალხური სიტყვიერება, მეგრული ტექსტები, II, კ. დანელიას და ა. ცანავას გამოც., თბ., 1991, გვ. 382.

(იხ. ერთმარცვლიან ტოპონიმთა გავრცელების სქემა №12)* და ერთი შეხედვით პირველადი (პრიმარული) საკუთარი სახელების (// აპელატივისმიერი ტოპონიმების) ან კიდევ მარტივი ანთროპონიმების შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ვფიქრობთ, ერთმარცვლიან ტოპონიმთა ესოდენ თვალშისაცემი კონცენტრაცია მაინცდამაინც დვალეთსა და ნადვალარ ალაგებში ან დვალეთის მეზობელ მხარეებში შემთხვევითი არაა და აღნიშნულ მოვლენას თავისი ლოგიკური ახსნაც მოეძებნება. არაა გამორიცხული, რომ მათი უმეტესობის სახით საქმე გვქონდეს საქართველოს ონომასტიკურ ველზე შემონახულ დვალური ენის ტოპონიმიურ დანაშრევთან. ყოველ შემთხვევაში, ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებში ისეთი განმეორებითი ერთმარცვლიანი ტოპონიმების გაჩენას, როგორებიცაა, მაგალითად, ფსი (-ბუდე დვალეთი) - ფსი (ხევი); წლუ (თრუსო) - წლი (მალრან-დვალეთი) - წლო (მთიულეთი) - წლუ (რაჭა); თლი // თლე (ბუდე დვალეთი) - თლი // თლე // თლია (დიდი ლიახვის ხეობა, პირაქეთა დვალეთი) - თლი // თლია (ქეშელთის წყლის ხეობა) - თლი // თლიაყანა (პატარა ლიახვის ხეობა) - თლი // თლია (სამეგრელო) - თლი // თლიხევი (კახეთი) - თლე // თლენავი (შიდა ქართლი, საამილახვრო); ხენე (დიდი ლიახვის ხეობა) - ხენე (თეძმის ხეობა); დბო (ქსნის ხეობა) - დრბო (ყვირილას ხეობა); კრი (ქსნის ხეობა) - კრი (მტკვრის ხეობა) პირველ რიგში სწორედ დვალთა რემიგრაციის პროცესს უნდა ვუმაღლოდეთ. არანაკლებ სიმპტომატურია ერთმარცვლიან ტოპონიმთა უმეტესი ნაწილი დიდი ლიახვის, თერგის, ქსნის, არაგვის, მტკვრისა და რიონის ხეობების ჩამოყოლებაზე დადასტურებისა და ბევრი მათგანის დვალთა განსახლების მანიშნებელ ეთნოტოპონიმთა შორის (ან მათთან უშუალო სიახლოვეში) ნიშანდობლივ ჩამომწკრივების ფაქტებიც (მაგ.: წლი → ჭბა → თლი → ხენე → თლი - II - წრუ = დიდი ლიახვის ხეობაში; წლუ → მნა → სნო → ცდო → ხდე = თერგის ხეობაში; ბრე → კრი → დბო → ბნა → გდუ → გრუ = ქსნის ხეობაში;

* ერთმარცვლიანი ტოპონიმები საკუთრივ დვალეთისა და საქართველოს ცალკეული რეგიონების მიხედვით რაოდენობრივად ასე ნაწილდება: I. დვალეთში (იგულისხმება ფართოდ გავრცელებული დვალეთი მასში ერთ დროს შემავალ წეის ხეობასთან ერთად) - სულ 12 ტოპონიმი (თლი // თლე, ცმი, ფსი, წლუ, ყრუ, ფრი, წლუ, წა, ჟე, ჭბა, წლი, თლი - II); II. დიდი ლიახვის ხეობაში - 3 (თლი - III, ხენე, წრუ), III. პატარა ლიახვის ხეობაში - 1 (თლი - IV), IV. ხევში - 5 (მნა, ცდო, ხდე, სნო, ფსი - II), V. ქსნის ხეობაში - 5 (ბრე, კრი, დბო, ბნა, გრუ, გდუ) VI. მთიულეთში - 4 (ტე, ფო, წლო, ლო); VII. შიდა ქართლის დანარჩენ ტერიტორიაზე - 10 (ფცა, სკრა, კლდუ, ფმო, ზე, დრე - I, II, III; ხენე - II, კრი - II) VIII. ქვემო ქართლში - 2 (ზა, დრე - IV); IX. სამცხეში - 2 (ხდი, წრე); X. ჯავახეთში - 1 (მნა), XI. ხევსურეთში - 1 (ბლო); XII. ფშავეში - 1 (ხედე); XIII. კახეთში - 1 (თლი - V), XIV. რაჭაში - 4 (წლუ, შტო, შხრო, ჭბო); XV. იმერეთში - 1 (დრბო); XVI. ლეჩხუმში - 1 (ლუ), XVII. სვანეთში - 1 (ხე); XVIII. სამეგრელოში - 3 (თლი - VI, ცუ, სხუ); XIX. აფხაზეთში - 7 (ჩხო, ჩხა, მზი, სხა, ტესნა, ფსხუ, მცრა), XX. აჭარაში - 2 (დრო - I-II).

კრი → ფცა → კლდუ → დრე - I → სკრა → დრე - II → ხენე - II → ზე → დრე - III → დრე - IV = მტკერის ხეობაში; შტო → ნლუ → ჭბო → შხრო → ლუ → თლი → ტუ = რიონის ხეობაში), რომელნიც შესაძლოა დვალური მოსახლეობის მთიდან ზეგანსა და ბარის მიმართულებით მოძრაობის კიდევ ერთ მკაფიო მონშობას წარმოადგენდეს.

საძიებელ საკითხთან დაკავშირებით უთუოდ მეტად ფასეულია XVI-XVIII სს-ის წერილობითი წყაროების (სასამართლო განჩინებების, წყალობის წიგნების თუ სტატისტიკური დავთრების) პირდაპირი ჩვენებები ეთნონიმიური გვარსახელების დვალი-ს, დვალიშვილი-ს, დვალისაშვილი-ს, დვალაშვილი-ს, დვალიძე-ს მატარებელი ხალხისა და ტომად დვალთა თითო-ოროლა მეკომურის (მაგ.: დვალანი მეჯინიბენი, დვალი ბოგანო, დვალი ხულია და სხვ.: შდრ.: მთიული ხაბაზი, ჯავახი ბოგანო, შუშანა ჯევსური და ა. შ.) შიდა ქართლის, რაჭის, კახეთისა და ერწო-თიანეთის ათეულობით სოფელში (მაგ.: თვალადი, ატენი, კულბითი, იკოთი, თეზი, ჯავახთა, გარეჯვარი, კარბი, ხიდისთავი, ლარგვისი, აჩხოტი, კისისხევი, ძაგნაკორა, შილდა, ართანა, ხევი, საცხაოტლო, კონდოლი, თიანეთი, ქეელვარდია და ა. შ.) განსახლების შესახებ¹¹⁴, რომელნიც ერთი მხრივ დვალთა რემიგრაციის (ან პოსტმიგრაციის) ფრიად დიდ მასშტაბებზე, ხოლო მეორე მხრივ თავად ცნება დვალი-ს დეეთნონიმიზაციის მიუხედავად ეთნიკური ტერმინის დონეზე მისი გამოყენების ტრადიციის გამძლეობაზე მეტყველებენ.

დაბოლოს, დვალთა ადგილმონაცვლეობის რემიგრაციულ (ან პოსტმიგრაციულ) ეტაპზე საუბრისას მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტიც, რომ XVII სს-ში დვალთა მცირე ნაწილი ბუდე დვალეთის მეზობლად მდებარე ალაგორის, დიგორის, ქურთათისა და თავაურის თემებისკენაც მოიწევდა. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ წარა-მამისონ-ზახის ქვაბულის ზოგიერთი ძირძველი ტოპონიმი ხსენებული მხარეების ონომასტიკურ ველზეც გვხვდება, ხოლო უშუალო სიახლოვეში სწორედ დვალთა იქ ცხოვრების მანიშნებელი ადგილის სახელწოდებები ფიქსირ-

¹¹⁴ შეწირულების წიგნი გიორგი მეფისა ნიკორწმინდისადმი (1591 წ.), „ქსძ“, VI, გვ. 659; XVII ს-ის II ნახევრის ზემო ქართლის სადროშოს აღწერის დავთარი, ივ. ჯავახიშვილი, „სეიძ“, II, გვ. 48; განჩინება თეიმურაზ II-ისა ყარაღაშვილებისა და ტარიელაშვილების სასისხლო საქმეზე (1733 წ.), „ქსძ“, IV, გვ. 332; წყალობის წიგნი ზაქარია ალავერდელისა ზაალ დვალიშვილისადმი (1733 წ.) „ქსძ“, III, გვ. 717-718; დავთარი ქართლის საკათალიკოსო ყმების აღწერისა (1736-1744 წ.), „ქსძ“, III, გვ. 780; ერეკლე II-ის მიერ წმ. ნინოს ეკლესიისადმი მიცემული წიგნი (1746 წ.), „დსსი“, I, გვ. 415; XVIII ს-ის კახეთის ხალხის, 1774 და 1781 წწ-ის ქსნის საერისთავოს, ლიახურის ხეობების მცხოვრებთა აღწერის დავთრები, ივ. ჯავახიშვილი, „სეიძ“, ნ. I, გვ. 49, 53, 58, 63, 84-85, 103, 193, 199, 249; 1774 წ. მორიგეთა სია კარბიდან, ივ. ჯავახიშვილი, „სეიძ“, II, გვ. 128; დავთარი კათალიკოზის სახასო და სააზნაურიშვილო გლეხებისა (1789 წ.), „ქსძ“, III, გვ. 993 და სხვ.

დება. ასე, მაგალითად, არდონის ხეობაში ლოკალიზებული სოფელ ცმის პარალელურად ქურთათის ხეობაში გვაქვს სოფელი ცმითი, ხოლო საქართველო-ოსეთის სასაზღვრო ზონაში, დარიალის ხეობის ბოლოში, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ცმი (ან ჩმი; ქართ. ჩიმი). ამავე დროს, თერგის პირას გაშენებულ და თავაურის თემში შემავალ სოფ. ცმის მახლობლად ვადასტურებთ ტოპონიმს **Туалты ком** (= თუალების ხეობა), ცმის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე თავაურისავე თემის სოფ. სანიბასთან კი ტოპონიმს – **Туалты** (= თუალები). მეტად სიმპტომატურია ისიც, რომ მოხვევები ს. ცმის (ქართ. ჩმის) მეზობლად ინგუშური წარმომავლობის ოს დუდაროვებს და ცმის (ჩმის) მეზობელი ს. ლარსის მკვიდრთ – ქუნდუხოვებს ძველად ეძახდნენ დვალებს¹¹⁵. ვფიქრობთ, დამოწმებული მონაცემების შეჯერება გვაძლევს უფლებას, რომ ცმი თავაურის თემის ტერიტორიაზე გადმოსახლებულ იმ დვალ მიგრანტთა მიერ გადმოტანილ დვალურ ტოპონიმად ვიგულოთ, რომელთაც დარიალის ხეობასთან სიახლოვეში დამკვიდრების შემდეგ ნიადაგ დვალების სახელწოდებით გააცნეს თავი მეზობლად მცხოვრებ მოხვევებს. მართლაია, ქუნდუხოვების და დუდაროვების ტომად დვალობა არაფრით მტკიცდება, მაგრამ ამიც არც იმის შესაძლებლობა გამოირიცხება, რომ მოხვევებს ცმი-ლარსის სანახებში მცხოვრები დვალური მოსახლეობის მისამართით გამოყენებული ტომობრივი სახელწოდება ნადეალარი ალაგების გვიანდელ მოსახლეობაზე (მათ შორის გაოსებულ დვალებზე) გადაეტანათ, როგორც ამას საქართველოს სხვა რეგიონებშიც ჰქონდა ადგილი.

რასაკვირელია, დვალური მოსახლეობის ანალოგიური შეჟონვა ქურთათის, ალაგირისა და დიგორის თემების ტერიტორიაზეც ხდებოდა, მაგრამ ამ პროცესის საილუსტრაციო მასალის სიმწირე მის შეზღუდულ ხასიათზე მეტყველებს და არ ქმნის საკვლევი ტომის მიგრაციის საერთო სურათში რაიმე არსებითი კორექტივის შეტანის საფუძველს.

ამრიგად, ზემოთ მოტანილ ონომასტიკურ მასალაზე დაკვირვება ცალსახად განგვანყობს იმ დასკვნისკენ, რომ **XIV-XVII სს-ში დვალთა მასობრივი ლტოლვა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებისკენ (უპირატესად შიდა და ქვემო ქართლისკენ, თრიალეთისკენ, რაჭა-იმერეთისკენ, ხევ-მთიულეთისკენ და ა. შ.) მთელი რიგი ობიექტური თუ სუბიექტური ფაქტორების მოქმედების ძალით უკვე შეუქცევადი ხასიათის ეთნოსოციალურ პროცესს წარმოადგენდა**. ისიც ნათელია, რომ დვალ მიგრანტთა უმრავლესობამ ქვეყნის ზეგნისა და ბარის რეგიონებს მიაშურა, სადაც მათ მონღოლთაგან გავერანებული და მკვიდრი მოსახლეობისაგან მთლიანად ან სანახევროდ დაცლილი ახალი საცხოვრებელი ადგილები ეგულებოდათ.

ცხადია, მოვლენათა ამნაირ მსვლელობას უშუალო შედეგად მოჰყ-

¹¹⁵ ვალ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.

ვა საკუთრივ დევალეთში და ამ უკანამკენელის მომიჯნავე რაიონებში დევალური მოსახლეობის უკიდურესი რაოდენობრივი კლება ან სრული გაქრობა. ამან კი ბუდე დევალეთში XV ს-დან შემოხიზნულ ოს მოახალშენებს მნიშვნელოვანწილად გაუადვილა ჯერ ადგილზე რიცხოვბრივ უმცირესობაში დარჩენილ დევლებზე გაბატონებისა და მათი ირანიზაციის (resp. „გათუალების“), ხოლო მერმე უკვე ქართველ ფეოდალთა ხელშეწყობით ან დამოუკიდებელი გზით თერგის, დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნისა და ჯეჯორის ხეობებში შემოღწევისა და იქ მნიერად შემორჩენილ დევალთა ასიმილაციის თუ მამა-პაპისეული ადგილსამყოფელიდან გამოდენის ამოცანის გადანყევა. ამასთან, როგორც ზემოთ ჩატარებულმა კვლევამ ცხადყო, XVII ს-ის დამდეგიდან ხსენებული ხეობების ზემონელზე პირდაპირ ალაგირიდან, ქურთათიდან და თაგაურიდან მიგრირებული ოსებისა და ბუდე დევალეთში საკმაოდ ხანგრძლივად ცხოვრების შემდეგ გადმოხვენილი მათი თანამემამულეების (resp. თუალგომელი ირონების) გარდა მკვიდრდებიან ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულში XV-XVI სს-ის მანძილზე გაოსებული ან გაოსების გზაზე მდგარი დევლებიც (ოსური ნომინაციით თუალები), რომელნიც ქედს გადმოღმა თავის წინაპართა მიერ გაკვალული მარშრუტებით მოიწევენ და დროთა განმავლობაში „ნატურალურ“ ოს-ირონებთან ერთად იკავებენ შუა საუკუნეების დევალთა მიერ კომპაქტურად თუ სპორადულად დასახლებულ მიწა-წყალს. ასე რომ, XVII-XVIII სს-ში ცენტრალური საქართველოს მთიანეთის ჩვენთვის საინტერესო სექტორში საქმე გვაქვს ქართიზებულ დევალთა ნაშთების ქვეყნის ზეგანისა და ბარის რაიონებში გამაღებული ჩაკრეფისა და ადგილზე დარჩენილი მათი უმნივშნელო ეთნოდისპერსიული ჯგუფების ოსებში საბოლოოდ გათქვეფის სინქრონულ მოვლენასთან – ეთნოკულტურულად ტრანსფორმირებულ დევალთა (ოს. თუალთა) მიგრაციულ აქტივობასთან და ამ უკანასკნელებით ძველი დევალური ფენის შენაცვლების პროცესთან, რომელსაც პირობითად დევალთა მიგრაციის თუალური (ან დევალურ-თუალური) ეტაპიც შეიძლება ეწოდოს.

რამდენადაც ხაზგასმული ეთნიკური პროცესის შესახებ შემაჯამებული ხასიათის დაკვირვებებს გვთავაზობს ვახუშტი ბაგრატიონი, ალბათ უპრიანია კიდევ ერთხელ მივუბრუნდეთ მეცნიერი ბატონიშვილის პირველხარისხოვან ცნობებს:

„არამედ ჯეობანი ესენი (იგულისხმება კასრის, ჟღელის, ზრამაგის, ნარის, ზროგოს, ზახას და თრუსოს ხეები – ვ. ი.), რომელნი აღვსწერეთ მალრან-დევალეთითურთ, არიან დევალეთი. და კუალად დიდი ლიახვსა, პატარას ლიახვსა, კსნის ქევისა და კუდაროს მოსახლენიცა არიან დუალნივე, ამ დევალეთიდან (იგულისხმება ბუდე დევალეთი თრუსოსთან ერთად – ვ. ი.) გარდასულნი, რჯულითა, წესითა და ზნითა ერთნი და დღესაცა მონათესავენი ურთიერთან“; „... ხოლო რაოდენნი ოსნი დავ-

სწერეთ ამ ადგილებთან (იგულისხმება დიდი ლიახვის ხეობა სვერს ზევით, პატარა ლიახვის ხეობა ანერისხევის ზევით, ჭურთის, ჟამურის, კუდაროს და ნონას თემები – ვ. ი.) შინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლეხნი. შემდგომად მებატრონეთა მათთაგან გარდამოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინათგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან”.

მართალია, ამ შემთხვევაში არაა დაზუსტებული „დუალთა“ გამოსვლის დრო და შუა საუკუნეების პირაქეთელ დევლებთან მათი მიმართების საკითხი, ხოლო საძიებელი რეგიონის პირველმოსახლეებად ცალკერძო არიან გამოცხადებულნი „ქართველნი“, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ XIII-XV სს-ის ეთნოდემოგრაფიულ რეალიებს (კერძოდ დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების და მიმდებარე მხარეებში დევალთა კომპაქტური თუ სპორადული დასახლებების უდავოდ არსებობას) და ქართველ „მებატრონეთა“ წინაშე ყმა-გლეხთა არნახულად შეხალვათებული კონტინგენტის შევსებისა („ყმათა გამრავლების“) და ქვეყნის ამა თუ იმ რაიონში „შენობის მოშლის“ პრობლემის XVII-XVIII სს. მთელი სიმწვავით დასმის ფაქტს*, მაღალმთიანი ხეობებიდან „ბართა შინა ჩამოსულ ქართველთა“ ქვეშ საკუთრივ ქართველებთან ერთად ოსად ამოიცნობიან ქართიზებული დევლებიც, რითაც ვახუშტის აღნიშნული მტკიცებები ლოგიკურად უფრო დასრულებულ სახეს ღებულობს.

საბედნიეროდ, ვახუშტის სხარტი მითითება ცენტრალური საქართველოს მთიანეთის მიერ განცდილი ეთნოკულტურული სუბსტიტუციის შესახებ სრული მხარდაჭერით სარგებლობს ოს და ქართველ მკვლევართა განკარგულებაში არსებული ეთნოგრაფიული მასალის მხრიდანაც, რომლის მიხედვით ოს-ირონთა ახალშენების წარმოქმნას მკვიდრი მოსახლეობისაგან (resp. დევლებისაგან) გაცარიელებულ ბუდე დევალეთში (ოს. თუალგომში) მხოლოდ XV ს-ის შუა პერიოდიდან აქვს ადგილი, ხოლო დიდი და პატარა ლიახვის, თერგის, ქსნისა და ჯეჯორის არანაკლებ დაუკაცრიელებულ ხეობებში XVII ს-დან. ამასთან, ოს ინფორმატორთა მკაფიო ჩვენებებით, თანამედროვე სამხრეთელ ოსთა და ნაოსრებად შერაცხილ ქართველთა შორის ალაგირის, ქურთათის და თაგაურის თემებიდან მიგრირებულთა (ფარნიევები // ფარნიაშვილები; ყარაევები, ბურაევები, ძესოვები, შავლობოვები // შავლობაშვილები; ხანიკაევები, თო-

* ცენტრალური საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობისაგან დაცლის საკითხთან დაკავშირებით მეტად ნიშანდობლივია 1781 წლის ერთი საბუთი, სადაც ლაპარაკია ვახტანგ VI მიერ XVIII ს-ის დასაწყისისათვის გაუკაცრიელებული კუდაროს თემის განაშენიანების ამაო ცდაზე და ფავლენიშვილთა ყმის ვინმე დუღურის მონაწილეობაზე ამ წარუმატებლად დასრულებულ ღონისძიებაში: „ვახტანგ მეფე კუდაროს რომ აკეთებდა, თავადებზე კვამლობით კაცნი მოეკრიფათ, ჩვენი მამა-პაპათ ის დუღური მისცეს, მამული ისავე ჩვენზე გვეჭირა, როდესაც კუდაროს შენობა მოიშალა, ის დუღური ისევე ჩვენს ყმათ დადგა“ („ქსმ“, ტ. VII, გვ. 499).

მაევეები, პლიევეები // ფილიშვილები; ძერანოვები // ჯეირანაშვილები; გაბუევეები, ბეგიზოვები, აბაევეები // აბაშვილები; ზორაევეები, სამიცაევეები, ყაზიევეები, ბეროზოვები // ბეროზაშვილები; შაუთალოვები, თოთროვები // თოთრაშვილები, ძუგაევეები და ა. შ.) გვერდით საკმაოდ მრავლად აღირიცხებიან თავისი ფესვებით დანამდვილებით თუალგომთან დაკავშირებული ცალკეული გვარები თუ უფრო მსხვილი ნათესაური კოლექტივები (მაგ.: თედეევეები / თედეშვილები: ს. თიბი, მამისონის წყლის ხეობა → ს. კორსევი, ფანას ხეობა; ბაგაევეები // ბაგაურები: ს. თიბი → ს. ზამთარეთი, ღრამულას ხეობა; ნანიევეები: ს. თიბი → ს. ნაკრება, კუდარო; ჯელიევეები // ჯელიძეები: მამისონის წყლის ხეობა → სს. ზ. ერემა, ხოჯი, მაღრან-დვალეთი; გაგლოევეები // გაგლოშვილები > სანაკოევეები, გალავანოვები > ვანეევეები > ჯიოევეები > შუშაევეები: ნარი → სს. კოშკა, ვანელი, მზივი, ჯავა, დიდი ლიახვის ხეობა; ფარასთაევეები // ფარასტაშვილები: მამისონის წყლის ხეობა → ს. ხენე; ელყანოვები // ელყანიშვილები: ზრამაგა → ს. ელყანთა, ფანას ხეობა; კოკაევეები: ნარი → ს. კეტრისი, თრუსო; ბიგანოვები // ბიგანიშვილები: ნარი → ს. ულაგყაუ, ჟამური; გოგიჩეეები // გოგიჩაშვილები: ს. უარცე, უარცესხევი → ს. გოგიჩაანი, ქსნის ხეობა; იაკოვები: ს. თიბი → ს. სტირმასიგი, კუდარო; აგაევეები: ზახა → სს. ნოგყაუ, აგათყაუ, ხევი და სხვ.), აგრეთვე დიდი ლიახვის ხეობაში გაჩენილებად (– ამ ხეობის „უძველეს, ძირძველ მოსახლეობად“, „исконные обитатели“, „коренные жители“) მიჩნეული საგვარეულოები (მაგ.: ხარებოვები // ხარებაშვილები > კაბისოვები // კაბისაშვილები > გათიკოევეები; ხუბულოვები // ხუბულურები > გასიევეები > ოსტაევეები // ოსტაშვილები > კოკოევეები // კოკოშვილები > მაგკოევეები > კარსანოვები > ბაბათაევეები; ცხურბაევეები // ცხოვრებოვები // ცხოვრებაშვილები; თიბილოვები // თიბილაშვილები; ჯიკაევეები // გიკაშვილები; ბუკულოვები და სხვ.), რომელთა ერთი ნაწილი სწორედ ბუდე დვალეთსა და დიდი ლიახვის ხეობაში ირანიზებულ და ვახუშტის აღწერის საგნად ქცეულ „რჯულითა, წესითა და ზნითა ერთ და ურთიერთან მონათესავე“ დუალებთან უნდა იმსახურებდეს იდენტიფიკაციას. ამდენად, აწინდელ ოსთა და ქართველთა საერთო მასიდან დვალურ-თუალური ელემენტის ჯეროვანი სიზუსტით გამოვლენის გარეშეც, საგვარეულო გადმოცემების შუქზე მთლიანობაში ნათელი ხდება ის, თუ კონკრეტულად ვინ შეეძლო ეგულისხმა ვახუშტის პირიქითი დვალეთიდან დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნისა და ჯეჯორის ხეობებში „გარდასულ“ დვალებში და ვინ ქართველ ფეოდალთა მიერ „გარდამოსახლებულ“ ოსებში და, საერთოდ, რა მონაცემები უმაგრებდა ზურგს მის დასკ-

ენას ხსენებულ რეგიონში მომხდარი მოსახლეობის მკვეთრი ცვლის შესახებ.

თუ ვახუშტის „აღწერაზე“ დართული სოფელთა სიისა და რუკების ჩვენებებით ვიმსჯელებთ, XVIII ს-ის 20-იანი წლებისათვის ოსებში ეთნო-კულტურულად ნატურალიზებული დვალეები უკვე აღარ ქმნიდნენ დამოუკიდებელ (საკუთრივ დვალურ) დასახლებულ პუნქტებს და ოსური თემ-სოფლების ფარგლებში იყვნენ „განთესილნი“, რის გამოც ამათა ცალკეული მიკრო თუ მაკროტოპონიმების მიხედვით მათი რაოდენობრივი განაწილების სურათის სრულფასოვნად აღდგენაზე გარჯა. მაგრამ **თუალგომიდან** (ბუდე დვალეთიდან) გადმოსახლებული და სავარაუდო დვალურ-თუალური წარმომავლობის მქონე გვართა მიგრაციული გამოცდილებისა და ზოგიერთი ონომასტიკური და ლინგვისტური ფაქტის (მაგ.: კუდარო-ელ ოსთა კუთხური თვისახელწოდების დონეზე **თუალის** გამოყენება და რაჭველთაგან მათი **დვალეთის ოსებად** სახელდება; დვალურ-ოსური ეთნოსიმიზაციისგან მემკვიდრეობით მიღებული ოსური ენის ე. წ. **თუალური კილოკავისა და ჯავური კილოს** ფონეტიკური ურთიერსიხლო-ვე) გათვალისწინება მაინც იძლევა იმის საფუძველს, რომ ვახუშტის თანამედროვე **დუალთა** განსახლების უმთავრეს რაიონებად თავად **თუალგომის** გარდა თრუსო, დიდი ლიახვის ხეობა და კუდარო მივიჩნიოთ.

საინტერესოა, რომ ვახუშტის მიერ შედგენილ სტატისტიკური დავთრისა და „აწინდელი ოსეთის“ რუკის მონაცემებით „აღწერის“ ტექსტში შემოფარგლულ „დუალთა“ განსახლების ფრიად ვრცელ არეალში (ბუდე დვალეთი + თრუსო + დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის და ქსნის ხეობები + კუდარო) სულ 96 ოსური სოფელი აღირიცხება. აქედან საკუთრივ ბუდე დვალეთის ხეობებში ნაჩვენებია 30 დასახლებული პუნქტი (ამათგან ნარაში – 6, ზოგოგში – 4, ზაწაში – 5, ჟღელის ჯევში – 6, ზრამაგას ჯევში – 2, ხოლო კასრის ჯევში – 7), თრუსოში – 9 სოფელი, ოდინდელ პირაქეთ დვალეთში – 12 სოფელი (აქედან მაღრან-დვალეთში – 9), ჯავის ხევსა და მიმდებარე რაიონში – 11 სოფელი, პატარა ლიახვის ხეობის სათავეებში – 17 სოფელი (აქედან ქნოლოში – 5) ქსნის ხეობის ზემონელზე – 11 სოფელი (აქედან ჟამურში – 8, ჭურთაში – 3), ხოლო კუდაროში – 6 სოფელი¹¹⁶.

გიულდენშტედტი იმავე ტერიტორიაზე აფიქსირებს ასზე მეტ ოსურ დასახლებულ პუნქტს, რომელთაგან 45 სოფელი ნარა-მამისონ-ზახას ქვაბულშია აღნიშნული, 13 სოფელი – თრუსოში, 8 უმთავრესი სოფელი და „სხვა უფრო მცირენი“ – მაღრან-დვალეთში, 60-მდე სოფელი დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების შუა და ზემონელზე, 17 სოფელი – ჯე-

¹¹⁶ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 200-201, 203; მისივე, გეოგრაფიული ატლასის მე-15 რუკა („რუკა აწინდელისა ოსეთისა...“).

ჯორის ხეობაში და 30-მდე სოფელი ქსნის ხეობის სათავეებში.¹¹⁷

იოანე ბაგრატიონი იმავე გეოგრაფიულ სივრცეში აღნუსხავს 76 დასახლებულ პუნქტს, რომელთაგან 9 სოფელს უჩვენებს მალრან-დეა-ლეთში, 13 სოფელს – დიდი ლიახვის ხეობის დანარჩენ „მთურ“ მონაკვეთზე, 24 სოფელს – ქსნის ხეობაში (აქედან 9 სოფელს ჟამურში, 8 სოფელს – ჭურთაში), 8 სოფელს – თრუსოში, 7 სოფელს – „ნედისის მხარედ“ ნოდებულ კუდარო-ნონის რაიონში, 6 მსხვილ სოფელს და ხევს და სახელდებით მოუხსენიებელ „სხვა წერილ სოფლებს“ – ბუდე დვალეთში (ავტორისეული ნომინაციით „მალა დვალეთში“), ხოლო 11 სოფელს – პატარა ლიახვის ხეობის ზემონელზე¹¹⁸.

რასაკვირველია, წარმოდგენილი სტატისტიკური და კარტოგრაფიული მასალა არ გამოირჩევა სასურველი სიზუსტით და სამივე ავტორი (განსაკუთრებით კი გიულდენშტედტი) თანაბრად სცოდავს როგორც არაერთი „მცირე სოფლის“ სათვალავიდან ამორიცხვის, ისე ცალკეული სოფლების მცდარი ლოკალიზაციის გამო ამა თუ იმ რეგიონის დასახლებულ პუნქტთა რიცხოვნობის ხელოვნურად გაზრდის მხრივ. მაგრამ ესოდენ სერიოზული ხარვეზების მიუხედავად ის მაინც ჯეროვანი თვალსაჩინოებით ცხადყოფს იმ ფაქტს, რომ შუა საუკუნეების დვალთა ნაფუძრებზე დამკვიდრებულ ირანულენოვან მოახალმენეთა თემ-სოფლების საერთო რაოდენობა ნამდვილად არ ჩამოუვარდებოდა იქ უფრო ადრე არსებული ანალოგიური ერთეულების რაოდენობას და XVIII ს-ის პირველი ნახევრისათვის საკვლევი რეგიონი უკვე ისეთივე მჭიდრო განაშენიანებით ხასიათდებოდა, როგორითაც XIII-XV სს-ში. ეს კარგად ჩანს თუნდაც დიდ ლიახვის ხეობის ნადვალარი ტერიტორიის ერთ კონკრეტულ მაგალითზეც, სადაც „ძეგლი ერისთავთადაც“ ცნობილი 10 მსხვილი „მალრან-დეალური“ თემ-სოფლის (1. ბრუტასშვილი, 2. კელეური, 3. კა-

¹¹⁷ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 273-275, 277-279; ტ. II, გვ. 61-67; იხ. აგრეთვე ნაშრომზე დართული რუკა.

¹¹⁸ ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 35-38, 41-42, 77-78.

* ასე, მაგალითად, ვახუშტი ალაგირის თემის მთელ სამხრეთ ნაწილს (კერძოდ, მიზურის და სადონის რაიონებს და წეის ხეობას) ტერიტორიულად კასრის ჭევს მიაწერს, რითაც იქ მდებარე სოფლები გაბარიტებში თითქმის ორჯერ გაზრდილი კასრის ხევის შემადგენლობაში ექცევა; შესაბამისად, „აწინდელი ოსეთის“ რუკაზე კასრის ხევის ფარგლებში დატანილი 9 სოფლიდან 6 სოფელი მიზურ-სადონის, 3 სოფელი კი წეის ხეობიდან ჩანს წამატებული. სამაგიეროდ, დიდი ლიახვის ხეობაში სულ 13 ოსური „დაბის“ ფიქსაციით ავტორი რამდენადმე ამცირებს აღნიშნულ რეგიონში იმხანად არსებულ ოსურ დასახლებულ პუნქტთა რიცხოვნობას; გიულდენშტედტი ბუდე დვალეთის ერთ-ერთ ხევს – ზროგოს და დიდი ლიახვის აუზის რამდენიმე სოფელს „დვალეთად“ მონათლულ ჯეჯორის ხეობაში ათავსებს, ხოლო მრავალ ქართულ სოფელს თუ მხარეს ხელალებით ოსურად აცხადებს; ი. ბაგრატიონი კუდაროს სოფელს ლეთას რატომღაც ბუდე დვალეთის სოფლად წარმოაჩენს და სხვ. მისთ.

ბუშური, 4. სოსხო, 5. ნუბენი, 6. ერემა, 7. ყარა, 8. ნუხლეთი, 9. ხოჯა, 10. ნაჲ) ადგილზე XVIII საუკუნისათვის ეჭვს არ იწვევს 9 უმთავრესი ოსური „დაბის“ არსებობა (ამათგან გიულდენშტედტის ნაშრომში ფიგურირებს რვა სოფელი: ერემა, ხოძი, კაბუშთა, ქალაქა, ტახო, ბირტაული, ექსემეთი და კელიეთი), ხოლო ქვემო დვალთა 7 უმნიშვნელოვანესი თემ-სოფლის (1. კოშკა, 2. იოსებური, 3. თლე, 4. ნერლუშ, 5. მულისველი, 6. როკა; 7. ზღუბერი), ოდინდელი ლოკალიზაციის რაიონში 7 ოსურ სოფელს (1. კოშკა, 2. კოშკისჭალა, 3. ჩიფრანი, 4. თლე, 5. როკა, 6. ჭბა/ბუა ან სბა/შპა, 7. ზღობირი) არსებობა¹¹⁹. ალბათ კიდევ უფრო მრავლისმეტყველია 1770 წლის ქართლ-კახეთის აღწერის მკაფიო ჩვენება ნარა-მამისონ-ზახას ქვაბულსა და თერგის, დიდი და პატარა ლიახვის, ჯეჯორის, ქსნისა და არაგვის ხეობებში 5460 ოსური კომლის ცხოვრების შესახებ¹²⁰ და ა. შ.

ამდენად, საცხებით კანონზომიერია ის, რომ ჭარბი მოსახლეობის პრობლემამ დროთა განმავლობაში ოსურ-დვალურ ეთნოსიმბიოზსაც შეახსენა თავი და მორიგი იმპულსი მისცა ამჯერად უკვე „რჯულით, წესით და ზნით ერთი“ დვალ-თუალების ერთი ნაწილის ზეგანისა და ბარის რეგიონებისაგან მიგრაციის პროცესს, რასაც კვლავ ჩვენს ხელთ არსებული ეთნოგრაფიული მასალის (პირველ რიგში კი თავისი საეარაუდო დვალურ-თუალური წარმომავლობით ღირსშესანიშნავი ცალკეული გვარების განსახლების გეოგრაფიისა და მიგრაციის ამსახველი მონაცემების) შუქზე შეიძლება გავადევნოთ თვალი:

¹¹⁹ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 203; მისივე, „რუკა ანიდელის ოსეთისა“; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 65-67 (იხ. აგრეთვე, ნაშრომზე დართული რუკა); ი. ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42; „დსსი“, I, გვ. 225; თ. ჟორდანიას, „ქრონიკები“, III, გვ. 372; „Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии“, Документы и материалы, I, вып., изд. В. Н. Гамрекли, Тб., 1980, с. 35, 46.

შენიშვნა: XVIII ს-ის წყაროებზე დაყრდნობით დაბეჯითებით შეიძლება ლაპარაკი „ძველი ერისთავთა“ და ვახუშტის „აღწერით“ ცნობილი არაერთი ტოპონიმის ფონეტიკური სახეცვლილების (// ოსურ ყაიდაზე გაფორმების) ტენდენციაზე. თქმულის საილუსტრაციოდ გამოდგება ის ფაქტი, რომ ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატრიანეში ხსენებული ხოჯი // ხოჯა, კაბუშური, ბრუტასშვილი, კელეური და ზღუბერი გიულდენშტედტის თხზულებაში ფიგურირებს შესაბამისად ხოძის, კაბუშთას, ბირტაულის, კელიეთის და ზღობირის ფორმით, ხოლო ვახუშტის მიერ დასახელებული ბუა ან ჭბა იმავე გიულდენშტედტის ნაშრომში, აგრეთვე იოანე ბაგრატიონის სტატისტიკურ დეტარსა და 1770 წლის ქართლ-კახეთის აღწერაში ასახულია როგორც სბა, ჭბა, ან შპა.

¹²⁰ „Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии“... с. 35.

I. გოგიჩაშვილები // გოგიჩელები:

ს. უარნე (ბუდე დვალეთი)

დიდი ლიახვის ხეობა

ს. არკინეთი ს. ყლარნევი ს. გოგიჩაანი
(ალმ. ფრონეს (პატარა ლიახვის (ქსნის ხეობა)
ხეობა) ხეობა)

ს. გდულეთი
(შიდა ქართლის ბარი,
ტირიფონის არხის რაიონი)

II. ბაგაელები // ბაგაურები:

ს. თიბი (ბუდე დვალეთი)

ს. ზამთარეთი
(ლრამულას ხეობა)

ს. ჯგავისთავი (ოს. სარიდთათა)

ს. ქემულთა

{ ფანის ხეობა }

დას. და
და შუა
ფრონეს
ხეობები

ს. თერეგვანი
ს. ლარისთავი
ს. ძალინა

ს. დამპალეთი
ს. თამარაშენი
ს. ფრისი

დიდი
ლიხვის
ხეობა

III. ბიგანოელები // ბიგანიშვილები:

მამისონი

ს. ულაგყაუ

ს. ძაბუეთი

ს. კაბერი

ს. შუა ზახორი

ს. არმაზი

} ქსნის ხეობა

} ლეხურას ხეობა

ცხადია, მოვლენათა ამნაირმა მსვლელობამ განაპირობა დვალ-თუ-ალთა ზვედრითი წილის მნიშვნელოვანი შეკვეცა ოსურ-დვალური ეთნოსიმბიოზის შემადგენლობაში და დამამთავრებელ ფაზაში შეიყვანა მათი ეთნოკულტურული ბიფურკაციის ტენდენციაც, რასაც მოწმობს ჩვენთვის საინტერესო ანთროპონიმიულ სექტორში ოსი თედევების, ელყანო-ვების, ბაგაეების, ჯელიეების, გოგიჩეების, ჩოჩიეების და სხვ. და ქართველი თედეშვილების, ელყანიშვილების, ბაგაურების, ჯელიძეების, გოგიჩაშვილების, ჩოჩიშვილების და სხვ. თანასწერივი არსებობის ფაქტი.

ამიტომ, წინთქმულის გათვალისწინებით არაფერია გასაკვირვი იმაში, რომ XVIII ს-ის მთელ მანძილზე ირანიზირებული დვალ-თუალები დაჩქარებულ ეთნოგრაფიულ რედუცირებას განიცდიან და XIX საუკუნი-სათვის საბოლოოდ ერწყმიან უპირატესად ოს-ირონებს (– ძირითადად მთის ზოლში) და ნაწილობრივ ქართველებს (– უმთავრესად ზეგან-ბარის ზოლში). ამასთან, თუკი ბუდე დვალეთის (ოს. თუალგომის) რაიონში აღ-ნოშნული პროცესი თუალგომელ ოს-ირონთა ეთნოტერიტორიული ჯგუ-ფის ფორმირებით და ამ უკანასკნელზე სახელწოდება თუალის (ოს. Тyаllar) მიმაგრებით გვირგვინდება, ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულის ფარგლებს გარეთ მას ისე ესმება წერტილი, რომ ადგილობრივ მოსახლე-ობაში თითქმის არ რჩება რამდენადმე მაინც საგულისხმო ონომასტიკუ-რი ან სხვა სახის რემინისცენცია დვალ-თუალთა უწინდელი ეთნიკური თუ ეთნოგრაფიული ინდივიდუალობის შესახებ. ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენდნენ კუთხურ თვითსახელწოდება თუალის შემონახვით გამორ-ჩეული კუდაროელი ოსები, დვალის და ოსის ეთნიკური ნიშნით ურთიერ-თგამიჯვნის ტრადიციისადმი ჯერაც ერთგული ქართველი მთიელები და ეთნონიმიური გვარსახელების დვალი-ს, დვალთა-ს, დვალთშვილი-ს, დვალთძე-ს, დვალთანიძე-ს, დვალთაშვილი-ს, დვალთაძე-ს, დვალთშვილი-ს და დვალთანიძე-ს მატარებელი მათი ბარელი და მთისნი-ნელი თანამომხეები, რომელნიც დღესდღეობით მთლიანობაში 10 ათა-სამდე სულს ითვლიან და საქართველოს ასეულობით სოფელში, დაბასა თუ ქალაქში მკვიდრობენ. ამ უკანასკნელთა განსახლების ზედმიწევნით ზუსტი სურათი ამჟამად ასე გამოიყურება:

დვალი: ქ. აბაშა (1 სული), ს. აბაშა (6) – აბაშის რ-ნი; დ. ამბროლა-ური (57). სს. ბუგეული (94), ზნაკვი (1), ნამანევი (48), ნიკორწმინდა (72), სადმელი (6), სხვაჟა (2), ლადიში (19), ცახი (1), წესი (2), ჭელიაღელე (14), ხვანჭკარა (10), ხიდიკარი (1), ხოტევი (3) – ამბროლაურის რ-ნი; დ. ვალე (2), ს. კლდე (1) – ახალციხის რ-ნი; დ. ახმეტა (1), ს. ქვემო ალყანი (1) – ახ-მეტის რ-ნი; ქ. ბათუმი (29); დ. ბაღდათი (6), სს. ნერგეთი (9), პირველი ობ-ჩა (1), ფერსათი (1), წითელხევი (11), ხანი (1) – ბაღდათის რ-ნი; დ. ბოლნი-სი (5), დ. კაზრეთი (1) – ბოლნისის რ-ნი; ქ. ბორჯომი (2), დ. ბაკურიანი (5) – ბორჯომის რ-ნი; ქ. გარდაბანი (2), სს. ახალი სამგორი (1), დიდი ლილო

(2), კრწანისი (2) – გარდაბნის რ-ნი; ქ. გორი (10), სს. კარალეთი (1), ძევე-
რი (1) – გორის რ-ნი; ქ. გურჯაანი (4); სს. ახაშენი (1), ვეჯინი (1), კარდე-
ნახი (3), გურჯაანი (10), ჩუმლაყი (8) – გურჯაანის რ-ნი; დ. ჟინვალი (2) –
დუშეთის რ-ნი; ს. დიხაშხო (1), ქ. ვანი (1) – ვანის რ-ნი; ქ. ზესტაფონი (29),
სს. ზორგეთი (4), კვალითი (21), კლდეეთი (5), პირველი სვირი (1), როდი-
ნოული (27), ფუთი (18), ქვედა საქარა (1), ძირულა (1) – ზესტაფონის რ-
ნი; ქ. ზუგდიდი (29); ქ. თბილისი (1076); ქ. თეთრიწყარო (1), დ. მანგლისი
(1), ს. ასურეთი (16) – თეთრიწყაროს რ-ნი; ქ. თელავი (41); ს. ნაფარეული
(4) – თელავის რ-ნი; ქ. თერჯოლა (35), სს. ბარდუბანი (4), კვახჭირი (1),
ქვედა სიმონეთი (5) – თერჯოლის რ-ნი; ქ. კასპი (3); სს. აფენი (28), კარ-
თუბანი (7) – ლაგოდეხის რ-ნი; ქ. ლანჩხუთი (1), ს. სუფსა (1) – ლანჩხუ-
თის რ-ნი; სს. თამარისი (16), წერეთელი (3) – მარნეულის რ-ნი; სს. დიდი
ჭყონი (1), ლეხაინდრაო (1) – მარტვილის რ-ნი; ს. ხაიში (1). – მესტიის რ-
ნი; სს. გაღავანი (6), დიღომი (2), ნილკანი (1), დ. ზაგესი (13) – მცხეთის
რ-ნი; სს. ბაღდადი (3), ნატანები (10), ხვარბეთი (1), ქ. ოზურგეთი (2) –
ოზურგეთის რ-ნი; ქ. ონი (4), ს. შქმერი (2) – ონის რ-ნი; ქ. რუსთავი (188);
ქ. საგარეჯო (1); ქ. სამტრედია (6); ქ. საჩხერე (36); სს. არგვეთი (11), კორ-
ბოული (1), მერჯევი (3), საირხე (135), ქორეთი (2), ჩიხა (1), ჭალა (11),
ჭორვილა (7), ჯალაურთი (2) – საჩხერის რ-ნი; ქ. სენაკი (2), სს. გეგეთი
(1), თელათი (2) – სენაკის რ-ნი; ქ. ტყიბული (108), სს. კურსები (2), სანი-
რე (2), ხრესილი (2) – ტყიბულის რ-ნი; ქ. ფოთი (3); დ. ქარელი (4); სს.
დირბი (1), ზემო ხვედურეთი (1) – ქარელის რ-ნი; ქ. ქობულეთი (5); ს. ჩაქ-
ვი (1) – ქობულეთის რ-ნი; ქ. ქუთაისი (474); დ. ყვარელი (1); სს. გავაზი (1),
ენისელი (1), საბუე (12), შილდა (1), ჭიკაანი (1) – ყვარლის რაიონი; დ.
ჩხოროწყუ (4), ს. ზემოსურები (1) – ჩხოროწყუს რ-ნი; ს. ალპანა (1) – ცა-
გერის რ-ნი; ს. ჯგალი (6) – წალენჯიხის რ-ნი; ქ. წყალტუბო (30); სს. გე-
გუთი (12), მაღლაკი (13), მუხიანი (1), ქვიტირი (2), ხომული (3) – წყალტუ-
ბოს საქალაქო მხარე; ქ. ჭიათურა (8), სს. ზედუბანი (39), თაბაგრები (1),
ითხვისი (1), კალაური (3), მანდაეთი (1), პერევისა (1), რგანი (1), ნინსოფე-
ლი (2), ნირქვალი (1) – ჭიათურის რ-ნი; დ. ხარაგაული (11), სს. ვანი (2),
ვარძია (1), კაცხი (6), წყალაფორეთი (61) – ხარაგაულის რ-ნი; ქ. ხაშური
(3); ს. კახაბერი (1) – ხელვაჩაურის რ-ნი; ქ. ხობი (2); ს. ქვემო ქვალონი (1)
– ხობის რ-ნი.

დევალები: სამეგრელოს ს.ჭალადიდი (ხობის რ-ნი).

დევალიშვილი: ს. სალხინო (1), ქ. ვანი (3) – ვანის რ-ნი; ქ. აბაშა (5),
სს. აბაშა (1), კეთილარი (1), მარანი (2) – აბაშის რ-ნი; დ. აბასთუმანი (2),
ს. ვარხანი (2) – ადიგენის რ-ნი; ს. ნიკორწმინდა (2) – ამბროლაურის რ-ნი;
ს. ნაქალაქევი (1) – ასპინძის რ-ნი; ქ. ახალგორი (8); ქ. ახალციხე (1), ს.
აგარა (8) – ახალციხის რ-ნი; ქ. ბათუმი (98); დ. ბაღდათი (18); სს. დიმი (1),
ვარციხე (1), წერგეთი (17), პირველი ოზბა (1), როკითი (1), როხი (11),

ფერსათი (6), ნითელბევი (10), – ბაღდათის რ-ნი; ქ. ბოლნისი (29), დ. კაზრეთი (4), სს. რაჭისუბანი (7), ხატის სოფელი (1) – ბოლნისის რ-ნი; ქ. ბორჯომი (18); სს. დვირი (1), რველი (25), ფაფა (1), ყვიბისი (3), ჩითასხევი (3) – ბორჯომის რ-ნი; ქ. გარდაბანი (3); სს. ახალი სამგორი (1), კრწანისი (7), ლემშენიერი (1), სართიჭალა (3) – გარდაბნის რ-ნი; ქ. გორი (127); სს. ახალუბანი (52), ახრისი (3), ბერბუკი (2), ბერულა (1), ზელდულეთი (6), კარალეთი (15), მეჯვრისხევი (31), ნიქოზი (2), ტირძნისი (32), ტყვიავე (7), ქემერტი (3), შავშევი (6), ძევერა (27), ხიდისთავი (98) – გორის რ-ნი; სს. ვახისუბანი (43), ვაჩნაძიანი (1), ველისციხე (6) – გურჯაანის რ-ნი; ს. გამარჯვება (2) – დედოფლის წყაროს რ-ნი; ქ. ვანი (262), სს. ამალღება (53), ბზვანი (60), გადიდი (11), გორა (28), დიხაშხო (265), ზედავანი (34), ზეინდარი (34), მულუხი (9), მუქეთი (12), სალომინაო (3), სალხინო (105), საპარსია (8), სულორი (704), ტობანიერი (1), უხუთი (3), ყუმური (1), შუამთა (24), ციხესულორი (22) – ვანის რ-ნი; ქ. ზესტაფონი (17); სს. როდინოული (11), შორაპანი (9) – ზესტაფონის რ-ნი; ქ. ზუგდიდი (6); სს. ნარაზენი (7), ორულუ (1) – ზუგდიდის რ-ნი; ქ. თბილისი (820); ქ. თეთრიწყარო (2); ს. გოლთეთი (1) – თეთრიწყაროს რ-ნი; ქ. თელავი (12); სს. ნახშირღელე (1), სიქთავრა (6) – თერჯოლის რ-ნი; ქ. კასპი (4); სს. ალაიანი (71), მეტეხი (1), ოკამი (10), ქვემო ჭალა (9) – კასპის რ-ნი; სს. აფენი (1), ულიანოვკა (27) – ლაგოდეხის რ-ნი; ქ. ლანჩხუთი (19); სს. გვიმბალაური (1), მამათი (7), ნიგეზიანი (9), ნოგოეთი (1), სუფსა (5), ღრმაღელე (1), ჩიბათი (4), ჩოჩხათი (8), ჯურყეეთი (4) – ლანჩხუთის რ-ნი; ს. ჩოლური (1) – ლენტეხის რ-ნი; ქ. მარტვილი (1); სს. გაჭედილი (1), ლეხაინდრაო (1), ნაჯახაო (2) – მარტვილის რ-ნი; ქ. მცხეთა (11), სს. გაღავანი (1), მისაქციელი (9), მუხრანი (6), ქსანი (2), ქსოვრისი (1), ძეგვი (1), წეროვანი (2) – მცხეთის რ-ნი; ქ. ოზურგეთი (32); სს. ბახვი (4), გურიანთა (1), დვაბზუ (4), კონჭკათი (4), მერია (6), მთისპირი (2), ნარუჯა (1), ნასაკირალი (1), ნატანები (4), სილაური (1), ურეკი (20), შემოქმედი (1), შრომა (1), ძიმითი (6), წვერმაღალა (10), ჯუმათი (1), დ. ლაითური (10) – ოზურგეთის რ-ნი; ქ. ონი (10); სს. უწერა (15), ფარაეთი (1); ქ. რუსთავი (154); ქ. საგარეჯო (1); სს. ნინოწმინდა (1), კრასნოგორკა (2) – საგარეჯოს რ-ნი; ქ. სამტრედია (261); სს. ბაში (10), გამოჩინებული (1), გომი (15), დიდი ჯიხაიში (14), ეწერი (32), იანეთი (4), კულაში (9), მელაური (2), ნაბაკევი (4), საჯავახო (2), ტოლები (8), ლანიური (2) – სამტრედიის რ-ნი, ქ. საჩხერე (5); სს. კორბოული (3), მერჯევი (1), საირხე (1), ჯალაურთი (1) – საჩხერის რ-ნი; ქ. სენაკი (12); ს. გენჯი (1) – სენაკის რ-ნი; დ. წნორი (1) – სიღნაღის რ-ნი; ქ. ტყიბული (10); ქ. ფოთი (29); სს. აბისი (1), აგარა (2), ბრეთი (1), ბრეძი (3), დვანი (2), ფცა (1) – ქარელის რ-ნი; ქ. ქობულეთი (1), სს. ოჩხამური (1), ჩაქვი (5); ქ. ქუთაისი (950); ს. ახალსოფელი (14) – ყვარლის რ-ნი; სს. ხიდისთავი (1), ქვენობანი (1) – ჩოხატაურის რ-ნი; ს. ჭოლა (1) – ჩხოროწყუს რ-ნი; ს. ღვირიში (1) – ცაგერის

რ-ნი; ქ. წყალტუბო (55); სს. ბანოჯა (3), გეგუთი (10), გვიშტიბი (9), ზედა მესხეთი (3), მუხიანი (1), ოფშკვითი (7), საყულია (1), ტყაჩირი (12), ქვიტი-რი (3), ცხუნკური (1) – წყალტუბოს მხარე; ქ. ჭიათურა (33); სს. ზოდი (1), ითხვისი (3), ხრეთი (1) – ჭიათურის რ-ნი; ქ. ხაშური (30); სს. დუმაცხოვი (16), ქინძათი (1), ყიფიანთუბანი (1), ჭალისუბანი (1) – ხაშურის რ-ნი; დ. ხელვაჩაური (3), სამახინჯაურო (1) – ხელვაჩაურის რ-ნი; სს. ახალსოფე-ლი (10), პატარა ფოთი (4), ქვემო ქეალონი (3) – ხობის რ-ნი; სს. გოჩა-ჯი-ხაიში (5), გუბი (7), კუხი (1) – ხონის რ-ნი;

დვალის რ-ნი: დ. ამბროლაური (1); ს. ბუგეული (1) – ამბროლაურის რ-ნი; ს. ხალანანი (2) – ახმეტის რ-ნი; ქ. ბათუმი (42); ქ. ბოლნისი (2); ს. ბოლ-ნისი (15) – ბოლნისის რ-ნი; ქ. გარდაბანი (9); სს. დიდი-ლილო (10), თელე-თი (13) – გარდაბნის რ-ნი; ქ. გორი (2); სს. ზელდულეთი (5), სკრა (6), ძე-ვერი (6) – გორის რ-ნი; ს. არაშენდა (2) – გურჯაანის რ-ნი; დ. ჟინვალის (11) – დუშეთის რ-ნი; ს. გორა (1) – ვანის რ-ნი; ქ. ზესტაფონი (5), ქ. ზუგ-დიდი (1), ქ. თბილისი (305), ქ. თელავი (3); ქ. კასპი (13), სს. ზემო ხანდაკი (1), კოდის წყარო (35), ლამისყანა (1), სამთავისი (1) – კასპის რ-ნი; ქ. ლა-გოდების (3), სს. აფენი (2), ვარდისუბანი (2), მანინი (2), შრომა (1), ცოდნის-კარი (7) – ლაგოდების რ-ნი; ქ. ოზურგეთი (8); სს. ასკანა (3), მთისპირი (1), ნატანები (2) – ოზურგეთის რ-ნი; ქ. ონი (29), სს. უნერა (5), შუაუბანი (1), ცხმორი (30), ნედისი (4) – ონის რ-ნი; ქ. რუსთავი (40); ქ. საჩხერე (4), ს. ჭალა (1) – საჩხერის რ-ნი; ქ. სიღნაღი (1); სს. ზენდიდის თემი (2), ოქ-ტომბრის თემი (1), პირველი მაისი (43) – ქედის რ-ნი; სს. ჩაქვი (1), ხალა (7) – ქობულეთის რ-ნი; ქ. ქუთაისი (6); ქ. წყალტუბო (16); სს. გეგუთი (3), გვიშტიბი (1) – წყალტუბოს მხარე; დ. ხელვაჩაური (1); სს. გონიო (1), კა-ხაბერი (14), მახინჯაური (5), ურეხი (5) – ხელვაჩაურის რ-ნი; ს. თორსა დღვები (23) – ხობის რ-ნი; ქ. ხონი (1).

დვალის რ-ნებისა და დვალის რ-ნების გათითოვებული გვარები სახლობენ შესაბამისად თბილისში და ქ. წყალტუბოში.

დვალის რ-ნი: ქ. თბილისი (3), ქუთაისი (1); სს. ქვემო ჭალა (1) – კასპის რ-ნი; ს. დილომი (3) – მცხეთის რ-ნი;

დვალის რ-ნი: დ. ამბროლაური (2), სს. ლადიში (21), ნესი (2), ჭრებალო (17), ხიდიკარი (7) – ამბროლაურის რ-ნი; ს. აგარა (2) – ახალციხის რ-ნი; ქ. ბათუმი (5); ქ. გორი (1); ქ. ვანი (3); ს. ზედა საქარა (2) – ზესტაფონის რ-ნი; ქ. თბილისი (126), ქ. კასპი (1); ს. სერგიეთი (1) – მარტვილის რ-ნი; ს. ნეროვანი (1) – მცხეთის რ-ნი; ქ. ოზურგეთი (1), რუსთავი (14), საგარე-ჯო (2) ტყიბული (6), ქობულეთი (1), ქუთაისი (42), წყალტუბო (10); ს. ნო-ქალაქევი (1) – სენაკის რ-ნი; ს. დირბი (1) – ქარელის რ-ნი; ს. წინსოფელი (1) – ჭიათურის რ-ნი;

დვალის რ-ნი: ქ. თბილისი (2).

დვალის რ-ნი: სს. აგარა (6), აწყური (1) – ახალციხის რ-ნი; ქ. ბორ-

ჯომი (10); სს. კორტანეთი (1), ფაფა (4), ყვიბისი (8) – ბორჯომის რ-ნი; თბილისი (16); ს. ულიანოვკა (1) – ლაგოდეხის რ-ნი; რუსთავი (11); ს. კრასნოგორკა (1) – საგარეჯოს რ-ნი; ქ. საჩხერე (7); ს. ჭალა (1) – საჩხერის რ-ნი; სს. აგარა (8), ავლევი (25) – ქარელის რ-ნი; ქუთაისი (5); ჭიათურა (16); სს. ითხვისი (121), კალაური (1), რგანი (1), ხრეითი (1) – ჭიათურის რ-ნი; ქ. ხაშური (14); სს. დუმაცხოვი (1), ტეზერი (13), ყიფიანთ უბანი (5) – ხაშურის რ-ნი.

როგორც ვხედავთ, ნადვალარი მოსახლეობა ძირითადად კონცენტრირებულია რაჭის, იმერეთისა და ქართლის სანახებში (უპირატესად კი აწინდელი ამბროლაურის, ონის, საჩხერის, ჭიათურის, ვანის, ზესტაფონის, ხარაგაულის, გორის, ქარელის, ხაშურის და კასპის რაიონების სოფლებში), ანუ იმ მხარეებში, საითკენაც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მასალების მკაფიო ჩვენებით თავის დროზე ნამდვილად ჰქონდა ადგილი დვალთა გაძლიერებულ ლტოლვას.

რაც შეეხება თანამედროვე ოს-თუალებს (// თუაღმომელ ირონებს) ისინი თავიანთ სამოსახლო ტერიტორიას ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულის 11 უმთავრესი ხევით (1. ზრუგქომ, 2. ადაიქომ, 3. ჯინათქომ, 4. ზაყაქომ, 5. გურკუმთაქომ, 6. ფალლაგქომ, 7. ცმიაგქომ, 8. კასარაქომ, 9. უარნექომ, 10. ნარქომ, 11. მამისონქომ) ფარგლავენ, სადაც XVIII-XX სს-ის წერილობითი წყაროებისა და ეთნოგრაფიულ-ონომასტიკური მასალების¹²¹ თანახმად ასზე მეტი დასახლებული პუნქტის (სოფლის თუ ნასოფლარის) არსებობა დგინდება. ისინი ზემოხსენებული ხევების მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდება (კომონიმების უდიდესი უმრავლესობა მოგვყავს ამჟამად მიღებული ფონეტიკური გაფორმებით, ხოლო კუთხურ ფრჩხილებში მოცემულია ის სოფლები, რომელნიც ზუსტ ლოკალიზაციას არ ექვემდებარება, აწინდელ ტოპონიმიურ სექტორში უკვე აღარ ფიქსირდება ანდა, საერთოდ, რომელთა არსებობა გარკვეულ ეჭვს იწვევს);

I ზაყაქომ (ქართული წყაროების ზაჭა //ზაჭას ჴევი): 1. ყორყორა, 2. აბაითყაუ, 3. სუარს, 4. ბაიქომ, 5. ზრიგათა (ან კალოთიყაუ), 6. ზაყა (ან ყესათიყაუ), 7. ნოგაყაუ, 8. ზექთიყაუ, 9. ბითიყაუ, 10. დალლაგ ფურიათ, 11. მიდაგაგ ფურიათ, 12. ხურმასიგ, 13. ცეჯეთა, 14. სანათ, 15. [ქალაქა], 16. [ხუსარ], 17. [ხუმსარ], 18. [ცამათ ან ნამათ], 19. [ჩისეკან], 20. [ჯეხე-

^{*} მასალები მოგვანოდა ლევან ჩხაიძემ.

¹²¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 60-61; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 77; ოსეთის სასულიერო კომისიის მიერ აღწერილ სოფელთა სია (1852 წ.), «ИЮОДМ», т. II, с. 92-96; «ГПТКО», IV, с. 102-103; «Материалы по истории Осетии», т. II, Орджоникидзе, 1942, т. III, Дзауджикау, 1950; Статистический справочник Северо-Осетинской Автономной области, Владикавказ, 1927; Северо-Осетинская АССР, Административно-территориальное деление, Ордж., 1967; А. Дз. Цагаева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 195-289; А. И. Робакидзе, Г. Г. Гегечкори, Формы жилища и структура поселения горной Осетии, "КЭС", VI, Тб., 1975, с. 173-174.

ლე].

II ჯინათქომ (ქართ. გინათის ხევი); 1. ძომალ; 2. ჯინათ (გინათ), 3. ქამახ (ან კამახ), 4. სკათთა, 5. უაჩე (ან ვაკე), 6. გუბათიყაუ, 7. მასიჯინ, 8. ნიფიძუარ.

III ზრუგქომ (ქართ. წყარ. ზროგო // ზროგოს ქევი): 1. ბირაგთიყაუ, 2. ფაზიყაუ, 3. ხოზითიყაუ, 4. თაუგაზთიყაუ, 5. ქოზათიყაუ, 6. ბოთიყაუ, 7. გუსალთიყაუ, 8. ხიდიყუს, 9. ხერხესთიყაუ, 10. ხასითიყაუ, 11. ფასყა-ძახ, 12. ხუსანყულ, 13. ბერიითიყაუ, 14 [წუს-მასიგინა], 15. [უალლაგყაუ], 16. [საქართა], 17. [საფადანა].

IV უარწექომ: 1. ხუდისან, 2. უარწე, [მისი უბნებია: ფურათიყაუ, მა-ღალი, ყურთა], 3. [კულმან], 4. [ვალსუბი].

V ნარქომ (ქართ. წყარ. ნარი // ნარას ქევი): 1. ნარ (ნარყაუ) 2. ფო-თიფაზ, 3. წასემ, 4. ცემსა, 5. სლას, 6. ნებათ, 7. გორი, 8. არჩინეს, 9. გაბა-თიყაუ, 10. თიბსილი, 11. ბეტრეთა, 12. თებეთოს, 13. თიბელი, 14. [ური-ყაუ], 15. [ლესე], 16. [ომუბი], 17. [ალია].

VI ფალლაგქომ: 1. ბაბიათ, 2. რეგახ, 3. საუბინ, 4. გაზათ, 5. ძასილ (ან ზასიხ), 6. ელხო, 7. ფსი, 8. უალცუდი, 9. ზაზითიყაუ, 10. კოპათა.

VII გურკუმთიქომ: 1. ეწნა, 2. გურკუმთა, 3. ელგონა, 4. სქასან, 5. ზრისა (ან ძრისა), 6. სინძისარ, 7. წეს, 8. ყანთოყა, 9. სირნად, 10. ბირი-თა, 11. ერფე, 12. ენალდითიყაუ, 13. კოცითიყაუ, 14. ლია, 15. ტაბალაუ (ან ტაპანყაუ), 16. სახსათ.

VIII ცმიაგქომ: 1. უალლაგ ცმი, 2. დალლაგ ცმი, 3. თობორზა, 4. სა-გოლ.

IX მამისონქომ (ქართ. წყ. ჟღელეს ქევი; გიულდენშტედტისეული მაფსუანი): 1. ზლილ (ქართ. ჟღელე) 2. ქალაქ (ქართ. ქალაქი), 3. ლისრი (ქართ. ლესრე), 4. ჭლიათ (ან კლიათ), 5. დალლაგ თიბ, ხუალლაგ თიბ (თი-ბის უბნებით: უანთა, უელთიყაუ, ბოცითიყაუ), 7. სატათ (ან შატათ), 8. ცარგასთა, 9. თიმწინა (ან თიმწინა), 10. დალაგყაუ, 11. ყადისარ, 12. გიდვან, 13. [მიდაგაგყაუ], 14. [ბალი], 15. [ჯიბშერა], 16. [ჯებარ], 17. [ჯან-შილ], 18. [საკა ან სუკა].

X ადაიქომ (ქართ. წყარ. ზარამაგისქევი): 1. უალდაგ ზარამაგ (ქართ. ზარამაგა), 2. დალლაგ ზარამაგ, 3. ქართითა.

XI კასარაქომ (ქართ. წყარ. კასარა//კასრი//კასრის ქევი) – ქვემო ზარამაგიდან დაბა ბურონამდე (ან ნუზალამდე) განვრცობილი ეს ხევი ფაქტიურად დაუსახლებელია და მხოლოდ თავისი ზღაპრული სილამა-ზით არის ღირსშესანიშნავი.

რაც შეეხება ტერიტორიულად აშკარად ბუდე დვალეთზე მიკონე-ბულ და თავის დროზე მასში შემავალ, თუმცა თანამედროვე ოსი-თუალე-ბის გაგებით ე. წ. თუალგომის ფარგლებს გარეთ მდებარე და ალაგირის თემის შემადგენელ წეის ხეობას (რუს. Цейское ущелье), აგრეთვე დოკუ-

მენტურად ცნობილ სხვა ნადვალარ რაიონებს (1. თრუსო; 2. მდ. თერგის ხეობის მონაკვეთი კასარადან კობამდე; 3. ოდინდელი პირაქეთა დვალეთის ანუ დიდი ლიახვის ხეობის მონაკვეთი ს. ზემო კოშკადან ს. ერმანამდე; 4. ქნოლო; 5. ჟამური; 6. ჯავის ხევი; 7. კუდარო) იქ არსებულ დასახლებულ პუნქტთა (სოფელთა თუ ნასოფლართა) სრული სია ჩვენთვის ხელმისაწვდომი მონაცემების¹²² შუქზე ასე გამოიყურება:

I ნეის ხევი (ოსურად Цахѣ, რუს. Цѣхѣ, ქართ. ნეისი): 1. ზემო ნეი, 2. ქვემო ნეი, 3. ნიფთა, 4. აბათიყაუ, 5. ხუკალი.

II თრუსო (ოსურად თირშიქომ): 1. სივერაუტი (ან სივრაუტი), 2. რესი (ან რეში), 3. ტეფი, 4. გუსალთი, 5. გიმარა (ან ჯიმარა), 6. ცოცოლთა (ან სისოლთა/წინოლთა); 7. ბურმასიგი, 8. ყარათყაუ (ან ხუძანი), 9. დესი (ან დეში), 10. სუათისი, 11. ზაკაგორი (ან ზაქაგორი), [12. ბარსი], 13. ზემო დენცე, 14. ქვემო დენცე, 15. აბანო, 16. კეტრისი (ან ქეთრისი), [17. ცარგიშტი (თუ ცარგასთი?)], [18. ყაყიდური (თუ ყაყადური?)].

III მდ. თერგის ხეობის მონაკვეთი თრუსოს კასარადან ს. კობამდე: 1. ზემო ოქროყანა, 2. ქვემო ოქროყანა, 3. მნა, 4. შევარდენი, 5. ნოგყაუ, 6. აგათყაუ.

IV მარლან-დვალეთი (ოს. ურს-თუალთა): 1. ზემო ერმანი (ქართული წყაროების ერემა), 2. შუა ერმანი, 3. ქვემო ერმანი, 4. ზემო კაბუზთა (ან გალუთა; ქართ. წყარ. კაბუშური), 5. ქვემო კაბუზთა, 6. ხოძი (ქართ. წყარ. ხოჯი//ხოჯა), 7. დისა (ან ქალაქი//ქალაქა), 8. ალბეგათა, 9. ქობეთა, 10. ზემო ჩელიათი (ქართ. წყარ. კელეური), 11. შუა ჩელიათი (ან ტოკოთა), 12. ქვემო ჩელიათი (ან ძუკათიყაუ), 13. ლამარდონი, 14. ბრითათა (ქართ. წყარ. ბრუტასშვილი ან ბრუტაული), 15. ხუსურთი, 16. საუმასიგი, 17. ტაპანყაუ, 18. სამხიშა, [19. ტახო], [20. ექსემეთი].

V დიდი ლიახვის ხეობის მონაკვეთი ს. ზღუბირიდან ს. ზემო კოშკამდე (//„ძეგლი ერისთავთასეული“ ქვემო მხარი ან ქვემო დვალეთი): 1. ზემო სბა (ქართ. წყარ. ჟბა ან ბჟა), 2. შუა სბა, 3. ქვემო სბა, 4. ბაყათიყაუ, 5. კოცათა, 6. ფრიათა, 7. ზღუბირი (ქართ. წყარ. ზღუბერი), 8. ახუბათი, 9. საულოხთიყაუ, 10. ცაგათყაუ, 11. ზემო როკა, 12. შუა როკა (აერთიანებს უბნებს: არხიბილ, ელოითიყაუ, სირხაუთიყაუ, კოზონთიყაუ, ესეთიყაუ, კონიათიყაუ), 13. ქვემო როკა (აერთიანებს უბნებს: ძუარიბინ,

¹²² ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 357, 360, 362-363, 371-372, 767; მისივე, სოფელთა სია, გვ. 200-203; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 38, 41-42, 78; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 275-279, ტ. II, გვ. 65-67; 1780 წ. თრუსოს ხეობის საკომლო მამულების აღწერა, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd., საბ. №3906; „ИООДМ“, т. I, т. II; А. Дз. Цагаса, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193; 3. Д. Цахреиниа, დასახ. ნაშრომი; ვალ. ითონიშვილი, თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები, 1958 წ., რე. I; მისივე, დიდი ლიახვის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები, 1966, რე. 1, 2, 3; მისივე, პატარა ლიახვის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები, 1966, რე. 1, 2.

გაბათა), 14. დემეთა, 15. მალი. 16. ზემო ჯომალა, 17. ქვემო ჯომალა, 18. საგინკურფი, 19. სომიხი, 20. კაკათიყაუ, 21. ბიძოთა, 22. ბაგიათა, 23. ლინი, 24. ზემო ბაქართა, 25. ქვემო ბაქართა, 26. სამხრეთი ჩიფრანი, 27. ჩრდილოეთი ჩიფრანი, 28. ვანელი, 29. ნართა, 30. ზემო კოშკა, 31. ქვემო კოშკა (აერთიანებს უბნებს: დალაგყაუ, დირგჯინ, ცაბითა), 32. სიღანი, 33. მარდანთა (ან ნაზიგინა), 34. თლი (ან თლია; ქართ. წყარ. თლე//თლისი; აერთიანებს უბნებს: სტირთლი, აბაზა, უისთო, ყაუგომ, ყადისარ), 35. ბაჯიგათა, 36. თაგარჯინი, 37. ყაშლაუთა.

VI დიდი ლიახვის ხეობის მონაკვეთი ს. ზემო კოშკადან ს. ქვ. გუფთამდე და ფანა-ქეშელთას ხეობა (ისტორიული ჯავის ხევი; ოს. ძაუქომ): 1. აბანო, 2. ბარსი, 3. ბახუტა, 4. ბეზანთიყაუ, 5. ბორგნისი, 6. ბორიხო (ან ბორიკოთა), 7. ბუზალა, 8. გაბუთა, 9. გაზათიყაუ, 10. გოთოთა, 11. გუდისი, 12. დირგინა, 13. დუადონასტო (ან დოდონასტაუ), 14. ელბაქიანთკარი (ან ელბაქითა), 15. ელითა, 16. ელყანთა, 17. ერნო, 18. ზაგოითა, 19. თანდელთა, 20. თასიოთა, 21. თხელა, 22. ითრაფისი, 23. კასათიყაუ, 24. კაციათა, 25. კიმასი (ან ჩიმასი), 26. კოდიბინა, 27. ზემო კორსევი, 28. ქვემო კორსევი, 29. კროზა, 30. კულუხთა, 31. კუმარიდთათა, 32. მაირამი (ან ყოთაითა), 33. მანელთა, 34. ზემო მაჩხარა, 35. ქვემო მაჩხარა, 36. მედიოთა, 37. მზივი, 38. მორგო, 39. მსხლები (აერთიანებს უბნებს: ჯაჯითა, ძაფართა, ბადილათა, ყაშთა), 40. მუგუთი, 41. მულდართა, 42. ნაზიგინა-I, 43. ნაზიგინა-II, 44. ნინია, 45. ნოგყაუ, 46. რარო, 47. რალ, 48. როკათა, 49. სახელეთი, 50. საკირე, 51. სიუკათა, 52. დამწვარა (ან სიხთა), 53. სოხო (ან სოხთა), 54. სტირფაზი, 55. სუხთა (ან სიხუათი), 56. ტონტობეთი, 57. უალითა, 58. უანეთა, 59. უგარდანთა, 60. უჩვარსი, 61. ფანა, 62. ფრითა, 63. ქართა, 64. ქარქუსთა, 65. ქეშელთა, 66. ქირწინა, 67. ქოთანთო, 68. ყემულთა, 69. ყოზი, 70. ყოლა, 71. ყოროთა, 72. შიბოითა, 73. შიხანტური, 74. შუშითა, 75. ჩეთარი, 76. ჩიტათა, 77. ცაგათა, 78. ცაგრათი, 79. ციფგინა, 80. ძიძოითა, 81. ნამადი, 82. ნიარა, 83. ნრუ, 84. ნუსყუგომი, 85. ხალივდონი, 86. ზემო ხენე, 87. ქვემო ხენე, 88. ხიხათა, 89. ხუმსართა, 90. ხუმუათი, 91. ჯაბიტა, 92. ჯავა, 93. ჯავისთავი (ან სარიდთათა), 94. ჯერგათა, 95. ჯრია.

VII ქნოლო (ოს. გნულ): 1. ბოლოთანთკარი (ან ბოლოთათა), 2. გაბილანთკარი (ან გაბილთა), 3. გადკორა, 4. ქნოლო (ან გნული), 5. გოზო, 6. გუცათი ყაუ, 7. დისიგინი, 8. კულდიმირალი, 9. ლაცაური (ან ლაჩაური), 10. ლაციითიყაუ, 11. მამითაიყაუ, 12. ოცორთიყაუ, 13. სუართა (ან სუარიყაუ), 14. სულაური (ან შულაური), 15. ფარაზი, 16. ფარსაგდონი, 17. ხურიქომი (ან ხურიანი), 18. ბეხჩო („ძეგლი ერისთავთას“ ბეხუშე, ვახუშტისეული ბეყჩო).

* სოფლები ჩამოთვლილია ალფაბეტური თანმიმდევრობით.

VIII ჟამური (ოს. ძიმირ): 1. ზემო ბაგინი, 2. შუა ბაგინი, 3. ქვემო ბაგინი, 4. ხეთეიანი (ან ხეთეთა), 5. ძაცოითიყაუ (ან ძალოითა), 6. უაღგყაუ, 7. ცგოითა (ან ჩიგოიანი, ცხოიანთკარი), 8. გურცითა (ან გურციანთკარი), 9. ნავისხევი, 10. გორგა, 11. თოგოიანი (ან თოგოითა), 12. მიდაგაგყაუ, 13. სიგოი (ან საგუ), 14. ყორა, 15. ხათოთა, 16. პაგათკარი (ან პაგათა), 17. სკასანი, 18. ფარნიანთკარი (ან ფარნიათა), 19. დიდათიყაუ.

IX კუდარო: 1. ლეთი (ან ლეთა), 2. ყევსელთა, 3. მორახი (ან მორეხა, მორიხო), 4. კობეთი, [5. სიბათირალი (თუ სიბატარა?)], 6. თამაგინი, 7. სტირმასიგი (გიულდენშტედტისეული დიდი ბოჟა, 1794-99 წწ. ქართლ-კახეთის აღწერის ზედა ბოჟა), 8. საგილზაზი (გიულდენშტედტისეული პატარა ბოჟა, 1794-99 წწ. ქართლ-კახეთის აღწერის ბოჟა), 9. ვეზური, 10. გულიანთა, 11. ნაკრება, 12. ლესორა, 13. ნადარბაზევი, 14. ბზითა, 15. ასეთა, 16. მასიგუათი, 17. ფასრალი, 18. ყვაისა (ან საჯვარე), 19. ზამთარეთი, 20. ქასაგინი, 21. ნოგყაუ, 22. შუაჭალა, 23. სინთბადანი, [24. კორეჩეთი], 25. აბანო, 26. ქისტა, 27. ახსარგინი, 28. ხარდისარი, 29. შეუბანი, 30. შებმული, 31. მირთგაჯინი, 32. ლითაფონი.

თუ წარმოდგენილ ონომასტიკურ მასალას შევუდარებთ „ძეგლი ერისავეთას“ ეპოქის დვალეთისა და დვალეზიტ კომპაქტურად დასახლებულ მინა-წყლის ტოპონიმიურ მონაცემებს (ზაჯა, თრუსო, მნა, კოშკა, იოსებური, თლე, წერლუშ, ბობალეთა, მულისველი, როკა, ზღუბერი, ბრუტასშვილი, კელეური, კაბუშური, სოსხო, ნუბენი, ერემა, ყარა, ნუხლეთი, ხოჯა, ნაჲ, მალარო, ქნოლო, ბეხუშე, ჟღელე) და, საერთოდ, ურთიერთშეპირისპირებაში განვიხილავთ ნადვალარი ტერიტორიის გეოგრაფიულ სახელთა ძველ და თანამედროვე ნუსხებს, ადვილად დავრწმუნდებით, რომ უკანასკნელი ოთხი საუკუნის მანძილზე ადგილობრივი ონომასტიკური ველიდან მრავალი კომონიმი იქნა გამოცხრილული (მაგ.: იოსებური, წერლუშ, სოსხო, ნუბენი, ყარა, ნუხლეთი, ნაჲ, ბობალეთი, მალარო, ტახო, ექსემეთი – დიდი ლიახვის ხეობაში: ყაყადური, ცარგასთი, ბარსი – თრუსოში; ქალაქა, ხუსარო, ხუმსარი, ცამატი, ჩისეკანი, ჯებელე, წუს-მასიგინა, უაღაგყაუ, საქართა, საფადანა, უარყაუ, ლესე, ვალსუბი, კუდმანი, ალია, ომუბი, მიდაგაგყაუ, ჯანშილი, ბალი, ჯიშჰერა, ჯეზარი, საკა თუ სუკა – ბუდე დვალეთში; კორეჩეთი – კუდაროში), ზოგიერთმა მათგანმა კი ოსური ენის გავლენით მეტ-ნაკლებად თვალშისაცემი ფონეტიკური სახეცვლილება განიცადა (მაგ.: ზახა→ზაყა, ჟღელე→ზღილ, ზრამაგა→ზარამაგ, ხოჯი→ხოძი, მულისველი→მალი, ზღუბერი→ზღუბირი, ბრუტასშვილი→ბრითათა, კელეური→ჩელიათი, კაბუშური→კაბუშთა, ჟბა→სბა და ა. შ.) ან სულაც სახელგადარქმეულმა (მაგ.: დიდი ბოჟა→სტირმასიგი, პატარა ბოჟა→საგილზაზი და ა. შ.) მოაღწია ჩვენამდე.

ამასთან, ნადვალარი ტერიტორიის ტოპონიმიური სპექტრი იშვიათი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. აქ სახეზე გვაქვს როგორც უდაოდ ოსური წარმომავლობის ათეულობით ტოპონიმი (მაგ.: აბათიყაუ, ბითიყაუ, ხოზითიყაუ, თაუგასთიყაუ, ნოგყაუ, ხუსმასიგი, ტაპანყაუ, სკათთა, ულაგყაუ, სკასანი, ბურმასიგი, ხუსურთი, საუმარიგი, საულოხთიყაუ, ცაგათყაუ და ა. შ.), ისე აშკარად ქართული (თუ ქართველური) ან ქართული გაფორმების კომონიმები (მაგ.: ქალაქი/ქალაქა, ვაკე, გორი, ნუბენისხევი, ნუხლეთი, როკა, ბრუტასშვილი, კელეური, კაბუშური, იოსებური, საქართა, ყორყორა, კუდმანი, აბანო, კეტრისი, კოშკა, მულისველი, და ა. შ.), ხოლო ცალკე ჯგუფს ქმნიან საკმაოდ დახშული ეტიმოლოგიურ-სემანტიკური სტრუქტურის მქონე (ძნელად ასახსნელი) ტოპონიმები (მაგ.: სუარხი, რეგახი, ზარამაგა (ოს. ზარამაგი), ლესრე (ოს. ლისრი), კლიათი, თიბი, სათათი (შათათი), ნაჲ, წერლუე, თლი (ან თლე), ყღელე (ოს. ზგილ), ზროგო (ოს. ზრუგი), წესი, კამცხო, ძომალი, ქამახი, (ან კამახი/კიმახა), რესი, დესი, დენცე, მნა, ბეხუშე, სამხიშა, ტახო, უბა (ოს სბა), სოსხო, წრუ, ხენე და ა. შ.), რომელთა ერთი ნაწილი (მაგ.: ზარამაგი, ლისრი, კლიათი, რეგახი, სუარხი, თიბი, სათითი, ხენე, წრუ და სხვ.) თავად ოსი სწავლულების მიერ ე. წ. **სუბსტრატულ ტოპონიმებად** (– ოსების წინარე მოსახლეობის ნაშთად) არის მიჩნეული¹²³. თანაც, ამ უკანასკნელთა კონცენტრაცია უპირატესად დევალთა ოდინდელი კომპაქტური განსახლების არეალში იმდენად თვალშისაცემია, რომ ვარაუდი მათი უმრავლესობის შესაძლო დევალური წარმომავლობის შესახებ თავისთავად იბადება.

ამრიგად, არდონის, თერგის, დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნისა და ჯეჯორის ხეობების ზემონელის კომონიმთა სრულ კომპლექსში მკაფიოდ გამოიყოფა სამი ძირითადი ტოპონიმიური შრე, ვითარცა სამი ძირითადი ენობრივი კოლექტივის ოდინდელი ურთიერთშენაცვლების პირდაპირი მონაწილე და აქ წარსულში მომხდარი ეთნიკური სუბსტიტუციის დამამტკიცებელი კიდეც ერთი უტყუარი საბუთი.

მაგრამ ყოველივე წინთქმულის გაუთვალისწინებლად ზოგიერთი ოსი სწავლული მაინც ეჭვქვეშ აყენებს საკვლევი რეგიონის მიერ განცდილი ეთნოკულტურული სახეცვლილების ფაქტს და უკიდურესად ტენდენციურად აშუქებს აღნიშნული მიწა-წყლის ეთნოგეოგრაფიის საკითხებს, რაც ყველაზე მძაფრი ფორმით ბ. კალოევის და ი. გაგლოითის ნაშრომებშია გამჟღავნებული.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ბ. კალოევი კ. კოხის ნაბაძეთ ოსეთს

¹²³ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, т. I, М., 1949; А. Д. Цагаева, Вопросы этногенеза осетин по данным топонимии, сб., «Происхождение осетинского народа», Орджоникидзе, 1967, с. 227-232; Мисиев, Топонимия Северной Осетии, т. 1, Ордж., 1971; т. 2, Ордж., 1975; Б. А. Калоев, Осетины. М., 1971, с. 131; Л. А. Чибиров, Осетинские народные жилища, Цхинвали, 1970, с. 31.

ჰყოფს სამ ძირითად ნაწილად – ჩრდილოეთ ოსეთად (=ყოფილი ჩრდილოეთ ოსეთის ასსრ ტერიტორიად, ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულის გამოკლებით), ცენტრალურ ოსეთად (=ნარა-მამისონ-ზახას ქვაბული + თრუსო+კობის ქვაბული) და სამხრეთ ოსეთად (=ე. ნ. სამხრეთ ოსეთის აო-ს მთელ ტერიტორიად), ხოლო შუა საუკუნეების დვალელებთან ხელალებით გაიგივებულ ოს. თუალებს (//თუალგომელ ოს. ირონებს) ოსი ხალხის მესამე უმთავრეს ტომობრივ დანაყოფად განიხილავს ირონებისა და დიგორელების გვერდით, რასაც მოსდევს ე. ნ. „ცენტრალური და სამხრეთ ოსეთის“, აგრეთვე ხევ-მთიულეთის ტერიტორიის განსაზღვრული ნაწილის კარტოგრაფიული წარმოჩენა უძველესი დროიდან XIX ს-მდე თუალებით (დვალეებით) დასახლებულ მონოეთნიკურ ოსურ მხარეებად¹²⁴.

ავტორის მიერ შედგენილი რუკის – „ოსური ტომების განსახლება მონღოლთა შემოსევის შემდეგ“ (იხ. სქემა №13) თანახმად ისე გამოდის, თითქმის XIII ს-ის წინარე ხანაში თუალები (დვალეები) ბუდე დვალეთის (ოს. თუალგომის), თერგის, დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების (ე. ი. შუა საუკუნეების დვალთა მჭიდრო გასახლების დოკუმენტურად ცნობილი რეგიონების) გარდა კომპაქტურ დასახლებებს ქმნიდნენ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ხევის საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე (კერძოდ, კობის ქვაბულსა და მდ. თერგის მთელ მარცხენა ნაპირზე). არაგვის ხეობის სათავეებში (კერძოდ, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მთიულეთში შემავალ ლუდის ხევში), დიდი ლიახვის ხეობის მოზრდილ მონაკვეთზე სს. კოშკასა და გუფთას შორის, აგრეთვე ქსნის, ჯეჯორის, ყვირილას და ღარულას ხეობების მაღალმთიან ზოლში და თვით მამისონის უღელტეხილის მიმდებარე რაიონებშიც კი (?!), ხოლო XIII-XIX სს-ში ხსენებულ მაღალმთიან რეგიონთან ერთად მათ უკვე ე. ნ. სამხრეთ ოსეთის აო-ს დანარჩენი ცენტრითაც ეკავათ (?!). სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, მეკლევარს სურს დაგვარწმუნოს, რომ ალან-ოსთა სამხრეთელ განშტოებად შერაცხილი თუალები (დვალეები) ე. ნ. „ცენტრალური და სამხრეთ ოსეთის“ ძველთაძველ და ნიადაგ უცვლელ მოსახლეებს შეადგენდნენ.

ამავე დროს, ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზს ბ. კალოევი მიჰყავს იმ დასკვნამდე, რომ XIII-XIV სს-ში ნარა-მამისონის ქვაბული, თერგის, დიდი და პატარა ლიახვის სათავეები მთლიანად (ან თითქმის მთლიანად) დაიცალა ადგილობრივი ალან-ოსური (ან უფრო სწორად – ალანურ-თუალური) მოსახლეობისაგან, ამ უკანასკნელის ნაფურცლებზე კი XV-XVI სს-ში დამკვიდრნენ ალაგირელი, ქურთათელი და თავაურელი ოსი-ირონები (?!). ავტორის აღიარებით, „სამხრეთელ ოსთა საგვარეულო გადმოცემების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ მათი წინაპრები ჩრდილოეთ ოსეთიდან არიან გადმოსულნი და რომ ისინი თანა-

¹²⁴ Б. А. Калоев, *დასახ. შარომი*, გვ. 52-63, 67.

მედროვე განსახლების ადგილებში გაჩნდნენ არა უადრეს XVI-XVII სს-სა. ამ ადგილების უწინდელი მცხოვრებნი კი ჩავიდნენ საქართველოს ბარის რაიონებში და იქაურ მკვიდრ მოსახლეობაში გაითქვიფნენ". მისივე განმარტებით, არც ერთი სამხრეთელი ოსი „...საკუთარ თავს არ უწოდებს თუალს, არამედ იტყვის, რომ ის „ხუსაირაგია“, ე. ი. სამხრეთელი სამხრეთ ოსეთიდან – ეს შეეხება ზაყის და თრუსოს ხეობების მცხოვრებთაც, რომელნიც საკუთარ თავს უწოდებდნენ ზაყელებს და თრუსოელებს – ოსებთან სახელწოდებით „თუალი“ უწინარეს ყოვლისა ნარა-მამისონის რაიონის – თუალგომის (თუალების ხეობის) მცხოვრებნი აღინიშნებიან..." დაბოლოს, მკვლევარი თავს უფლებას აძლევს, რომ ჩრდილოელ და სამხრეთელ ოსთა საერთო მასიდან გამოყოს განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი და ტერიტორიულად განვრცობილი ცალკეული საგვარეულოები (მაგ.: ბითაროვები, საზარდთოვები, გალაევეები, ცხურბაევეები, გაგლოევეები, სანაკოევეები, ხარებოევი, ხუბულოვები, ჯიოევეები, გასიევეები, თიბილოევი და სხვ.) და ყველა ისინი, ჯეროვანი დასახულების გარეშე, ნარ-მამისონ-ზახის ქვაბულის და დიდი ლიხვის ხეობის „ძველთაძველ მოსახლეებად", ადგილზე ფორმირებულ გვარებად" ან „ალანთა პირდაპირ შთამომავლებად" გააცნოს მკითხველს¹²⁵.

ცხადია, ვითარების ასეთნაირი შეფასება ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. თავი რომ დავანებოთ ცენტრალური საქართველოს ჩრდილოეთი სექტორის ოსეთად თვითნებურად მონათვლას, ოსი-თუალების (//თუალგომელი ოსი-ირონების) შუა საუკუნეების დვალბთან ხელოვნურ გაიგივებასა და მათი ოდინდელი კომპაქტური განსახლების დოკუმენტურად ცნობილი არეალის მოცულობის დაუფარავი ჰიპერბოლიზაციის უხეირო მცდელობას, ბ. კალოევი აშკარა წინააღმდეგობაში ვარდება, როდესაც ერთ შემთხვევაში უყოყმანოდ მიუთითებს „თუალებად" წოდებულ ოსთა ლოკალური ტერიტორიული ჯგუთის ნარა-მამისონის რაიონში (ოს. თუალგომში) განსახლებასა და სამხრეთელ ოსთა მიერ საკუთარი თავის ზოგადად „ხუსაირაგებად" (ე. ი. სამხრეთელებად) სახელდებაზე, მეორე შემთხვევაში კი თუალგომის ფარგლებს გარეთ თითქოსდა უძველესი დროიდან XIX ს-მდე მცხოვრებ სამხრეთელ ოსებს (თერგის ხეობაში მოსახლე ოსებთან ერთად) მაინცდამაინც თუალებად აცხადებს. თანაც, იგი ვერ ითვალისწინებს იმ საგულისხმო დეტალს, რომ ე. წ. „ცენტრალური და სამხრეთ ოსეთის" გამოყვანა XIX ს-მდე „თუალებით" („დვალბებით") კომპაქტურად დასახლებულ რეგიონებად ფაქტობრივად თანამედროვე სამხრეთელი ოსების „თუალებადვე" წარმოდგენის ტოლფასია, ვინაიდან XIX ს-ის მერმე ხსენებულ რეგიონში ეთნიკური სიტუაცია ნამდვილად აღარ შეცვლილა, რაც თავისთავად, გაუგებარს ხდის

¹²⁵ Б. А. Калоев, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 52-63.

თუალთა (დვალთა) განსახლების სურათის მაინცდამაინც XIX ს-მდე და არა XX ს-ის ჩათვლით ჩვენების მოტივს. ავტორის მსჯელობიდან ჩვენთვის გამოცანად რჩება ისიც, თუ რანაირად შეიძლება ე. წ. „ცენტრალურ და სამხრეთ ოსეთში“ მცხოვრებ ოსთა ზოგადად „თუალებად (დვალებად) მიჩნევა და საერთოდ, აქ მოსახლეობის უცვლელობის თეზისის დაყენებით დანინაურება, თუკი იმავდროულად ვაღივებთ სამხრეთელი ოსების დიდი ნაწილის ჩრდილოეთ ოსეთიდან გადმოსახლებულ ირონთა ტომისადმი კუთვნილებას (resp. მათი ძირითადი მასის ქურთათელთა, ალაგირელთა და თაგაურელთა ეთნოტერიტორიული ჯგუფების წარმომადგენელთაგან შენივთებას) და ძველი ალანურ-თუალური ეთნოგენეტიკური ელემენტის ალანურ-ირონულით მერმინდელ შენაცვლებას? მკვლევარი არ უფიქრდება იმასაც, თუ რამდენად დასაშვებია თანამედროვე სამხრეთელ ოსებში XVI-XVII სს-ში გადმოსახლებულ ჩრდილოელ ოსთა შთამომავლების დანახვა და გულდაჯერებით ლაპარაკი უწინდელი ალან-ოსური მოსახლეობის ბარში ჩაკრეფა-გაქართველებაზე, თუკი პარალელურად, სამხრეთელ ოსთა ყველაზე მსხვილ საგვარეულო კოლექტივებს სწორედ აქ ოდითგან მცხოვრებ ალანთავე პირდაპირ მემკვიდრეებად, ადგილზე ფორმირებულ ძირძველ მოსახლეებად ვიგულებთ? მას არც იმ პრინციპულ კითხვაზე პასუხის ღიად დატოვება ალელვებს, თუ მაინც რა ბედნიერ შემთხვევითობას უნდა ვუმადლოდეთ ე. წ. თუალ-დვალთა არეალის ეთნოგრაფიული საზღვრების სრულ დამთხვევას „სამხრეთ ოსეთის აო“-ს საბჭოურ საზღვრებთან და ა. შ.

როგორც ვხედავთ, ბ. კალოევი ურთიერთგამომრიცხველ დებულებათა არაჩვეულებრივ შენახავს გვთავაზობს, რომელშიც ყუელაფერი საკმარისზე უფრო უხვადაა მოცემული ელემენტალური ლოგიკის გარდა.

სამწუხაროდ, ბ. კალოევის მსგავსად ი. გაგლოითიც კატეგორიულად უარყოფს ე. წ. „ცენტრალურ და სამხრეთ ოსეთში“ ძველი დვალური მოსახლეობის გვიანდელი ირანიზაციისა და ოსებით შენაცვლების ფაქტს და შუა საუკუნეების დვალების თანამედროვე ოს-თუალებთან მექანიკური შეთანაბრების ნაცადი ხერხით სამხეთელ ოსებს თუალ-დვალების მემკვიდრეებად ახასიათებს, თუმცა ავტორი მისდაუნებურად თავად ემიჯნება ამ თვალსაზრისს, როდესაც მკაფიოდ მიუთითებს „თუალებად“ ნოდებულ ოსთა ეთნოტერიტორიული ჯგუფის წარმამისონის ქვაბულში (ოს. თუალგომში) ლოკალიზაციისა და დიდი ლიახვის სათავეში მცხოვრებ ოსთა ერთი ნაწილის ქურთათიდან გადმოსახლების გამო ქურთათელებად (кырытата) სახელდების შესახებ¹²⁶.

ერთი სიტყვით, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მასალების მიუკერძოებელი ანალიზი სრულიად ააშკარავებს ჩვენთვის

¹²⁶ Ю. Гаглонти, Об этнической принадлежности средневековых туальцев (двалов). «Советская осетия», 1990, №№ 58, 59, 60.

საინტერესო რეგიონში ეთნიკური ვითარების რადიკალური შეცვლის და დვალ-ქართველთა ადგილზე ოსთა გვიანდელი დამკვიდრების ფაქტს; ამ უკანასკნელის იგნორირების ცალკეული ცდების გაბათილება კი ასევე არ ჭირს, როგორც არ ჭირს ოსი ხალხის შემადგენელი სხვადასხვა ეთნო-პარციალური ჯგუფების: დიგორელების, ულაგქომელების, ალაგირელების, ქურთათელების, თაგაურელების, თუალების, ზახელების, თრუსოელების, კუდაროელების, ჯავისხვეელების, ჟამურელების, ქნოლოელების, ქსნელების, ლუდელების, ურს-თუალთელების და ნონელების ზედმიწევნით ზუსტი ლოკალიზაცია და ოსი ხალხის შიდაეთნიკურ სტრუქტურაში ე. წ. „თუალების“ კუთვნილი ადგილის მართებულად განსაზღვრა.

არადა, ოსი ხალხის ეთნოტერიტორიულ ჯგუფთა განსახლების სქემაზე (იხ. სქემა №14) თვალის ერთი შევლებითაც ნათელი ხდება როგორც სამხრეთელ ოსთა ზოგადად „თუალებად“ გამოცხადების, ისე ე. წ. „თუალების“ (//თუალგომელი ოსების) შუა საუკუნეების „დვალებთან“ იდენტიფიკაციისა და, მით უმეტეს, დვალებზე ანმყო დროში ლაპარაკის სრული უსაფუძვლობა. ამდენად, არაფერია გასაკვირვი იმაში, რომ აღნიშნული სქემით სარგებლობის ინიციატივა პირველად ჩვენგან მომდინარეობს და არა დვალების უსათუოდ ოსებად წარმოჩენით დაინტერესებულ და ნებისმიერი სახით (მათ შორის კარტოგრაფიული ფაბრიკაციებით) მკითხველთა განზრახ დეზორიენტაციაში განაფულ სწავლულთაგან.

VIII. დვალური ეთნოგენეტიკური ელემენტის რეგენერაციისათვის

როგორც არაერთხელ აღვნიშნეთ, დვალები ცენტრალური კავკასიონის ორივე მაკროფერდობზე განსახლებულ უძველეს ქართულ ტომს წარმოადგენდნენ, რომელნიც თავისი ისტორიული ბედით ორი ათასწლეულის მანძილზე ნიადაგ მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი საქართველოსთან და მოხვევების, ხადელ-ცხავატელების, გუდამაყრელების, ჭართლელების და სხვათა დარად აღმოსავლეთ საქართველოს „მთიულ-კავკასიანთა“ ტრადიციულ სიაში ირიცხებოდნენ.

მონღოლთაგან დარბეულ ოსთა ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში შემოხიზვნისა და პირაქეთელ დვალეებზე გაბატონების (XV-XVI სს.) მერე აღნიშნული ტომის ერთი შედარებით მცირერიცხოვანი ნაწილი ირანიზაციის პროცესში აღმოჩნდა ჩათრეული და ასიმილაციურ ოსთა მიერ თუალებად (ოსური тугатар) იქნა სახელდებული, ხოლო მეორე უფრო მრავალრიცხოვანი ნაწილი დვალეთიდან საქართველოს სხვადასხვა მხარეში მიგრაციის შემდეგ უმტკივნეულოდ შეერწყა ადგილობრივ ეთნოტერიტორიულ ჯგუფებს (ქართლელებს, მოხვევებს, რაჭველებს, იმერლებს და სხვ.). ასე და ამრიგად, დვალთა ტომი საბოლოოდ ამოიშალა საქართველოსა და სრულიად კავკასიის შთამბეჭდავი ისტორიულ-გეოგრაფიული კონტექსტიდან, თუმცა ეს გარემოება სულაც არ უკარგავს აზრს საქართველოსა და ოსეთის თანამედროვე მოსახლეობაში სწორედ დვალური ეთნოგენეტიკური ელემენტის მოკვლევის მცდელობას.

მართლაც, აწინდელ ქართველთა და ოსთა შორის არც თუ მცირე რაოდენობით ხერხდება ისეთი დიდ-პატარა ნათესაური კოლექტივების გამოვლენა, რომელნიც თავისი ფესვებით დანამდვილებით დვალეთის ქვეყანასთან ან ნადვალარ რეგიონებთან არიან დაკავშირებულნი და ჩვენს ყურადღებას თავისი უდავო ან სავარაუდო დვალური წარმომავლობით იქცევენ. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თუ ონომასტიკური მონაცემების შუქზე ასეთ ღირსშესანიშნავ გვარებად წარმოჩნდებიან: დვალები, დვალიძეები, დვალიები, დვალიაძეები, დვალიაშვილები, დვალაძეები, დვალაშვილები, დვალინიძეები, დვალიანიძეები, დვალიშვილები, დვალისაშვილები, კასრაძეები, ხაჩიძეები, ზაქაიძეები, წარაიძეები, დაუშვილები, ხურიშვილები, ბუთხუზები, თედელურები, ჯოჯიშვილები, ჩოჩიშვილები, ჩოჩოშვილები, ითონიშვილები, ფაჯიშვილები, არჯინაშვილები, კვირჭიშვილები, ზაგაშვილები, ბადაშვილები, კობიაშვილები, აიდარაშვილები, ოქროპირიძეები, თეგაძეები, ჩანთაძეები, კოშკაძეები, გიგინაშვილები, თედეშვილები, ბაგაურები, ჯელიძეები, ელყანაშვილები, ბიგანიშვილები, ბელელურები, ხადურები, ცხოვრებაშვილები, ხუბულურები, ხარებაშვილები და სხვ. (ქართველთა შორის); თუალლაგოვები, ზა-

ხაგოვები, ხურიევეები, გოგირევეები, გაგლოვეები, სანაკოვეები, ვანეევეები, გაბარაევეები, ჯიოევეები, ბიგანოევეები, აგაევეები, კოკაევეები, თედეევეები, ბაგაევეები, ჯელიევეები, ფარასთაევეები, ელყანოევეები, ბიგულაევეები, ბითაროევეები, საზარდთოევეები, გალოევეები, ბუკულოევეები, სლანოევეები, ცხოვრებოევეები, თიბილოევეები, ხაბაროევეები და სხვ. (ოსთა შორის).

ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ თანამედროვე ქართველთა და ოსთა შემადგენლობაში დვალური წარმომავლობის გვარების შეძლებისამებრ უცდომლად მოძიების ალბათობა შედარებით დიდია მაშინ, როდესაც: ა) საკუთრივ დვალეთთან ან ნადვალარ მხარეებთან დაკავშირებული ამა თუ იმ ნათესაური კოლექტივის დვალური წარმომავლობა გამოჟღავნებულია მასზე მიმაგრებულ ეთნონიმურ საკუთარ სახელში (ეთნონთროპონიმში) ან მისი სამოსახლო ადგილის აღმნიშვნელ ეთნოტოპონიმში; ბ) ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი ცხადყოფს, რომ დანამდვილებით ნადვალარი რეგიონიდან თუ საკუთრივ დვალეთიდან გამოსულმა კონკრეტულმა გვარმა ან ამა თუ იმ ნათესაური კოლექტივის რეალურმა (თუ მითიურმა) წინაპარმა თავისი პირველსაცხოვრისი დატოვა იქ მხოლოდ დვალთა კომპაქტური დასახლების არსებობის ეპოქაში; გ) დვალეთიდან ან ნადვალარი მხარეებიდან გამოსული ცალკეული გვარების წარმომადგენლები დღემდე ინარჩუნებენ ცოდნას თავისი დვალური წარმომავლობის შესახებ და აღნიშნულ გვარებს გარეშე დამკვირვებლებიც დვალებად თვლიან, მკვეთრად განასხვავებენ რა მათ ოსებისაგან; დ) ნადვალარი რაიონებიდან ან საკუთრივ დვალეთიდან გამოსული ნათესაური კოლექტივის წარმომადგენლებთან მართალია მოშლილია დვალეებთან ტომობრივი თვითიდენტიფიკაციის ტრადიცია, მაგრამ, სამაგიეროდ, ისინი შორს არიან იმ აზრისაგან, რომ ძირად ოსებია და მტკიცედ იცავენ თავისი ქართული წარმომავლობის ვერსიას; ე) ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ კონკრეტული გვარი დამატებით ნადვალარ რაიონში ან საკუთრივ დვალეთში არის გაჩენილი და არა სხვაგანიდან იქ მისული.

ცხადია, წინთქმულის გათვალისწინებით ეჭვს არ შეიძლება იწვევდეს მხოლოდ ეთნონიმური გვარსახელების დვალის, დვალიშვილის, დვალაძის, დვალისა და მისთანათა დვალური წარმომავლობა. რაც შეეხება ზემოთმოტანილ სიაში ასახულ დანარჩენ გვარსახელებს, მათი მატარებლების ტომობრივი კუთვნილების დამამტკიცებელი უტყუარი საბუთების მოპოვება საკმაოდ ჭირს, თუმცა ეს ნაკლებად ითქმის ქართლელი და რაჭველი კასრაძეების (ან ქასრაძეების) და იმერელი და ქართლელი ხაჩიძეების და სხვათა შესახებ, რომელთა დვალურ ძირებზე არაერთი ეთნოგრაფიულ-ონომასტიკური ფაქტები მეტყველებს.

ანინდელ ქართველთა და ოსთა შორის დვალური ეთნოგენტილური ელემენტის უშუალო მიკვლევამდე აუცილებელია შეინიშნოს, რომ ზოგი-

ერთმა დვალურმა ანთროპონიმმა (როგორც პიროვნულმა ისე გვარის სახელმა) ჯერ კიდევ „ძეგლი ერისთავთაში“ ჰპოვა ასახვა. იქ წარმოდგენილი შთამბეჭდავი ონომასტიკური მასალის შუქზე მეტ-ნაკლები დამაჯერებლობით ხერხდება შუა საუკუნეების ლიახველ დვალთა შორის შორეულ წარსულში გავრცელებული და ტრანსონიმიზაციის გზით ანთროპო-ტოპონიმებად ფორმირებული რამდენიმე გვარსახელის რეგენერაცია. ასეთ ძირძველ დვალურ გვარსახელებად ცხრაზმის ერისთავთა ქრონიკაში დანამდვილებით წარმოჩნდება **ბრუტასშვილი**, ხოლო სავარუდოდ **კელეური**, **კაბუშური** და **იოსებური**, რომელნიც აქ ხსენებულ ანთროპონიმებს უდევს საფუძვლად.

ცხადია, ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისაგან, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ ონომასტიკურ მონაცემებს ზედმინევნით კარგად არ იცნობდა ვ. გამრეკელი. მაგრამ ისიც ხომ ფაქტია, რომ პატივცემულ სწაველულს არ გასჩენია ინტერესი ზემოხსენებული დვალური ანთროპონიმების მიმართ, ვინაიდან იმხანად იგი საძიებელი ტომის ნახური წარმომავლობის თვალსაზრისის მომხრე იყო და ამდენად, **ბრუტასშვილის**, **კელეურის**, **კაბუშურის** და **იოსებურის** ქართული ენობრივი მასალით ეტიმოლოგიზირების შესაძლებლობით სარგებლობა მის სამეცნიერო კონცეპციას არ უთანხმდებოდა. მკვლევარმა დვალური წარმომავლობის გვარსახელებად მიიჩნია ქართლსა და მთიულეთ-ხევსურეთში მცხოვრები **თვაურები**, **გილაძეები** (ან **გილაშვილები**), **ბურდულები** და **ბურდისშვილები**, რომელთა შესახებ შემდეგნაირი მტკიცებით შემოიფარგდა: „1. თვაური-თავაურის ფორმით გვხვდება შიომღვიმის მონასტრის 1250-60 წწ. სიგელში. თვაურების გვარი დღესაც ცხოვრობს პატარა ლიახვის ხეობაში. 2. გილაძე და გილაშვილი – მოიხსენიებიან 1392 და 1610 წწ. საეკლესიო დოკუმენტებში, როგორც ს. ერედვის... გლეხები. ამ გვარსახელების ძირები ვეინახურია: თვა//თუა//თოა-ინგუშურად „ცხვარს“ ნიშნავს, გილა-ცხენს, ტაიჭს ნიშნავს ჩეჩნურად. შესაბამისად, თვაურს და გილაძეს ისეთივე სემანტიკა გააჩნიათ, როგორიც რუსულ ბარანოვს და კონევს. 3. ბურდული და ბურდისშვილი – გვხვდებიან „ძეგლი ერისთავთაში“... ბურდულის გვარი დღესაც სახლობს ქსნის ხეობაში. ამ გვარსახელების ძირია ბურდ; ავარულად ბურტელ ნიშნავს ჩეჩნებს“¹. ამასთან, მკვლევარმა იქვე დასძინა, რომ ასეთ დასკვნამდე იგი მიიყვანა „ხსენებული გვარების დამოწმებამ მაღრან-დვალეთთან უშუალო სიახლოვეში ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებისათვის და დვალური ენის ვეინახურ ენათა ჯგუფისადმი სავარაუდო სიახლოვის (ანდა მისდამი კუთვნილების) დაშვებამ“².

მოტანილ ამონაწერთან დაკავშირებით პირველ რიგში აუცილებელია ითქვას, რომ გვარსახელ **თუავე-თვაურის** მანარმოებელი ანთროპო-

¹ В. Н. Гамрекли, Двали и Двалестия в I-XV вв. н. э., Тб., с. 97-98.

² იქვე, გვ. 98.

ნიმის თუა-ს მიჩნევა მაინცდამაინც ვაინახური თია-სგან (= „ცხენი“, „ტაიჭი“) მიღებულ საკუთარ სახელად, მაშინ როდესაც ქართულ ონომასტიკაში ვაფიქსირებთ პიროვნულ სახელებს თეუ-ს, თოი-ს, ტუი-ს, ტოია-ს, თუალა-ს³, ცოტა არ იყოს ნაჩქარევად გვეჩვენება; მითუმეტეს დაუშვებელია თვაურის იდენტიფიკაცია XIII ს-ის საეკლესიო დოკუმენტში ხსენებულ თვაურთან, რომელიც ქართულ ანთროპონიმ თავა-სგან (მდრ.: თავ-ძირიანი სხვა საკუთარი სახელები: თავადე, თავადი, თავაქარა, თავბერ, თავდიდი, თაველექა, თავისა, თავლი, თავფეჩეგ, თავყან)⁴ და არა თუასგან არის წარმომდგარი. ამასთან, ჩვენს ხელთ არსებული ეთნოგრაფიული მასალით ოსი თუაეეების (ოს. Тѳаѳѳ) და მათი გაქართველებული თანამოგვარეების – თვაურების წინაპრები მართლაც ბუდე დვალეთიდან (კერძოდ, ს. სატათიდან) არიან გამოსულნი⁵, თუმცა საკუთრივ ბუდე დვალეთში ისინი დასავლეთ ოსეთიდან (სახელდობრ, დიგორის თემიდან) არიან გადმოსახლებულნი. როგორც ვალ. ითონიშვილის საველე დღიურებიდან ვგებულობთ, „თუაეეების წინაპარი თუა გადმოცემით დიგორიდან წამოსულა და ჯერ ალაგირის ხეობის ს. ზინცარში დასახლებულა, საიდანაც შემდეგ ს. სატათში გადმოსახლებულა. იმაზე მოდიან თუაეეები“⁶. მეტად ნიშანდობლივია, რომ სწორედ დიგორის თემის ს. ხანაზის მიდამოებში გვხვდება მიკროტოპონიმი თუათი ხუნთა (Тѳаѳѳ хунтѳ = „თუაეეების სახნავეები“)⁷, რაც იქ თუაეეების ოდინდელი განსახლების პირდაპირი მოწმობაა. ამდენად, თუაეე-თვაურების დვალური წარმომავლობის ვერსია იოლად ბათილდება.

ასევე გაუმართლებელია გილაძისა და გილაშვილის დვალებად გამოცხადება, ვინაიდან XIV და XVII სს-ის საბუთებში საერთოდ არ ვხვდებით თუნდაც არაპირდაპირ მინიშნებას ს. ერედვის მკვიდრებად მოხსენიებულ გილაძეთა და გილაშვილთა ტომობრივ კუთვნილებაზე. ამასთან, უფრო ლოგიკური იქნება თუ ვიფიქრებთ, რომ გვარსახელებს – გილაძეს, გილაშვილს და გილაურს საფუძვლად უნდა დასდებოდა ქართული საკუთარი სახელი გილა (მდრ.: გალა, გელა, გელო, გილო, გოლა, გულა და სხვ.)⁸ და არა ვაინახური гѳла-სგან (= „ცხენი“, „ტაიჭი“) ნაწარმოები ანთროპონიმი გილა.

სათანადო საბუთიანობასაა მოკლებული აგრეთვე გვარსახელ ბურდიაშვილის ბურდულთან გაიგივებისა და ორივე მათგანის დვალურ ან-

³ ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, გვ. 84-86, 126-127; გ. ბოჭორიძე, თუშეთი, ნ. აზიკურის რედ., თბ., 1993, გვ. 332.

⁴ ალ. ლლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

⁵ Б. А. Калосв, Осетины. издание 2-е, М., 1971, с. 54, 58, 62.

⁶ ვალ. ითონიშვილი, ოსეთის ეთნოგრაფიული მასალები (1968 წ.) რე. 2, გვ. 22.

⁷ А. Дз. Цагасва, დასახ. ნაშრომი, გვ. 360.

⁸ ალ. ლლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63-70.

თროპონიმებად გამოყვანის მცდელობაც, რაც გვაიძულებს უნინარეს ყოვლისა განვმარტოთ, რომ ბურდ-ძირიანი საკუთარი სახელები საკმაო რაოდენობით ფიქსირდება როგორც საქართველოში (მაგ.: პიროვნული სახელები: ბურდა, ბურდალა, ბურდია, ბურდლა, ბურდუკი, ბურდუკია; მდრ.: ბურტა; გვარის სახელები: ბურდელაშვილი, ბურდიაშვილი, ბურდილაძე, ბურდულაძე, ბურდული; ტოპონიმები: ბურდალელე, ბურდანყალი, ბურდილაური, ბურდომთა და ა. შ.), ისე მის ფარგლებს გარეთ (მაგ.: თათრებთან გვხვდება გვარსახელი Бурда, რუსებთან – Бурдин, გერმანელებთან – Burdach: ოსეთში ეთნონიმი – Бурдурта⁹). ამასთან, ერთ ფშაურ ლექსში („ნეთხით ნამავა ქისტები“) სიტყვა ბურდი ისეთ კონტექსტშია მოცემული („...თოფ დახკრა. ბანახუასა, რჯული გასწირა ბურდისა“)¹⁰, რომ მასში იოლად ამოიცნობა ეთნონიმ „ქისტის“ ან ზოგადად „ურჯულოს“ სინონიმური მნიშვნელობით ხმარებული ტერმინი. მაგრამ ხაზგასმული გარემოება ნიადაგ არ იძლევა ბურდელაშვილის, ბურდიაშვილის, ბურდილაძის, ბურდულაძის და ბურდულის უსათუოდ ეგზოეთნონიმ ბურტელ//ბურდთან დაკავშირების უფლებას, ვინაიდან ჩვენს განკარგულებაშია ხსენებული გვარსახელების მანარმოებლად საგულეებელი გაცილებით უფრო სანდო ლექსიკური მასალა ქართული ტერმინების ბურდას, ბურდეს (იმერ. „გაუვალი ბუჩქნარი, ჩირგვი“), ბურდოს, ბურდუს (იმერ. ლეჩხ. „ჟალმატი, ძიგვე“ „ხმელი ბალახები, ერთად თავმოყრილი“), ბურდანის (გურ. „ფუჩეჩი, ბურბუმელა“), ბურდოს (ფშ. „ხორბლის, ქერის, ან ფეტვის გალენილი ჩალა“), ბურდოხის (ქართლ. „მოლუმული, პირქუში“), ბურდუგანის (კახ. „პატარა, უხეირო, სახელდახელოდ აგებული სახლი“), ბურდლას (გურ., აჭარ. „ფრინველის ბუმბული“) და ბურდვას (მესხ. „ძაფის დაშლა, დანენვა“, „ანენვა, აშლა“) სახით¹¹. ამდენად, ბურდელაშვილი, ბურდიაშვილი, ბურდილაძე, ბურდულაძე და ბურდული უყოყმანოდ შეიძლება დახასიათდეს ისეთივე ტიპის საკუთარ სახელებად, როგორადაც გვევლინებიან, მაგალითად, კორძაძე, ფიჩხაძე, ბარდაძე, ჩალაძე, ჩირგვაძე, ანდა ბურძგლა, გაჩეჩილაძე, ბუთხუზი და სხვ.

⁹ ვ. ბ. ჰუფის მიერ XIX ს-ში ჩაწერილი ოსური თქმულების თანახმად, ქურთათის ხეობაში ძველად უცხოვრია ბურდურთას ოსურ ტომს, რომელიც შემდეგ საქართველოსკენ წამოსულა, თრუსოს მიმართულებით (იხ.: В. Б. Пфафи, Материалы для истории осетин, "ССКГ", V, тифл., 1871, с. 79.). რუსი ეთნოგრაფი ვ. კობიჩევი ტერმინ Бурдурта-ს ადარებს ჩეჩენთა აღმნიშვნელ ავარულ ეგზოეთნონიმ Буртиель-ს და ბურდურთას ტომში ოსების წინარე ნახურ მოსახლეობას ხედავს (Б. П. Кобычев, Расселение Чеченцев и ингушей, «Этническая история и фольклор», М., 1977, с. 175).

¹⁰ „ქპზ“, ტ. II, თბ., 1975, გვ. 116.

¹¹ „ქკთსკ“, გვ. 93; პ. ფენრიხი, ზ, სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ. 65.

რაც შეეხება გვარსახელ ბურდულის ბურდიაშვილთან გაიგივებას, აქ კიდევ უფრო თვალშისაცემი უზუსტობა იჩენს თავს. საქმე ისაა, რომ „ძეგლი ერისთავთაში“ მხოლოდ ბურდისშვილის გვარი არის მოხსენიებული (სახელდობრ თემურ-ლენგის ლაშქრის წინამძღოლი ბურდიასშვილი ვირშელი)¹². ბურდიაშვილი კი ცნობილი ქართლური გვარია, რომლის მატარებელთა სამკვიდრებელ მხარედ წერილობითი წყაროები მუხრანის ქვეყანას (კერძოდ, იქ ლოკალიზებულ ს. ბურდიასშვილის და საბურდიანოდ წოდებულ ალაგს) წარმოაჩენენ¹³, მაშინ, როდესაც ბურდული ხევსურეთში გაჩენილი და დროთა განმავლობაში ხევსურეთიდან მთიულეთსა და ნაწილობრივ ქსნის ხეობაში განვრცობილი მსხვილი ნათესაური კოლექტივია¹⁴. ასე რომ, ხევსურ და მთიულ ბურდულებს ისევე არაფერი აქვთ საერთო ბურდიაშვილებთან, როგორც ამ უკანასკნელთ იმერელ ბურდილაძეებთან, ხოლო ყველა ბურდ-ძირიან გვარსახელს (ბურდული, ბურდულაძე, ბურდილაძე, ბურდიაშვილი, ბურდელაშვილი) დვალურ ეთნოგენტილურ წრესთან.

გ. გამრეკელისაგან განსხვავებით გ. ჯალაბაძე არსად ამჟღავნებს დვალურ გვარსახელთა უსათუოდ ვაინახური ლექსიკური მასალით ეტიმოლოგიზირებად ანთროპონიმთა შორის მოძიების ნადილს და დვალური წარმომავლობის ნათესაური კოლექტივების მიკვლევას მხოლოდ ნადვალარი მხარეების მოსახლეობაში თვლის მიზანშეწონილად. ავტორის მტკიცებით „თრუსოს ხეობის მოსახლენი დვალები იყვნენ და ეს დვალები მოძმე მოხვევებთან დღევანდლამდე აგრძელებენ ბიძაშვილობას. თრუსოს ხეობელი ბადაევეები, სუხიევეები, ზაგაევეები (უნდა იყოს ზახაგოეები, ვ. ი.) კობაევეები (ალაბთ უნდა იყოს კობიევი - ვ. ი.), ხეთაგუროეები ნათესაურ ურთიერთობაში არიან ხევში, მთიულეთში და ქართლში დასახლებულ ბადაშვილებთან, ხუციშვილებთან (ალაბთ უნდა იყოს სუხიშვილებთან - ვ. ი.) კობიაშვილებთან, ზაგაშვილებთან, ხეთაგიშვილებთან და სხვ. ბარში გადასახლებულ სუხიშვილებს, კობიაშვილებს თრუსოს ხეობაში ხატის კარზე ზვარაკი მიჰყავდათ და მამაპაპულ სალოცაეებში დადიოდნენ. თრუსოელი კობიძეები (უნდა იყოს კობიაძეები - ვ. ი.), ბადაევეები და ზაგაევეები მოგვარე მოხვევთა მოსვლას რელიგიურ დღესასწაულებში

¹² „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 114.

¹³ 1669 წ. ნილკნელის სამწყსოს დრამისა და სანირავის გარიგების სიგელი, ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წ. II, თბ., 1974, გვ. 28; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 351, 462.

¹⁴ ბურდულები განსაკუთრებით მომრავლდნენ და მოძლიერდნენ მთიულეთში, სადაც ბურდულებითაა დასახლებული სს. ქვემო მლეთა და არახვეთი. ხევსური ბურდულების სამკვიდრებელი სოფლებია ქმოსტი, ლელე, ლელისვაკე და ილიე“. მთიული ბურდულების მცირე ნაწილი სახლობს ქსნის ხეობაშიც, კერძოდ ცხავატურას ხეობის სოფელ ღაროეთში (ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფ., 1930, გვ. 78-80; ვახტ. ითონიშვილი, „მემ“, 1981, რე. 1. გვ. 74-75; „ქხმ“, 1985, რე. 4, გვ. 8, 18; „ხემ“, 1988, რე. 2, გვ. 4).

საგანგებოდ ხვდებოდნენ და საპატიო სტუმრებად თვლიდნენ. ეს კობიე-
ვები, ბადაევები, ზაგაევები, სუხიევები და სხვა არიან ის დვალეები, რო-
მელთა შესახებ XVIII საუკუნეში ვახუშტი წერდა: „თრუსო კუალად არს
დვალეთისავე და ეგრეთ საცნობი ესეცა“¹⁵.

დამონმებულ ამონაწერთან დაკავშირებით აუცილებელია შეინიშ-
ნოს, რომ სავარაუდო დვალური წარმომავლობის ქართველებსა და ოსებ-
ზე, ვითარცა ტომად დვალეებზე, ანმყო დროში ლაპარაკი და მით უმეტეს,
ქართველი ზაგაშვილების, ბადაშვილების, სუხიშვილების, კობიაშვილე-
ბის და ხეთაგიშვილების მოხვევებად ან ქართლელებად, ხოლო მათი ოსი
თანამოგვარეების – ზახაგოვების, ბადაევების, სუხიევების, ხეთაგურო-
ვების და რუსული გაფორმებით მოხსენიებული კობიეების მაინცდამა-
ინც დვალებად პრეზენტაცია მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით ისევე
გაუმართლებელია, როგორც, მაგალითად, ანინდელ მოხვევითა – ნანარე-
ბად, ფშავ-ხევსურთა – ფხოვლებად, მთიელ რაჭველთა – სვანებად, აჭა-
რელთა – მესხებად, მეგრელთა – კოლხებად წარმოჩენა, თანამედროვე
ოსი-თუალების შუა საუკუნეების დვალეებთან გაიგივება ანდა ჰერულ-კა-
ხური მოდგმის ინგილობა გალექებულ – გათათრებული ნაწილის ჰერე-
ბად, ხოლო მათი დანარჩენი მასის საკუთრივ ინგილობად გამოყვანა.
ამასთან, ჩვენს ხელთ არსებული და თავად გ. ჯალაბაძის ნაშრომში გა-
მომზეურებული ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, ზემოხსენებული
გვარებიდან მხოლოდ ზაგაშვილ-ზახაგოვები არიან დანამდვილებით
თრუსოს ხეობაში (კერძოდ სს. ზაკაგორში და აბანოში) ნაცხოვრებნი, სა-
დაც ისინი ბუდე დვალეთიდან (სახელდობრ ზახის ხევიდან) მოვიდნენ.
მოგვიანებით თრუსოელი ზაგაშვილები ჯერ ხევის სოფელ მნაში დამ-
კვიდრდნენ, ხოლო შემდეგ უკვე სს. ქვემო ოქროყანასა და ცდოში გადა-
სახლდნენ. დროთა განმავლობაში მათი ერთი ნაწილი გაოსდა და ზალო-
გათას ან ზაკაგოვის // ზახაგოვის) გვარით გახდა ცნობილი (სოფ. ქვ.
ოქროყანა), მეორე ნაწილი კი მოხვევითა ეთნოტერიტორიულ ჯგუფს შე-
ერწყა ცდოელი ზაგაშვილების სახით* რაც შეეხება ხეთაგუროვ-ხეთა-
გიშვილებს, ბადაშვილ-ბადაევებს, სუხიშვილ-სუხიევებს და კობიაშვი-
ლებს, მათ შესახებ მოკლედ შეიძლება ითქვას, რომ ხეთაგუროვები ასე-
ვე ბუდე დვალეთში (კერძოდ ნარის ხევში) გაჩენილი ოსური გვარია, რომ-
ლის წარმომადგენლები ნარში შემოხიზნული ყაბარდოელი ხეთაგის ჩა-
მომავლებად თვლიან საკუთარ თავს¹⁶ და ამდენად, დვალეებთან ან თრუ-
სოს ხეობის მოსახლეობასთან აქვთ საერთო. იგივე ითქმის სუხიშვილ-
სუხიევებზეც, რომელთა წინაპარი, გადმოცემით, არაგვისპირის სოფელ

¹⁵ გ. ჯალაბაძე, ქსნის ხეობის მოსახლეობა, კრ.: „ქსნის ხეობა“, თბ., 1975, გვ. 12.

* ზაგაშვილების გვარის მიგრაციული თავგადასავლის შესახებ იხილეთ ქვემოთ.

¹⁶ К. Л. Хетагуров, «Особа», «ПТКО», сост. Л. А. Чибиров, кн. 4, Цхинвали, 1989, с. 129; Б. А. Калоев, Осетины, М., 1971, с. 56.

ჭოპორტიდან ხევის (და არა თრუსოს) სოფელ მნაში გადმოსახლებულა და, როგორც ჩანს, აქ აკულტურაციის კვალობაზე სუხიეობაზე დანერჩილია, თუმცა ბარში უკუმიგრაციის შემდეგ კვლავ სუხიშვილის გვარი აღუდგენია¹⁷. ბადაშვილები და კობიაშვილები იმავე სოფელ მნის ძირძველი გვარებია. ბადაშვილები წერილობით წყაროებში (XV ს-ის გერგეტის საყდრისშვილთა საბუთი; 1774 წლის არაგვის საუფლისწულოს მოსახლეობის აღწერა) ფიგურირებენ მნაში მცხოვრები ბადაშქ-ს ან ბადაძე-ს ფორმით¹⁸, ხოლო ეთნოგრაფიული მასალის თანახმად ისინი ს. მნიდან ჯერ ხევის ტერიტორიაზე წარმოქმნილ ოსურ სოფელ ზემო უხათში გადასახლებულან და იქ გაოსებულნი ბადაევობაზე დანერჩილან, შემდეგ კი ზემო უხათიდან ხევის სოფელ ხურთისში დამკვიდრებულან, სადაც ბადაშვილთა გვარი დღემდე განაგრძობს ცხოვრებას¹⁹. ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით ს. მნიდან არის გამოსული კობიაშვილების გვარიც, რომელიც ამჟამად ხევის სოფელ ყანოში მკვიდრობს²⁰. 1774 წლის არაგვის საუფლისწულოს აღწერაში ის მოიხსენიება კობიაძის ფორმით, როგორც უკვე ს. ყანოში მოსახლე გვარი²¹. კობიევი კობიაშვილის რუსულ-ოსური ფორმაა და არა გაოსებულ კობიაშვილთა აღმნიშვნელი ანთროპონიმული ვარიანტი.

ამრიგად, გ. ჯალაბაძის მიერ დვალებად მიჩნეული გვარებიდან ხეთაგუროვ-ხეთაგიშვილების და სუხიშვილების დვალური წარმომავლობის შესაძლებლობა თავისთავად გამოირიცხება, ხოლო ზაგაშვილ-ზაგაეეების, ბადაშვილ-ბადაევების და კობიაშვილების საძიებელი ტომისადმი კუთვნილება სათანადო დასაბუთებას საჭიროებს. თუმცა შენიშნული ხარვეზის მიუხედავად, ნადვალარი რაიონებიდან გამოსული ცალკეული გვარების უწინარესად დვალებად წარმოდგენის ცდა ლოგიკურ პლანში ალბათ უფრო შესაწყნარებელია, ვიდრე გვიანფეოდალურ ხანაში დასახლებული იმავე მხარეებიდან ხევის სოფლებში ყანობსა და სიონში გადმოსახლებული მოხევე ფაჯიშვილების, კვირჭიშვილების, ბაბაშვილების,

¹⁷ ვალ. ითონიშვილი, თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები (1958 წ.), რვ. 1, გვ. 20; შენიშვნა: სუხიშვილი ჭოპორტიდან მნაში გადმოსახლებულ გვარად წარმოჩნდება გ. ჯალაბაძის მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვითაც (იხ.: გ. ჯალაბაძე, მემინდერეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 178). საინტერესოა, რომ ვალ. ითონიშვილის საველე დღიურის თანახმად, 1958 წელს სოფელ ზემო მნაში ჯერ კიდევ სახლობდა სუხიეების ერთი კომლი. 1774 წლის არაგვის საუფლისწულოს აღწერით ხევის სოფელ მნაში სუხიშვილების ცხოვრება არ დასტურდება.

¹⁸ ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.), „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 272; 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 427.

¹⁹ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმიკა, თბ., 1971, გვ. 69; მისივე, ხევის ეთნოგრაფიული მასალები (1958 წ.) რვ. 1, გვ. 26.

²⁰ ვალ. ითონიშვილი, თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები (1958), რვ. 1, გვ. 16.

²¹ 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 421-422.

არჯინაშვილების, აიდარაშვილების და ითონიშვილების „ნაოსრებად“ გამოცხადება, რასაც ადგილი აქვს ერთ-ერთ ნაშრომში²² და რაზეც სხვა დროს ვრცლად გვექნება საუბარი.

საერთოდ, უნდა ვაღიაროთ, რომ ნადვალარი ალაგებიდან გამოსული გვარების ხელალებით დვალებად მიჩნევა მიზანშეუწონელია, ვინაიდან საკითხისადმი ესოდენ ცალმხრივი და ფრიად გამარტივებული მიდგომის შემთხვევაში საკმაოდ დიდია ბუდე დვალეთიდან, მალრან-დვალეთიდან, თრუსოდან, ქნოლოდან და სხვა მხარეებიდან მიგრირებული ეთნიკური ოსების ან სულაც ტომად ქართველის უსათუოდ დვალებად მონათვლის ალბათობა, ამიტომ, ნადვალარი რეგიონებიდან გამოსულთა შორის ჭეშმარიტი დვალის ამოცნობაზე მეცადინეობა უფრო რეზონულია ისეთ ვითარებაში, როდესაც: ა) ნადვალარი მხარეებიდან გამოსული ნათესაური კოლექტივის დვალური წარმომავლობა გამჟღავნებულია მასზე მიმაგრებულ ეთნონიმურ საკუთარ სახელში (ეთნონიმო-პონიმი) ან მისი სამოსახლო ალაგის აღმნიშვნელ ეთნოტოპონიმში; ბ) ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი ცხადყოფს, რომ დანამდვილებით ნადვალარი რეგიონიდან გამოსულმა კონკრეტულმა გვარმა ან ამა თუ იმ ნათესაური კოლექტივის რეალურმა (თუ მითიურმა) წინაპარმა თავისი პირველსაცხოვრისი დატოვა იქ მხოლოდ დვალთა კომპაქტური დასახლებების არსებობის ეპოქაში; გ) დვალეთიდან გამოსული ცალკეული გვარების წარმომადგენლები დღემდე ინარჩუნებენ ცოდნას თავისი დვალური წარმომავლობის შესახებ და აღნიშნულ გვარებს გარეშე ობსერვატორებიც დვალებად თვლიან – მკვეთრად განასხვავებენ რა მათ ოსებისაგან; დ) ნადვალარი რაიონებიდან გამოსული ნათესაური კოლექტივების წარმომადგენლებთან მართალია მოშლილია დვალბთან ტომობრივი თვითიდენტიფიკაციის ტრადიცია, მაგრამ სამაგიეროდ ისინი შორს არიან იმ აზრისაგან, რომ ძირად ოსებია და მტკიცედ იცავენ თავისი ქართული წარმომავლობის ვერსიას; ე) ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ კონკრეტული გვარი დანამდვილებით ნადვალარ რაიონში არის გაჩენილი და არა, სხვაგანიდან იქ მისული.

ხაზგასმულ გარემოებათა გათვალისწინებით ჩვენს ყურადღებას პირველ რიგში იქცევს ქართული ეთნონიმური გვარსახელები დვალი, დვალიშვილი, დვალაძე და დვალიძე, რომელთა მატარებელთა დვალური წარმომავლობა, ცხადია, ეჭვს არ შეიძლება ინვედეს (მათი განსახლების შესახებ იხ. VII თავი).

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ხსენებული ეთნონიმოპონიმების გავრცელების არეალი ერთობ შთამბეჭდავია. საქართველოს სხვადასხვა

²² რ. ხარაძე, თემური მმართველობის გადმონაშთები ხევში „ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, ტ. IV, ნაკვ. 2, თბ., 1959, გვ. 163-165.

კუთხეებში (ქართლი, რაჭა, ლეჩხუმი, იმერეთი, გურია, აჭარა, სამცხე, კახეთი) ათეულობით აღირიცხება ისეთი დასახლებული პუნქტები, სადაც საკმაოდ შორეული წარსულიდან სახლობდნენ და დღესაც ცხოვრობენ დვალები, დვალიშვილები, დვალაძეები და დვალიძეები. ამასთან, ეს უკანასკნელნი განსაკუთრებით მრავლად გვხვდებიან ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქართლის, რაჭისა და იმერეთის ტერიტორიაზე, სადაც ზოგიერთი დაბა, სოფელი თუ სოფლის ცალკეული უბანი მთლიანად ან ნაწილობრივ საძიებელი გვარების წარმომადგენლებით არის დასახლებული. ასე, მაგალითად, ქართლელი დვალიშვილების ადგილსამყოფელია სოფლები: დვალიანკარი, აგარა, ავლევი, დვანი, დუმაცხოვი, ტეზერი და ყიფიანთუბანი; ქალაქები: ხაშური, გორი და კასპი, ხოლო დვალები ძირითადად თავმოყრილნი არიან სოფელ ქვემო ოქონაში. ამათგან, მეჯუდის ხეობაში მდებარე სოფელი დვალიანთკარი და ფრონეს ხეობაში ლოკალიზებული სოფელი ქვემო ოქონა, რომელიც ადრე ატარებდა დვალების, ჭილაძეების სახელწოდებას (ამჟამად დვალები ეწოდება ქვ. ოქონას ერთ-ერთ უბანს), ქართლელი დვალიშვილების და დვალების უმთავრესი სამოსახლო პუნქტებია. რაჭველი დვალების სამკვიდრებელი სოფლებია: აბანოეთი, ბაჯი, ზემო ბარეული, გორისუბანი, ზედა შაკრა, პატარა ონი და მიქარწმინდა, ხოლო იქაური დვალაძეები ცხოვრობენ ქვემო შავრაში. ლეჩხუმელი დვალაძეების სამკვიდრებელია სოფელი ჭრებალო, იმერელი დვალიშვილების ძირითადი მასა (ასზე მეტი კომლი) თავმოყრილია დაბა სულორში, რომელიც თავის დროზე ატარებდა დვალიშვილები-ს (ან დვალიშვილების თემი-ს) სახელწოდებას, აგერთვე სოფ. კორბოულში (დუმალას ხეობა); ქალაქებში: ზესტაფონში, თერჯოლაში და სხვ. გურიელი დვალიშვილები, დვალები, დვალიძეები და დვალაძეები, რომელნიც აქ იმერეთიდან, რაჭიდან და ქართლიდან არიან გადმოსახლებულნი, 30 დასახლებულ პუნქტში ბინადრობენ. ამათგან დვალიშვილების სამოსახლო ალაგებია სოფლები და დაბები: არჩეული, გაღმა დვაბზუ, დვაბზუ, ზედა ძიმითი, ზემო აბაშა, მშვიდობაური, კონჭკათი, ლაითური, მამათი, მერია, მთისძირი, მოედანი, ნიგოთი, ნატანები, სილაური, სუფსა, ურეკი, ქვემო ჩიბათი, შემოქმედი, შუხუთი, ჩოჩხათი, ხიდისთავი, ხრიალეთი, აგრეთვე ქალაქი ოზურგეთი. დვალები ცხოვრობენ ქ. ოზურგეთში და სოფლებში: ბაღდადში, ბუკისციხესა და წითელგორაში, ხოლო დვალაძეები და დვალიძეები შესაბამისად სოფელ მზიანში და ქ. ოზურგეთში. დვალიშვილების გვარი ცნობილია სამცხეშიც (ს. საირმე), ხოლო აჭარის სოფ. მერისში სახლობენ დვალიძეები (სოფ. მერისის ერთ-ერთი უბანი ატარებს დვალიძეების სახელწოდებას); კახეთში მცხოვრები დვალებისა და დვალიშვილების სამკვიდრებელი სოფლებია საბზე, აფენი, და კაკაბეთი, სადაც ისინი იმერეთიდან და რაჭიდან მოსულებად ითვლებიან²².

²² უნდა ვაღიაროთ, რომ ეთნონიმიური გვარსახელების: დვალის, დვალიშვილის,

საინტერესოა, რომ XVI-XVIII სს-ის საბუთების ჩვენებით დვალებს, დვალიშვილებს, დვალიძეებს ადრე უცხოვრიათ აგრეთვე შიდა ქართლის სოფლებში: ხოვლეში, რკონში, ზაკეაში, კულბითში, ატენში, თეზში, იკოთში, ჯავახთაში, იკორთაში, გარეჯვარში, კარბში, ხიდისთავში და სხვ.; კახეთის სოფლებში: აჩხოტში, კისისხევეში, ძაგნაკორაში, შილდაში, ართანაში, საცხაოტლოში, კონდოლში და სხვ.; რაჭის სოფელ ქველვარდიაში და ა. შ. ამასთან, ქართლისა და რაჭის ტერიტორიაზე გვარსახელი დვალი დოკუმენტურად ფიქსირდება XVI ს-დან (სს. ხოვლე, რკონი, ზაკეა – შიდა ქართლში; ს. ქველვარდია – ქვემო რაჭაში).

ვფიქრობთ, გვარსახელების დვალის, დვალიშვილის, დვალაძის, დვალიძის განსახლების წარმოდგენილ სურათზე და უპირატესად ქართლის, რაჭისა და იმერეთის ტერიტორიაზე მათი კონცენტრაციის ფაქტზე დაკვირვებით საკმაოდ ნათელი წარმოდგენა გვექმნება საკუთრივ დვალეთიდან და მიმდებარე ნადვალარი რეგიონებიდან დვალთა ოდინდელი ადგილგადანაცვლების სამ ძირითად მარშრუტზე – ქართლის, რაჭისა და იმერეთის მიმართულებით, რაზეც წინამდებარე ნაშრომის წინა თავში ითქვა.

XVI-XVIII სს-ის წერილობით წყაროებში არაერთგზის იხსენიება სოფელი დვალთა (ან დუალთა), რომელიც ქვემო ქართლის სანახებში (კერძოდ საბარათიანოში), მდ. ალგეთის აუზში ლოკალიზდებოდა და ტერიტორიულად ემეზობლებოდა სოფელ ერწოს²⁴. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ დეტალს, რომ ერწო მდ. ლიახვის მარჯვენა შენაკადის – ფანის ხეობის სათავეში გაშენებული სოფლისა და მის დასავლეთით მდებარე მაღალმთიანი ტბის სახელწოდებაცაა, აღნიშნული რაიონი კი

დვალაძისა და დვალიძის აწინდელი სამოსახლო პუნქტების მოცემულ სიას არა აქვს სრულყოფილობის პრეტენზია, ვინაიდან მას საფუძვლად უდევს სპეციალური ლიტერატურის (ა. ლლონტი, ფრონეების ხეობის ტოპონიმია, თბ., 1988; მისივე, სუფსა-ნატანების ხეობები, თბ., 1993; ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I,) მონაცემები და ხსენებული გვარსახელების სამკვიდრებელი კუთხეების ცალკეულ წარმომადგენლთაგან თუ იქ ნამუშევარ ეთნოგრაფთაგან (მათ შორის ისტ. მეცნ. კანდიდატებისაგან ა. სოხაძისაგან და კ. კახიანისგან) მიღებული ინფორმაცია. ეს მასალა, ცხადია, არაა საკმარისი ჩვენთვის საინტერესო გვარსახელების სამოსახლო პუნქტების სრული ნუსხის შესადგენად, რისთვისაც აუცილებელია თანამედროვე სტატისტიკური დავთრების სკრუპულოზური დამუშავება. აღნიშნული სტატისტიკური დავთრები კი ნებისმიერი ისტორიკოსისათვის ძნელად ხელმისაწვდომია.

²⁴ აღნიშნული წერილობითი მასალა ჩვენი ნაშრომის წინა თავშია გამოშვებული. განჩინება დავით X-ისა ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე (1523 წ.), „ქსი“, IV, გვ. 12; ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ვ. თოფურაძის გამოც., თბ., 1955, გვ. 41-42; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1941, იხ. სოფელთა სია (ქვემოთ ყველგან, ვახუშტი, „სოფელთა სია“), გვ. 196; ი. ზაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თ. ენუქიძის და გ. ბედოშვილის გამოც., თბ., 1986, გვ. 47.

დვალთა უწინდელი სპორადული განსახლების სავარაუდო არეალად უნდა ვიგულოთ, ქვემო ქართლის მიწა-წყალზე ტოპონიმების ერწოსა და დვალთას ერთმანეთთან უშუალო სიახლოვეში გაჩენის ფაქტი შეიძლება სწორედ ლიახველ და ფანისხეველ დვალთა ალგეთის ხეობაში ოდინდელი დამკვიდრებით აიხსნას.

როგორც XVII-XVIII სს-ის საბუთებიდან ვგებულობთ, იმხანად სოფ. დვალთაში ცხოვრობდნენ თეგაძეების და ჩანთაძეების გვარები²⁵, რომელნიც XV-XVIII სს-ის წერილობითი წყაროების ჩვენებით სოფ. დვალთას გარდა განსახლებული იყვნენ საამილახვროსა და საბარათიანოს ცალკეულ სოფლებშიც (სკრა, ახალშენი, ხოზეთი, ცხირეთი, ოძისი)²⁶.

მართალია, სოფ. დვალთას გაჩენის დროის ზუსტად დადგენა ძალზე ჭირს, მაგრამ რამდენადაც XVI ს-დან დოკუმენტურად ცნობილი ამ სოფლის ეთნონიმიური წარმომავლობის სახელწოდების დვალთა-ს ნადვალევიტ შენაცვლებას წარსულში ნამდვილად არ ჰქონია ადგილი, სავარაუდოა, რომ ხსენებული სოფლის დამაარსებელი დვალური მოსახლეობა აქ XVII-XVIII სს-შიც იქნა შემონახული. ამდენად, თეგაძეებისა და ჩანთაძეების სახით შეიძლება სწორედ სოფელ დვალთას ძირძველ (ე. ი. მკვიდრ დვალურ) გვარებთან გვეკონდეს საქმე, რომელთაც ქვემო ქართლში ინტენსიური ქართიზაცია განიცადეს და საბოლოო ანგარიშით ქართლელთა ეთნოტერიტორიულ ჯგუფში აღმოჩნდნენ ნატურალიზირებულნი. სხვათა შორის, ხსენებული გვარების დვალური წარმომავლობის დაშვების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ის გარემოებაც, რომ თეგაძეთა თანასოფლელი ჩანთაძეები ერთ-ერთ საბუთში ფიგურირებენ როგორც ჩანთურები. ცხადია, ამ შემთხვევაში სახეზე გვაქვს საქართველოს მთიელთა გვარებისათვის დამახასიათებელი სადაურობის აღმნიშვნელი —ურ სუფიქსი, რაც, ჩვენი აზრით, ჩანთაძეების (ან ჩანთურების) მთის რეგიონიდან მოსულობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს.

ეჭვგარეშეა, რომ გვარსახელებს თეგაძეს და ჩანთაძეს საფუძვლად უდევს ანთროპონიმები თეგა და ჩანთა. ქართულ ონომასტიკაში კი

²⁵ ყმისა და მამულის წყალობის წიგნი, მიცემული სვიმონ II მიერ გომთაბაშ იოვანეშვილისადმი, „ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები“, გვ. 78; 1636 წ. წყალობის წიგნი მიცემული როსტომ მეფის მიერ ზუცია ჩანთაძისა და გიორგი თეგაძისადმი მათთვის კოდის პურის ამოკვეთის შესახებ, სცსა, ფ. 1448, საბ., №1492; შენიშვნა: გ. თოგოშვილისა და ი. ცხოვრებოვის მიერ გამოცემულ დოკუმენტების კრებულში სიტყვა „დვალთელი“ შეცდომით ნათარგმნია როგორც „დვალეთელი“ («ИООДМ», сост. Г. Д. Тогушвили, И. Н. Цховребов, т. I, Цхинвали, 1962, с. 103).

²⁶ სითარხნის წიგნი მიცემული ზედგინიძეების მიერ მღვიმის ყმის გიორგი დედაბრიშვილისადმი (1415 წ.), „დსსი“, I, გვ. 1; განჩინება ლუარსაბ I-ისა გომფარ და როინ ჯავახიელების გაყრის საქმეზე (1527-1558 წწ.), „ქსმ“, IV, გვ. 37, 40-41; ნასოფლარის ნასყიდობის წიგნი პაპუნა ბარათაშვილისა მერაბ ყორღანაშვილისადმი (1661 წ.), „ქსმ“, VIII, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1985, გვ. 843; სტატისტიკური ცნობები საქართველოს შესახებ მე-XVIII ს-ში, გვ. 38, 124, 139, 199.

გვაქვს მამაკაცთა საკუთარი სახელები თეგი, თეგო, თეგუდარი (სვან.) და ჩანთა (სამეგრ.), ჩანთი (სვან.), ჩანთელი (თუშ.), ჩონთო (სამეგრ.), ჭანთი, ჩუნთო (თუშ.), ჯანათა, ჯანთა (სამეგრ.), ჯანთო (თუშ.) და ჯანთუყუ (სვან.)²⁷.

საინტერესოა, რომ ოსურ ანთროპონიმიკონშიც ვადასტურებთ პიროვნულ სახელებს თეგს (Ter) თეგას (Tera) თეგოს (Tero) თიგას (Tuga) და გვარსახელებს თეგაევს (Teratæ) – ჩრდილოელ ოსთა შორის და თეგკაევს (Terkata), თიგიევს (Тыгыята) ან თიგიშვილს – სამხრეთელ ოსთა შორის. ამათგან, თიგიევების (თიგიშვილების) სამოსახლო პუნქტებია: კუსირეთი, ქემერტი, ახალდაბა, აგარა, ბალთა, ძარი, ოს-ფრისი, ქვენატკოცა, რუსთავი, ხაშური და სხვ., ხოლო თეგაევები ცხოვრობენ სს.: ქვემო ყორნისში და წუნარში.

როგორც ი. მეგრელიძის ნაშრომიდან ვგებულობთ, თიგიევების (თიგიშვილების) ძირი სოფელია ქეშელთა (მდ. ფანის მარცხენა შენაკადის – ქეშელთის წყლის ხეობა), საიდანაც ისინი ჯერ კახეთში გადასახლებულან, შემდეგ კი იქიდან კუსირეთში დასახლებულან. იმავე ავტორის ცნობით, თიგიევების (თიგიშვილების) ერთ-ერთ ძველ სამოსახლო ალავს წარმოადგენდა სოფ. გუფთა და სოფ. ანდისი, საიდანაც ისინი სოფ. ქემერტში გადასულან²⁸. სათანადო ყურადღებას იქცევს ის ფაქტიც, რომ სოფ. თამარაშენის მკვიდრთაგან მიღებული ინფორმაციით, იქაური თეგაშვილები იგივე თიგიევებია. მათ თამარაშენში ჩამოსახლებამდე ჯავის რაიონის მთიანეთში უცხოვრიათ და მაჩაბლებთან ყოფილან მწყემსებად²⁹.

ამრიგად, მოტანილი ცნობების შეჯერების კვალობაზე თიგიევები (თიგიშვილები, თეგაშვილები) ქეშელთის წყლის ხეობიდან აჩაბეთისა და ცხინვალის ხეობაში მიგრირებულ (ქეშელთა → გუფთა → ანდისი → ქემერტი → თამარაშენი → კუსირეთი) გვარად წარმოჩნდებიან, თუმცა ამის კონსტატაცია თავისთავად არაა საკმარისი მათში უსათუოდ დევალყოფილი ოსების ამოცნობისა და მით უმეტეს დევალეთელ თეგაძეებთან იდენტიფიკაციისათვის, ვინაიდან ამ შემთხვევაში შესაძლოა მხოლოდ ერთსა და იმავე ანთროპონიმისგან ნაწარმოებ სხვადასხვა გვარსახელთა ფორმალურ ფონეტიკურ მსგავსებასთან გვქონდეს საქმე.

თეგაძისაგან განსხვავებით გვარსახელ ჩანთაძეს საერთოდ არ მოეძებნება რამდენადმე ლირსშესანიშნავი პარალელი რომელიმე ქართული

²⁷ ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, გვ. 84-85, 144, 146, 160, 207; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, ტ. II, ვ. სილოგავას გამოც., თბ., 1988, გვ. 390; გ. ბოჭორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 332.

²⁸ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, თბ., 1984, გვ. 193, 234.

²⁹ თამარაშენელი თეგაშვილების შესახებ მასალა მოგვანოდა თბილისელმა ია გოგიძემ, რომლის თანამოგვარები სოფ. თამარაშენში 80-მდე კომლს ითვლიან.

თუ ოსური ნათესაური კოლექტივის აღმნიშვნელ ანთროპონიმთან. თბილისში დადასტურებული ამ რარიტეტული გვარსახელის ვინაობასა და საიდანმოსულობაზე საჭირო მასალის შეკრება ჯერ-ჯერობით ვერ შეეძლო, თუმცა აღნიშნული ხარვეზის შევსებამდე უპრიანია შეინიშნოს, რომ დიდი ლიახვის ხეობის მთიან ზოლში (– დეალთა ოდინდელი სპორადული განსახლების სავარაუდო არეალში) მდებარე სოფ. ხენეს ერთ-ერთი უბანი ატარებს ჩანათა-ს სახელწოდებას³⁰. ამ ტოპონიმზე დაკვირვება კი ძალაუნებურად გვეჩვენებს იმ ვარაუდისაკენ, რომ ჩანათა, შესაძლოა, ჩანთაძის ოსური ონიმური კალკის ჩანათათას დეზინტეგრაციის შედეგად იყოს მიღებული (ჩანათაძე → ჩანთათა → ჩანათა?) და იქ წარსულში ჩანთაძეების განსახლებაზე მიგვანიშნებდეს. თუმცა ეს ვარაუდი, უნდა ვაღიაროთ, მხოლოდ ინტუიციური ხასიათისაა და ის ჯეროვან საბუთიანობასაა მოკლებული.

ხეცა და მთიულეთში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით დანამდვილებით ბუდე დეალეთიდან (კერძოდ ზახის ხევიდან) გამოსულ გვარებად წარმოჩნდებიან სოფ. ქვემო ოქროყანაში მოსახლე ზახაგოვეები (ოს. Захарова-Захаровы) და ხევის სოფ. ცდოში მცხოვრები მოხევე ზაგაშვილები, რომელთა სახლიკაცებად გვაცნობენ თავს მთიული ზაქაძეები (მთიულეთის სს.: ზაქათკარი, ბეგოთკარი, წყერე, მულურე).

გ. ჯალაბაძის მიერ ჩანერილი საგვარეულო გადმოცემის თანახმად, ხევის სოფ. ქვ. ოქროყანაში მცხოვრები ზახაგოვეები, რომელთაც ავტორი ზაკაგოვებად და ზაგაევებად მოიხსენიებს, აღნიშნული სოფლის ძირძველი მკვიდრნი ყოფილან. ისინი ადრე თურმე ქართველობდნენ, ენერებოდნენ ზაგაშვილებად. ზაგაშვილების წინაპრები ზახის ხეობიდან (ავტორისეული ნომინაციით „ზაქის ხეობიდან“) მოსულან. სამი ძმანი ყოფილან თითქოს ხეცსურები. ამათგან ორი ძმა ხევი, ბოლო ერთი ძმა თრუსოს ხეობის სოფ. აბანოში დაფუძნებულა. ამ უკანასკნელის ჩამომავლები შემდეგ სოფ. მნაში დამკვიდრებულან, საიდანაც მათი ერთი ნაწილი ხევის სოფლებში ცდოსა და სიონში გადასახლებულა, მეორე ნაწილი კი მნიდან ჯერ ცოტა ქვემოთ ჩამოსულა (ამჟამად ზაზათად წოდებულ ადგილას), მერმე კი სოფ. ქვ. ოქროყანას ჩამოსახლებულა. მოგვიანებით ოქროყანელი ზაკაგოვეები (ზაგაევები) ოსეთში და ქართლის სხვადასხვა სოფლებში (მათ შორის თბილისის ახლო მდებარე სოფ. ოქროყანაში) გადასახლებულან. ასეთი განთესვის მიუხედავად, ოქროყანელ ზაკაგოვ-ზაგაევებსა და ცდოელ და სიონელ ზაგაშვილებს შორის სახლიკაცობა ბოლო დრომდე არ მოშლილა. ამასთან, ოქროყანელ ინფორმატორთა მტკიცებით, მათი წინაპრები თრუსოს ხეობაში თავკაცობდნენ და თავის დროზე მთიულ-გუდამაყრელნი სწორედ ზაკაგოვ-ზაგაევ-

³⁰ ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 259.

ბისაგან იღებდნენ ნებას თრუსოს ხეობის საზაფხულო საძოვრების გამოყენებაზე, რაშიც გარკვეულ საფასურს ზაკაგოვ-ზაგაევეებს უხდიდნენ³¹.

ჩვენი მხრიდან დავსძენთ, რომ სოფ. სიონში ზაგაშვილთა გადასახლების ფაქტი ცნობილი არ არის. 1774 და 1781 წწ. არაგვის საუფლისწულოს ხალხის აღწერის დავთრების ჩვენებით ზაგაშვილების ცხოვრება სოფ. სიონში არ დასტურდება, ისინი მხოლოდ სოფ. ცდოს მოსახლეებად წარმოჩნდებიან³². ვალ. ითონიშვილის ეთნოგრაფიული ჩანაწერების მიხედვითაც ზაგაშვილები წიკლაურებთან ერთად ძირძველ ცდოვლებად გვევლინებიან, თუმცა იმავე ავტორის ცნობით ზაგაშვილებს სოფ. ცდოს გარდა ადრე სოფ. გველეთშიც უცხოვრიათ, სადაც მათ ოდინდელ განსახლებას მონშობს იქ დაფიქსირებული ტოპონიმები **ზაგეთ ნასახლარები** და **ზაგეთ სასაფლაო**³³. ამასთან, ვალ. ითონიშვილის საველე დღიურებიდან იმასაც ვგებულობთ, რომ ცდოველ ზაგაშვილთა ოქროყანელ სახლიკაცებს ზახაგოვებს (ავტორის ჩანაწერით „ზაგახოვებს“) თავდაპირველად თურმე თრუსოს ხეობის სოფ. ზაკაგორში (ან ზაქაგორში) უცხოვრიათ. მოგვიანებით კი მათ ნაფუძრებზე ჩეთოითას (კეტოელების) გვარი დამკვიდრებულა³⁴.

ამრიგად, დამონშებული მონაცემების შეჯერებით ზაგაშვილთა გვარის ადგილგადანაცვლების საბოლოოდ დაზუსტებული სურათი შემდეგნაირად გამოიყურება: **ზახა** (ხევი ბუდე დვალეთში) → **ზაკაგორი** (სოფ. თრუსოში) → **აბანო** (სოფ. თრუსოში) → **მნა** (სოფ. ხევში) –

→ **ცდო** (სოფ. ხევში) → **გველეთი** (სოფ. ხევში).

→ **ზაზათა** (ადგილ. მნის ხევში) → **ქვ. ოქროყანა** (სოფ. მნის ახლოს).

ჩამოთლილი პუნქტებიდან ზაგაშვილთა პირველსაცხოვრისი თრუსოში – ზაკაგორი (ან ზაქაგორი) თერგის ხეობის სათავეების ერთ-ერთი უძველესი და ულამაზესი სოფელია, რომელიც ამჟამად ნასოფლარად არის ქცეული. მისი სახელწოდება აშკარად კომპოზიტურ ტოპონიმთა კატეგორიას განეკუთვნება და იოლად იშლება ორ სიტყვად **ზაკად** (ან **ზაქად**) და **გორად**. ამათგან, ლანდშაფტური ნომენის – **გორის** ონიმიზაციის მოტივი ჩვენთვის სრულიად ნათელია, ვინაიდან ხსენებული სოფელი მართლაც ძნელად მისადგომ გორაზეა გაშენებული. რაც შეეხება სიტყვა **ზაკას** (ან **ზაქას**), ეს უკანასკნელი შესაძლოა ტოპონიმ **ზახასგან**

³¹ გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175-178.

³² 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 424-425; 1781 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 112, 115.

³³ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, გვ. 34, 135, 138.

³⁴ ვალ. ითონიშვილი, თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები (1958 წ.), რე. 1, გვ. 43.

იყოს მიღებული ხ-ქ თუ ხ-კ ბგერითი სუბსტიტუციის გზით³⁵, ან კიდევ ანთროპონიმ ზაკასგან თუ ზაქასგან იყოს ნაწარმოები. ორივე შემთხვევაში, ტოპონიმიური ნომინაციის კანონზომიერებანი, ვფიქრობთ, საკმაოდ მარტივ ახსნას ექვემდებარება.

ასევე იოლი მისახვედრია ის, რომ ზაგაშვილი პიროვნული სახელისაგან ზაგას-სგან ნაწარმოები გვარსახელია (მსგავსად თბილისისა და სოფ. ზემოქედში დამონმებული გვარსახელისა ზაგაიძისა). აღნიშნულ ანთროპონიმს ვადასტურებთ ქსნის ხეობის მთის ზონის ქართველებთან³⁶. 1774 წლის არაგვის საუფლისწულოს აღწერის ჩვენებით მოხვევთა შორის იმხანად გამოყენებაში ყოფილა პიროვნული სახელი ზეგაა³⁷, რაც შესაძლოა იმავე ზაგა-ს (ზაგაჲს) დამახინჯებულ გადმოცემას წარმოადგენდეს, ხოლო ოსურ ონომასტიკონში ვხვდებით პიროვნულ სახელს ზაგგეს (Zarre). 1774 წლისავე სტატისტიკური დავთრით ხევის სოფ. მნის მოსახლეთა საკუთარ სახელთა შორის ვაფიქსირებთ აგრეთვე ანთროპონიმ ზალაგის³⁸, რომელიც, ჩვენი ვარაუდით, ზაგაშვილთა გაოსებული სახლი-კაცების – ოქროყანელი ზალაგოვების გვარსახელს უნდა დასდებოდა საფუძვლად (ზალაგი → ზალოგათა//ზახაგოვი).

მართალია, ზაგაშვილების გვარი წერილობით წყაროებში პირველად XVIII ს-დან ჩნდება, მაგრამ მისი სამკვიდრებელი სოფლები ცდო და გველეთი ჯერ კიდევ XIII-XV სს-დან არის დოკუმენტურად ცნობილი. ასე, გველეთი იხსენიება XIII ს-ის მიწურულის მოვლენების გადმოცემასთან დაკავშირებით³⁹, ხოლო ცდო იმავე გველეთთან ერთად გერგეტის საყდრისშვილთა საბუთში (XV ს.) არის ხსენებული, სადაც გერგეტის საყდრისადმი „მძევლებად“ გამწესებულ პირთა შორის ფიგურირებენ „გუშლეთით // ანი // და ხარსილაჲ“ და „ცდოჲთ – გიშელი და ბარზანდელი“⁴⁰. არაა გამორიცხული, რომ აღნიშნული პირების სახით სწორედ გვარის წარმომადგენლებთან გვექონდეს საქმე. მეტად ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ სოფ. ცდოს ერთ-ერთი სათიბი ატარებს ვალი-ს სახელწოდ-

³⁵ საინტერესოა, რომ XVIII ს-ის ქართულ საბუთებში საძიებელი სოფლის სახელწოდება ასახულია ჯახათგორის ან ჯახაგორის ფორმით, ხოლო XIX ს-ის რუსულ დოკუმენტებში იგივე ტოპონიმი ფიგურირებს, როგორც *Закагори*. რაც შეეხება ზახას, ის რუსულ წერილობით წყაროებში უპირატესად დადასტურებულია *Закаа*-ს ფორმით, რაც აღნიშნული ხევის ოსური სახელწოდების – ზაყყას (*Захаа*) რუსული გადმოცემა ჩანს. ზოგიერთ რუსულ საბუთში ზახა მოიხსენიება როგორც *Зак, Захя, Зага, Заха, Захя*. გ. ჯალაბაძე ზახას მოიხსენიებს ზაქად, რაც უთუოდ დვალეთის ხევის რუსული სახელდების ფორმის ეკვივალენტურია.

³⁶ ეახტ. ითონიშვილი, „ქსემ“, 1985, რვ. №2, გვ. 35.

³⁷ 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 413.

³⁸ იქვე, გვ. 427.

³⁹ ჟამთააღმწერელი, „ასწლიანი მატთანე“, რ. კიკნაძის გამოც., თბ., 1987, გვ. 198, 200, 202.

დებას⁴¹, რაც შესაძლოა ეთნონიმ **დვალისგან** იყოს მიღებული (წინამავალი დ-ს დაკარგვის შედეგად) და ცდოს მკვიდრთა ტომობრივ კუთვნილებაზე მიგვანიშნებდეს.

ხევსა და მთიულეთში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით მოხვეე ზაგაშვილების სახლიკაცებად წარმოჩნდებიან მთიული **ზაქაიძეები**. მართალია, ზოგიერთი მოხვეის შეხედულებით ზაგაშვილები მთიულეთის სოფ. ზაქათკარიდან გამოქცეული და ხევს შემოხიზნული ორი ძმა ზაქაიძის შთამომავლები არიან⁴², მაგრამ ამ მცდარი თვალსაზრისის საპირისპიროდ თავად ზაქაიძეები საკუთარ თავს სოფ. ცდოდან მოსული წინაპრის შთამომავლებად თვლიან.

როგორც ჩვენს მიერ მთიული ზაქაიძეების (განსახლების არეალი: მთიულეთის ხადის თემის სს.: ზაქათკარი, ბეგოთკარი, წკერე, მიღურე) გამოკითხვით გაირკვა, ზაქაიძეების წინაპარი ყოფილა ზაგა (სხვა ვერსიით **ძაგანი**), რომელსაც თავიდან სოფ. ცდოში უცხოვრია. იმ დროს მას ქისტებთან ჰქონია შუღლი. მესისხლეობის გამო შეჭირვებული იგი დედასთან ერთად გამორიდებია ხევს და ლომისის ეკლესიის მშენებლობის ჟამს მთიულეთში მოსულა. ზაგა მთიულებს მიხმარებია ეკლესიის მშენებლობაში და თავისი მამის ნატარები ოქროს ჯაჭვის პერანგიც უჩუქებია აქაური ოსტატისათვის, რის შემდეგაც თემს მისთვის წყალობის სახით ხადაში დასახლების უფლება მიუცია. ზაგას თავად შეურჩევია საცხოვრებელი ადგილი და დიდველზე დასახლებულა, იმ ალაგზე რომელსაც დღეს **ნაყვრებს** ეძახიან. ზაგას მთიული ქალი შეურთავს და მისგან ოთხი ვაჟი შესძენია **ზაქაე** (უფროსი), **ყარაე**, **ყატყვაე** და **ჯერმიზაე**, რომელნიც შემდეგ გაყრილან. ზაქაე დარჩენილა იმ ალაგზე, სადაც დღეს სოფ. ზაქათკარია გაშენებული, ყარაე დამკვიდრებულა იქ, სადაც სოფ. ბეგოთკარი მდებარეობს, ყატყვაე გასულა სოფ. მულურეს, ხოლო ჯერმიზაე სოფ. წკერეს. ზაქაიძეთა საგვარეულოს პატრონიმიულ დანაყოფთაგან ზაქას ჩამომავლებია სოფ. ზაქათკარში მცხოვრებ **როსებიანთ**, **ლუჭიანთ**, **ციხისთვიანთ** და **გურგენიანთ** მამიშვილობანი და ამჟამად სოფ. ბეგოთკარში მოსახლე **ვაჩაღდიანი**; ყარაზე მოდიან სოფ. ბეგოთკარში მცხოვრები **ყარაანი** (ან **ზაზიენი**), ყატყვას ჩამომავლებად ითვლებიან სოფ. მულურეში მოსახლე და ამჟამად ნამალაიძეთა გვარში შემავალი **ყატყვიანი** და **ჯაბიანი**, ხოლო ჯერმიზას მემკვიდრეებად სოფ. წკერეში მცხოვრები **ჯერმაზანი**, **გიგიანი**, **კურდღელანი**, **გივიანი**, **ხუციანი** და **თადლიანი**, რომელთაგან **ჯერმზიანი** ამჟამად **ჯერმიზაშვილებად** იწეობიან (კონკრეტულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს პატრონიმიული დანაყოფიდან).

⁴⁰ ქ. შარაშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271.

⁴¹ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმიკა, გვ. 33.

⁴² ვალ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 47.

ფის გვარად ქცევის ფაქტთან), ხოლო დანარჩენები ადრე ძაგანიშვილების გვარსახელს ატარებდნენ და მხოლოდ უკანასკნელ ხანს დაენერნენ ზაქაიძეებად⁴³. საინტერესოა, რომ 1774 და 1781 წწ-ის არაგვის საუფლისწულოს მოსახლეობის აღწერის დავთრები სოფ. წკერეს მკვიდრებად წარმოაჩენს ჯარმიზაულებს (ან ჯერმიზაშვილებს) და ძაგანაურებს (ან ძაგანისშვილებს), სოფ. მულურეს⁴⁴ მოსახლეებად – ყუთუყაურებს (ან ყათუყისშვილებს) და ჯაბიაურებს (ან ჯაბიასშვილებს), სოფ. ბეგონის მცხოვრებლებად – ყარაულებს (ან ყარაისშვილებს), ხოლო სოფ. ზაქათკარის მოსახლეებად – ზაქაიძეებს და ოჩალდისშვილებს, ჯანუყასშვილებს, გივისშვილებს, პირქუშისშვილებს, დათვისშვილებს⁴⁵, რომელთა უმეტდომო იდენტიფიკაცია ეთნოგრაფიული მასალებით ცნობილ ანთროპონიმებთან, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს ძნელი საქმე.

ზაქაიძეთა გვარი წერილობით წყაროებში პირველად XVI ს-ში მოიხსენიება. „გერგეტის სულთა მატიანეში“ ჩართული და მე-16-17 სს. მსხვილი გამართული მხედრულით დანერილი საბუთიდან ვგებულობთ, რომ ზაქაიძეების გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენელი ინდო ზაქაიძე (საბუთში იგი მოიხსენიება როგორც ზაქაძე) იმხანად ნაცვლის სახელის ფლობდა და რომ მას გერგეტის საყდრისათვის შეუწირავს „მეფისაგან ნაბოძვარი ჭიელისეული დღენახევრის ყანა“ ხევის სოფ. ფანშეტს⁴⁶. მართალია გ. ჯალაბაძე ხსენებულ პიროვნებაში თრუსოელი ზაგაშვილების გვარის კაცს ხედავს⁴⁷, მაგრამ ჩვენი ღრმა რწმენით აქ მთიულ ზაქაიძეზე უნდა იყოს ლაპარაკი, რომლის თანამოგვარეები ნაცვლის სახელის გარდა წარსულში ციხისთავის საპატიო თანამდებობაზეც იყვნენ განმწესებულნი. აკი მთელ მთიულეთში ფართოდ არის ცნობილი ზადელი ციხისთავების ზაქა და ბეჟან ზაქაიძეების სახელები, რომელთაგან პირველზე ხალხში დღემდე შემორჩენილია გამოთქმა „რასაც იტყვის ზაქაო, დაიჯერებს ზადაო“⁴⁸, ხოლო მეორეზე ჯერაც ცოცხლობს გადმოცემა მისი ძალმომრეობისა და თემის მიერ თავნება ციხისთავის დარისხების შესახებ⁴⁹. ნიშანდობლივია, რომ ზაქათკრელ ზაქაიძეთა ერთ-ერთი მამიშვილობა (კერძოდ ბეჟან ზაქაიძის ჩამომავლობა) ციხისთავიანის (ან ციხისთა-

⁴³ ვახტ. იოთნიშვილი „მემ“, 1982, რე. III, გვ. 31, 36-38.

⁴⁴ აღწერის დავთრებში სოფელი ფიგურირებს „მულურეს“ ფორმით.

⁴⁵ 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 433-435, 439; 1781 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 105, 107.

⁴⁶ ქ. შარაშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 273.

⁴⁷ გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 177.

⁴⁸ ვ. გვასალია, არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, V, თბ., 1975, გვ. 53.

⁴⁹ ვახტ. იოთნიშვილი, არაგვის ხეობა, თბ., 1986, გვ. 99; მისივე, „მემ“, 1982, რე. III, გვ. 38; მისივე, მთიულეთის და გუდამაყრის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა XVIII ს-ში (მოსახლეობის აღწერის მონაცემები), „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1983, №4, გვ. 109-110.

ვიანთის) სახელწოდებას ატარებს. არაა გამორიცხული, რომ გიორგი V ბრწყინვალის „ძეგლის დადებაში“ (XIV ს.) ხსენებული ორი ხადელი ციხისათვიდან („ძეგლის“ მე-13 მუხლის თანახმად „ციხისთავნი ჯადას ორნი იყვნენ“)⁴⁹ ორივეში თუ არა, ერთ-ერთში მაინც სწორედ ზაქაიძეთა გვარის წარმომადგენელი იგულისხმებოდა. ამასთან, ხადელ ციხისთავთაგან ერთ-ერთი უთუოდ დიდველზე ლოკალიზებულ სოფ. ზაქათკარში უგდა მჯდარიყო, რომლის ტერიტორიაზე შემორჩენილი ადრეფეოდალური ხანის ერთი დიდი ზურგიანი კოშკისა და ციხე-სიმაგრის ნაშთები⁵⁰, ალბათ, დიდველელი ციხისთავის ადგილსამყოფლად უნდა ვიგულოთ.

როგორც დამონშებული მასალის ანალიზი ცხადყოფს, ზაგაშვილების წინაპართა ბუდე დვალეთიდან (კერძოდ, ზახის ხევიდან) თრუსოში ტრანსმიგრაცია საკმაოდ ასაკოვანი მოვლენაა. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ზაგაშვილთა მთიული სახლიკაცების – ზაქაიძეების წინაპრების ხადის თემში დამკვიდრება XIII ს-ის წინარე ხანაში (– სავარაუდოდ ლომისის ეკლესიის მშენებლობის ჟამს) უნდა მომხდარიყო, ალბათ ძნელი მისახვედრი არაა ის, თუ რა ქრონოლოგიურ სიღრმეებში გადაინეეს თვით ზაგაშვილთა თრუსოში გადმოსახლების თარიღი. ამდენად, გასაკვირვი არაა, რომ ბუდე დვალეთს ძალზე ნაადრევად მოწყვეტილი და დვალთა ირანიზაციის პროცესის უშუალო ობსერვაციის გამოცდილებას მოკლებული ზაგაშვილებისათვის სრულიად უცხოა ბუდე დვალეთიდან მიგრაციის გამო ოსებთან ეთნიკური მიმართების საკითხით დაინტერესების პრაქტიკა. მათთან ასევე განწყვეტილია ზახის ხეობასთან კავშირი (– მამა-პაპისეულ ხატ-სალოცავებში სიარულის სახით) და ბოლომდე მოშლილია დვალეებთან ტომობრივი თვითიდენტიფიკაციის ტრადიცია, რაც შენაცვლებულია ზაგაშვილების წინაპართა ქართული (კერძოდ ხევსურული) წარმომავლობის ვერსიით. მართალია, ზაგაშვილთა წინაპრების ხევსურებად მონათვლა აბსურდულად ჟღერს, ვინაიდან ადრეფეოდალური ხანის დვალეთში ხევსურების დაშვება შეუძლებელია, მაგრამ კონკრეტულ შემთხვევაში ჩვენთვის მეტად ფასეულია საძიებელი გვარის ქართველობის აქცენტირების თავად ფაქტი, ვითარცა დვალთა ქართიზაციის ეპოქისგან მემკვიდრეობით მიღებული ეთნიკური ცნობიერების პირდაპირი გამონახვენი და ბუდე დვალეთში ქართიზაციის პროცესის ოდინდელი პრივალირების გვიანდელი რემინისცენცია.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან ლოგიკურად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ზაგაშვილთა წინაპრების ზახის ხეობიდან თრუსოში გადმოსახლებას ძალზე შორეულ წარსულში ჰქონდა ადგილი. ისინი ქართიზირებული დვალეების შთამომავლებად შეიძლება წარმოვიდგი-

⁴⁹ „ძეგლის დადება“, „ქსძ“, I, გვ. 407.

⁵⁰ ჯ. გვასალია, გ. გიორგიძე, მ. სურამელაშვილი, ლ. ჭურდულია, ხადის ხეობა, თბ., 1983, გვ. 8.

ნოთ, რომელნიც სულ თავიდან თრუსოელ დვალთა ლოკალურ ტერიტორიულ ჯგუფს აკომპლექტებდნენ. მოგვიანებით მათი ერთი ნაწილი ცდოსა და გველეთში გადასახლების კვალობაზე ქართველ მთიელთა – მოხვევთა ეთნოტერიტორიულ ჯგუფს შეერწყა (=ზაგაშვილები), მეორე ნაწილმა ხადის თემში გადმოსახლების შემდეგ ერთ-ერთ ძირძველ მთიულურ გვარს ჩაუყარა საფუძველი (=ზაქაიძეები), ხოლო მნა-ოქროყანას რაიონში დარჩენილებმა ირანიზაცია განიცადეს და დვალყოფილ ოსთა კონტინგენტი შეავსეს (=ზახაგოვები). ვფიქრობთ, ამ შემთხვევაში სახეზე გვაქვს დვალური წარმომავლობის ნათესაური კოლექტივის ეთნოკულტურული ბიფურკაციის საუკეთესო მაგალითი, როდესაც დვალეთიდან გამოსული კონკრეტული გვარის განსაზღვრული ნაწილი აგრძელებს დვალთა ეთნოკულტურული ევოლუციის ძველ ხაზს და ქართიზაციის პროცესს აგვირგვინებს ქართველი ხალხის ლოკალურ ეთნოგრაფიულ ჯგუფთან – მოხვევებთან შერწყმით (– ცდოელი და გველეთელი ზაგაშვილები), ხოლო მეორე ნაწილი გვიანფეოდალურ ხანაში ირანიზაციას განიცდის და ოსებში ითქვიფება (– ქვ. ოქროყანელი ზახაგოვები)⁵¹.

ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ბუდე დვალეთიდან გამოსულ გვარად წარმოჩნდება მთიულეთის სოფ. წკერეში მცხოვრები წარაიძეებიც, რომელთა წინაპრებიც, გადმოცემით, ოსეთიდან, წარის ხვეიდან არიან ხადაში გადმოსულები⁵². მთიულ მთხრობელთა განმარტებით, წარაიძეები (წარაანი) ხადის თემის ძირძველი მკვიდრია, თუმცა წარათ ციხედ (ან წარას ციხედ) სახელდებული მათი სწორკუთხა საგვარეულო კომპი XVII-XVIII სს თარიღდება⁵³, ხოლო თავად გვარსახელი წარაიძე დოკუმენტურად მხოლოდ XVIII ს-დან არის ცნობილი (1774 წლის არაგვის საუფლისწულოს აღწერაში სოფ. წკერეს მოსახლეთა შორის აღირიცხებიან „წარაიძე ყაზასშვილი ბეჩო და ზაზა...“)⁵⁴.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართულ ონომასტიკონში საკმაო რაოდენობითაა მოცემული წარ-ძირიანი პიროვნული სახელები (წარი, წარია, წარო, წარიქ და სხვ.)⁵⁵ და გვარის სახელები (წარიძე, წარიშვილი,

⁵¹ საინტერესოა, რომ 1774 წლის არაგვის საუფლისწულოს აღწერაში სოფ. ქვ. ოქროყანა საერთოდ არ არის შეტანილი, ხოლო სოფ. მნაში ზაგაშვილთა ცხოვრება აღარ დასტურდება. როგორც ჩანს, იმხანად ზაგაშვილები სოფ. ქვემო ოქროყანაში სახლობდნენ, რომელიც „აღწერაში“ არ იქნა ასახული იმ მოტივით, რომ იქ აღმწერთ უკვე ოსები და გაოსებული დვალები ეგულებოდათ. ამ უკანასკნელთა სტატისტიკურ დავთარში შეტანა კი მათ მიზანს არ შეიადგენდა.

⁵² ვახტ. ითონიშვილი, „მემ“, 1982, რე. IV, გვ. 3.

⁵³ აღ. რობაქიძე, მთიულური კომობის ზოგიერთი მხარე „კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული“, III, თბ., 1971, გვ. 79; გ. ზორნაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133; ჯ. გვასალია, მ. გიორგიძე, მ. სურამელაშვილი, ლ. ჭურღულია, ხადის ხეობა, გვ. 29.

⁵⁴ 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 433.

⁵⁵ აღ. ლლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109.

ნარიკაშვილი, ნაროაშვილი, ნაროშვილი) ჩვენთვის საინტერესო ნარაიძის მიჩნევა ანთროპონიმ ნარი-სგან ნანარმოებ გვარსახელად, რასაც გვთავაზობს ერთ-ერთი ავტორი⁵⁶, მიზანშეუწონელია, ვინაიდან ნარაიძეთა ნარიდან მოსულობის ფაქტზე დაფუძნებით გაცილებით უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება ნარაიძის გააზრება ტოპონიმ ნარასგან მიღებულ და საძიებელი გვარის წინაპართა სადაურობის მანიშნებელ ისეთსავე გვარსახელად, როგორებიცაა, მაგალითად, მცხეთაძე (<ტოპ. მცხეთა), კოშკაძე (< კოშკა), ქარელიძე (<ქარელი), ჯვარიძე (<ჯვარი), დარდაგანიძე (<არდაგანი), ორბეთიშვილი (<ორბეთი), ტაბახმელაშვილი (<ტაბახმელა), კარდანახიშვილი (<კარდანახი), დვანიძე (<დვანი), ვარძიაშვილი (<ვარძია), ტრაპიზონია (<ტრაპიზონი) და ა. შ.

მართალია, მთიული ინფორმატორები (მათ შორის ნარაიძეთა გვარის უზუცესნი) ნარის ხევს ოსეთის შემადგენელ ნაწილად განიხილვენ, მაგრამ მათთვის ყოვლად მიუღებელია ოსეთიდან მოსულობის მოტივით ნარაიძეების ოსური წარმომავლობის შესაძლებლობაზე ლაპარაკი. ისინი შორს იჭერენ თავს აგრეთვე ნარაიძეთა დვალეზად პრეზენტაციისაგან და ირწმუნებიან, რომ არაფერი სმენიათ თავიანთ მამა-პაპათა წარასთან რაიმე სახის იდეოლოგიური კავშირის შესახებაც. სამაგიეროდ, ნებისმიერი ხადელი (ნარაიძეთა კითხული კაცების ჩათვლით) ერთხმად უსვამს ხაზს ნარაიძეთა ქართველობას და უდავო ქართულ წარმომავლობას. ამდენად, მთელი რიგი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეალიების გათვალისწინება გვაძლევს უფლებას, რომ მთიულ ნარაიძეებშიც, მოხვევე ზაგაშვილების მსგავსად ბუდე დვალეთიდან (კერძოდ ნარის ხევიდან) მთიულეთში (სახელდობრ, ხადის თემში) ძველთაგან გადმოსახლებულ დვალ მიგრანტთა პირდაპირი ჩამომავლები დავინახოთ და ისინიც საკმაოდ ნაადრევად ქართიზირებულ დვალთა ფენას მივაკუთვნოთ.

ჩვენი ვარაუდით, ქართიზირებული დვალეები შეიძლება ექვემდებარებოდნენ ამოცნობას მთიულ ბუთხუზებსა და ქართლელ ხადურებშიც, რომელნიც თავისი ფესვებით მალრან-დვალეთთან არიან დაკავშირებულინი.

არასტანდარტული ანთროპონიმი ბუთხუზი, ნანარმოები სიტყვისაგან ბუთხუზა (ქართ. = „მსუქანი“, ლოყებაჟღაჟა“; ბუთხუზა – მსუქანი კაცის მეტსახელი), ადამიანის დახასიათების შემცველ ისეთ გვარსახელთა კატეგორიას განეკუთვნება, როგორიცაა მაგალითად ლაფაჩი, ლოხიშვილი, ბურძგლა, ტროყაშვილი, კოჭლაშვილი, უჯმაჯურიძე და ა. შ.⁵⁷ ამჟამად ბუთხუზები ცხოვრობენ მთიულეთის სოფ. ზემო მლეთაში (ნაზღაიძეების და გაგაძეების გვარებთან ერთად) და ქსნის ხეობის სოფ. გა-

⁵⁶ ი. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122.

⁵⁷ ზ. ჭუმბურიძე, რა გქვია შენ? თბ., 1992, გვ. 64-66.

ვაზში, სადაც მათი განსახლება XVIII ს-ის სტატისტიკური დავთრებითაც დასტურდება⁵⁸. ეთნოგრაფიული მასალით, ბუთხუზები მთიულეთის ერთ-ერთი უძველესი გვარია, რომელიც სოფ. ზემო მლეთისა და ლუდის ხევის (მთიულეთის არაგვის სათავეების) პირველმოსახლედ ითვლება. თავის დროზე ბუთხუზები ლუდის ყველანმინდისა და ლომისის ნმ. გიორგის სალოცავების დეკანოზების საპატიო მოვალეობას ასრულებდნენ. გადმოცემით, სოფ. ზემო მლეთაში დამკვიდრებამდე მათ ლუდის ხევში უცხოვრიათ, სადაც მოგვიანებით (XVIII ს. დამდეგს) მათ ნაფუძრებზე ოსი მოახალშენეები დასახლდნენ⁵⁹, ხოლო თავად ლუდისხევში ბუთხუზთა წინაპრები მალრან-დვალეთიდან (მთიულთა გამოთქმით მალრან-დოვლეთიდან) გადმოსულან⁶⁰. ამდენად, ბუთხუზების მიგრაციული მარშრუტი შემდეგნაირად აღდგება: მალრან-დვალეთი → ლუდის ხევი (მთიულეთი) → ზემო მლეთა.

თუ მხედველობაში მივიღებთ სოფ. მლეთის გამორჩეული სიძველისა (ეს სოფელი ლუდასთან და გაგასძენისთან ერთად წერილობით წყაროებში მოიხსენიება ჯერ კიდევ XIII ს-ის მიწურულის ამბებზე თხრობასთან დაკავშირებით)⁶¹ და ლუდის ხევში ბუთხუზთა შორეული წარსულიდან ცხოვრების ფაქტებს და იმედროულად XIII ს-ის მლეთას

⁵⁸ 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 428-429; 1774 წ. ქსნის ხეობის ხალხის აღწერა; ივ. ჯავახიშვილი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, გვ. 185.

⁵⁹ ვახტ. ითონიშვილი, მთიულეთის და გუდამაყრის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურა XVIII ს-ში, გვ. 106; მისივე, არაგვის ხეობა, გვ. 92-94; მისივე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ. 20-23; რ. თოფჩიშვილი, მთიულეთის და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიული საკითხი, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, №2, 1985, გვ. 92.

⁶⁰ ვახტ. ითონიშვილი, „მთიულეთის, გუდამაყრის და ქართლის ეთნოგრაფიული მასალები“, 1983, რე. 2, გვ. 37. შენიშვნა: ერთ-ერთი მთიული ინფორმატორი, გვარად ნაზლაიძე, დაუინებით გვარწმუნებდა, რომ „ბუთხუზები ბალთიდან მოსული ოსებიანო, კაცი შემოპყდომოდათ და ზიზნად დასახლებულან ნაზლაიძეებთანო“ („მემ“, 1982, რე. I, გვ. 36). ეს ცნობა, ცხადია, არ შეესაბამება სინამდვილეს, ვინაიდან ბუთხუზები ს. ზემო მლეთაში ნაზლაიძეებზე ადრე დამკვიდრებული გვარია და, ამდენად, ნაზლაიძეებთან მათი შეხიზვნის შესაძლებლობაც თავისთავად გამოირიცხება. როგორც ჩანს, მთხრობელს ბუთხუზთა ოსური წარმომავლობის ვერსიის შეთხზვა იმისთვის დასჭირდა, რომ როგორმე დაესაბუთებინა ზემო მლეთაში ნაზლაიძეთა პირველმოსახლეობა.

⁶¹ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსი“, II, გვ. 106. შენიშვნა: მლეთა ამჟამად ორი მეზობელი სოფლის – ზემო და ქვემო მლეთას საერთო სახელწოდებაა. ამათგან, ზემო მლეთაში ძირითადად სახლობენ ბუთხუზები და ნაზლაიძეები, აგრეთვე გეგაძეების რამდენიმე კომლი, ხოლო ქვემო მლეთაში უპირატესად ცხოვრობენ ბურდულები. ზემო მლეთა ლუდის ხევის პირადაა გაშენებული და მთხრობელთა უმეტესობის აზრით უფრო ძველი სოფელია, ვიდრე ქვემო მლეთა. ამიტომ, სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ „ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებული მლეთა სწორედ აწინდელი ზემო მლეთის ტერიტორიაზე ლოკალიზებულ სოფელს უნდა შეეფარებოდეს, ხოლო ქვემო მლეთა შედარებით გვიან უნდა იყოს გაჩენილი.

თუ არა ლუდის ხევის მაინც, ბუთხუზთა სამკვიდრებელ ალაგად წარმოვიდგენთ, ალბათ არ შეეცდებით, თუკი საძიებელი გვარის წინაპართა გადმოსახლებას დიდი ლიახვის ხეობიდან (მალრან-დვალეთიდან) არაგვის ხეობის სათავეებში XIII ს-ის წინარე ხანის მოვლენად გავიაზრებთ. ხოლო რამდენადაც აღნიშნულ ქრონოლოგიურ პერიოდში მალრან-დვალეთი დვალეებით მჭიდროდ დასახლებული მხარეა, იქიდან მიგრირებულ ბუთხუზთა სწორედ დვალეებად მიჩნევა ელემენტარული ლოგიკითაა ნაკარნახევი.

სხვათა შორის, ბუთხუზების ტომობრივი ატრიბუციის საკითხთან დაკავშირებით გარკვეულ ინტერესს იწვევს ზემო მლეთის ე. წ. გაღმა უბნის თავსდამყურე მთაზე წამოჭიმული ბუთხუზთა სამსართულიანი ზურგიანი საგვარეულო კოშკი (ე. წ. ჯაბანიანთ ციხე⁶¹), რომლის არემარეში ჯერ კიდევ ადვილად შესამჩნევი, მაგრამ უკვე ძნელად აღსადგენი გაღაენისა და ბუთხუზთა უძველესი ნასახლარის კვალია⁶². XVII ს-ის ბოლოს ან XVIII ს-ის დასაწყისში ნაგები ეს ძეგლი მთიულეთის ტერიტორიაზე დამონმებული სხვა ზურგიანი კოშკებისაგან გამოირჩევა სახურავის მეტად ორიგინალური გადაწყვეტით (მისი სახურავის გვერდები საფეხურისებრაა გადახურული და ზურგისკენ ნახევარწრედ მთავრდება)⁶³, რაც ბევრ საერთოს პოულობს საქართველოს მთიანეთისა (თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი, გუდამაყარი, მალრან-დვალეთი) და ჩაჩნეთ-ინგუშეთოსეთის საფორტიფიკაციო თუ საკულტო ნაგებობებისათვის დამახასიათებელი პირამიდულ-საფეხურებრივი გადახურვის ტიპთან. არაა გამორიცხული, რომ ხაზგასმული სამშენებლო დეტალის ქართულ ზურგიან კოშკში ჩართვით ღირსშესანიშნავი ჯაბანიანთ ციხის სახით სწორედ დვალური კოშკური კულტურის ერთ-ერთ იშვიათ ნიმუშთან გვექნდეს საქმე. ყოველ შემთხვევაში, ანალოგიური ტიპის საფორტიფიკაციო ნაგებობების ფიქსაციის გამოცდილების უქონლობის პირობებში, ვფიქრობთ, არაფერი დაშავდება, თუკი მას პირობითად დვალურ კოშკს ვუწოდებთ და ამდენად, ბუთხუზთა დვალური წარმომავლობის ვერსიას კიდევ უფრო სარწმუნოს გავხდით.

ბ. გამყრელიძის ეთნოგრაფიული მასალით, მალრან-დვალეთიდან არის გამოსული პატარა ლიახვის ხეობაში მცხოვრები ხადურების გვარიც. გადმოცემით მათ წინაპრებს სულ თავიდან მალრან-დვალეთის ს. ედისში უცხოვრიათ, საიდანაც ისინი პატარა ლიახვის ხეობაში გადმოსახლებულან და დაუარსებიათ ხადურიანთკარად წოდებული სოფელი⁶⁴.

⁶¹ ჯაბანიანი ბუთხუზთა გვარის ერთ-ერთი პატრონიმიული დანაყოფის სახელია. სხვა მამიშვილობათა სახელებია, ჯარიანი, ბერაშვილიანი და ლუარსაბიანი.

⁶² ალ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

⁶³ პ. ზაქარაია, საქართველოს ძველი ქალაქები და ციხეები, თბ., 1973, გვ. 149-150.

⁶⁴ Б. Гамкrellidze, К вопросу о расселении осетин в Грузии, сб., „Осетинский вопрос“, Тб., 1994, с. 171.

ვალ. ითონიშვილის საველე დღიურების ჩვენებით, ხადურების გვარი ხადურიანთკარის გარდა მკვიდრობდა აგრეთვე პატარა ლიახვის ხეობაშივე ლოკალიზებულ სოფლებში **საცხენესთა და დმენისში**⁶⁵. ამდენად, ხადურების ადგილგადანაცვლების სურათი პუნქტობრივად შემდეგნაირად აღსდგება: **ედისა (მალრან-დვალეთი) → ხადურიანკარი (პატარა ლიახვის ხეობა) → საცხენეთი → დმენისი**.

მართალია, ხადურთა გვარის ზოგიერთი წარმომადგენელი მთიულეთის ხადის თემიდან მოსახლეობასაც იტყვის⁶⁶, მაგრამ ასეთნაირი მტკიცება ხსენებული გვარის ანთროპოფუძის ხადა//ხადო-ს მაინცდამაინც ტოპონიმ ხადასთან ხელოვნური დაკავშირების შედეგია. სინამდვილეში გვარსახელი ხადური ნაწარმოებია საკუთარი სახელისგან **ხადა ან ხადო** (შდრ.: **ხად-ძირიანი** ქართული პიროვნული სახელები: **ხადელა, ხადელი, ხადუგა-ა, ხადუდა, ხადილა** და გვარის სახელები: **ხადიაშვილი, ხადილაშვილი**)⁶⁷ და, მაშასადამე, ხადურების თითქოსდა ხადიდან მოსულობის ვერსიაც იოლად ბათილდება.

ხადურების გვარი დოკუმენტურად ცნობილია XVIII ს-ის II ნახევრიდან⁶⁸. სამწუხაროდ, ს. ედისიდან ხადურთა მიგრაციის თარიღის დასადგენად ვარგისი მასალები ჩვენ არ მოგვეპოვება. მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ საძიებელ გვარშიც მოშლილი ჩანს თავიანთ წინაპართა მხარეში ძირი ხატის მოსალოცავად სიარულის და დვალელებთან ტომობრივი თვითიდენტიფიკაციის ტრადიცია, ხადურთა მალრან-დვალეთიდან პატარა ლიახვის ხეობაში გადმოსახლებაც საკმაოდ შორეული წარსულის მოვლენად შეიძლება მივიჩნიოთ.

ჩვენს ხელთ არსებული ეთნოგრაფიული მასალის შუქზე ბუდე დვალეთიდან გამოსულ გვარებად წარმოჩნდებიან ქართლელი და რაჭველი კასრაძეები (ან ქასრაძეები), იმერელი და ქართლელი ხაჩიძეები და რაჭველი დაუშვილები⁶⁹.

კასრაძეების გვარი ქართლში დოკუმენტურად ცნობილია XVII ს-დან. 1689 წლის ერთ დოკუმენტში მოიხსენიება ცხინვალელი მღვდელი

⁶⁵ ვალ. ითონიშვილი, „პატარა ლიახვის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები“ (1966 წ.), რე. 2, გვ. 5.

⁶⁶ ხადურთა გვარის ხადის თემიდან მოსულობას გვიმტკიცებდა, მაგალითად, სა-ქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური ბიბლიოთეკის დირექტორი ბ-ნი სიმონ ხადური, რომლის აზრით **ხადური ხადელს** უნდა ნიშნავდეს.

⁶⁷ ალ. ლლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154-155; ი. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223.

⁶⁸ განჩინება გიორგი ფისაძისა და ბერი ჩიფჩიბურის მამულის საქმეზე (1787 წ.), „ქსძ“, V, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1974, გვ. 381.

⁶⁹ კასრაძეებისა და ხაჩიძეების შესახებ იხ. ვახტანგ ითონიშვილი, დვალური წარმომავლობის ზოგიერთი გვარის შესახებ (კასრაძეები, ხაჩიძეები), ჟ. „მნათობი“, 2001 წ., №5-6 (რედაქტორი).

იოსებ კასრაძე⁶⁹. ქართველი კასრაძეების სამკვიდრებელი ალაგებია სს. ქემერტი, კეხვი, ქურთა, ერგნეთი, ახალშენი, ქქ. ცხინვალი, ხაშური და გორი. ამათგან ს. ქემერტის ერთ-ერთი უბანი კასრაძეთის სახელწოდებას ატარებს, ხოლო იქ მდგარი დიდი კოშკი კასრაძეთ გოდოლად არის წოდებული⁷⁰. კასრაძეები, ცერაძეებთან ერთად, ითვლებიან ქ. ცხინვალის უძველეს მოსახლეებად⁷¹. რაც შეეხება რაჭველ კასრაძეებს (ან ქასრაძეებს), მათ უძველეს სამკვიდრებელ ადგილად მიჩნეულია ქვემო რაჭის ს. სადმელი (ან კლდისუბანი), სადაც, გადმოცემით, ქასრაძეებს ეკუთვნოდათ კლდისუბნის (ან სადმელის) ციხე (ამ ციხის ეკლესიის ნანგრევებს დღესაც „ქასრაულს“ ეძახიან). ხალხური თქმულებით, იაშვილებთან მტრობის მიზეზით ქასრაძეები აქედან ტყიბულში გადასახლებულან⁷².

გ. ლაზარაშვილის ეთნოგრაფიული ჩანაწერების მიხედვით, მეტად-რე დიდი ლიახვის ხეობის შუანელზე განსახლებული ქართველი კასრაძეების წინაპარნი დვალეთიდან (კერძოდ კასრის ხევიდან) არის მიგრირებული აღნიშნულ ხეობაში. ერთ-ერთი ოსი ინფორმატორისაგან მიღებული ცნობით, მიქელგაბრიელი (ოსურად მიკალგაბარტა) გასწყრომია მის სახელზე კასრის ხევში არსებული ხატის მსახურს (შვილების უღირსი საქციელის გამო) და აუკრძალავს მისთვის კასრის ხევში ცხოვრება, რის შემდეგაც ხატისაგან შერისხული ეს კაცი საქართველოში გადმოსახლებულა, თუმცა არ მოუშლია კასრის ხევში სალოცავად სიარული. მოახალშენის ვინაობით დაინტერესებულთა კითხვებზე, თუ საიდან იყო იგი წარმომობით და სად დაიარებოდა ყოველწლიურად, ის პასუხობდა თურმე: „კასრიდან ვარ მეო“, რის გამოც მისთვის მიუციათ გვარი კასრაძე. ამავე დროს, ავტორს მოჰყავს ს. ქემერტის სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარის ნათქვამიც: „ამბობენ, რომ წინაპრები ოსები იყვნენ და აქ კასრიდან გადმოსახლდნენო“, თუმცა იქვე დასძენს, რომ ცხინვალში მცხოვრები კასრაძეების ოსებად მიჩნევა დღეს უკვე აღარავის მოუვა აზრად, ვინაიდან ისინი სხენებული ქალაქის ყველაზე ძირძველ მკვიდრებად ითვლებიან და XVII ს.-შიც მათი ქართველობა სრულიად უდავოა. დაბოლოს სწავლული გვაუწყებს, რომ კასრაძეთა განშტოებას წარმოადგენდნენ ს. კავთისხევში მოსახლე ნასერაძეები, რასაც მოსდევს საძიებელი გვარის მოყვანა იმის საუკეთესო მაგალითად, თუ როგორ ხდებოდა საქართველოში XVII ს.-ის წინარე ხანაში გადმოსახლებულ ოსთა ნაწილის ქართველებში გათ-

⁶⁹ 1680 წ. წიგნი მიცემული გიორგი მაჩაბლის მიერ ზაალ დავითაშვილისადმი, „დსსი“, I, გვ. 66.

⁷⁰ ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82, 87.

⁷¹ Г. Р. Лазарашвили, О времени переселения осетин в Грузию, ж. «Советская этнография», 1966. №2, с. 107.

⁷² თ. ბერაძე, რაჭა, თბ., 1983, გვ. 94-97.

ქვეფა⁷³.

მართალია, გ. ლაზარაშვილის მიერ გამოშვებული მასალა საძიებელი გვარის წინაპრებს ცალკერძ წარმოაჩენს ოსებად, ხოლო მათი დვალური წარმომავლობის შესახებ არავითარ მინიშნებას არ შეიცავს, მაგრამ ეს გარემოება თავისთავად არ იძლევა კასრაძეთა ტომობრივი კუთვნილების საკითხზე ნაჩქარევი დასკვნების გაკეთების უფლებას, ვინაიდან, ჯერ ერთი, ადვილი შესაძლებელია, რომ კასრაძეთა უსათუოდ ოსებად გააზრების ტრადიციას იმ დროიდან ჩაეყარა საფუძველი, რა დროიდანაც საბოლოოდ ირანიზირებული პირიქითი დვალეთის ხსენება უკვე ცალსახად ქმნიდა ოსეთის შემადგენელი ერთ-ერთი კუთხის ასოციაციას და შესაბამისად, კასრისხევიდან გადმოსახლებული ნებისმიერი მიგრანტიც ოსად ინათლებოდა და, მეორეც, ჩვენს განკარგულებაშია კასრაძეთა დვალური წარმომავლობის დამამტკიცებელი შემდეგი ცნობაც: „კირტიშოს ვეტყვით, კაი ვეძა იცის, ვეძას ლელე ჩამოუდის... ჯიხეებს ძალიან უყვარს-ყე ვეძა: იმის დასაღევათ სურვილი მოკრავს-ყე, კასრიდგან მოდიან დალოცვილები... ერთი კასრაძე იყო თურმე დვალი, სულ გაანყო-ყე ჯიხეები. ავათ რომ გახდა გამოუთქვეს ლექსი:

„ავადმყოფობა გავიგეთ მონადირე კასრაძისაო,

მთაში აღარ დადგა ჯიხვი, ყველა ჩამოვიდა ძირსაო!“⁷⁴

როგორც მოტანილი ამონაწერიდან ჩანს, ერთ-ერთი რაჭველი ინფორმატორი რაჭაში მცხოვრებ კასრაძეებს დვალებად გვაცნობს და ამ შემთხვევაში ეთნონიმი „დვალი“ სულაც არ ჩანს ხმარებული ოსის სინონიმის დონეზე.

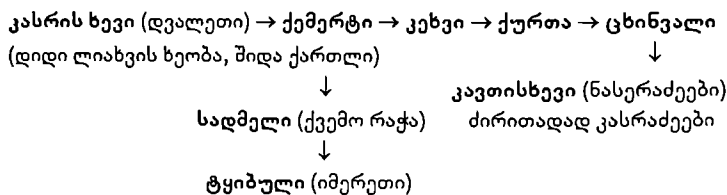
მაშასადამე, ზემოთ დამოწმებული ორი სხვადასხვა ეთნოგრაფიული წყარო მთლიანობაში კი არ ეწინააღმდეგება, არამედ მშვენივრად ავსებს ერთმანეთს. მათი ფრთხილი შეჯერებით ცხადი ხდება როგორც კასრაძეთა წინაპრების კასრის ხევიდან მოსულობა და თავად გვარსახელ კასრაძის ტოპონიმ კასრისგან მომდინარეობა (შდრ. ანალოგიური გაფორმების ტოპონიმიური გვარსახელები: ნარაიძე, ურეკაძე, ნეველიძე, კოშკაძე და ა. შ.), ისე საძიებელი გვარის წარმომადგენელთა დვალური წარმომავლობა და მათი მცდარი შერაცხვის გვიანდელი პრაქტიკის ისტორიული მოტივაცია.

სამწუხაროდ, კასრაძეთა წინაპრების დვალეთიდან ტრანსმიგრაციის დროის ზუსტად დადგენა ძალზე ჭირს. ბოლომდე ნათელი არაა ისიც,

⁷³ **Г. Р. Лазарашвили**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107; **შენიშვნა: XVII** საუკუნის წინარე ხანაში საქართველოში ოსთა გადასახლებაზე ლაპარაკი და კასრაძეთა მაგალითით აღნიშნული პროცესის ილუსტრირების მცდელობა ძნელად შესაწყნარებელია, ვინაიდან ოსები საქართველოში გადასახლებას იწყებენ **XVII** საუკუნის დამდეგიდან.

⁷⁴ მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, **ივ. ჯავახიშვილის** საერთო რედაქციით, ტ. V, თბ., 1992, გვ. 134-135.

თუ მაინც რომელ რეგიონში მოხდა მათი თავდაპირველი დამკვიდრება ქართლში თუ რაჭაში. თუმცა მთელი რიგი ისტორიულ-გეოგრაფიული რეალიები (კასრაძეთა გვარის გააზრების ტრადიცია ქემერტისა და ცხინვალის უძველეს მოსახლეებად: ქართლელ კასრაძეთა მიგრაციული თავგადასავლის საკითხებში ჩრდილოელი ოსების კომპეტენტურობა: კასრაძეთა წარმოდგენა კასრის ხევიდან პირდაპირ დიდი ლიახვის ხეობაში გადმოსახლებული პირის ჩამომავლებად) ძალაუნებურად გვაფიქრებინებს, რომ კასრაძეთა წინაპრების კასრის ხევიდან ტრანსმიგრაციას სადღაც XV-XVI სს-ში უნდა ჰქონოდა ადგილი და მათი პირველსაცხოვრისი კავკასიონის მთავარ ქედს გადმოღმა ალბათ დიდი ლიახვის ხეობა უნდა ყოფილიყო, საიდანაც ხსენებული გვარის ნამატი შემდეგ რაჭაში უნდა გადასახლებულიყო. ამდენად, კასრაძეთა (ან ქასრაძეთა) ადგილგადანაცვლების სურათი პუნქტობრივად ასე აღსდგება:

ხაჩიძე ერთ-ერთი ფართოდ გავრცელებული ქართული გვარსახელია, რომელიც დოკუმენტურად ცნობილია XVIII ს-ის II ნახევრიდან. 1775 და 1793 წწ. დათარიღებულ საბუთებში ის ფიგურირებს **ხაჩიურის** ფორმით⁷⁵. ხაჩიძეთა სამოსახლო ალაგებია იმერეთის, ქართლის და თორის სოფლები: ნაქეი (ან ნაქეა), ურთხვა, აბისისთავი, ბიჯნისი, ნაცარგორა, ოძისი, ცხრამუხა, აგარა, ალი, წრომი, აძვისი, ახალშენი, ზემო ოსიაური, ბზისხევი, ბრილი, ბულბულის ციხე, ბელაურა, გვერდისუბანი, გომი, დუმაცხოვი, ზეკოტა, თავუეთი, ჩუმათელეთი, კოდავარდის უბანი, ლოპანი, მინობი, ნაბახტევი, პატარა სატივე, ტაშისკარი, ტეზერი, ცივწყარო, ქაშვეთი, ქეიშხეთი, ქინძათი, ყიფიანთუბანი, ბრონა. დაბა: დ. სურამი, ქ. ხაშური, გორი, თბილისი და ა. შ. ამათგან, ხაჩიძეები განსაკუთრებით მრავლად ცხოვრობენ იმერეთის ს. ნაქეაში და ქართლის სს. ურთხვაში, ბიჯნისში, ნაცარგორაში, ოძისში (ფრონეს ხეობა), ცხრამუხაში, რომელთა შორის უკანასკნელი სამი სოფლის ცალკეული უბნები **ხაჩიძეების**

⁷⁵ არზა მამუკა ხაჩიურისა სამართლის მიცემაზე ერეკლე II-ის ოქმით, „ქსძ“, ტ. VII, ი. დოლიძის რედ. თბ., 1981, გვ. 276; მედიატორთა განჩინება იესე და სულხან თაქთაქიშვილების გაყრის საქმეზე, „ქსძ“, ტ. V, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1974, გვ. 596.

სახელწოდებას ატარებს. საინტერესოა, რომ ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით თუშეთის ს. შენაქოში მკვიდრი თუში ხაჩიძეებიც იმერეთიდან მოსულებად ითვლებიან და იმერელ ხაჩიძეებს ენათესავებიან⁷⁶.

გვარსახელ ხაჩიძეს, ისევე როგორც ხაჩიშვილს, ხაჩიაშვილს პიროვნული სახელი **ხაჩი** უდევს საფუძვლად, რომელსაც საგულისხმო ანთროპოპარალელები მოეძებნება სვანური **ხაჩილ**, **ხაჩირ**-ის, თუშური **ხაჩო**-ს და მეგრული **ხაჩა**-ს სახით⁷⁷. მეტად ნიშანდობლივია **ხაჩ/წაჩ** ძირიანი ტოპონიმებიც (**ხაჩეში** – სვანეთში; **ხაჩაურთა**, **წაჩის სოფელი**, **წაჩის ხევი** – თუშეთში⁷⁸; **წაჩიაჲ**, **წაჩის წვერები** – ხევში)⁷⁹, რომელნიც უპირატესად საქართველოს მთის კუთხეებში გვხვდება. საყურადღებოა, რომ სვანურად **წაჩა** ნიშნავს გაცვეთას, გაცვეთილს, ხრიოკ ადგილს. ქიზიყში **წაჩი** ეწოდება ჩოგანს, თავიან ჯოხს (აქედანაა **ხაჩაობა** // **წაჩაობა** – საბავშვო თამაშობაა ერთგვარი). იმერეთში გვაქვს დიალექტური ტერმინი **ხაჩიხი** (– „ხუროების იარაღი“), ფშავში **ხაჩანა** (– ცუდად ნაქსოვი უხეში შალი, ხოლო ლეჩხუმში **ხაჩირო ვენახი** (ძველებური ვენახი)⁸⁰.

ხაჩიძეთა ვინაობის საკითხით თავის დროზე ნ. ბერძენიშვილიც დაინტერესდა, რომელიც თორის წყლის ხეობაში მოგზაურობის დღიურებში მოკლედ შენიშნავს: „ვიდრე ძეგლს (იგულისხმება კიმოთისმანის ეკლესია – ვ. ი.) ვათვალიერებდით ჩვენთან ვინმე ხაჩიძე მოვიდა, აქვე დაბელი კოლმეურნე. მათი გვარის (ხაჩიძეთა) საიდანმოსულობა ვკითხე. „პაპაჩემისაგან გამიგია, რომ ძირი ხატის მოსალოცავად ის ნარას (ე. ი. დვალეთს – ნ. ბ.) დადიოდა; ჩვენი წინაპარი ძველ დროსვე მოსულა ქართლში, წაქვსა და ბიჯნისს სახლებულან სურამის თავზე, შემდეგ ზოგი ხეობაში წამოსულა, ზოგი აქვე დარჩენილა. აქ დაბაში, ყველა მოსულა ქართლიდან (თედიაშვილი, მესხიძე, ლომიძე) და ვინ იცის საიდან“⁸¹.

⁷⁶ ვალ. ითონიშვილის ეთნოგრაფიული დღიურების თანახმად, თუში ხაჩიძეები იმერეთიდან თუშეთის სოფელ შენაქოში გადმოსახლებულან. „ორი ძმა ყოფილა გადმოსული. ერთი სოფ. ფარსმაში დასახლებულა, მეორე სოფ. შენაქოში. პირველ ძმაზე მოდიან ომაძეები (ომანი), მეორეზე კი ხაჩიძეები, რომელთა დანაყოფების სახელწოდებებია: ჯიჯურიანი (ჯიჯურიძენი), შიოიანი, კუსუანი, იაკობაანი, თორღვანი, ცოგიაანი (ვალ. ითონიშვილი, თუშეთის ეთნოგრაფიული მასალები, 1973, რეეული I, გვ. 1-2).

⁷⁷ ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1967, გვ. 155.

⁷⁸ გ. კურდღელაიძე, თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 125, 127.

⁷⁹ ვალ. ითონიშვილი, სვანი და სვანეთი ტერმინთა ეტიმოლოგიისათვის, კრებულში: „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, თბ., 1993, გვ. 466; ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 742, 768; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, თბ., 1964, გვ. 1358.

⁸⁰ თ. მიბჩუანი, სვანი და სვანეთი ტერმინთა ეტიმოლოგიისათვის, კრებულში: „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, თბ., 1993, გვ. 466; ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბ., 1984, გვ. 742, 768; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VIII, თბ., 1964, გვ. 1358.

⁸¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 235.

საძიებელი გვარის საიდანმოსულობისა და ტომობრივი კუთვნილების შესახებ არანაკლებ საგულისხმო ინფორმაციას ვლელულობთ ხაშურსა და თბილისში მცხოვრები ხაჩიძეებისაგან, რომელთა მტკიცებით, **ხაჩიძეთა წინაპრები წამოსულან დვალეთის სოფელ წარადან**. პირველად დასახლებულან იმერეთში, ხარაგაულის რაიონის ს. წაქეში, საიდანაც მათი ნამატი შემდეგ დამკვიდრებულია ქართლში, ხაშურის რაიონის სს. ურთხვაში და ბიჯნისში, ხოლო აქედან ხაჩიძეები ქართლის სხვა სოფლებშიც გავრცელებულან. ს. წაქეში მათი დასახლება დიდი ხნის წინ მომხდარა. **წარა ეხლა ოსეთს ეკუთვნის, მაგრამ ხაჩიძეებს არაფერი აქვთ საერთო ოსებთან. ისინი ქართველებია, ტომად დვალეები**"⁸².

როგორც ზემოთ დამონმებული მასალის შეჯერებიდან ჩანს, ხაჩიძეთა გვარის წარმომადგენლებთან არა მარტო შემონახულია ცოდნა მათი დვალეთიდან მოსულობის შესახებ, არამედ დაცულია დვალეებთან ტომობრივი თვითიდენტიფიკაციის ტრადიცია, რაც სრულად ააშკარავებს ხაჩიძეთა დვალური წარმომავლობის ფაქტს.

საინტერესოა, რომ 1841 წლის ერთ-ერთ რუსულ საბუთში მოიხსენიება დვალეთში (კერძოდ მაძისონის წყლის ხეობაში) ლოკალიზებული ს. თიბის მკვიდრი ვინმე **სოზა ხაჩიშვილი**⁸³. სავსებით შესაძლებელია, რომ კონკრეტულ შემთხვევაში დვალური წარმომავლობის ქართველ ხაჩიძეთა იმიერკავკასიელ თანამოგვარესთან გვექონდეს საქმე, თუმცა ამ უკანასკნელის პრეტენზია ს. თიბის (და არა წარას) მოსახლედ აღნიშნულ მტკიცებას მაინც სათუოს ხდის. ასევე ძნელია დაბეჯითებით რაიმეს თქმა ქართულ „ხაჩიძესთან“ ჩრდილოელ ოსებთან დამონმებული გვარსახელის – ხაწითას (хацхита // хацхевы) მიმართების შესახებაც.

მართალია, ხაჩიძეთა წინაპრების დვალეთიდან იმერეთში გადმოსახლების დროის ზუსტად ჩვენება ერთობ ჭირს, მაგრამ ქართლის სანახებში საძიებელი გვარის XVIII საუკუნისათვის დანამდვილებით ცხოვრებისა და დვალეთთან მისი იდეოლოგიური კავშირების გვიანობამდე შენარჩუნების ფაქტები გვაფიქრებინებს, რომ ჩვენთვის საინტერესო მიგრაციულ მოვლენასაც სადღაც XV-XVI საუკუნეებში უნდა ჰქონოდა ადგილი. ამასთან, უყოყმანოდ შეიძლება იმის თქმაც, რომ ხაჩიძეთა მხრიდან თავისი ქართველობისა და ტომად დვალობის მიჩნევა დვალთა ოდინდელი ეთნოკულტურული კუთვნილების უთვალსაჩინოესი გამოხატულებაა.

ხაჩიძეთა ადგილგადანაცვლების სურათი პუნქტობრივად შემდეგნაირად აღდგება:

წარა (სოფელი და ხევი დვალეთში) → წაქეა (სოფელ ძირულას ხეო-

⁸² ცნობა მოგვანოდა თენგიზ ხაჩიძემ (25. 04. 1993 წ.).

⁸³ ИООДМ, т. II, сост. И. Н. Цховребов, Сталиниир, 1960, с. 433.

ბაში, ისტორიული ხეფინის ხევეში, იმერეთში) → ურთხვა, ბიჯნისი (სოფ-
ლები შიდა ქართლში) → სურამი, ოძისი, ნაცარგორა,
ცხრამუხა და ა. შ. (სოფლები შიდა ქართლში).

დაბა (სოფელი თორის წყლის ხეობაში, თორი) შენაქო (სოფელი
თუშეთში).

ცნობილი ეთნოგრაფის ლევან ფრუიძის ინფორმაციით, ბუდე დვა-
ლეთიდან არიან გამოსულნი და ძირად დვალებია ქვემო რაჭის ს. შქმერში
მცხოვრები დაუშვილებიც⁸⁴, რომელთა გვარსახელი უთუოდ ანთროპო-
ნიმ დაუ-სგან არის მიღებული.

ანთროპონიმი დაუ და მასთან ფონეტიკურად მეტ-ნაკლებად დაახ-
ლოვებული პიროვნული სახელები დაუა, დაუნა, დაულა, დაი, დაილ,
დეუ, დაო და გვარის სახელი დაუვლიანი⁸⁵ არაა უცხო ქართული (პირ-
ველ რიგში კი სვანური) ონომასტიკური სექტორისათვის. პიროვნული სა-
ხელი დაუი (Дауи) და მისგან ნანამროები გვარსახელი დაუითა (Дауита //
Дауиса) გვხვდება ჩრდილოელ ოსებთანაც (კერძოდ დიგორელებთან),
თუმცა დიგორულ დაუითას, ისევე როგორც სვანურ დაუვლიანს, გარე-
გნული მსგავსების გარდა ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო ჩვენთვის
საინტერესო დაუშვილთან.

რამდენადაც, დვალებად შერაცხილი დაუშვილების შესახებ ზეპირი
ინფორმაციის მონოდებისას ლ. ფრუიძემ არ დაგვისახელა საძიებელი
გვარის ძირი სოფელი დვალეთში და არც მათი ადგილგადანაცვლების
შესახებ გვანუყა რაიმე, დაუშვილთა წინაპრების დვალეთიდან რაჭაში
ტრანსმიგრაციის დროზე და მათ მიგრაციულ თავგადასავალზე ჩვენ,
ცხადია, ვერაფერს ვიტყვით, თუმცა ეს ხარვეზი ხელს ვერ აგვადებინებს
რაჭველ დაუშვილებში ქართიზირებულ დვალთა პირდაპირი მემკვიდრე-
ების დანახვის მორიგ ცდაზეც.

ვალ. ითონიშვილის ეთნოგრაფიული მასალით, ბუდე დვალეთიდან
(კერძოდ, ნარის ხევიდან) პატარა ლიახვის ხეობაში გადმოხვენილ მიგ-
რანტთა შთამომავლებად წარმოჩნდებიან სს. ვანათსა და სტირქოშში
(უწინდელ წალაში) მოსახლე ოსი ჩოჩიევეები (ოს. Цочита // Чочиса; ინე-
რებოდნენ და ინერებიან ჩოჩიშვილებადაც) და ქართლის სხვადასხვა

⁸⁴ ეს ცნობა ბ-ნმა ლ. ფრუიძემ მოგვანოდა 1993 წლის 13 მაისს და დაგვიპირდა,
რომ ახლო მომავალში მოგვეცემოდა დვალური წარმომავლობის რაჭული გვა-
რების შესახებ ავტორის განკარგულებაში არსებული ეთნოგრაფიული მასალები
თუ სარგებლობის შესაძლებლობა. სამწუხაროდ, სხვადასხვა ობიექტური თუ
სუბიექტური მიზეზების გამო აღნიშნული მასალის გაცნობის საშუალებას ჩვენ
დღემდე მოკლებული ვართ.

⁸⁵ გვარსახელი დაუვლიანი სვანეთში ცნობილია XIV ს-ში (იხ. სვანეთის ნერილო-
ბითი ძეგლები, I, გვ. 229).

ალაგებში მცხოვრები მათი ქართველი თანამოგვარეები – ჩოჩიშვილები, სს. ჯოჯიანსა და ვანათში მკვიდრი ჯოჯიშვილები, ვანათელი თედელურები და ს. დისევში მცხოვრები ოქროპირიძეები.

ვალ. ითონიშვილის მიერ 1968 წლის 26 ივნისს გამოკითხული ვანათელი გუცა ესტატეს ძე თედელურის თქმით, ს. ვანათში მცხოვრები გვარებიდან (ბასიშვილი, ჩიჩილოშვილი, ხეთაგური, თედელური, ჯოჯიშვილი, ჩოჩიევი და სხვ.). ყველაზე ძველებია ბასიშვილები, თედელურები და ჩიჩილოშვილები, დანარჩენები კი მოგვიანებით არიან აქ მოსახლებულნი. გადმოცემით, „ჩოჩია, თედეა, ჯოჯაა და ოქროა ძმები ყოფილან. ადრე ნარას უცხოვრიათ. შემდეგ იქიდან წამოსულან. ერთი ძმა დამდგარა ს. ორტევს. ამის მოდგმა გადაოსდა და იმათზე მოდიან იქაური ჩოჩიეები, ოსები. ჯოჯაა დამდგარა ს. ზემო ვანათს (ალბათ აქ იგულისხმება ს. ჯოჯიანი – ვ. ი), ამაზე არიან ჯოჯიშვილები. თედეა დამდგარა შიგ ვანათში და ამაზე მოდიან თედელურები. ოქროა დამკვიდრებულა ს. დისევს და წარმოიშვნენ ოქროპირიძეები. ამ ოთხი ძმის შთამომავლობაში ძველად ქალის თხოვა არ იყო წესად“⁸⁶. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ დეტალს, რომ ზ. ცხოვრებოვას მიერ ს. დისევში მოპოვებული ინფორმაციით ადგილობრივი ოქროპირიძეები ჩოჩიეების გვარიდან მღვდლად გამწესებული და თავისი მჭერმეტყველური თვისებების გამო ოქროპირად სახელდებული პიროვნების ჩამომავლებად ითვლებიან⁸⁷, ვანათელი მთხრობლის მტკიცება ზემოხსენებული გვარების ურთიერთმონათესავეობის შესახებ, ალბათ, კიდევ უფრო სარწმუნო ხდება.

ცხადია, გვარსახელების ჩოჩიშვილ// ჩოჩიეების, ოქროპირიძის, ჯოჯიშვილის და თედელურის მომდინარეობა ანთროპონიმებისაგან ჩოჩი // ჩოჩია, ოქროპირ, ჯოჯი // ჯოჯა და თედე // თედელა, რომლებიც არაა უცხო ქართული და ოსური ონომასტიკური სექტორისათვის (ასე ქართულ ანთროპონიმში გვაქვს პიროვნული სახელები: ჩოჩი, ჩოჩეა, ცოცი, ცოციკა, ცოცო, ცოცორე, ცუციკა, ცუცკა, ოქროპირ, ოქრო, ოქრუა, ჯოჯი, ჯოჯილ, ჯოჯია, ჯოჯიკ, ჯოჯიგონი, ჯოჯო, ჯოჯოლა, ჯუჯა, ჯუჯულა; თედია, თედო, თადა, თადია, თადილა, თადულა, თადო: გვარის სახელები: ჩოჩია, ჩოჩიშვილი, ჩოჩოშვილი; ოქრუაშვილი, ოქროპირაშვილი, ოქრუაძე, ჯოჯუა, თედეიშვილი, თედეშვილი, თედოშვილი და სხვ. ოსებთან კი ცნობილია პიროვნული სახელები: Чоци, Чуци, Чоче, Теде. Тади. Джиджи: გვარის სახელი Чуцита // Чуцисы და ა. შ.), სრულიად უდავოა.

რაც შეეხება საძიებელი გვარების წინაპართა წარსის ხევიდან ლიახვის ხეობაში გადმოსახლების დროს, მისი ზედმინეწითი სიზუსტით

⁸⁶ ვალ. ითონიშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები (1966 წ.), რე. I, გვ. 4.

⁸⁷ З. Д. Цховребия. დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

დადგენაც ერთობ ჭირს, თუმცა წერილობითი წყაროების ჩვენებისა და საგვარეულო გადმოცემების გათვალისწინებას (- ოქროპირიძეები ს. დი-სევის კეთილგვაროვანი მოსახლეების რეპუტაციით სარგებლობენ, რომელთაც ხსენებული სოფელი თითქოს დავით აღმაშენებლისაგან ჰქონიათ ნაბოძები: თედელურების გვარი პატარა ლიახეზე დოკუმენტურად ცნობილია XVIII ს-დან, ხოლო ჯოჯიშვილი და ჩოჩიშვილ-ჩოჩიევი XIX ს-დან)⁸⁸ ლოგიკურად მიეყვარათ იმ დასკვნამდე, რომ აღნიშნულ მოვლენას ძალზე შორეულ წარსულში უნდა ჰქონოდა ადგილი. ეს გარემოება კი თავის მხრივ, გვაძლევს უფლებას, რომ ისინიც შესაძლო დეალური წარმომავლობითა და ეთნოკულტურული ბიფურკაციის გვიანდელი პროცესის ილუსტრირების თვალსაზრისით ღირსშესანიშნავ ქართულ და ოსურ გვარსახელთა სიაში შევიტანოთ.

ქსნის მარცხენა შემდინარის ცხავატურას ხევში მდებარე ს. ჟივთუბანის მკვიდრის რაჟდენ თედოს ძე ყურაულის (დ. 1908) თქმით, ცხავატურას ხევშივე ლოკალიზებულ ს. ნინუბანში მცხოვრები **ხურიშვილები „მალრან-დვალეთიდან წამოსულან. ჯერ გნულის (იგულისხმება ქნოლო - ვ. ი.) მთაში მდგარან, მერე სახორდაგეს მთაში უცხოვრიათ, სადაც მათი ნასახლარებია. აქედან კი გადმოსახლებულან ნინუბანში. ხუთი მამა მაინც იქნება გადასული, რაც იქ ცხოვრობენ. ძირით ქართველებია. ჩვენსას ლოცულობენ თეთრ ხატს (იგულისხმება ცხავატურას ხევის მთავარი სალოცავი, მაცხოვრის წმ. გიორგის ეკლესია, რომელიც ს. ჩუშანის ან ბუნტურთ-უბნის ტერიტორიაზე დგას - ვ. ი.), ხატის ეზოშია იმათი საფლავებიც“**⁸⁹.

ჟივთუბნელი მთხრობლის ნათქვამს ჩვენი მხრიდან დაუშვებელია, რომ პატარა ლიახვის ხეობის სათავეებში მდებარე ქნოლოს თემის ერთ-ერთ სოფელს ამჟამად ეწოდება **ხურიქოში** (ოს. Хурыком), XIX ს-ის საარქივო მასალებში კი იგივე დასახლებული პუნქტი მოიხსენიება **ხურიან სოფლად**, იქ მცხოვრები **ხურიშვილების** სახელწოდების მიხედვით. ამასთან, 1830 და 1842 წწ. რუსულ საბუთებში პატარა ლიახეზე (კერძოდ სს. ზემო სოჭინსა და ხურიანში) მოსახლე ხურიშვილები (წყაროებში მოიხსენიებიან აგრეთვე **ხურაშვილის** და **ხუროშვილის** ფორმით) ყველგან ფიგურირებენ როგორც ეთნიკური ოსები (ანინდელ სამხრეთელ ოსებთან მათი შთამომავლები ცნობილი არიან **ხურიტას** (Хуритæ // Хуриевы) საგვარო სახელით)⁹⁰, რომლებშიც, ალბათ, ძნელი არ

⁸⁸ ი. მეგრელიძე, წარწერები და სხვა სიძველეები პატარა ლიახვის ხეობაში, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, 1963 წ., №5, გვ. 212-215; „ქსძ“, ტ. VIII, გვ. 72; «ИЮОДМ», т. II, с. 259, 536, 583 და სხვ., т. III, соед. И. Н. Цховребов, Цхинвали, 1961, с. 685.

⁸⁹ ვახტ. ითონიშვილი, „ქხემ“, (1985 წ.), რვ. 4, გვ. 19.

⁹⁰ З. Д. Цховребов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42; «ИЮОДМ», т. II, с. 71-72, 362, 364, 369-370, 373.

უნდა იყოს ქსნისხვევლი ქართველი ხურიშვილების ოსი თანამოგვარეობის დანახვა. საყურადღებოა, რომ პატარა ლიახვის ხეობის გარდა ოსი ხურიეები სახლობენ შიდა ქართლის სხვა ხეობებშიც (მაგ. მახისი, ფრინევი და სხვ.).

დამონმებული მონაცემების შეჯერების შემთხვევაში, ხურიშვილთა გვარის ადგილგადანაცვლების სურათი შემდეგნაირად აღდგება: მალრან-დვალეთი → ხურიანი (სოფელი ქნოლოს თემში, პატარა ლიახვის ხეობა)

სახორდაგე (მთა ქსნის ხეობაში) → ნინუბანი (სოფელი ქსნის შემდინარე ცხავატურას ხევში).
ზემო სოჭინი (სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში) → მახისი (სოფელი მეჯუდის ხეობაში) → ფრინევი (დვანის ხეობა).

ცხადია, გვარსახელი ხურიშვილი, ისევე როგორც ხურიძე (შდრ.: ხუროძე, ხუროშვილი), მომდინარეობს პიროვნული სახელისაგან ხური-სგან, რომელიც ნამდვილად არ განეკუთვნება რარიტატულ ანთროპონიმთა კატეგორიას. ქართულ ონომასტიკონში ხომ საკმაო რაოდენობით გვხვდება როგორც ხურ-ძირიანი პიროვნული სახელები (ხურსი, ხურსია, ხურტი, ხურჯლი, ხურცი) ისე ტოპონიმები (ხურუთი, ხურთისი, ხურითი, ხური და სხვ.). ხურ ელემენტის შემცველი ტოპონიმები (ხურიყაუ, ჭური, ხურ) ფიქსირდება ჩრდილოეთ კავკასიის (კერძოდ, ოსეთის, ჩაჩნეთისა და ლაქეთის) ონომასტიკურ ველზეც. საინტერესოა, რომ მეგრულად ხურუ ნიშნავს გამოქვაბულს. ქართულ ახურებს, ხურს, ხურდება ზმნებში მოცემულ ხურ ელემენტს გააჩნია ცხელის სემანტიკა, ოსურად და ლაზურად Хур ნიშნავს შესაბამისად მზეს და მკერდს, ხოლო ქართული ხურო მშენებლის, ხელოსნის მნიშვნელობით ხმარებული უძველესი ტერმინია. ადვილი შესაძლებელია, რომ ხურიშვილის მწარმოებელი ხურ ანთროპონიმი რომელიმე ამ ლექსემისაგან იყოს მიღებული.

მართალია, ხურიშვილთა წინაპრების მალრან-დვალეთიდან გამოსვლის ზუსტი თარიღის დადგენა ვერ ხერხდება, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ საძიებელი გვარის მიგრაციული თავგადასავლის დროში გვარიანად განელვისა და თავის პირველსაცხოვრისთან მისი იდეოლოგიური კავშირის განწყვეტის ფაქტებს, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მათ მალრან-დვალეთი იქ ოსთა დაშენებამდე უნდა დაეტოვებინათ. ამდენად, არაა გამორიცხული, რომ თავისი ფესვებით მალრან-დვალთა ოდინდელ სამკვიდრებელთან დაკავშირებული ქართველი ხურიშვილების და ოსი ხურიეების სახითაც სწორედ დვალური ძირის მქონე და დროთა განმავლობაში ქსნის ხეობის ქართველთა და პატარა ლიახვის ხეობის ოსთა შორის ნატურალიზებულ კიდევ ერთ ნათესაურ კოლექტივთან გვქონდეს საქმე.

ჩვენი ვარაუდით, დიდი ლიახვის ხეობაში ლოკალიზებული და წარ-

სულში ე. ნ. ქვემო დვალეზით დასახლებული ს. კოშკადან შეიძლება იყენენ გამოსულნი ამჟამად სს. აბისში, სურამში, ფცაში და ქ. ხაშურში მცხოვრები კოშკაძეები, რომელნიც შიდა ქართლის სანახებში დოკუმენტურად ცნობილი არიან XVIII ს-დან⁹¹. ალბათ არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ გვარსახელ კოშკაძეს, ისევე როგორც „კოშკარელს“ და „კოშკელაშვილს“ ტოპონიმი „კოშკა“ უნდა დასდებოდა საფუძვლად. მართალია, აღნიშნული ტოპონიმი პატარა ლიახვის ხეობაშიც და კახეთშიც გვხვდება, მაგრამ ქართულ კოშკაძეთა განსახლების არეალის სიახლოვე დიდი ლიახვის ხეობასთან ბუნებრივად გვეჩვენა იმ აზრისაკენ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ანთროპონიმი სწორედ ქვემო დვალური კოშკას სახელწოდებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამდენად, სავსებით რეზონულად გვეჩვენება ქართველ კოშკაძეთა წარმოდგენის ცდა იმ ქართიზირებულ დვალთა პირდაპირ მემკვიდრეებად, რომელნიც ვახუშტი ბაგრატიონს დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების მთიანი ზონიდან ბარში ჩამოსახლებულ „ქართველ გლეხებად“ ჰყავს მოხსენიებული.

ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემებით, ბუდე დვალეთის ს. უარნედან არიან გამოსული ქართველი გოგიჩაშვილების (ანინდელი სამოსახლო ადგილი ქსნის შემდინარე ცხავატურას ხევის ს. გოგიჩაიანი). და მათი ოსი სახლიკაცების – გოგიჩეეების (ოს. Годжышата; სს. ყლარნევი, არქნეთი, ღდულეთი – პატარა ლიახვის და ალმ. ფრონეს ხეობები; ტირიფონის ველი) წინაპრები, რომელთაც, გადმოცემით, ჯერ დიდი ლიახვის ხეობაში უცხოვრიათ (ჯავის მხარეს), შემდეგ კი მათი ჩამომავლები აქედან ქსნის, პატარა ლიახვის და ფრონეს ხეობებში გადასახლებულან⁹². წარის მახლობლად მდებარე ჟიდად ნოდებული ალაგიდან დიდი ლიახვის ხეობაში გადმოხვენილი ვინმე გაგლოს (სხვა ვერსიით ურიზმაგის) შთამომავლებად გვაცნობენ თავს ოსი გაგლოეები (ოს. Гаглонта, მათი ერთი ნაწილი იწერება გაგლოშვილად) და ამ უკანასკნელებთან ახლონათესაურ კავშირში მყოფი სანაკოეები (Санакота), გალავანოეები (Галуанта), ვანეეები (Венета; მათი ერთი ნაწილი იწერება ვანიშვილად), გაბარაეები (Габарата; მათი ერთი ნაწილი იწერება გაბარაშვილად), ჯიოეები (Джикота; მათი ერთი ნაწილი იწერება ჯიოშვილად), შუშაეები (Шушата) და სხვ., რომელთა განსახლების არეალია სს. კოშკა – ვანელი – მზივის რაიონი და საკუთრივ დ. ჯავა (ანუ ანინდელი ჯავის ხევი)⁹³; წარის თემიდან მოსულებად ითვლებიან აგრეთვე ქსნის ხეობის მაღალმთიან ს.

⁹¹ არზა შანში მილახორისა მამულის თაობაზე მდივანბეგთა ოქმით, „ქსძ“, VII, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1981, გვ. 661.

⁹² ვახტ. ითონიშვილი „ქსემ“ (1985 წ.), რვ. 4, გვ. 10, 19.

⁹³ 3. Н. Вансеев, К вопросу о времени заселения Юго-Осетии, «ИЮОНИИ», вып. III, Сталинири, 1936, с. 24; Б. А. Калоев, Осетины, изд. 2-е, М., 1971, с. 60-61; 3. Д. Глагойты, Очерки по этнографии осетин, Тб., 1974, с. 117-125.

ულაგაყუსა (ჯამურის თემი) და ქსან-ლესურას ხეობების ცალკეულ სოფლებში (ხოფა, ძაბუეთი, ნოლდი, შუა ზახორი, არმაზი, კაბერი) მცხოვრები ოსი ბიგანოვებიც (Биганата; მათი გაქართველებული თანამოგვარები ინერებიან ბიგანიშვილებად), რომელთა განაყრებია ს. დიცე-ვში მკვიდრი ქართველი ბელელურები⁹⁴; იმავე ნარიდან თერგის ხეობაში მიგრირებულ გვარებად არიან ცნობილნი მოხვევებთან ოსი აგაევები (Агата; თავის დროზე სახლობდნენ ხევის სს. ნოგაყუსა და აგათყაუში) და კოკაევები (Кокант; თავის დროზე ცხოვრობდნენ თრუსოს ს. კეტრის-ში)⁹⁵. მამისონის ხეობის ს. თიბიდან არიან გამოსულნი ფანის ხეობის ს. კორსეცა და შიდა ქართლის კიდეც 47 დასახლებულ პუნქტში (ერნო, სხლები, ნორბისი, ხტანა, თერეგვანი, ოქონა, მულრისი, მალდა, სხლები, მამითა, ძალინა, ზ. ყორნისი, ქვ. ყორნისი, არკნეთი და ა. შ.) ფართოდ განსახლებული ოსი თედევები (Тедета; მათი გაქართველებული ნაწილი ატარებს თედეშვილის გვარს) და კუდაროს თემის (ჯეჯორას ხეობა) ს. ნაკრებაში მცხოვრები ნანიევები (нанита), აგრეთვე ღრამულას ხეობის ს. ზამთარეთში და შიდა ქართლის ათეულობით სოფელში (ჯავისთავი, ქემულთა, თერეგვანი, ღარისთავი, ძალინა, დამპალეთი, თამარაშენი, ფრისი, მუხაური და სხვ.) განსახლებული ბაგაევები (багата; მათი გაქართველებული თანამოგვარები ინერებიან ბაგაურებად და ბაგაშვილებად)⁹⁶. მამისონის ხეობიდანვე არიან წამოსულნი მალრან-დვალეთის სს. შუა ერემასა და ხოჯაში მცხოვრები ჯელიევების (Джелынта; მათი გაქართველებული თანამოგვარები ინერებიან ჯელიძეებად) და დიდი ლიახვის ხეობის ს. ხვწეში მკვიდრი ფარასთაევების (Парастата; მათი ერთი ნაწილი ინერება ფარასტიშვილობაზე)⁹⁷ წინაპრებიც. ნერილობითი წყაროების ჩვენებებზე⁹⁸ დაყრდნობით დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ბუდე დვალეთის ს. ზრამაგადან არიან მიგრირებულნი შიდა ქართლში სს. ელყანთაში, კუცხოეთში, არმაზში, ქსანსა და საქადაგიანოში მცხოვრები ოსი ელყანოვები (Улханта) და მათი გაქართველებული თანამოგვარები ელყანიშვილები; ნარის თემიდან მოსულობას იტყვიან სს. ნუნარში (აღმ. ფრონეს აუზი) მოსახლე ბიგულაევები (Бигулата), რომელთაც შორეულ წარსულში ნარის მომიჯნავე ცშიაგქომის ხევის ადგილ-მამულები

⁹⁴ **З. Д. Цховребова**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.

⁹⁵ **ვალ. ითონიშვილი**, თრუსოს ეთნოგრაფიული მასალები (1958 წ.), რვ. 1, გვ. 3, 53-54.

⁹⁶ **ვალ. ითონიშვილი**, ოსეთის ეთნოგრაფიული მასალები (1968 წ.), რვ. 1, გვ. 31; **Б. А. Калоев**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56, 63.

⁹⁷ **Б. А. Калоев**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 62; **З. Д. Гаглойти**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 98.

⁹⁸ 1779 წ. ერთ-ერთ საბუთში ფიგურირებს ზრამაგელი ელყანასშვილი ივანე, რომელსაც ერეკლე II აჩაბეთში საღალო მინას აძლევს დასამუშავებლად (იხ. *Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии. Документы и материалы*, в. 1. изд. **В. Н. Гамрекли**, Тб., 1980. с. 44).

სტერიათ⁷⁹ და ა. შ.

ცხადია, ჩვენ თავს უფლებას ვერ მივცემთ, რომ ხსენებულ გვარებს ხელალებით დვალური წარმომავლობა მივანეროთ, ვინაიდან კარგად გვესმის, თუ რაოდენ დიდია XV ს-დან ოსებით დასახლებული და ოსეთის მიერ ეთნოგრაფიულად აბსორბირებული წარა-მამისონ-ზახას ქვაბულიდან (ოს. თუალგომიდან) როგორც დვალყოფილი ოსების, ისე „ნატურალური“ ოსი-ირონების ქედს გადმოღმა ტრანსმიგრაციის ალბათობა. მაგრამ ბოლომდე, ვერც იმას გამოვრიცხავთ, რომ პიროვნული სახელები-საგან (გოგიჩა, გაგლო, ბიგან, აგა, კოკა, თედე, ნანი, ბაგა, ჯელი, ფარასთა, ელყან. ბიგულა; შდრ: ქართული ანთროპონიმები: გოგიჩა, ბიგო, ბიგუ, აგი, აგო, კოკა, კოკი, კოკია, თედია, თედე, თედო, ნანი, ნანე, ნანო, ნანაია, ბაგი, ბაგაულ, ჯელი, ჯოლი, ფარაზ, ელყან) წაწარმოები და ეთნოკულტურული ბიფურკაციის ჩვენთვის კარგად ცნობილ პროცესში ჩათრეული აღნიშნული გვარებიდან ზოგიერთი მაინც, შესაძლოა, სწორედ ვახუშტი ბაგრატიონის ობსერვაციის ობიექტად ქცეული გაოსებული დვალების (ოსური ნომინაციით, „თუალების“) ფენას ეკუთვნოდეს.

დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას ბუდე დვალეთსა (კერძოდ ზახის ხევსა) და დიდი ლიახვის ხეობის ზემო და შუა ნელზე მცხოვრები ოსი ბითაროვების (Битарта; საქართველოში ინერებიან ბითარაშვილებადაც; ძირი სოფელი-ბითართიყაუ, ზახის ხევი; სხვა სამოსახლო ადგილები: დიდი ლიახვის ხეობის სს. ქვ. ერემა, ზღუბირი და ქსნის ხეობის სს. ქვ. ბაგინი და გორგა), საზარდოვების (Сазаридта; განსახლების უძველესი არეალი: ზახის ხევი), გალოვეების (Галота; განსახლების არეალი – ზახის ხევი), ბუკულოვების (Букумта; სამოსახლო ალაგი ს. ბრუტაული), სლანოვების (Сланта; ს. ბრუტაული), ჯიგკაეების (Джигкайта; მათი გაქართველებული თანამოგვარები ინერებიან გიკაშვილებად: უძველესი სამკვიდრებელი ს. ჯომალი), ცხოვრებოვების (Цхуырбата; მათი ერთი ნაწილი ინერება ცხოვრებაშვილად; ძირითადი და უძველესი სამოსახლო ალაგი მსხლბი). თიბილოვების (Тынымта; ინერებიან თიბილაშვილადაც; სამკვიდრებელი ადგილები სს. ქვ. ერემა, ხვნე); ხარებოვების (Харбата; ინერებიან ხარებაშვილადაც; საცხოვრებელი არეალი: ს. ხვნე) და ხუბულოვების (Хуынмта; მათი გაქართველებული თანამოგვარები ინერებიან ხუბულურებად; სამოსახლო ალაგი: ს. გუფთა და მისი შემოგარენი) შესახებაც, რომელთაც ბ. კალოევი ხსენებული რეგიონების ძველთაძველ მკვიდრებად („нескояные обитатели этих мест“) და იქ თითქოსდა ოდითგანვე მობინადრე ალან-ოსთა შთამომავლებად („Потомки преж-

⁷⁹ Б. А. Калоев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54; Л. А. Чибирев, Осетинское народное жилище, Цхинвали, 1970, с. 30.

ნიხ обитателей алан") აცხადებს¹⁰⁰.

მართალია, ბ. კალოევის ეს განცხადება სინამდვილეს არ შეესაბამება, და საერთოდ, ზახის ხევისა და დიდი ლიახვის ხეობის წარმოდგენა ოდითგანვე ალანებით დასახლებულ მხარეებად უბრალოდ აბსურდულად ჟღერს, მაგრამ თუ ჩვენ ვირწმუნებთ ოსი სწავლულის მტკიცებას ზემოხსენებული გვარების სწორედ აღნიშნულ რაიონებში გაჩენისა და იქ მათი ძველთაგანვე ცხოვრების შესახებ, მაშინ ხომ ელემენტარული ლოგიკის კარნახით, ისინი უწინარეს ყოვლისა გაოსებული დვლების და არა მარტო ალან-ოსთა მემკვიდრეებად უნდა გავიაზროთ, ვინაიდან ნარამამისონ-ზახის ქვაბულშიც და დიდი ლიახვის ხეობის ხაზგასმულ მონაკვეთებზეც ოსურ მოსახლეობას წინ უსწრებდა დვალური მოსახლეობა. სხვათა შორის, საკითხის ამდაგვარი გადანყვეტის ცდუნებას არ ანელებს მაინცდმანაც ალანთა შთამომავლებად შერაცხილი ბითაროვების, საზარდოვების, გალოეების, ბუკულოვების, სლანოვების, ჯიგკაევების, ცხოვრებოვების, თიბილოვების, ხარებოვების და ხუბულოვების გვარსახელთა მანარმოებელ პიროვნულ სახელებზე (ბითარ, საზარ, გალო, ბუკულო, სლან, ჯიგკა, ცხურბა, თიბილო, ხარებ, ხუბულო) დაკვირვებაც, რომელთაც უპირატესად ქართულ და არა უსათუოდ ალან-ოსურ საკუთარ სახელებთან (შდრ.: ბითი, ბითე, ბითაია, სოზარ, გალო, ბუკა, ბუკი, ბუკო, ბუკულო, სილო, სილოვან, სლაკო, გიკუ, ჯიყა, ცხოვრებილაჲ, ცხოვრება, თიბე, თიბელა, თიბილონ, ხარება, ხუბუ, ხუბულო) მოექცნება ანთროპონიმული პარალელები.

დაბოლოს, საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტიც, რომ ჩრდილოელ ოსთა შორის გვხვდება უთუოდ ბუდე დვალეთიდან (ოს. თუალგომიდან) გამოსული თუალლაგოვების (ოს. Туаллагæ // Туаллаговы) რარიტატული გვარი. იგი ეთნონიმური ანთროპონიმების კატეგორიას განეკუთვნება და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით აშკარად უახლოვდება ქართულ გვარსახელებს: დვალს, დვალიძეს, დვალიშვილს, და დვალიძეს, თუმცა ჩვენთვის ამ შემთხვევაშიც გამოცანად რჩება ის, თუ მაინც ვინ უნდა ამოიცნობოდეს თუალლაგოვის გვარის მატარებელთა ქვეშ – „თუალებად“ წოდებული დვალყოფილი ოსების, თუ „თუალებადვე“ სახელდებული და წმინდა ოსური წარმომავლობის მქონე თუალგომელი ოსი-ირონების შთამომავლები, რაშიც მომავალმა კვლევამ შეიძლება შეიტანოს სათანადო სიცხადე.

ამრიგად, ჩატარებული ძიება ცხადყოფს, რომ აწინდელ ქართველთა და ოსთა საერთო მასიდან არც თუ მცირე რაოდენობით ხერხდება თავისი ფესვებით სწორედ დვალეთთან თუ ნადვალარ რეგიონებთან დაკავ-

¹⁰⁰ Б. А. Калоев. დასახ. ნაშრომი, გვ. 57, 60, 62.

შირებული და დვალთა ტომისადმი თავიანთი უდავო ან სავარაუდო ოდინდელი კუთვნილებით ღირსშესანიშნავი ნათესაური კოლექტივების გამოვლენა (ქართველი დვალეები, დვალიძეები, დვალაძეები, დვალიშვილები, კასრაძეები, ხაჩიძეები, ზაგაშვილები, ზაქაიძეები, ნარაიძეები, დაუშვილები, ხურიშვილები, ბუთხუზები, თედელურები, ჯოჯიშვილები, ჩოჩიშვილები, ოქროპირიძეები, თეგაძეები, ჩანთაძეები, კოშკაძეები, გოგიაშვილები, თედეშვილები, ბაგაურები, ჯელიძეები, ელყანაშვილები, ბიგანიშვილები, ბელელურები, ბადაშვილები, ხადურები, გიკაშვილები, ცხოვრებაშვილები, ხუბულურები, ხარებაშვილები; ოსი თუალლაგოვები, ზახაგოვები, ხურიევი, გოგირევი, გაგლოევი, სანაკოევი, ვანეევი, გაბარაევი, ჯიოევი, ბიგანოევი, აგაევი, კოკაევი, თედეევი, ბაგაევი, ჯელიევი, ფარასთაევი, ელყანოევი, ბიგულაევი, ბითაროევი, საზარდთოევი, გალოევი, ბუკულოევი, სლანოევი, ჯიგკაევი, ცხოვრებოევი, თიბილოევი, ხარებოევი), რომელთაგან ძირად დვალებად დანამდვილებით შეიძლება ვიგულოთ მხოლოდ დვალეები, დვალიძეები, დვალიშვილები, დვალაძეები, კასრაძეები და ხაჩიძეები, ხოლო სავარაუდოდ ყველა დანარჩენი.

მართალია, დვალური ეთნოგენტილური ელემენტის რეგენერაციის მოცემულ ცდას არ აქვს სრულფასოვნების პრეტენზია, მაგრამ ის მთლიანობაში მაინც ჯეროვან წარმოდგენას იძლევა დვალური კომპონენტის ფრიად სოლიდურ ხვედრით ნილზე ქართველი და ოსი ხალხების შემადგენლობაში. ამდენად, არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ქართულ-ოსური ანთროპონომიული შეხვედრების თვალშისაცემ სიხშირეს (მაგ.: ოს. Баратхата // Баратовы – ქართ. ბარათაშვილი; Бедойта // Бедосвы – ბედოიძე, ბედოშვილი; Бубайта // Бубасвы – ბუბაშვილი; Бохата // Бохасвы – ბოხაშვილი; Бегита // Бегиевы – ბეგიაშვილი; Габайта // Габасвы – გაბაშვილი; Гергита // Гергиевы – გერგიძე, გერგაია, გერგაული; Гулита // Гулисвы – გულია, გულიაშვილ; Гуытъиата // Гутиевы – გუტაშვილი; Даданата // Дадановы – დადიანი; Дарчита // Дарчиевы – დარჩია, დარჩიაშვილი; Дойната // Дойасвы – დოიაშვილი; Елойта // Елосвы – ელოშვილი; Дрета // Дрсевы – დრეიძე; Зангиата // Зангисвы – ზანგური; Квэсэрта // Квэсэровы – კვეზერელი; Кердыхъота // Кердикоевы – ქერდიყოშვილი; Кацита // Кацисвы – კაციტაძე, კაცაძე; лалита // Лалисвы – ლალიაშვილი; Лолата // Лоласвы – ლოლაძე, ლოლაშვილი; Лохата // Лохасвы – ლოხიშვილი; Мархита // Маргисвы – მარგიანი, – მარგოშვილი; Сакъита // Сакисвы – საქიძე; Сохита // Сохисвы – სოხაძე; Тухата // Тухасвы – ტუხაშვილი; Турманта // Турмановы – თურმანიძე, თურმანაული; Цагарата // Цагарасвы – ცაგარელი, ცაგარე-

იშვილი; Цомайта // Цомасвы – ცომაია და ა. შ.) გარკვეულწილად ქართველთა და ოსთა შორის „განთესილ“ დვალებსაც უნდა ეუმაღლოდეთ, ვინაიდან მათი საკუთარი სახელების გადაქცევამ ქართული და ოსური ონომასტიკური ველების ერთგვარ შემაერთებელ ქსოვილად, დიდად შეუწყო ხელი ორი ხალხის ანთროპონიმიული სექტორების ურთიერთდაახლოების პროცესს, რაც უკვე ცალკე მსჯელობის საგანია.

ნაშრომის წინა თავებში უკვე არაერთგზის შევნიშნეთ, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის შეხედულება დვალეზზე, ვითარცა ოსების მიერ XV ს.-დან დაპყრობილ და შემდგომში ეთნიკურად აბსორბირებულ კავკასიური მოდგმის ტომზე („... კავკასთა ნათესავნი, რ-ლ არიან დუალნი“) ზოგად კონცეპტუალურ პლანში საკვებით შესაწყნარებელია ჩვენთვის. ის მართლაც უზადოდ არის მორგებული ლეონტი მროველის (XI ს.) ცნობილ ეთნოგენეტიკურ სქემას, რომლის თანახმად დვალთა ტომის ფორმირების იტორიულ-გეოგრაფიული არეალი სწორედ ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ერთი ნაწილის მითიური ეთნარქის – „კავკასის“ (ან „კავკასანის“) ნილხედრი ქვეყნის (resp. „ლომეკის მდინარითგან ვიდრე დასასრულადმდე კავკასისა, დასავლით“ განვრცობილი მინა-წყლის) ფარგლებში იგულისხმება. მაგრამ „კავკასთა ნათესავებად“ დვალთა წარმოჩენის ხაზგასმული ფაქტის უტრირება საკვლევი ტომის უსათუოდ ჩრდილოკავკასიური (სახელდობრ, ვაინახური) წარმომავლობის თვალსაზრისის გამოხვედრის სასარგებლოდ და საკუთრივ ტერმინ „კავკასნი“-ს გააზრების ცდა მაინცდამაინც ცენტრალური კავკასიონის ვაინახურ (ან ვაინახურთან გენეტიკურად ყველაზე ახლოს მდგომ) ეთნიკურ მასასთან მისადაგებულ ტრადიციულ ეთნონიმად, რასაც ადგილი აქვს ვ. გამრეკელის მონოგრაფიაში¹, მხოლოდ სერიოზული დაბნეულობის საფუძველს ქმნის.

საქმე ისაა, რომ XI-XVIII სს-ის ქართველ მემპტიანეთა (მათ შორის ვახუშტი ბაგრატიონის) თხზულებებში დამონშებული ტერმინები კავკასნი//კავკასიანი//კავკასელი// კავკასიელი კონკრეტული ეთნიკური მისამართის გარეშე ხმარებული შემკრებლობითი ხასიათის ცნებებია და არა ერთ რომელიმე ტომზე თუ ხალხზე მიმავრებული ეთნონიმები. ისინი შედარებით ვიწრო და, შეიძლება ითქვას, კლასიკური გაგებით აღნიშნავენ ცენტრალური და დასავლეთი კავკასიონის პირიქითი კალთების მკვიდრთ (ირანულენოვანი ოსების გამოკლებით), ან უპირატესად ცენტრალური კავკასიის მთიანეთის ძველთაძველ მობინადრეთ (მათ შორის ქართლ-კახეთის მთიელებსაც), ხოლო შედარებით ფართო გაგებით „ჯიქიღამ გურგანის ზღუამდე“ გადაჭიმული ჩრდილოეთ კავკასიის მთელ მოსახლეობას (დაღესტნის ხალხებისა და ოსების ჩათვლით)². მართალია, ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობების შეჯერებით

¹ В. Н. Гамрекли, Двалы и Двалетия в I-XV вв. н. э., с. 22-28.

² ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 3, 6, 64; მისივე, წინოს მიერ ქართლის მოქცევა, „ქც“, I, გვ. 116, 130; ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, „ქც“, II, გვ. 19, 53; ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, „ქც“, II, გვ. 329, 343; ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, „ქც“, II, გვ. 454; ვახუშტი, აღწერა... გვ. 71, 89, 141, 170, 268, 291, 370, 419, 651.

ჩვენ ზოგადი წარმოდგენა მაინც გვექმნება დვალთა ეთნოგეოგრაფიის ლოკალურ ისტორიულ-გეოგრაფიულ არეალზე, მაგრამ ეს ნიადაგ არ არის საკმარისი საძიებელი ტომის ეთნიკურ ატრიბუციაზე უცდომელი მსჯელობისათვის.

ამდენად, „კავკასთა“ ან „კავკასიანთა“ ტრადიციულ სიაში ძველთაგან ჩარიცხულ დვალთა სწორედ „კავკასთა ნათესავებად“ პრეზენტაციის ფაქტში ნამდვილად არაფერია უჩვეულო, ხოლო თავად ტერმინები „კავკასნი“, „კავკასიანნი“, „კავკასელნი“, „კავკასიელნი“, ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტში არსებითად მოკლებულია იმ სემანტიკურ ნიუანსებს, რომელთა გათვალისწინება დვალთა ეთნიკური ვინაობის შესახებ კონკრეტული დასკვნების გაკეთების საშუალებას მოგვცემდა. ამისათვის გაცილებით უფრო ჩაღრმავებული კვლევაა საჭირო, რაც პირველ რიგში დვალთა გლოტოგენეზის პრობლემის საგულდაგუო დამუშავებას გულისხმობს.

დვალთა გლოტოგენეზის პრობლემის საფუძვლიანი შესწავლისათვის უთუოდ პრინციპული მნიშვნელობა ენიჭება საკუთრვ დვალური ენის არსებობის თუ არარსებობის ჯერაც სადისკუსიო საკითხში სათანადო სიცხადის შეტანას.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, დვალური ენის შესახებ პირველ არაპირდაპირ მინიშნებას ვხვდებით XV ს-ის სომეხი ისტორიკოსის თოვმა მენოფეცის ნაშრომში, სადაც თემურ-ლენგთან მეომარი საქართველო „რვა ენისგან“ (ე. ი. რვა უმთავრესი ეთნოგენტილური და ეთნოტერიტორიული ერთეულისაგან) შენივთებულ ქვეყნად არის დახასიათებული და მათ შორის დვალებიც მოიხსენიებიან: „ის მოდგმა რვა ენისაგან შედგება... ესენი არიან: დრალი (უნდა იყოს დვალი - ვ. ი.), ოსედი (უნდა იყოს ოსეთი), იმერელი, მეგრელი, აბხაზი, სონი (უნდა იყოს სვანი), ქართველი, მესხი“. რამდენადაც, კონკრეტულ შემთხვევაში, „ენა“ უფრო „ტომის“ სინონიმის დონეზე ჩანს ხმარებული, დამონმებულ ცნობას ნაჩქარევად ვერ მივანიჭებთ საძიებელი ენის არსებობის დამამტკიცებელი უტყუარი საბუთის მნიშვნელობას, თუმცა ხელალებით ვერც იმის შესაძლებლობას გამოვრიცხავთ, რომ ქართული სახელმწიფოს მოსახლეობის ცალკეულ „ენებად“ დაყოფის აღნიშნული პრაქტიკა ოდინდელი ეთნოლინგვისტური კლასიფიკაციის რაღაც ელემენტსაც ითავსებდეს.

დვალური ენის შესახებ გაცილებით უფრო მკაფიო ცნობას იძლევა ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულება, რომლის მეცხრე თავის („აღწერა ანინდელისა ოვსეთისა ანუ კავკასიათა შინათა“) ერთ-ერთ ქვეთავში („კაცისა და ჩუეულებისა, ზნისა და ჯელოვნებისათჳს“) შავით თეთრზე წერია: „კუალად არიან, ვითარცა ნადირნი, უნიგონნი, უცოდინარნი, ენა აქუთ ძუელი, დუალური, და ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინაჲთგან ჩერქესთა ენა სხუა არს. ვიეთთა მოთავეთა და ქართლსა და რაჭას მსვლე-

ლთა უწყიან ქართულნი, ხოლო ჩერქეზსა შინა მსვლელთა უწყიან ჩერქეზული და თათრული ჯალათასი".

მართალია, მოტანილი ამონაწერი ერთი შეხედვით, ვახუშტი ბაგრატიონის თანამედროვე ოსეთის მთელ მოსახლეობას (ე. ი. ოსურ-დვალურ ეთნოსიმბიოზს) ეხება და სათანადო აზრობრივ რეტუმსაც საჭიროებს, მაგრამ მისი ყურადღებით ნაკიხვის შემთხვევაში ვფიქრობთ, ძნელი მისახვედრი არ უნდა იყოს ის, რომ დამონებული ციტატის მიზრდილი ნაკვეთი (კერძოდ „ენა აქუთ ძუელი, დუალური, და ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინაჲთგან ჩერქესთა ენა სხუა არს") უთუოდ ბუდე დვალეთში მცხოვრებ და იმხანად უკვე ოსურ ენაზე საბოლოოდ ამეტყველებულ გაოსებულ დვალელებთან არის მისადაგებული. მიხედვად იმისა, რომ ი. გაგლოითის მხრიდან ადგილი აქვს აღნიშნული ფრაზის ადრესატებად მაინცდამაინც ოსების გამოყვანის დაჟინებულ ცდას³, ამ უკანასკნელს სერიოზულად ვერ აღვიქვამთ, ვინაიდან ხსენებული ავტორისაგან განსხვავებით ფრიად გვეუხერხულება ვახუშტი ბაგრატიონის წარმოდგენა ოსი ხალხის, საკუთრივ ოსურ ენაზე გვიანდელი ალაპარაკების „ფაქტის" აღმოჩენისა და ოსური ენის ჩერქეზულთან სრულიად უმოტივაციო შემპირისპირებელის ერთობ უჩვეულო ამპლუაში. ამასთან ერთად, ჩვენთვის ამოუხსნელ გამოცანად რჩება ისიც, თუ სადაური ლოგიკით შეიძლება ვახუშტის მიენეროს ოსების დახასიათება თავიდან დვალურ ენაზე მოუბარ, ხოლო მშობლიურ ოსურ ენაზე ბოლო დროსაღა ამეტყველებულ ხალხად, მაშინ როდესაც სწორედ ვახუშტის ნაშრომიდან ვგებულობთ ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში შემოხიზნულ ოსთა მიერ კავკასიური მოდგმის დვალეების გვიანდელი დაპყრობისა (ოვსნი... „შემოვილტოდნენ კავკასიასა შუა, და დაიპყრეს კავკასთა ნათესავნი, რულ არიან დუალნი") და მათი ერთი ნაწილის ეთნიკური აბსორბციის („...ხოლო შემდგომად მოოვრებისა ოვსეთისა და შემოსლვისა მათისა კავკასიასა შინა, ინოდნენ: ოვსეთი ჩერქეზად ანუ ყაბარდად, და კავკასიასა წინა მყოფნი მათ შემოსულთაგან ოვსეთად, რამეთუ ანცა გუარიანთა მათ უნოდებენ ოსად, ხოლო სხუათა უგუაროთა – კულად დუალადვე") თაობაზე.

ასე, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის ნათქვამი „ენა აქუთ ძუელი, დუალური, და ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინაჲთგან ჩერქესთა ენა სხუა არს", ოსეთის მთელ მოსახლეობაზე არამც და არამც არ შეიძლება ვრცელდებოდეს, რამეთუ საკუთრივ ოსებთან მიმართებაში ის უბრალოდ აბსურდულად ჟღერს. ამდენად, იგი ცალკერძოდ უნდა შეფასდეს, როგორც გაოსებულ დვალთა ყოფის უშუალო ობსერვაციის ერთადერთი პირდაპირი ჩვენება დვალური ენის რეალურად არსებობისა და ოსურით

³ Ю. Н. Гаглов, Об одном месте («Географии» Вахушты, «ИООНИИ», т. XI, Цхинвали, 1964, с. 183; Ю. Н. Гаглойти, Об этнической принадлежности средневековых Туальцев (двалов), «Советская Осетия», 1990, №60, с. 3.

მისი მერმინდელი შენაცვლების შესახებ, თუმცა ანალოგიურ დასკვნამდე დვალეების თემატიკით დაინტერესებული ყველა სწავლული როდი მიდის; სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნული ცნობა საკმაოდ წინააღმდეგობრივად არის ინტერპრეტირებული, რაც მის რუსულ თარგმანებშივე იჩენს თავს.

ასე, მ. ბროსე ჩვენთვის საინტერესო ციტატის შემდეგნაირ თარგმანს გვთავაზობს: „Они говорят на древнедвальском языке или собственно осетинском, как они называют его в настоящее время“⁴, რომლის ზუსტი შესატყვისი თანამედროვე ქართულზე იქნება: „ისინი ლაპარაკობენ ძველ დვალურ ენაზე ან საკუთრივ ოსურზე, როგორც ისინი მას ამჟამად უწოდებენ“.

მ. ჯანაშვილის თარგმანი რამდენადმე უკეთ გამოიყურება: „Язык у них древнедвальский и ныне говорят на собственно осском, ибо язык черкесов другой“⁵, რაც თანამედროვე ქართულზე შემდეგნაირად აჟღერდება: „ენა აქვთ ძველდვალური და ახლა ლაპარაკობენ საკუთრივ ოსურად, ვინაიდან ჩერქესთა ენა სხვა არის“

ბ. სკიტსკის რედაქციით გამოსულ წიგნში ვკითხულობთ: „Говорят на старом двальском языке; ныне говорят на собственном «осском». ибо язык черкесов другой“⁶, რომლის ზედმინეწიით ქართული შესატყვისი იქნება: „ლაპარაკობენ ძველ დვალურ ენაზე, ამჟამად ლაპარაკობენ საკუთარ ოსურზე“, ვინაიდან ჩერქესთა ენა სხვა არის“.

ვ. გამრეკელის თარგმანი შედარებით უფრო რიგიანია: „Язык они имеют старый, двальский а ныне говорят осетинским собственно (собственно осетинским), так как язык черкесов иной“⁷, რაც ასე გადმოქართულდება: „ენა აქვთ ძველი, დვალური, ამჟამად კი ლაპარაკობენ ოსურით საკუთრივ (საკუთრივ ოსურით), ვინაიდან ჩერქესთა ენა სხვა არის“.

ი. გაგლოითის ნაშრომებში კი იგივე ფრაზა ასეთნაირადაა თარგმნილი: „Язык у них древний, двальский, и ныне говорят на собственно осетинском, так как язык черкесов другой“⁸, რომლის ქართული შესატყვისი გამოვა: „ენა აქვთ ძველი, დვალური და ახლა ლაპარაკობენ საკუთრივ

⁴ ამ შემთხვევაში ჯეროვანი თვალსაზრისათვის მკითხველს ვთავაზობთ ჩვენთვის საინტერესო ციტატის ფრანგული თარგმანის გადმორუსულ ვარიანტს, რომელსაც დიდ ანგარიშს უწევს ოსი სწავლული ი. გაგლოითი (Ю. Гаглоити, Об этнической принадлежности средневековых туальцев (двалов), «Советская Осетия», 1990, №60, с. 3).

⁵ Царевич Вахушти, География Грузии, изд. М. Джнашвили, «ЗКОРГО», к. XXIV, вып. 5, Тифлис, 1904, с. 141.

⁶ Б. В. Скитский, Хрестоматия по истории Осетии, ч. I, Дзауджикау, 1949, с. 142.

⁷ В. Н. Гамрекли, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36..

⁸ Ю. Гаглоити, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.

ოსურად, ვინაიდან ჩერქესთა ენა სხვა არის”.

თუ მოტიანილ ამონანერებს შევადარებთ ორიგინალურ ტექსტს, დავინახავთ, რომ ხუთივე სწავლულის თარგმანში ერთი და იგივე უხეში შეცდომაა გაპარული. ჩვენთვის საინტერესო ფრაზაში ასახული ზმნიზედის „საკუთრად“ მნიშვნელობის არასწორი გაგების მიზეზით მკვლევარნი ძალაუწებურად იმ აზრს ნერგავენ, თითქოს ვახუშტი ბაგრატიონი გვანვდიდეს ცნობას გაოსებულ დვალთა საკუთრივ ოსურ ენაზე ალაპარაკებაზე ან სულაც, ძველდვალური ენისა და საკუთრივ ოსურის იდენტურობაზე.

სინამდვილეში, ვახუშტი მიუთითებს ოსებში ნატურალიზებულ პირიქითელ დვალთა მიერ ჩერქეზულისაგან განსხვავებული ოსური ენის ბოლოდროინდელ გათავისებაზე, ძველად გამოყენებული დვალური ენის ოსურით გვიანდელ შენაცვლებაზე. სიტყვა საკუთრად მას აშკარად განთვისების, განკუთვნის (რუს. *усвоение, присвоение*) კონკრეტული მნიშვნელობით აქვს ხმარებული⁹, რის კვალობაზეც „აღწერის“ ავტორის ნათქვამის „ან უბნობენ ოსურსა საკუთრად“ მართებული რუსული თარგმანი იქნება „и ныне ими усвои осский“ ან „а ныне говорят на вновь усвоенном осском“). ამდენად, დვალთა მიერ სალაპარაკო ენად ოსურის გათავისება („усвоение“) სხვა რამეა, ხოლო მათი ალაპარაკება საკუთრივ ოსურ ენაზე (resp. თვით ოსურზე: „собственно осетинском“) და მით უმეტეს საკუთარ ოსურ ენაზე („собственном осском“), როგორც ეს ზემოთ დამონმებულ თარგმანებშია დაშვებული, სულ სხვა რამ. არადა, ესოდენ თვალმისაცემი სხვაობის დაუნახავობის შემთხვევაში ვახუშტის ნათქვამის ჭეშმარიტი არსი ნამეტანად ბუნდოვნდება და ბუნებრივად აღიძვრება ძველი დვალური ენის საკუთრივ ოსურთან დაახლოვების (– ორ ურთიერთმონათესავე ენად მათი განხილვის) ცდუნება, რასაც ალბათ კიდევ უფრო აძლიერებს საძიებელი ფრაზის არასწორად გაგებული ნაკვეთის

⁹ მართალია, ზმნიზედა „საკუთრად“ სემანტიკურად ზმნისართების „საკუთრივ“-ის, „თვით“-ის ფარდიცაა, ხოლო მათ შესატყვის რუსულ ენაზე სწორედ „собственно“ წარმოადგენს, მაგრამ რამდენადაც იგივე „საკუთრად“ ხშირად იხმარება „განთვისების“, „განკუთვნის“ „განსაკუთრების“ მნიშვნელობითაც, რასაც რუსულად შეესაბამება „усвоение“, „присвоение“, ჩვენთვის საინტერესო ციტატაში მოცემული „საკუთრად“ ლოგიკურად აღიქმება, როგორც „განთვისებით“, „თავისთვის“. ამდენად, „ან უბნობენ ოსურსა საკუთრად“ გაგებულ უნდა იქნეს არა როგორც „ამჟამად ლაპარაკობენ საკუთრივ ოსურ ენაზე“, არამედ როგორც „ამჟამად სალაპარაკო ენად გათავისებული აქვთ ოსური“.

ვითარების ასეთნაირ შეფასებასთან დაკავშირებით მეტად ნიშანდობლივია ვახუშტის გამონათქვამები სვანებსა და აფხაზებზე: „ენა თჳსი აქუსთ, საკუთარი“; „ენა საკუთარი თჳსი აქუსთ“. ჩვენი აზრით ვახუშტის რომ დაეფიქსირებინა იმავე აფხაზური ენის ხმარებიდან და ქართულით მისი სრული შენაცვლების ფაქტი, ის უთუოდ შემდეგნაირ ფორმულირებას შემოგვთავაზებდა: „ენა აქუსთ ძელი, აფხაზური და ან უბნობენ ქართულსა საკუთრად“.

მექანიკური აზრობრივი მიკონება მის მეორე ნაკვეთთან („ვინაჲთგან ჩერქესთა ენა სხუა არს“).

ამიტომაც, შენიშნული ხარვეზის ფონზე გასაკვირი არაა ის, რომ ცალკეული მკვლევარნი სხვადასხვანაირ მიდგომას იჩენენ „ძველი დვალური ენის“ ოსურთან მიმართებისა და საერთოდ საძიებელი ენის არსებობა-არარსებობის საკითხისადმი.

ასე, დვალთა ტომის უსათუოდ ოსური წარმომავლობის თვალსაზრისის ერთ-ერთი ყველაზე აქტიური დამნერგავი გ. ახვლედიანი ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში ხსენებულ „ძველ დვალურ ენას“ ოსური ენის მესამე უმთავრეს დიალექტად აცხადებს (ირონული და დიგორული დიალექტების გვერდით), რომელიც მკვლევრის აზრით, დვალეთში გამოიყენებოდა იქ ოს-ირონთა შემოჭრამდე. ვახუშტის ნაშრომის ცნობილი ფრაგმენტის უცნაური ნაკითხვის შედეგად სწავლული ისეთ სურათს ხატავს, თითქოს იქ „ძველი დვალური“ „ახალი დვალურისადმი“ დაპირისპირებაში იყოს ხმარებული და საერთოდ, ვახუშტის „აღწერის“ აღნიშნული ჩვენება იმას მოწმობდეს, რომ „დვალები საკმაოდ განსხვავებულ დიალექტზე (და არა სხვა ენაზე, შეად. „ჩერქეზული ენა სხვა არის“). მოლაპარაკენი ითვისებენ ირონულ დიალექტს („ოსურს საკუთრად“). სხვა სიტყვით, გ. ახვლედიანის გაგებით, ვახუშტისეული გამოთქმა „ოსურსა საკუთრად“ „საკუთრივ ოსურის“ თანაფარდია, ხოლო ამ უკანასკნელში ოსური ენის ირონული დიალექტი იგულისხმება, რომელიც გარკვეული ქრონოლოგიური პერიოდიდან დვალური დიალექტის („ძველი დვალურის“) გავრცელების არეალში ბატონდება¹⁰.

დ. გვრიტიშვილი სამართლიანად აკრიტიკებს გ. ახვლედიანის თვალსაზრისს და ჩვენთვის საინტერესო ციტატის შედარებით უფრო ობიექტური ანალიზის საფუძველზე შენიშნავს, რომ „ვახუშტის მიხედვით დვალებს აქვთ დამოუკიდებელი ენა – ძველი დვალური, მაგრამ ვახუშტის დროს (ან“) დვალები ოსურ ენაზე ლაპარაკობენ (თუ ოსურს სთვლიან თავისად?)... დვალური ძველი ენა ვახუშტის გაგებით, არ არის ოსური ენა, იგი ჩერქეზულ ენათა ოჯახს ეკუთვნის“¹¹. ვ. გამრეკელი კიდევ უფრო დასაბუთებულად უარყოფს დვალური ენის ოსური ენის რიგით დიალექტად წარმოდგენის ცდას და დამაჯერებელი არგუმენტებით გამოირიცხავს ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ დვალური ენის ჩერქეზულ ენათა ოჯახისადმი მიკუთვნების შესაძლებლობასაც. მკვლევრის აზრით, „აღწერის“ ავტორის ცნობა „ენა აქუთ ძუელი, დუალური, და ან უბნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინაჲთგან ჩერქესთა ენას სხუა არს“ შემდეგნაირად

¹⁰ გ. ახვლედიანი, ისტორიული ცნობა დვალეთისა და დვალეების შესახებ, „ენიმკის მოამბე“, ტ. X, თბ., 1941, გვ. 194-195.

¹¹ დ. გვრიტიშვილი, დვალთა ვინაობისა და ოსთა ჩამოსახლების საკითხისათვის, „მომომხილველი“, I, თბ., 1949, გვ. 113-114.

უნდა იქნეს გაგებული: დვალელებს აქვთ ძველი დვალური ენა, ეხლა კი ლაპარაკობენ საკუთრივ ოსურად, რომელიც არ არის ჩერქეზული ენა. ვ. გამრეკელის მტკიცებით, ვახუშტი „საკუთრივ ოსურს“ ხმარობს ჩერქეზულ ენასთან (– ე. ი. უნინდელი ოსეთის ტერიტორიაზე გაბატონებულ ენასთან) ოსურის მოსალოდნელი არევისგან მკითხველის დაზღვევის მიზნით, ხოლო ფორმულირება „ჩერქესთა ენა სხუა არს“ ემსახურება თვით ცნება „ოსური ენის“ ჩერქეზულისაგან უფრო მკაფიოდ განსხვავების საქმეს. საბოლოო ანგარიშით კი სწავლული ლოგიკურად მიდის იმ დასკვნამდე, რომ დვალური ენის დამოუკიდებლად არსებობის ფაქტი ეჭვს არ შეიძლება იწვევდეს¹².

გ. თოგოშვილს ასევე უცილობლად მიაჩნია დვალური ენის ოსურისაგან და ჩერქეზულისგან დამოუკიდებლად არსებობა. გ. ახვლედიანის მტკიცებებთან დაკავშირებით ოსი მკვლევარი მოკლედ აღნიშნავს, რომ ძველი და ახალი დვალურის დაპირისპირება უბრალოდ შეუძლებელია ე. წ. ახალი დვალურის არარსებობის გამო; დვალები ოსურ ენას ითვისებენ და მასზე ლაპარაკობენ. ავტორი სავსებით ეთანხმება ვ. გამრეკელს იმაში, რომ ვახუშტის მიერ ჩერქეზული ენის ხსენება ორიენტირის როლს ასრულებს, რათა ოსური ენა არ აურიონ ჩერქეზთა (ყაბარდოელთა) ენაში. რამდენადაც ყოფილი ოსეთის ტერიტორია ჩერქეზებმა დაიკავეს, ამის გამო შესაძლებელი იყო ოსური ენა ვინმეს გაეგო როგორც ჩერქეზთა ენა¹³.

ნ. ნაკაშიძის ფიქრით, ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერაში“ ხსენებულ დვალურ ენაში იმხანად ჯერ კიდევ ცოცხლად შემორჩენილი და ოსურისაგან განსხვავებული ენა უნდა დავინახოთ, ვახუშტის თანამედროვე დვალთა ენობრივი ასიმილაციის პროცესი კი მხოლოდ დაწყებული იყო და არა დასრულებული¹⁴.

ბ. კალოევი შუა საუკუნეების დვალელებს თანამედროვე ოს-თუალელებთან აიგივებს, ხოლო „ძველ დვალურ ენას“ ოსური ენის ე. წ. თუალურ დიალექტად თვლის ირონულისა და დიგორულის გვერდით. ოსი ეთნოგრაფის აზრით, მონღოლთა შემოსევის შემდეგ მთებში შემოხიზნულ და განსხვავებულ კილოკავზე მოლაპარაკე ალან-ოსებთან დამხვედური თუალეების (დვალეების) შერწყმის შემდეგ საკუთრივ თუალურმა (დვალურმა) დიალექტმა დაკარგა თავისი სპეციფიკური ნიშნები. ვახუშტი ბაგრატიონსაც სწორედ ამიტომ დასჭირდა იმის თქმა, რომ „ძველდვალური ენის“ მქონე დვალები ლაპარაკობენ „საკუთარ ოსურზეო“. საბოლოო ანგარი-

¹² В. Н. Гамрекли, О племенах двалов, „მსე“, IX, თბ., 1957, გვ. 187-191; მისივე, Двалы и Двалетия в I-XV вв н. э., с. 36-40.

¹³ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინირი, 1958, გვ. 183, 189.

¹⁴ ნ. ნაკაშიძე, მცდარი მეთოდოლოგიური პოზიციებიდან, „მნათობი“, 1971, №12, გვ. 180.

შით ბ. კალოევი ასე მოძღვრავს ვ. გამრეკელს: „ოსური ენის ერთ-ერთი დიალექტი – დვალური ენა არ შეიძლებაოდა ყოფილიყო სხვა ეთნიკური ჯგუფის ენა, როგორც ამას შეცდომით ვ. გამრეკელი ამტკიცებს“¹⁵.

ი. გაგლოითის შეხედულებით, რამდენადაც ვახუშტის ცნობა „ძველი დვალური ენის“ შესახებ ეხება არა მაინცდამაინც დვალებს, არამედ ოსებს საზოგადოდ, მასზე დაყრდნობით დვალურის მიჩნევა დამოუკიდებელ ენად ყოვლად დაუშვებელია. მკვლევარი სხვა ავტორების (მათ შორის, ვ. გამრეკელის) დარად ჩვენთვის საინტერესო ციტატაში ასახულ გამონათქვამს „ოსურსა საკუთრად“ აღიქვამს როგორც „საკუთრივ ოსურს“ და მკითხველს თავს ახვევს იმ აზრს, თითქოს ვახუშტი „ძველ-დვალურსა“ და „საკუთრივ ოსურს“ ერთი და იგივე ენის განვითარების ორ სტადიად ან ურთიერთმონათესავე დიალექტებად წარმოაჩენდეს. ასეთნაირი მტკიცების შესამაგრებლად კი ოსი ისტორიკოსი იმონშებს ვახუშტის ნათქვამის მ. ბროსესეულ უხეირო თარგმანს, რომელშიც ოსურ და დვალურ ენებს შორის ტოლობის ნიშანია დასმული¹⁶.

გ. ჯალაბაძე სავსებით მართებულად განმარტავს, რომ ვახუშტი იცნობს დვალთა ძველ და ახალ სალაპარაკო ენას, და „ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად“ შეეხება იმხანად უკვე ოსურ სალაპარაკო ენაზე გადასულ ჩრდილოეთელ დვალებს. მაგრამ შემდეგ ირკვევა, რომ ავტორს „ჩერქესთა ენა სხუა არს“, ესმის როგორც ძველი დვალური ენისგან ჩერქეზულის განსხვავების ხაზგასმა. აღნიშნული მაორიენტირებელი გამონათქვამისა და თრუსოს ხეობაში ჩერქეზთა ოდინდელი ცხოვრების შესახებ ჩანერილი ხალხური თქმულების შეკონებით კი მკვლევარი მოულოდნელად გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ძველ დვალურ ენაზე მოლაპარაკე ტომს შესაძლოა სწორედ თრუსოელი ჩერქეზები წარმოადგენდნენ¹⁷.

რ. თოფჩიშვილსაც უდავოდ მიაჩნია ის, რომ დვალებს თავისი საკუთარი, ადრინდელი ძველი ენა (დვალური) ჰქონდათ, რომელიც ვახუშტის დროს დაუკარგავთ და ახლა უკვე ისინი ოსურად ლაპარაკობდნენ. ავტორი დ. გერიტიშვილის მსგავსად მიდის იმ დასკვნამდე, რომ „ვახუშტის გაგებით დვალური ენა ოსური ენა არ არის და ის ადგილობრივ კავკასიურ (ჩერქეზულ) ენათა ოჯახს განეკუთვნებოდა“¹⁸.

როგორც ვხედავთ, დვალების ვინაობით მეტ-ნაკლებად დაინტერესებულ მკვლევართა ერთი ნაწილი (გ. ახვლედიანი, ბ. კალოევი, ი. გაგლოითი) დვალური ენის არსებობას კატეგორიულად უარყოფს და ვახუშტის „აღწერაში“ ხსენებულ „ძველ, დვალურ ენას“, „ოსური ენის რი-

¹⁵ Б. А. Калоев, Осетины, М., 1971, с. 53.

¹⁶ Ю. Н. Гаглойти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.

¹⁷ გ. ჯალაბაძე, ქსნის ხეობის მოსახლეობა, კრ. „ქსნის ხეობა“, თბ., 1975, გვ. 13.

¹⁸ რ. თოფჩიშვილი, ისტორიის გამყალბებლებთან კამათს აზრი აქვს? „ლიტერატურული საქართველო“, 1991 წ., №3, გვ. 4; მისივე, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 9.

გით დიალექტად", „ოსურის მონათესავე ენად“ ან „ოსური ენის განვითარების ერთ-ერთ სტადიად“ აცხადებს, ხოლო მეორე ნაწილს (დ. გერიტიშვილი, ვ. გამრეკელი, გ. თოგოშვილი, ნ. ნაკაშიძე, გ. ჯალაბაძე, რ. თოფჩიშვილი) დვალური ენის რეალურ არსებობაში ეჭვი არ ეპარება. ცხადია, სწავლულთა მეორე ჯგუფის შეხედულებები გაცილებით უფრო ახლოს დგას სინამდვილესთან, ვინაიდან მათ ვახუშტის ცნობის შედარებით უფრო კვალიფიციური და, რაც მთავარია, მიუკერძოებელი ანალიზი უდევს საფუძვლად. მართალია დ. გერიტიშვილის, ვ. გამრეკელის და სხვათა მტკიცებებიც საკმაოდ სცოდავს ცალკეული უზუსტობებით (მხედველობაში გვაქვს გამონათქვამების „ოსურისა საკუთრად“ და „ჩერქეზთა ენა სხუა არს“ არასწორი და არაერთგვაროვანი გაგება), მაგრამ ეს გარემოება მთლიანობაში ხელს არ უშლის ვახუშტის მიერ ხმარებულ ცნება „ენის“ ზუსტი სემანტიკის განსაზღვრაში მათი პოზიციების სრულ თანამთხვევას.

ამრიგად, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რგორია ვახუშტის თხზულების ერთი ფრაგმენტის ობიექტური შეფასების ხარისხი, დვალური ენის რეალურად არსებობა და XVIII ს-ის I ნახევრისათვის მისი საბოლოოდ გაქრობა (თუ გაქრობის პირას მისვლა) დავას არ შეიძლება იწვევდეს. სადავო შეიძლება იყოს მხოლოდ აღნიშნული მკვდარი ენის ოდინდელი ბუნებისა და სხვა ენებთან (მათ შორის იმავე ოსურთან) მისი გენეტიკური მიმართების საკითხი, რაზეც სპეციალურ ლიტერატურაში ასევე არ გვაქვს საბოლოოდ ჩამოყალიბებული თვალსაზრისი.

თავის დროზე ვ. ტომაშეკმა სათანადო დასაბუთების გარეშე გამოთქვა აზრი დვალური ენის თუშურთან შესაძლო ნათესაობის შესახებ. რამდენადაც „თუშურში“ მკვლევარი წოვა-თუშურ (ან ბაცბურ) ენას გულისხმობდა, გასაგები ხდება, რომ მას დვალები ვაინახურენოვან ტომად უყავდა წარმოდგენილი¹⁹.

გამოჩენილმა ირანისტმა ვ. აბაევმა სამწუხაროდ ვერ მოიცალა დვალური ენის ლინგვისტური დახასიათებისათვის, თუმცა თავად დვალები, ისევე როგორც „ირები“ და „დიგორები“ უყოყმანოდ მიაკუთვნა ცენტრალური კავკასიონის ალან-ოსებამდელ ავტოქთონურ ეთნიკურ გარემოს (– ოსი ხალხის ფორმირებაში მონაწილე ე. წ. ეთნოსუბსტრატს) და ზოგადად მიუთითა მათი სალაპარაკო ენის სავარაუდო სიახლოვეზე სხვა კავკასიურ ენებთან (ქართულთან, ჩერქეზულთან და სხვ.)²⁰.

დვალთა გლოტიკოგენეზის საკითხზე განსაკუთრებით ინტენსიურად იმუშავა ვ. გამრეკელმა. საკუთრივ დვალეთსა და ნადვალარ რეგიონებთან ახლოს მდებარე მხარეების 16 ტოპონიმის (მალრან-დვალეთი,

¹⁹ W. Tomaschek, Divali, Rael-Enzyklopadie der klassischen Altertameuwissenchaft. B. V, Stuttgart. 1905, s. 1231.

²⁰ В. И. Абасв, Осетинский язык и фольклор, I, М.-Л., 1949, с. 78-80.

ურსთუალთა, ნა-ნაჲ, ლიახვი, ნუბენი, ყორ-ყარა, ნერლუე, ქნოლო, გუფ-თა, ნუნარი, გურდი, სოსხო, თლი, ნეს, ქოლოთი, ღოჲს-თავი) ეტიმოლო-გიების თავისებური ახსნისა და ოსეთ-ჩაჩნეთ-ინგუშეთ-დაღესტნის გე-ოგრაფიულ სახელებთან მათი გაკერითი შეპირისპირების საფუძველზე მკვლევარმა ყველაზე სარწმუნოდ მიიჩნია ის დებულება, რომ „გამქრალი ძველი დვალური ენა იყო იბერიულ-კავკასიური ენა და მას უნდა ჰქონო-და ბევრი რამ საერთო, პირველ რიგში, ჩაჩნურ (ნახურ) ენებთან“. ამავე დროს მან ყურადღება მიაქცია დვალეთის ლოკალიზაციას ერთმანეთთან ახლო მონათესავე ყობანური და კოლხური მატერიალური კულტურების უშუალო ურთიერშეხების ზონაში, დვალთა უწინდელ განსახლებას ქარ-თველურ ტომთა მოსაზღვრედ და მთელ რიგ ონომასტიკურ ფაქტებზე (დვალურ-ზანურ ონომასტიკურ შეხვედრებზე) დაყრდნობით გამოთქვა ვარაუდი საძიებელი ენის ე. წ. შუალედური ხასიათისა (//ნახურ და ქართველურ ენებს შორის შუალედურ რგოლად მისი წარმოდგენის) და ზანურ ენობრივ წრესთან დვალურის შესაძლო კავშირის შესახებ²¹.

მოგვიანებით ჯ. გვასალიამ მთლიანად გაიზიარა ვ. გამრეკელის უკანასკნელი სამუშაო ჰიპოთეზა დვალური ენის ქართველურ ენებთან (პირველ რიგში კი ზანურთან) შესაძლო სიახლოვის შესახებ და ძველ დვალელებში ქართულ-ზანური ენობრივი ერთობის დაშლის (ძვ. წ. II ათასწ.) შემდეგ დვალეთის ტერიტორიაზე ინფილტრირებული ზანურენოვანი მოსახლეობისაგან შენივთებული ტომი დაინახა²².

უკანასკნელ წლებში დვალთა ეთნოლინგვისტური ატრიბუციის შესახებ საკმაოდ ბევრს წერს ი. გაგლოითი, რომლის ნაშრომების უმთავ-რესი მიზანია დვალეების გამოყვანა ალან-ოსი ეთნოსის სამხრეთულ გან-შტოებად. ამ მოსაზრების დასამკვიდრებლად მკვლევარი დვალეთისა და მისი მიმდებარე რაიონების ძველი ტოპონიმების უმრავლესობის ეტიმო-ლოგიას მხოლოდ ოსური ენობრივი მასალით ხსნის ან მათ უსათუოდ ოსური გაფორმების სახელებად წარმოაჩენს. ამ შემთხვევაში ავტორის მხრიდან ადგილი აქვს ქართველური და სხვა კავკასიური ენების მონა-ცემების აშკარა იგნორირებას, რაც, უნდა ვაღიაროთ, ერთგვარი უკუურე-აქციაა დვალეთის ტოპონიმთა ანალიზისას მაინცდამაინც ნახური ენობ-რივი მასალის მნიშვნელობის უტირირების უფრო ადრინდელ პრაქ-ტიკაზე²³.

²¹ ვ. გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმის ანალიზისათვის, „ისტორიის ინსტი-ტუტის „შრომები“, , IV, ნაკვ. 1, თბ., 1958, გვ. 45-69; მისივე, Двалы и Двалетия в I-XV, вв. н. э., с. 137-139. მისივე, დვალეები, „ქართული საბჭოთა ენციკლოპე-დია“, ტ. 3, თბ., 1978, გვ. 490.

²² ჯ. გვასალია, შიდა ქართლი, „ახალგაზრდა ივერიელი“, 1991, №14, გვ. 4.

²³ Ю. С. Гаглоити, К изучению топонимики Двалети (по данным «Дзегли эриста-вта»), «Тез. докл. I респ. науч. конф. по ономастике», Тб., 1989, с. 43-44; მისივე, Об этнической принадлежности средневековых Туальцев (двалов), "Советская Осе-

1992 წელს გამოცემულ წიგნში ჩვენც შევეხეთ დვალური ენის ბუნების საკითხს და „ძველი ერისთავთა“ ონომასტიკური მონაცემების მიხედვით მივედით იმ წინასწარ დასკვნამდე, რომ საძიებელ ენას არაფერი ჰქონდა საერთო ნახურ და ოსურ ენებთან და ის უწინარეს ყოვლისა ქართველურ ენებს (პირველ რიგში კი სვანურს) ენათესავებოდა. ვითარების ასეთნაირი შეფასებისას კი გამოვდიოდით იქიდან, რომ ძველი დვალური ენის პროდუქტად საგულეებელი ტოპონიმების უმრავლესობა დამაჯერებლად იხსნება სწორედ ქართული (ან ქართველური) ენობრივი მასალის ნიადაგზე, ხოლო დვალეთის ტოპონიმიას განსაკუთრებით ბევრი შეხვედრები აქვს უწინარესად სვანეთისა და ნასვანარი მხარეების ტოპონიმიურ ნომენკლატურასთან²⁴.

მართალია, ჩატარებული კვლევის შედეგები, რომელთა ღირსებებზე ქვემოთ შევაჩერებთ მკითხველის ყურადღებას, უთუოდ ანგარიშგასანევია საძიებელი ტომის ენობრივი კუთვნილების განსაზღვრისათვის, მაგრამ ისინი ნამდვილად ვერ შექმნის დვალთა გლოტტოგენეზის საკითხის საფუძვლიანი შესწავლის ყველა შესაძლებლობის სრულად ამოწურვის ილუზიას. ამდენად, ჩვენ კვლავაც ვდგავართ დვალური ენის საბოლოოდ შეჯერებულ ლინგვისტური დახასიათების ამოცანის წინაშე, რომლის გადანწყვეტას, უნდა ვაღიაროთ, თავისი სპეციფიკური (უფრო მეთოდოლოგიური ხასიათის) სიძნელეები ახლავს თან.

საქმე ისაა, რომ დვალური ენის ტექსტუალურ ძეგლთა უქონლობის გამო ამ მკვდარი ენის ლექსიკური ფონდის რეგენერაციაზე გარჯა უნაყოფოა. ამიტომ საძიებელი ენის ოდინდელ ბუნებაზე მსჯელობისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მისი ტოპონიმიური დანაშრევის მოკვლევასა და ამ უკანასკნელის რიგიან ანალიზს. მაგრამ ეთნიკური სუბსიტრიტუციის (ეთნოსთა ურთიერთშენაცვლების) და ენათა იდენტიფიკაციის (შერევის) ისეთ სანიშნო რეგიონში, როგორიც დვალეთი და საერთოდ, ნადვალარი მიწა-წყალია²⁵, ადგილობრივი ტოპონიმიკური სპექტრიდან საკუთრივ დვალური სახელწოდებების უმცდომოდ გამორჩევა ფრიად ჭირს და ამ შემთხვევაში საკმაოდ დიდია არაერთი ქართული, ოსური, ადიღური თუ ნახური ტოპონიმის მაინცდამაინც დვალურ ტოპონიმად

თია", 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, Цхинвал, 1996, сс. 43-51.

²⁴ ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1992, გვ. 119-169, 186.

²⁵ როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, თავის დროზე მ. პუფფმა მამისონის ხეობა ქართველებთან ოსების შერევის ადგილად ჩათვალი. ასეთ დასკვნამდე ავტორი მიიყვანა აღნიშნული ხეობის სოფლებისა და მდინარეების სახელწოდებებზე დაკვირვებამ. მოგვიანებით ოსმა ენათმეცნიერმა ა. ცაგაევამ იმავე რეგიონის ტოპონიმებში მრავლად მიაკვლია ქართულ ძირებს (ფუძეებს), შერწყმულს ოსურ ფორმანტებთან და ნარა-მამისონის ქვაბულში (ოს. თულაგომში) ორენოვნება ივარაუდა.

მონათვლის ალბათობა. ამასთან, მხედველობაშია მისაღები ის გარემო-
ებაც, რომ საკუთრივ დვალური ენის ნაშთად საგულებელ ტოპონიმთა
ეტიმოლოგიზაციის ცდებიც არაიშვიათად შეფარდებითი ღირებულე-
ბისაა, ვინაიდან საანალიზოდ შერჩეული ზოგიერთი სახელწოდება ერთ-
ნაირი წარმატებით იხსნება რამდენიმე ენის ლექსიკური მასალის მე-
შეგობით.

ამდენად, თუ გვინდა, რომ დვალური ენის ბუნების შესახებ გაკეთე-
ბული დასკვნები ეფუძნებოდეს საკუთრივ დვალური ტოპონიმების და
არა ზოგადად დვალეთის (ან ნადვალარი რაიონების) ტოპონიმების ეტი-
მოლოგიურ ანალიზს, ზოლო ეს უკანასკნელი გვარიანად ემსახურებოდეს
დვალთა ეთნოლინგვისტური ატრიბუციის გარკვევის საქმეს, აუცილებე-
ლია ჩვენთვის საინტერესო ონომასტიკური მასალის შერჩევისა და დამუ-
შავების სწორი მეთოდის გამოყენება და მისი განუხრელად დაცვა, რაშიც
უწინარესად იგულისხმება: 1) საკვლევი ონომასტიკური არეალის მიჯნე-
ბის წინდანინ დადგენა და მეტწილად აღნიშნულ არეალში ან კიდევ მის
ფარგლებს გარეთ დამონმებული იმ ტოპონიმების სიის დაგულებება, რო-
მელნიც თავისი შესაძლო დვალური წარმომავლობით არის ღირსშესანიშ-
ნავი; 2) შესასწავლი ტოპონიმების ქრონოლოგიური ვარიანტების გამოვ-
ლენა და თითოეული მათგანის (მათ შორის ადაპტირებული სახელების)
თავდაპირველი ფონეტიკური იერსახით აღდგენა; 3) საანალიზოდ შერჩე-
ული ტოპონიმების ეტიმოლოგიების ახსნა პირველ რიგში დვალებთან
უშუალო სიახლოვეში გამოყენებული ენების (ქართველური და ნახური
ენების, ოსურის), აგრეთვე სხვა კავკასიური ან არაკავკასიური ენების
მონაცემების მეშვეობით და შესაძლებლობის ფარგლებში მათი კლასი-
ფიკაცია ცალკეული სტრუქტურული მოდელების მიხედვით; 4) ეტიმო-
ლოგიური კვლევის შეფარდებითი ღირებულების გათვალისწინებით
მთელი ძალისხმევის მიმართვა არა იმდენად კონკრეტული ტოპონიმის
ეტიმოლოგიის ზედმიწევნით ზუსტ ახსნაზე, რამდენადაც მისი საერთო
ენობრივი კუთვნილების გარკვევაზე; 5) გაანალიზებულ ტოპონიმთა სიის
შეკვეცა იმ სახელწოდებათა გაცხრილვის ხარჯზე, რომელნიც თავისი
უდავო ანთროპონიმიული წარმომავლობის ან კიდევ აშკარად უცხო
ენობრივ კოლექტივში გაჩენის გამო ნადმვილად აღარ გამოდგებიან სა-
ძიებელი ენის ბუნებაზე შემდგომი მსჯელობისათვის; 6) ჩატარებული
შეკვეცის შემდეგ დარჩენილ დვალურ ტოპონიმთა მიხედვით დვალური
ენის დასრულებული ლინგვისტური დახასიათება.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ საკვლევი ონომასტიკუ-
რი არეალის მიჯნების დადგენა ძალზე მარტივად ხერხდება. ამისათვის
სრულიად საკმარისია მათი უცდომელად შეფარდება მთელი ნადვალარი
მინა-წყლის კარგად ცნობილ საზღვრებთან, რომელთა ფარგლებში მოქ-
ცეული თავად დვალეთის ტოპონიმია, ცხადია, აღნიშნული ონომასტი-

კური არეალის ყველაზე სანდომიან სექტორს ქმნის.

რაც შეეხება თავისი შესაძლო დევალური წარმომავლობით საგულისხმო ტოპონიმთა სიის გამართვას, ამ შემთხვევაში დიდი სიფრთხილე გვმართებს, ვინაიდან საკვლევი ონომასტიკური არეალის ნებისმიერი ტოპონიმის მაშინაღური ჩარიცხვა აღნიშნულ სიაში მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით ისევე დაუშვებელია, როგორც გაუმართლებელია ხსენებული არეალის მიჯნებს გარეთ ფიქსირებულ ცალკეულ ტოპონიმთა დევალური წარმომავლობის შესაძლებლობის წინდანი გამორიცხვა ან კიდევ იმავე ტოპონიმთა ხელალებით გმოცხადება მაინცდამაინც დვალეთის ტოპონიმებად, როგორც ამას, მაგალითად, ვ. გამრეკელის ნაშრომში აქვს ადგილი²⁵. სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, შესაძლო დევალური წარმომავლობით ღირსშესანიშნავ ტოპონიმთა ნუსხა თავდათავ უნდა შეივსოს არა უსათუოდ საკუთრივ დვალეთისა და საერთოდ, მთელი ნადვალარი ტერიტორიის ტოპონიმიური ნომენკლატურიდან ნებისმიერ აღებული სახელებით, არამედ საკვლევ ონომასტიკურ არეალშიც და მის ფარგლებს გარეთაც დაუნჯებული მხოლოდ იმ ტოპონიმებით, რომელთა გააზრებას სწორედ დვალური ენის პროდუქტად მთელი რიგი ისტორიული, ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური რეალიები უჭერს მხარს.

ყოველივე წინთქმულის გათვალისწინებით კი სავსებით რეზონულად გვეჩვენება ის, რომ ჩვენთვის საინტერესო საანალიზო ონომასტიკურ მასალად ვიგულოთ და მიზანდასახული ეტიმოლოგიური კვლევის ობიექტად გაქციოთ შემდეგი სახის ტოპონიმები:

1) დვალეთის სანახებში და საერთოდ, ნადვალარი მხარეების ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან გაჩენილი ის სახელწოდებები, რომელთა დიდი ნაწილი ხსენებულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეგიონში დოკუმენტურად ცნობილია იქ მხოლოდ დვალთა კომპაქტური დასახლებების არსებობის ეპოქიდან; ანუ საკვლევი ონომასტიკური არეალის ყველაზე არქაული ტოპონიმიური შრე, სადაც განსაკუთრებით დიდია სწორედ დვალური ძირის სახელების ზუსტად მიკვლევის ალბათობა. ამ კატეგორიის ტოპონიმთა სიას ავსებენ: კოშკა, იოსებური, თლე (ან თლი), მულისველი, ბობაღეთა, წერღუე, როკა, ზღუბერი, მაღარო, ბრუტას-შვილი, კელეური, კაბუშური, სოსხო, წუბენი, წუხლეთი, ხოჯა (ან ხოჯი), წა, ყარა, ერემა, ქალაქა (ან ედისა), თრუსო, მნა, ქნოლო, ბეხუშე

²⁵ ვ. გამრეკელი დვალეთისაგან საკმაოდ დიდი მანძილით დაცილებული პუნქტების აღმნიშვნელ ისეთ სახელწოდებებს, როგორებიცაა „წუნარი“, „გუფთა“, „ქოლოთი“, „ღოღსთავი“ და თვით „ჭრება“ (ცხინვალის ოსური სახელწოდება), რატომღაც დვალეთის ტოპონიმებად წარმოაჩენს, რაც ე. წ. სამხრეთ ოსეთის აო-ს ლამის მთელი ტერიტორიის დვალეთად მონათვლის ტოლფასია. ამასთან, ავტორი ხსენებულ ტოპონიმებს დვალური წარმომავლობის სახელებად მიიჩნევს, თუმცა ამგვარ მტიკიცებას არაფრით არ ასაბუთებს (ვ. გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმიკის ანალიზისათვის..., გვ. 50-52, 60-61).

(ან ბეხუშო), ჟამური, ლიახვი, ზახა, ჟღელე, ზროგო, ზრამაგა, ნარა (ან ნარი), კასრი... ამათგან, „ლიახვი“ ჯერ კიდევ VII ს-ის სომხურ ანონიმურ გეოგრაფიაში მოიხსენიება, კიდევ 26 ტომონიმი იმავე ლიახვთან ერთად უკვე XIV-XV სს-ის წერილობით წყაროებში („ნიკოლოზ დვალის მარტილობა“, XIV ს.; „ძეგლი ერისთავთა“, XV ს.; „თირის მონასტრის საეკლესიო სიგელი“, XV ს.; „სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი“, XV ს.) არის ასახული, ხოლო დანარჩენი ხუთი გეოგრაფიული სახელი (ზრამაგა, ზროგო, ქალაქა, ნარა, კასრი) შედარებით გვიანდელი წერილობითი ფიქსაციის (XVIII ს.) მიუხედავად, დვალეთის უმთავრეს და არანაკლებ ასაკოვან მაკროტომონიმებად შეიძლება დახასიათდეს.

2) ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულსა და თერგის, არაგვის, დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნის, რიონის, ჯეჯორასა და ღარულას ხეობებში საკმაოდ უხვადაა ფიქსირებული განმეორებითი (ე. წ. არალოკალური) ტომონიმები, რომელთა უმრავლესობა დვალთა ოდინდელი მიგრაციული აქტივობის თვალსაჩინო ილუსტრირების მხრივ არის ჩვენთვის ფასეული. ასეთ სახელთა კატეგორიას მიეკუთვნებიან მაგალითად: არსა (ან არშა), ბაჯიგათი (ან ბაძიგათი), ესსი, კოზი (ან კოძი), ლესე, სოდა (ან შოდა), ქამახი (ან კამახი), უანელი (ან ვანელი), წეი, წესი, ცემსა, ძომალი (ან ჯომალი), ჭისშერა (ან ჯიბშერა) და სხვ.

3) საკვლევ ონომასტიკურ არეალში დამონმებული დახშული ეტიმოლოგიურ-სემანტიკური სტრუქტურის მქონე სახელები, რომელნიც სპეციალურ ლიტერატურაში ე. წ. სუბსტრატულ (ოსებამდელი და ქართველობამდელი მოსახლეობის დანატოვარ) ტომონიმებად არიან შერაცხილნი (მაგ.: თიბი, ლესრე, რეგახი, სატათი (ან შატათი), ჭლიათი (ან კლიათი), წრუ, ხვწე და სხვ.).

4) დვალთა უწინდელი განსახლების რაიონებში და მათთან უშუალო სიახლოვეში გავრცელებული ან კიდევ დვალთა ადგილგადანაცვლების სხვადასხვა მარშრუტებზე მრავლად დადასტურებული არასტანდარტული (როგორც წესი, ერთმარცვლიანი) ტომონიმები (მაგ.: ცმი, ფსი, წლუ, ყრუ, ფრი, ჟბა, ჟე, წლი, წლუ, დრე, ცდო, ხდე, სნო, გდუ, გრუ, დბო, ბნა, ბრუ, კრი, შტო, ჭბო და მისთ.), რომელთა სიმეტრიკური თავმოყრა მაინცმანინც ნადვალარ ალაგებში ან მათთან ახლო მდებარე მხარეებში, აკერძოვ მათი დაახლოებით ერთგვაროვანი ფონო-მორფოლოგიური სტრუქტურა, ლოგიკურად ჰბადებს აზრს აღნიშნულ სახელებში სწორედ დვალური ენის ნაშთის დანახვის მიზანშეწონილობის შესახებ*.

* საანალიზო ტომონიმების ამდაგვარი კლასიფიკაცია გარკვეულწილად პირობითია, ვინაიდან ამა თუ იმ საკლასიფიკაციო სიისადმი მიკუთვნებული არაერთი ტომონიმი იმავდროულად სხვა კატეგორიის ტომონიმთა სიაშიც იმსახურებს

მაგრამ სადისერტაციო ნაშრომის განსაზღვრული მოცულობა არ იძლევა ჩვენთვის საინტერესო ყველა ზემოხსენებული სახელის გამოწველილვითი შესწავლის საშუალებას. ამიტომ, იძულებული ვართ დავეჯერდეთ მხოლოდ საკვლევი ონომასტიკური არეალის უძველესი ტოპონიმიური შრის საგულდაგულო ანალიზს, რომელიც, სხვათა შორის, განმეორებითი (არალოკალური), სუბსტრატული თუ არასუბსტრატული (ერთმარცვლიანი) ტოპონიმების კატეგორიებისადმი უწყყმანოდ მისაკუთვნებელი ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელითაც (მაგ.: „თლე“, „ზლუბერი“, „უბა“, „მნა“, „ჟღელე“) არის შეზავებული და ამდენად, საკმარის ლინგვისტურ ინფორმაციას შეიცავს დვალური ენის ბუნებაზე დაგვეგმილი მსჯელობის სწორად წარმართვისათვის.

ამრიგად, საანალიზო ტოპონიმთა ლიმიტირებული ნუსხა საბოლოოდ შემდეგ სახეს ღებულობს: 1. კოშკა, 2. იოსებური, 3. თლე (ან თლი) 4. მულისველი, 5. ბობაღეთა, 6. წერლუე, 7. როკა, 8. ზლუბერი, 9. მაღარო, 10. ბრუტასშვილი, 11. კელეური, 12. კაბუშური, 13. სოსხო, 14. წუბენი, 15. წუხლეთი, 16. ხოჯა (ან ხოჯი), 17. ნა, 18. ყარა, 19. ერემა, 20. ქალაქა (ან ედისა), 21. თრუსო, 22. მნა, 23. ქნოლო, 24. გეხუე, 25. ყამური, 26. ლიახვი, 27. ზახა, 28. ჟღელე, 29. ზროგო, 30. ზრამაგა, 31. ნარა (ან ნარი), 32. კასრი.

საყურადღებოა, რომ ამ 32 გეოგრაფიული სახელიდან 26 „ძეგლი ერისთავთაში“ არის ხსენებული, ამასთან უდიდესი უმრავლესობა (29 სახელი) საკუთრივ დვალეთის, ხოლო მცირე ნაწილი (სულ 4 სახელი) დვალეებით კომპაქტურად თუ სპორადულად დასახლებული რაიონების ტოპონიმებად წარმოჩნდება.

ვ. გამრეკელის ნაშრომში „ძეგლი ერისთავთაში“ ფიქსირებული სახელები შეცდომით მალრან-დალეთის ტოპონიმებად არის გამოცხადებული. სინამდვილეში ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკაში მხოლოდ 11 მალრან-დვალური თემ-სოფლის სახელწოდებაა დაცული (ბრუტასშვილი, კელეური, კაბუშური, სოსხო, წუბენი, წუხლეთი, ხოჯა, ნა, ყარა, ერემა, და სავარაუდოდ მაღარო), დანარჩენი 15 ტოპონიმიდან 8 ქვემო დვალურია (კოშკა, იოსებური, თლე (ან თლისი) მულისველი,

შეყვანას. ასე, მაგალითად, საკვლევი ონომასტიკური არეალის ყველაზე არქაული ტოპონიმიური შრისადმი მიკუთვნებული „თლე“ (ან „თლი“) ამავე დროს განმეორებითი (არალოკალური) ტოპონიმიცაა და არასტანდარტული (ერთმარცვლიანი) სახელების ნუსხასაც ავსებს. არქაულ ტოპონიმთა სიაში შეტანილი „ზლუბერი“ თავისუფლად შეიძლება დახასიათდეს განმეორებით (არალოკალურ) და ე. წ. სუბსტრატულ ტოპონიმადაც, ხოლო იმავე სიაში განთავსებული „ჟღელე“ და „მნა“ შესაბამისად, განმეორებით (არალოკალურ) და არასტანდარტულ (ერთმარცვლიან) სახელებადაც. დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას „ლესრეს“, „ნრუს“, „ხვენეს“ და ზოგიერთი სხვა ტოპონიმის შესახებაც, რომელნიც ერთდროულად ორ თუ სამ საკლასიფიკაციო სიაში იმსახურებენ განთესვას.

ბობაღეთაჲ, წერლუჲ, როკა, 8. ზღუბერი), ხოლო სხვები აღნიშნავენ ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის შემადგენელ ორ ტრადიციულ ერთეულს (ზაჭა, თრუსო), პირიქითა დვალეთის უმთავრეს პიდრობი-ექტს („ლიახუა) ან დვალეთის მომიჯნავე მხარეებს და თემ-სოფლებს (მნა, ქნოლო, ბეჭუშე, ჟამური).

კოშკა ქვემო დვალთა იმ თემ-სოფლის აღმნიშვნელი კომონიმია, რომელიც დღემდეა შემონახული დიდი ლიახვის ხეობაში ზემო კოშკას სახელწოდებით. ამ სოფლის ანინდელი მკვიდრნი ოსები მას უწოდებენ კუსჯითას (кусджиташ), თუმცა საქართველოს გეოგრაფიულ სახელთა თანამედროვე ორთოგრაფიულ ლექსიკონში აღნიშნული კომონიმი შეტანილია კოშკას ძირძველი ფორმით. XV-XVIII სს-ის ქართულ და XVIII-XIX სს-ის რუსულ წერილობით ძეგლებში ხსენებული ტოპონიმი არაერთგზის ფიგურირებს კოშკას და კოშკი-ს პარალელური ფორმებით²⁶.

ი. გაგლოითის ნაშრომებში „ძეგლი ერისთავთაში“ მოხსენიებული კოშკა ოსური კუსჯითას ქართულ ონიმურ კალკად არის წარმოდგენილი²⁷, რაც ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. სინამდვილეში, ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთანეს ავტორის მიერ იოსებურის, თლეველ-მუღისველელნის, ბრუტასშვილნის და სხვათა გვერდით დასახელებული კოშკელნი კოშკას მკვიდრთ ნიშნავს, ხოლო საძიებელი სახელის ამოსავალ, საანალოზო ფორმად უთუოდ კოშკა გვევლინება, რომლის გვიანდელი ასიმილირებული ოსური ვარიანტია კუსჯითა.

კოშკას ეტიმოლოგიის გარკვევა საკმაოდ იოლად ხერხდება. ამ ტოპონიმს უეჭველად საფუძვლად უდევს სპარსული ენიდან ძველთაგან ნასესხები ქართული სიტყვა კოშკი (= „გოდოლი“, „წვრილი და მაღალი ციხე“, „გაცალკეებული ბურჯი“, შდრ.: სპარს. kusk, kosk – „სიმაგრე“, „გოდოლი“, „სასახლე“; თურქ.: köşk – „ციხე“, „სიმაგრე“; ტაჯ. kusk- „ციხე“; ოს. k'usk, kòska – „ნიშა“, „სათოფური“), რომელსაც ონიმიზაციის მერმე ან ონიმიზაციამდე, ბოლოში კნინობითი სახელის მანარმოებელი ან რაიმე თვისების მქონეობის (თუ მსგავსების) მაჩვენებელი ა ნაწილაკი აქვს შეშვენებული. მართალია, კოშკას გვიანდელ ოსურ სახელწოდებას – კუსჯითას ოსები სიტყვა კუსკი-სგან (ოს. куск = „ნიშა“, „სათოფური“)

²⁶ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 372; მისივე, „სოფელთა სია“, გვ. 203; „დსსი“, I. 6. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1940, გვ. 255; ი. ბაგრატიონი, „ქართლ-კახეთის აღწერა“, გვ. 42; «Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии»; Документы и материалы (ქვემოთ ყველგან «МПТСВГ»), вып. I, изд. В. Н. Гамрекли, Тб., 1980, сс. 46, 164; «ИИОДМ», т. II, сс. 45, 84, 94, 155, 160, 183-185, 277, 294-296, 405, 426-428, 432-433...; «ИИОДМ», т. III, сс. 145, 169, 342, 495, 533, 546, 620, 710.

²⁷ Ю. Гаглоити, Об этнической принадлежности средневековых туальцев (двалов), «Советская Осетия», 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 47. შენიშვნა: ოსური "Къусджита" ქართულად ითარგმნება, როგორც „ნიშები“.

მომდინარედ თვლიან (ხალხური თქმულებით, კოშკას დაუკაცურებულ ალაგზე დასახლებული გაგლოეების გვარის წინაპრებს აქ დახვედრიათ კოშკის ნანგრევები, რომლის ერთ-ერთ კედელში ნიში ყოფილა და ამიტომაც თავისი ახალი სამკვიდრებლისათვის კუსჯითა დაურქმევიათ²⁸), მაგრამ ამგვარი ეტიმოლოგიზაცია „კოშკასთან“ მიმართებაში ანგარიშგასაწევი არ არის, ვინაიდან „კოშკა“ დიდი ლიახვის ხეობაში გაგლოე-გაგლოითების გადმოსახლებამდე ბევრად უფრო ადრე გაჩენილი ტოპონიმა.

ამრიგად, „კოშკა“ უყოყმანოდ შეიძლება დახასიათდეს ნაგებობის ამსახველ ისეთივე ტიპის ქართულ ტოპონიმად, როგორებიცაა, მაგალითად, „ვანი“, „დარბაზი“, „ბაგები“, „ციხია“, „ტაძრები“, „სენაკი“, „ჯიხა“ და ა. შ. საინტერესოა, რომ ქვემო დვალურ „კოშკას“ საგულისხმო ონომური პარალელები მოეძებნება იმავე ტერმინ კოშკისგან ნაწარმოები და საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში დადასტურებული შემდეგი მაკრო თუ მიკროტოპონიმების სახით: კოშკა (პატარა ლიახვის აუზში მდებარე სოფლის სახელწ.), კოშკასყელი (ქართლის ქედის დასავლეთ კალთაზე ლოკალიზებული სოფლის სახელწ.), კოშკები, კოშკაქედი (თრიალეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთაზე მდებარე სოფლისა და იმავე ქედის ჩრდილოეთი განშტოების სახელწ.), კოშკი (ყოფილი სოფელი კახეთში²⁹), კოშკი, კოშკები, კოშკიტეზერი, კოშკისუბანი (მიკროტოპ. შიდა ქართლის სს. მოხისში, გომში, კრისხევში, ძველეთში, ტეზერში და ქვიშხეთში³⁰), კოშკისსერი (ნასოფლარის სახელწ. მდ. დიდმის წყლის ხეობაში³¹), კოშკი, კოშკაძეყე, კოშკი(ს)გოხი (მიკროტოპ. ქიზიყის სანახებში³²) და სხვ. სწორედ ამ რიგის საკუთარი სახელების ტრანსონიმიზაციის (კერძოდ დეტოპონიმიზაციის) შედეგია ქართული გვარსახელების კოშკაძე-ს, კოშკარელი-ს და კოშკელაშვილის გაჩენაც. ქიზიყში კოშკა კაცის თიკუნადაც გამოიყენება, საიდანაც მიღებულია პატრონიმიული მიკროტოპონიმი კოშკაანი (ვენახის სახელწ. ს. ტიბაანთან ახლოს³³).

იოსებური სამწუხაროდ უკვალოდ არის გამქრალი დიდი ლიახვის ხეობის ონომასტიკური არეალიდან. ცხადია, ეს კომონიმი ჩვეულებრივ ანთროპონიმად იმსახურებს დახასიათებას, რომელიც ნაწარმოებია პიროვნული სახელისაგან იოსებ ან კიდევ მიღებულია ძველი დვალური გვარსახელის – იოსებურის ტრანსონიმიზაციის გზით. ამდენად, „იოსე-

²⁸ З. Д. Гаглойти, Очерки по этнографии осетин, Тб., 1974, с. 117.

²⁹ ეს სოფელი მოიხსენიება XVIII ს. კახეთის ხალხის აღწერის დავთარში (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები“, ნ. I, თბ., 1967, გვ. 84.

³⁰ ალ. ლლონტი, ფრონეების ხეობების ტოპონიმი, თბ., 1988, გვ. 54.

³¹ გ. ზარდალიშვილი, თბილისისა და მისი მიდამოების ტოპონიმი, თბ., 1978, გვ. 39.

³² ალ. ლლონტი, ქიზიყის ტოპონიმი, თბ., 1982, გვ. 51.

³³ იქვე.

ბური" ტიპოლოგიურად უახლოვდება საქართველოში საკმაოდ ფართოდ გავრცელებულ ისეთ გეოგრაფიულ სახელებს, როგორებიცაა „გოგნაური“, „მანასელი“, „პავლიაური“, „ინაური“ და მისთ.

თლე ქვემო დვალეებით დასახლებული და „ძეგლი ერისთავთას“ ჩვენებით ე. ნ. თლისის ხევში ლოკალიზებული იმ თემ-სოფლის აღმნიშვნელი ონიმია, რომელმაც აქამომდე შემოინახა თავი დიდი ლიახვის მარცხენა შენაკადის თლიდონის ხეობაში მდებარე საქართველოს გეოგრაფიულ სახელთა თანამედროვე ორთოგრაფიულ ლექსიკონში თლიას სახელწოდებით შეტანილი დასახლებული პუნქტის სახით. თლიას აწინდელი ოსური სახელწოდებაა სტირ თლი (ოს. Стыр Тли), რაც ქართულად დიდ თლის ნიშნავს. საძიებელი კომონიმი XVIII-XIX სს-ის ქართულ და რუსულ წერილობით წყაროებში არაერთგზის ფიგურირებს თლე-ს, თლისი-ს და თლიას-ს ფორმით³⁴.

საყურადღებოა, რომ თლის (ოს. Тли) სახელწოდებით არის ცნობილი ბუდე დვალეთის ტერიტორიაზე (კერძოდ, მამისონის წყლის ხეობაში) მდებარე ერთ-ერთი სოფელიც. XVIII-XIX ს-ის საბუთებში ის რამდენჯერმე მოიხსენიება, როგორც თლე, თლი³⁵. ამასთან ერთად, ანალოგიური ან მსგავსი გაფორმების მაკრო თუ მიკროტოპონიმები გვხვდება ქველეთისა და პატარა ლიახვის ხეობებშიც (თლი – სოფელი ქველეთის წყლის ხეობაში; თლიაყანა – სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში), აგრეთვე კახეთში (თლიხევი – მდ. ილტოს მარჯვენა შენაკადი). საამილახვროში (თლენავი – ყოფილი სოფელი ფხვენისთან ახლოს) და დასავლეთ საქართველოში (თლია – ყოფილი სოფელი სამეგრელო-ოშურეთის სასაზღვრო ზონაში).

როგორც დამოწმებული ფაქტების შეჯერება ცხადყოფს, თლე და თლი ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდებების პარალელურ ფონეტიკურ ვარიანტებს წარმოადგენს, რომელთაგან პირველის ზედმიწევნით ზუსტმა ქართულმა ტრანსკრიფციამ ყველაზე ნაადრევი ასახვა „ძეგლი ერისთავთაში“ ჰპოვა, ხოლო მეორე იმავე წერილობით ძეგლში ფიქსირებულ იქნა – სი ქართული სუფიქსის თანხლებით.

თლე//თლი განმეორებით (არალოკალურ) ტოპონიმთა კატეგორიას მიეკუთვნება, რომელიც ბუდე დვალეთიდან (კერძოდ მამისონის წყლის ხეობიდან) დიდი ლიახვის ხეობაში ძველთაგან გადმონერგულ კომონიმად შეიძლება მივიჩნიოთ (რაც შეეხება დვალეთის მეზობელ რაიონებში ან უფრო შორეულ კუთხეებში გაჩენილ თლე//თლი-ს თანამოსახელე ტოპონიმებს, მათი წარმოქმნა დვალთა მიგრაციული აქტივობით უნდა აიხსნას). ამავე დროს, ის არასტანდარტულ (ერთმარცვლიან)

³⁴ თ. ჟორდანი, „ქრონიკები“, III, თბ., 1967, გვ. 372; «ИИООДМ», т. II, с. 94, 294, 296, 630; т. III, с. 295, 496, 546, 596.

³⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 61; «ИИООДМ», т. II, с. 47-48, 95.

სახელადაც გვევლინება და აპელატივისმიერი ტოპონიმის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ამდენად, რიგი ისტორიული, ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური რეალიების გათვალისწინება სრულ საფუძველს გვაძლევს, რომ თლე//თლი-ში სწორედ ენობრივი ნაშთი შევიცნოთ.

სპეციალურ ლიტერატურაში აქამდე უკვე ჰქონდა ადგილი ტოპონიმ თლე//თლი-ს წარმომავლობის გარკვევის რმდენიმე ცდას. ასე, კ. განმა თლი ოსურ სიტყვა ТЛ-სგან (= ღრმული) ნაწარმოებ გეოგრაფიულ სახელად მიიჩნია³⁶, რისი გაზიარებაც ისევე ძნელია, როგორც ძნელია ოსური ენის ლექსიკურ ფონდში ტერმინ ТЛ-ის (– „ღრმული“?) მიკვლევა. მოგვიანებით ა. ცაგაევამ გარკვევით მიუთითა იმავე თლი-ს ქართული „ვთლისგან“ მომდინარეობის შესაძლებლობაზე³⁷, რაც ასევე მოკლებულია დამაჯერებლობას. 1992 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში კი ჩვენ ვწერდით, რომ თლეს (ან თლის) „ეტიმოლოგიის გარკვევა ქართული, ნახური და ოსური ენების მონაცემების საფუძველზე პრაქტიკულად შეუძლებელია. სამაგიეროდ ავარულ ლექსიკურ ფონდში ვადასტურებთ ტერმინებს – თლინ, თლიმ, თლიარ (тлин, тлим, тляр – „წყალი“, „ხევი“, „მდინარე“); ხოლო ავარეთის ტერიტორიაზე არ ჭირს მათი მონაწილეობით გაჩენილი ისეთი ნიშანდობლივი ტოპონიმების აღრიცხვა, როგორიცაა გორთლიათ-ლიმ, ვარაბთლიმ, თლელებურ, თლელყალ, თლეისერუხ, შაითლი, თლეროშ, თლისი, თლიაბზადა, თლიანდა, თლალუხ და ა. შ. ამდენად, არაა გამორიცხული, რომ სწორედ დამონშებული ავარული ტერმინების გათვალისწინება იძლეოდეს გასაღებს დვალური თლე//თლის ასახსნელად“³⁸.

მართალია, ვითარების ასეთნაირი შეფასება წინა ორი უხეირო მტკიცების ფონზე საკმაოდ სოლიდურად გამოიყურება, მაგრამ როგორც შემდგომმა კვლევამ დაგვარწმუნა თლე//თლი-ს ეტიმოლოგიზაცია სხვა ენების (მათ შორის ქართულის) მონაცემების მეშვეობითაც არანაკლები წარმატებით ხერხდება. თუ თლე//თლის აპელატივისმიერ ტოპონიმად ვიგულებთ და შესაბამისად, დავინტერესდებით დვალური სიტყვა თლე//თლი-ს ონიმიზაციამდელი მნიშვნელობის გარკვევით, მაშინ ძალაუფლებურად მოგვინევს ყურადღების აქცენტირება არა მარტო ავარული тлик//тлин//тляр-ზე (= „წყალი“, „ხევი“, „ნაკადული“, „პატარა მდინარე“), არამედ სხვა კავკასიური თუ არაკავკასიური ენების ლექსიკურ ფონდში დადასტურებულ ისეთ საგულისხმო ლიტერატურულ თუ დიალექტურ ტერმინებზეც, როგორებიცაა: ქართული თხლე (– „ღვინის დალეკებული“, „ნაძირალი, დალეკილი სისქე ნოტიოთა“); ტლე (1. „ქვევრში ღვინის დანალექი“, „ლექი, ნაძირი, მთხლე“; 2. „სიცხიანის სადები წამალი“); ტლაპო (– „თხელი ტალახი, უსუფთაო“, „ლაფი“), ტლო//ტლუ

³⁶ К. Ф. Ган, Опыт объяснения кавказских географических названий. 1909, с. 138.

³⁷ А. Дз. Цагасва, Топонимия Северной осетии. II, Орджоникидзе, 1975, с. 286.

³⁸ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.

(1. „ხელმართო ბიჭი, „მართო მყოფი, მართახელა ბიჭი“ 2. „უტოტო, უმტო ხე“), ტლუკი (– „ფინთი, სულელი“), ტლეკვა (ლექს. „ტალახში დაცემა“), ტლოყე (ჯავახ. „უშნო, მოუქნელი ადამიანი“); ტლობა (– „გაფუჭება“; ატლობს ზმნის მოქმედებითი გვარის მიმღეობაა მატლი, ეტიმოლოგიურად = „გამფუჭებელი“), თხლაფა (მთიულ. „საქონლის ნაკელი“), თხლამი (იმერ. „ბაღლამი, ჩირქი“)³⁹ და ქსნის ხეობაში ჩვენს მიერ ფიქსირებული თლუ//თლუყი (1. „უვარგისი, უშნო კაცი“; 2. ცუდი, ხრიაკი, უნაყოფო მინა“)⁴⁰; ადილური და აბაზური тлеуш (– „გვარი, ძირი, წარმომავლობა“), тле (– „ფეხი“), тлагв, тлашIа (– „ძირი, საძირკველი, ფსკერი, საფუძველი“); რუსული და უკრაინული тло (– „ნიადაგი“, „ფსკერი“, „ძირი“, „საფუძველი“, „საძირკველი“); სერბულ-ხორვატული тле („ნიადაგი“, „მინა“), რუსული тлен, тлеть, тление (– „ხრნა“, „ლპობა“, „ბუუტვა“) და тля („მცენარის ტილი“, „ბუგრი“).

როგორც მოტიანილ მასალაზე დაკვირვება გვარწმუნებს, ქართული თხლე, ტლე, ტლო, თლუ ავარული თლინ, თლიმ, თლიარ, ადილურ-აბაზური ტლე, ტლეუმ, ტლაგვ, ტლაშა, რუსული ტლო, ტლე, ტლია, უკრაინული ტლო, სერბულ-ხორვატული ტლე ერთმანეთან სემანტიკურად დაახლოებულ და ზოგადად ძირის, ფსკერის, ნიადაგის, ნალექის, ხევის, წყლის, ნოტიოს ან ლამის, ტალახის, დამპალის, ჭუჭყიანის, ცუდის მნიშვნელობით ხმარებული ინტერრეგიონალურ ტერმინთა ლექსიკურ კონას ქმნის, სადაც, ჩვენი ფიქრით, დვალურ თლე//თლი-საც შეიძლება მიუზღინოთ ადგილი. ამ უკანასკნელის აპელატიურ (ონომიზაციამდე) მნიშვნელობაზე თუნდაც მიახლოებით წარმოდგენის შექმნა კი თავისთავად საკმარის საფუძველს იძლევა საძიებელი ტოპონიმის შემდეგნაირი ეტიმოლოგიზაციისათვის: თლე//თლი = 1. ძირი, ფსკერი, ლექი, ხევი, ნოტიო; 2. ლამი, ტალახი, ცუდი, უნაყოფო, დამპალი. ასე რომ, დვალური თლე//თლი შეიძლება დახასიათდეს ქართული ლიას, ხევის, ჭანჭახის, ტლაპოს, ლაფეთის, დამპალოს, ლაშეს და მისთ. ტიპის პირველად (პრიმარულ) საკუთარ სახელად.

ამავე დროს ყურადღებას იქცევს ის ფაქტიც, რომ ძველ ქართულ

³⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, გვ. 318; ტ. II, გვ. 141; ეპისკოპოსი კირიონი, სალექსიკონო მასალა, „ძველი საქართველო“, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ. 1913; დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, ა. შანიძის გამოც., თბ., 1984, გვ. 574; თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, ტ. II, თბ., 1954, გვ. 44; „ქეგლ“, VI, თბ., 1960, გვ. 1309-1311; „ქეთსკ“, გვ. 256, 513; გ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1981, გვ. 122; ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1990, გვ. 298.

⁴⁰ ეახტ. ითონიშვილი, „ქსემ“, 1985; რე. I, გვ. 42. შენიშვნა საინტერესოა, რომ რაჭაში გვხვდება კომონიმი თლული, რომელიც შესაძლოა სწორედ სიტყვა თლუყისგან იყოს ნანარმოები.

ანთროპონიმიკონში გვხვდება საკუთარი სახელები **თლია** და **თლი-აშვილი** (1621 წ. ერთ-ერთ დოკუმენტში მოიხსენიება რაჭის ს. ბარის მკვიდრი **თლია ჩლაჩიძე** და იმავე რაჭის ს. ჩხარს არსებული **თლიაშვი-ლისეული პარტახტი**⁴¹), ხოლო ადიღეურ და აბაზურ საკუთარ სახელთა შორის **Тлис, Тлисов**, რაც გვაძლევს დაეფიქრდეთ ტოპონიმ **თლე** // **თლის** ანთროპონიმ **თლისაგან** (ან **თლიასგან**) მომდინარეობის შესაძლებლობაზეც. თუმცა საძიებელი სახელის აპელატივისმიერ ტოპონიმად გააზრება ჩვენ მაინც უფრო მიზანშეწონილად გვეჩვენება.

მულისველი შეთანხმებული (ატრიბუტული) სიტყვათშეერთებითი ტიპის ტოპონიმია, რომელიც ამკარად ორი ფუძისაგან შედგება (მუ-ლი+ველი) და მსაზღვრელ-საზღვრულიანი წყობის ისეთივე გეოგრაფიული სახელია, როგორიც მაგალითად ავჭალა, არხილოსკალო, ვარდისუბანი, თელაგორი, იფნიაველი, სხალტა და ა. შ.

ზ. ცხოვრებოვასა და ი. გაგლოითის ნაშრომებში საძიებელი კომონიმის საანალიზო ფორმად მიჩნეულია **მულისველნი** და **მუგისველნი**, რომელიც ორივე ავტორის მიერ თანამედროვე ს. მუგუთთან არის გაიგივებული⁴². ამასთან, ი. გაგლოითი **მუგისველნი**-ს ქართული **მუგუთისველნი**-ს (= **მუგუთის ველის მკვიდრნი**) შეკვეცილ ფორმად აცხადებს და კატეგორიულად მიუთითებს სახელწოდება **მუგუთი**-ს პატრონიმიულ წარმომავლობაზე, რის შემდეგაც დასძენს, რომ რამდენადაც დიგორელ ოსთა შორის დღესაც გვხვდება გვარსახელი **მუგუთა** (**მუგუევი**), ტოპონიმი **მუგუთიც** ერთ-ერთ „დიგორიზმად“ შეიძლება იქნეს მიჩნეული⁴³.

სინამდვილეში ჩენთვის საინტერესო ტოპონიმის ზუსტი ფონეტიკური ფორმაა **მულისველი**, ხოლო ამ ქვემო-დვალური თემ-სოფლის მკვიდრნიც „ძეგლი ერისთავთაში“ გარკვევით ფიგურირებენ როგორც **მულისველელნი** (ქარაგმის გაუხსნელად **მ-ლისველელნი**) და არა, როგორც **მულისველნი** და მით უმეტეს **მუგისველნი**. არადა, სად ორიგინალური ტექსტის **მულისველი** და სად **მუგისველნი**, რასაც ასე გულმოდგინედ აჩეჩებს მკითხველს ი. გაგლოითი; სად **მულისველი** და სად **მუგუთი**? ან რა შუაშია აქ დიგორელი მუგისველების გვარი და ე. წ. „დიგორიზმები“?

როგორც ზემოთ უკვე შევნიშნეთ, **მულისველი**-ს ზედმინევნი თუ ცდომელი ლოკალიზაცია საკმაოდ ჭირს, მაგრამ თლის წყლის ხეობის

⁴¹ აფხაზეთის საკათალიკოზო გამოსავალი მოსაკრებლობის დავთარი (1621 წ.), „ქსძ“, ტ. III, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1970, გვ. 397, 400.

⁴² З. Д. Цховребова, Топонимия Южной Осетии в письменных источниках, Тб., 1979, с. 45; Ю. Гаглойти, Об этнической принадлежности средневековых туальцев (дзавлов), «Советская Осетия», 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 48.

⁴³ Ю. С. Гаглойти, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 48.

სათავეებში მდებარე ერთ-ერთი ხევის მულისად სახელდების ფაქტი დამაჯერებლად მოწმობს, რომ ჩვენთვის საინტერესო ქვემო-დვალური თემ-სოფელი სწორედ თლისწყლის (ოს. თლიადონის) ხეობაში იყო გაშენებული. რამდენადაც, მულისველი მულისი-ს სახით აღმოჩნდა დაუნჯებული დიდი ლიახვის ხეობის ტოპონიმიურ ველზე, ალბათ ლოგიკური იქნება ვიფიქროთ, რომ მულისველი და მულისისველი საძიებელი ტოპონიმის ოდინდელი პარალელური ფორმებია, ან რაც უფრო სარწმუნოა, მულისი დროთა განმავლობაში დეზინტეგრირებული მულისველი-ს გვიანდელი ქრონოლოგიური ვარიანტია.

რამდენადაც კომონიმ მულისველში საზღვრულ ნაწილად წარმოდგენილი ქართული სიტყვა ველის მნიშვნელობა სრულიად ნათელია, ჩვენს ამოცანას შეადგენს მხოლოდ იმავე კომონიმში მოცემული მსაზღვრელი სიტყვის მულის (ან მულისის) ოდინდელი სემანტიკის ამოცნობა, რასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ერთი მხრივ, საქართველოში გავრცელებული მულ-ძირიანი მაკრო თუ მიკროტოპონიმები (მულუ, მულურე, მულურეში, მულუდი, მულურული, მულროდი, მულრისი და სხვ.), მეორე მხრივ კი მულ, მუც, მუყ კომპონენტისაგან ცალკეული ლექსემები (მაგ.: სვან. მულულ – „მწერი“, შდრ.: ქართ. მლილი – „ჩრჩილი“, „მატლი“; მულალი – „მკბენარი“, სვან. მულუჲა = „ყვავილი“, მეგრ. მუჟი – „მაყვალი“, ლაზ. მუყი – „მაყვალი“, სვან. სუჟჲ = „ყვავილი“, მულლუფო – „ფხვიერი და შავი მიწა“, მულარალი – „თავსაყრელი, ბევრი“; მუყა „ნადი“).

თავის დროზე ჩვენ სწორედ დამონმებული ტერმინების მეშვეობით ვცადეთ მულის აპელატიური მნიშვნელობის გარკვევა და მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ მულისველის შემდეგნაირი გაშიფვრა: მულისველი = „ყვავილიანი ველი“, „მოსავლიანი, ნაყოფიერი ველი“⁴⁴, თუმცა შემდგომმა კვლევამ დაგვარწმუნა იმავე ტოპონიმის გაცილებით უფრო დამაჯერებელი ეტიმოლოგიზაციის შესაძლებლობაში.

საქმე ისაა, რომ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში ფიქსირდება პიროვნული და გვარის სახელები: მული⁴⁵, მულულანი, მულლიანი, მულ-ულიანი, მუგლურ (სვანეთი), მულულარია (სამეგრელო) და მულაშა, მულაშაშვილი (სამცხე, ქართლი), ხოლო ოსებთან ანთროპონიმები: მუგ, მუგა (Myr, Myra). მუგუთა (Myryta). ამდენად, სრული საფუძველი ვგაქვს, რომ საძიებელ ტოპონიმში მოცემული მულ (ან მულის) ნაწილი სწორედ პიროვნული სახელის მულის (ან მულას) დაეუკავშიროთ, რის კვალობაზე მულისველი თავისუფლად შეიძლება დახასიათდეს პო-

⁴⁴ ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთაწეთის ისტორიიდან, გვ. 150.

⁴⁵ სვანური პიროვნული სახელი მულ დოკუმენტურად ცნობილია XVI ს-დან (იხ. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, ვ. სოლოგავას გამოც., თბ., 1986, გვ. 210).

სესიური ტიპის ისეთივე ქართულ ანთროპონიმისმიერ კომპოზიტურ ტოპონიმად, როგორებიცაა, მაგალითად, ისაკასველი, ნინიკასციხე, მიქელეფონი, ტიმოთესუბანი, ლერენასვაკე, ტიტნივის წყარო, მარტიასახო და ა. შ.

ბოზოლეთა იმ მცირე „ქვეყნის“ აღმნიშვნელი ოიკონიმია, სადაც „ძეგლი ერისთავთას“ მკაფიო ჩვენებით პირაქეთა დვალეთში გადმოხვენილ ოს დიდგვაროვანთა დამკვიდრება და სამოსახლო ადგილის სახელწოდების მიხედვით ბიბილურებად სახელდებაც მოხდა. როგორც ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკიდან ვგებულობთ, „მეფური“ ჩამომავლობის ოსმა მოახალშენებმა შეპფიცეს დვალეებს: „არა გუერქუას მეფე, არამედ ქუეყანასა მას რომელ მომცეთ, სახელი მისი გუერქუას ჩუენ“, რის შემდეგაც დვალეებმა მათ „მისცეს ქუეყანა ბოზალეთა და უწოდეს ბიბილური“. ცხადია, პირველწყაროს ამ ცნობის ფონზე ი. გაგლოითის მიერ ბოზალეთას წარმოდგენა ოსური ანთროპონიმის ბიბილთას (**Бибилта**) ქართულ შესატყვისად⁴⁵ მკითხველის მორიგი დეზორიენტაციის ტოლფასია. „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობების კიდევ უფრო აშკარა იგნორირებით და მეცნიერისათვის შეუფერებელი არაეთიკურობით სცოდავს რ. თოფჩიშვილის ნაშრომის ის ადგილიც, სადაც „ქვეყანა ბოზალეთა“-ს სრულიად დაუსაბუთებელი ლოკალიზაცია სწორედ „ქვემო დვალთა“ სამოსახლო რეგიონში ჩვენი „უსაზღვრო ფანტაზიის“ ნაყოფად არის შერაცხილი. თანაც, ავტორი „ბოზალეთა“-ს რატომღაც მოიხსენიებს „ბოზოლეთას“ დამახინჯებული ფორმით⁴⁶.

ბოზალეთა ერთი შეხედვით საქართველოში ფართოდ გავრცელებულ –თა დაბოლოების მქონე ისეთ მაკრო თუ მიკროტოპონიმთა თანრიგს შეიძლება მიეკუთვნოთ, როგორებიცაა აკაურთა, არყანათა, ბალთა, ბალანთა, ბანრეთა, გურიანთა, გუფთა, დუნთა, ვანთა, კლდეითა, კორინთა, ლაგვანთა, ლაჩთა, მაქართა, მლეთა, მონამეთა, მცხეთა, რაკეთა, სხალთა, უშოლთა, ქვაბთა, ქორთა, ჭიდროთა და ა. შ. ამიტომ, თუ საძიებელ ოიკონიმს განვიხილავთ –თა სადერივაციო ფორმანტის გარეშე, მის ტოპოფუძედ ნიადაგ დაგვრჩება **ბოზალე**, რომლის აპელატიური მნიშვნელობის გარკვევა ჩვენ თავიდან ქართული ენობრივი მასალის (ბაბილო – „მაღალი ვენახი“; ბოზოლი – „დიდრონი ჭიაღლა“; ბოზვა – „ვერა კეთილად სლვა“, ბოზოლია – „თეთრი“, ბოზო – „ობი“ და სხვ.) საშუალებით

⁴⁵ Ю. Гяглоити, Об этнической принадлежности средневековых туальцев (двалов), «Советская Осения», 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 49.

⁴⁶ რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 59. რედაქტორის შენიშვნა: რ. თოფჩიშვილის ამ და მრავალი სხვა უმსგავსო ქმედების შესახებ დეტალურად იხ. ვახტანგ ითონიშვილი, დვალეთის ისტორიის საკითხები მრუდე სერკეში (რ. თოფჩიშვილის სუროგატის გამო), თბ., 2002 წ.

ბით ვცადეთ და გამოვთქვი აზრი „ბოზალეთაში“ მცენარეულის ან რელიეფის ამსახველი ტოპონიმის ამოცნობის მიზანშეწონილობის შესახებ⁴⁷.

მაგრამ შემდგომმა კვლევამ მოგვცა „ბოზალეთას“ გაცილებით უფრო საფუძვლიანი ეტიმოლოგიზაციის შესაძლებლობა, რისთვისაც საკმარისი აღმოჩნდა ქართულ პიროვნულ სახელებზე ბოზლეთა (ხევს.), ბოზი, ბოზო (სამეგრ.), ბოზალე (ქსნ.)⁴⁸ დაკვირვება. არადა, ხევსურული ბოზლეთა და ქსნური ბოზალე თავისი ფონეტიკურ – მორფოლოგიური სტრუქტურით თითქმის მთლიანად ემთხვევა საძიებელ ტოპონიმს. ასე რომ, ბოზალეთას წარმოდგენა სწორედ პიროვნულ სახელ ბოზალეთა-სგან ტრანსონიმიზაციის გზით მიღებულ ან მამაკაცის საკუთარი სახელის – ბოზალე-სგან –თა გენეტიკური სუფიქსის დართვით წანარმოვბ კიდევ ერთ ანთროპონიმისმიერ ტოპონიმად სავსებით ლოგიკურად გვეჩვენება.

წერლუჭ თელსთან სიახლოვეში ლოკალიზებული ქვემო დვალური თემ-სოფლის აღმნიშვნელი კომონიმია, რომელიც იოსებურის და ბოზალეთას მსგავსად დღესდღეობით უკვალოდ არის გამქრალი საკვლევი ონომასტიკური სივრციდან.

ვ. გამრეკელი ამ ტოპონიმში ფუძედ გამოყოფს წერლ-ს, ხოლო -უე-ს ქართულ დაბოლოებად თვლის, რის შემდეგაც ყურადღებას ამახვილებს ჩაჩნეთ-ინგუშეთისა და საქართველოს ზოგიერთ გეოგრაფიულ სახელზე (ჩერხ-ქორთ, ჩერლენ, წერლო-მახ; ჩარგალი, ძარლუა) და საბოლოოდ „წერლუეს“ ეტიმოლოგიისათვის მოკლედ შენიშნავს: „ხევსურნი და თუშნი სახლის ზემო სართულს უწოდებენ „ჭერხო“-ს. ჩერხ-ჩერლ-ჩარგ-ძარლ-წერლ-ჭერხ ფუძეების იგივეობა უდავო მიგვაჩნია, ისევე, როგორც მისი იბერიულ-კავკასიური კუთვნილება“⁴⁹.

ჩვენი აზრით, წერლუჭ ძირძველი დვალური ტოპონიმის ქართული პრაქტიკული ტრანსკრიპციაა, სადაც ტოპოფუძედ შეიძლება გამოიყოს როგორც წერლ ისე წერლუ, ხოლო ტოპოფორმანტად უე ან ე. ამათგან, წერლ//წერლუ-ს პირველადი მნიშვნელობის შესაცნობად ნამდვილად არაა საკმარისი მისი ნებისმიერი შეპირისპირება ჩერხ-ჩერლ-ჩარგ-ძარლ-ჭერხ ფუძეებთან და მათი ერთ სემანტიკურ ველზე მყისეულად გან-

⁴⁷ ვახტ. იოთონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149.

⁴⁸ ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1967, გვ. 58-59; ვახტ. იოთონიშვილი, „ქებე“, 1986 წ., რე. 1, გვ. 45. შენიშვნა: ქსნის ხეობის ს. ქვემო ალევის ერთ-ერთი სახნავის სახელწოდებაა ბოზალეს ახო. ალეველ ინფორმატორთა განმარტებით, ბოზალე კაცის სახელია. რამდენადაც ქართულ საკუთარ სახელებში –ლე სუფიქსს საალერსო-ენინობითი ფუნქცია გააჩნია (მაგ.: ნინო → ნინოლე; ბაბა → ბაბალე და სხვ.) ქსნური ბოზალეს ამოსავალ ფორმად შეიძლება ვიგულოთ ბოზა (მდრ.: მეგრ. ბოზი, ბოზო).

⁴⁹ ვ. გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმიკის ანალიზისათვის, „ისტორიის ისნტიტუტის შრომები“, IV, ნაკ. I, თბ., 1958, გვ. 61.

თავსება. ამისათვის ჩვენს განკარგულებაშია ოსური, ნახური და ქართველური ენების ბევრად უფრო საგულისხმო მონაცემები, რომელთა მიუკერძოებელი ანალიზი იძლევა კიდევ გასაღებს საძიებელი ტოპონიმის ეტიმოლოგიის გარკვევისათვის.

ასე, ჩაჩნური და ინგუშური ენების აპელატიური ლექსიკიდან ყურადღებას იქცევს სიტყვა ცერგ (цѣрг) – „კბილი“, „კბილანა“ (>ცერგინ (цѣргинъ) – „კბილიანი“, „დაკბილული“, ხოლო ოსური ენის ლექსიკური ფონდიდან ტერმინი ცგრლ (цѣргъ) – „წვეტიანი“, „წანვეტებული“, „ბასარი“ (მდრ.: ოს. цыргъ – „ჩუგლუგი“, „ცული“) და მისი მონანილეობით გაჩენილი სხვადასხვა თანრიგის ონიმები: ცგრლი ძუარ (цѣргъи дзуар = „მწვერვალის სალოცავი“ – ქართული „წვერის ანელოზის“ ბადალი ოსური თეონიმი), ცგრლ აბაუ (цѣргъ абай = „წვეტიანი ყორლანი“ – ერთ-ერთი აგრარული კულტის სახელწოდება), ცგრლსან, ცგრლისანი ქუვდ (цѣргъсан, цѣргъицѣргъи кувд – თიბვის ან ქერის მკის დაწყებასთან და ბასრი იარაღების (ცელი, ნამგალი) გამოყენებასთან დაკავშირებული დღეობის აღმნიშვნელი სახელწოდება)⁵⁰ და ცგრლობაუ, ცგრლთა, ცგრლ, ღგრლილ, ცგრლი ძუარ (საკუთრივ ოსეთის ტერიტორიაზე და ოსებით დასახლებულ რაიონებში ფიქსირებული მიკროტოპონიმები)⁵¹.

თუ ჩვენ საძიებელი სახელის ტოპოფუძედ წარმოდგენილი წერლ/წერლუ-ს აპელატიური მნიშვნელობის გარკვევას სწორედ ნახური ცერგ-ის ან ოსური ცგრლ-ის მეშვეობით ვცდით, მაშინ წერლუ-ში მოცემული –უე თუ –ე ნანილაკოვანი ელემენტის სათანადო შეფასების გარეშეც ბუნებრივად აღიძვრება საანალიზო ტოპონიმის შემდეგნაირი გაშიფრვის ცდუნება: წერლუ = 1) „კბილიანი“, „დაკბილული“, „კბილანა“ ან 2) „წვეტიანი“, „წანვეტებული“, „წვეტიანა“.

სხვათა შორის, ი. გაგლოითიც წერლუ-ს ეტიმოლოგიზაციას ოსური ცგრლ-ის საშუალებით ახდენს. მკვლევარი საგანგებოდ ამახვილებს ყურადღებას იმ ფაქტზე, რომ სწორედ ქვემო დვალთა განსახლების არეალშია თავმოყრილი Цыргъи-дзуар-ის (= святилище клинка) სახელწოდების მატარებელი სამი სალოცავი; ეს უკანასკნელები ავტორს სკვითებისა და ალანების თემის ღმერთს მოაგონებს⁵², რასაც მოსდევს ის დასკვნა, რომ „ძეგლი ერისთავთასეული“ წერლუ სწორედ ამ სკვითურ-ალანური ომის ღმერთის იდენტურია, და რომ აღნიშნული ტოპონიმი ფონეტი-

⁵⁰ А. Робакидзе, Г. Гегечкори, Формы жилища и структура поселения горной Осетии, КЭС, VI, Тб., 1975, с. 107.

⁵¹ А. Д. Цагаева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 178, 193, 375, 487, 559; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიხვის ხეობაში, თბ., 1984, გვ. 285, 298.

⁵² ანტიკური ავტორების ცნობით, სკვითები და ალანები თავყვანს სცემდნენ ომის ღმერთს, რომელიც წარმოადგენდა საგანგებოდ შექმნილ ყორლანში ჩასობილ მახვილს.

კურად და სემანტიკურად ოსური ენიდან ეტიმოლოგიზირდება. თანაც, ოსი სწავლული საძიებელი სახელის საანალიზო ფორმად განზრახ იღებს ცერლუე-ს და არა წერლუე-ს, ვინაიდან წ ბგერის ც-ით შეცვლის შემთხვევაში ცერლუე-ს მაინცდამაინც ოსური ენობრივი მასალით ეტიმოლოგიზაცია პრაქტიკულად უზადო ხდება⁵².

მაგრამ წერლუეს ამდაგვარ ეტიმოლოგიზაციასაც და მით უმეტეს, მის თანაზომიერ გააზრებას ნახური ან ოსური წარმომავლობის კომონიმად, რასაც ადგილი ჰქონდა ჩვენს ადრინდელ ნაშრომში⁵³, ერთგვარად აფერმკრთალებს ქართველური ენობრივი მასალა, კერძოდ ჭანური წირლუ (- „ჭიხებრი გამონაზარდი“⁵⁴), მეგრული წირლვი („კვირის-თავი“), წირლუ („კატაბარდა“)⁵⁵, სვანური წირხ (- „შნაკვის მსგავსი სასოფლო-სამეურნეო იარაღი, ორკბილიანი, ორკაპა არყის ჯოხია ორ ტოლ ნანილად მოხრილი“⁵⁶) და განსაკუთრებით, ქართული დიალექტური ტერმინები: წერლუტი (ქსნ. „ამობურცული“, „უსწორმასწორო, დაბრეცილი ქვა“⁵⁷), ცერლელალა (ქიზ. „მოღრეცილი ადამიანი, გვერდ-გვერდ რომ დადის“⁵⁸), ცირლიტელა (ქართლ. „ელამი“; < ცირლიტელასაგან მეტათეზ. კანონით; შდრ.: ინგილ. „ცირიხ – „ელამი“; მეგრ. წირიხუა, წირახუა – დაგრეხა; გურ. წირეხი – „დაგრეხილი წნელი“)⁵⁹, ცირგავი (რაჭ. ხუმრობა, მასხრობა)⁶⁰, რომელთა ფუძეებად გამოკვეთილ წირლ-წირხ-წირახ, წერეხ-წერლუ-ცერლუ-ცირლ-ცირგ მორფემებში საკმაოდ იოლად ამოიცნობა ზოგადად „უსწორმასწოროს“, „დაბრეცილის“, „დაგრეხილის“, „მოღრეცილის“ ან „ამობურცულის“, „ამოზრდილის“ სემანტიკა. თანაც ზოგიერთი მათგანი (მაგ. წერლუ, წირლ) ფონომორფოლოგიურად აშკარად უახლოვდება ან მთლიანად ემთხვევა ჩვენთვის საინტერესო წერლ//წერლუ ტოპოფუძეს, რაშიც ნამდვილად ძნელია რიგითი ომოფორეული ფაქტის დანახვა. არაა გამორიცხული იმის შესაძლებლობაც, რომ სწორედ ზემოსხეხებული ტერმინებისაგან იყოს ნაწარმოები ქართული

⁵² Ю. С. Гаглонти. Проблемы этнической истории южных осетин, с. 48.

⁵³ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147-148, 166-167.

⁵⁴ ეს ტერმინი შემთხვევით დავაფიქსირეთ 1992 წელს ერთ ლაზ მგზავრთან საუბრისას.

⁵⁵ ა. ძაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბ., 1991, გვ. 152, გ. ელიავა, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, კ. დანელიას რედ., თბ., 1997, გვ. 369.

⁵⁶ ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 68-69.

⁵⁷ ქსნელები წერლუტს ეძახიან ამობურცულ ადგილს ან უსწორმასწორო, დაბრეცილ ქვას. „წერლუტი ქვა“ „სიპის ქვის“, ანტონიმს წარმოადგენს (ვახტ. ითონიშვილი, „ქებ“, 1986 წ., რვ. 1, გვ. 23).

⁵⁸ „ქეთსკ“, გვ. 672-673.

⁵⁹ ქართლური დიალექტის ლექსიკონი, შემდ.: თ. ბეროზაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, თბ., 1981, გვ. 483; „ქეთსკ“, გვ. 675; პ. ფენიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, გვ. 451.

⁶⁰ „ქეთსკ“, გვ. 675.

ანთროპონიმებიც ცირხილაჲ (სვან.) ცირლილა, ცირლილაძე (რაჭ.) და წირღვაჲ, წირღჲა (სამეგრ.).

ამდენად, ქართველური აპელატიური ლექსიკის მოხმობა გვაძლევს საიმისო საფუძველს, რომ საძიებელი სახელის წერლ-წერლუ ტოპოფუძეში შევიტანოთ „უსწორმასწოროს“, „ამობურცულის“ ან სულაც „ბორცვის“ ონომოზაციაზე მნიშვნელობა, ხოლო უფრო თუ უფრო ფორმანტში კინობითი სახელის მანარმოებელი ან რაიმე თვისების მქონეობის მაჩვენებელი ან თუ უაქართული დაბოლოების ფარდით დვალური ბოლოსართი, საიდანაც უკვე ერთი ნაბიჯია წერლუეს შემდეგნაირ ეტიმოლოგიზაციამდე: წერლუე = „ამობურცული, უსწორმასწორო, დაბრეცილი“. არადა, ლიახვის ხეობის დვალეთის ბუნებრივი პირობების გათვალისწინება სწორედ ამგვარი ნომინაციის მოტივსაც სავესებით გასაგებს ხდის ჩვენთვის.

როკა იმ ქვემო-დვალური თემ-სოფლის აღმნიშვნელი კომონიზია, რომელმაც დღემდე შემოინახა თავი დიდი ლიახვის მარჯვენა შემდინარის – როკისწყლის ხეობაში ლოკალიზებული და საქართველოს გეოგრაფიულ სახელთა თანამედროვე ორთოგრაფიულ ლექსიკონში კვლავაც როკას ან ზემო როკას სახელწოდებით ასახული, ხოლო სამხრეთელი ოსების მიერ რუჟად ან რუჟად (Рук, Руха) ან „უაღლაგ რუჟად“ ნოდებული დასახლებული პუნქტის სახით.

საინტერესოა, რომ XVIII ს-ის ქართულ წერილობით ძეგლებში საძიებელი ტოპონიმი ფიგურირებს როგორც როკა⁶¹, თუმცა გიულდენშტედტის თხზულებასა და XIX ს-ის რუსულ საბუთებში ის უკვე მოიხსენიება რუჟა//რუჟ//რუჟი-ს გადაოსებული ფორმით⁶². მართალია, ი. გაგლოიტს კიდევ ერთხელ შეჰყავს შეცდომაში არაკომპეტენტური მკითხველი, როდესაც საძიებელი სახელის საანალიზო ფორმად რუჟ-ს მიიჩნევს და მას ოსური წარმომავლობის ტოპონიმად აცხადებს⁶³, მაგრამ წერილობითი წყაროების ჩვენებების შუქზე ძნელი არაა იმის დადგენა, რომ ჩვენთვის საგულისხმო სახელწოდების ამოსავალ ფორმას როკა წარმოადგენს, ხოლო რუჟ//რუჟ მისი გვიანდელი ასიმილირებული ვარიანტებია.

როკა-ს ეტიმოლოგიის ამოსახსნელად ჩვენს განკარგულებაშია ქართველური ენობრივი მასალა, კერძოდ, ისეთი ტერმინები, როგორიცაა როკი//როკა (1. „ხის შტოს ძირი“, „ნუჟურიანი კაპი“; 2. ანატ. „ძვლის წანა-

⁶¹ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 372; მისივე, სოფელთა სია, გვ. 203; ი. ზაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 42.

⁶² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 65; «ИЮОДМ», т. II, с. 83-86, 93, 182-184, 281-282 და ა. შ.; «ИЮОДМ», т. III, с. 58, 70-71, 200, 203, 207, 310, 495 და ა. შ.

⁶³ Ю. Гаглоити, Об этнической принадлежности средневековых туальцев (двалов). «Советская Осетия», 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 47.

ზარდი"; 3. იმერ., გურ., რაჭ., მთიულ., „ხმელი შტო“, „ხმელი ჯირკი“, „ტოტი“, „მაგარი სარი“, „კორძი“, „ხის ნუერი“; 4. ქვ. აჭარ. „ფუჩეჩგაც-ლილი სიმინდის ტარი“; შდრ.: ოკრიბ. როკი – „ცულით გათლილი ძელი“; მოხ. რეკა – „გამხმარი კუნძი“⁶⁴), როკაჲ (იმერ. „წყლის ამოსაღები ჭურჭელი“⁶⁵) და როკა (სამეგრელოში ტყე-ბუჩქების გაკაფვის დროს მიწის გასაფხვიერებელი და გასასუფთავებელი ორკაპა ორკილიანი ან სამკაპა-სამკილიანი ჯოხის სახელწ.⁶⁶). მეტად ნიშანდობლივია საქართველოს ტერიტორიაზე საკმაოდ დიდი რაოდენობით ფიქსირებული როკ ძირიანი ან ტერმინ როკი//როკა-ს მონაწილეობით გაჩენილი შემდეგი მაკრო თუ მიკროტოპონიმებიც: როკათა (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში), როკალი (მთა ლეჩხუმის ქედზე), როკოლარ (საძოვრების სახელწოდებები სვანეთის სს. მუჟალში, წვირმში და ცხუმარში⁶⁷). როკი-ანისლელე (მდ. ყვირილას მარჯვენა შენაკადი), როკეთი (1. სამცხის ს. თისელის მიდამოში ერთ-ერთი ქედის სახელწოდება; 2. ნასოფლარი სამცხის ტერიტორიაზე⁶⁸), როკითი (სოფელი იმერეთში, ხანისწყლის ხეობაში), როკნალი, როკისხიდე, შავროკა (მიკროტოპონიმები გურიის სს. ქვიანში, განახლებასა და თხილაგონში⁶⁹), წყავროკა (სოფელი აჭარაში), საროკაჲ (ს. ლების ერთ-ერთი უბნის სახელწ.⁷⁰), რომელთაგან როკითი (იმერეთი) და როკოლარ (სვანეთი) მკვლევართა მიერ სიტყვა როკი-სგან (– „ხის შტოს ძირი“, „ხმელი ჯირკი“, „კორძი“) მომდინარე და შესაბამისი ქართველური სუფიქსებით ნაწარმოებ ტოპონიმებად არის დახასიათებული⁷¹.

თუ ჩვენ გულდასმით შევაჯერებთ დამოწმებულ მონაცემებს, ვფიქრობთ როკას გააზრებას სწორედ ტერმინ როკა // როკის-სგან (– „ხის შტოს ძირი“, „ხმელი ჯირკი“, „კორძი“, „ხის ძელი“) ნაწარმოებ პირველად

⁶⁴ ს-ს ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, გვ. 13; „ქეგლ“, VI, თბ., 1960, გვ. 451; „ქოსკ“, გვ. 455; ლ. კაიშაური, მთიულურის დარგობრივი ლექსიკა, თბ., 1967, გვ. 123; რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, შემდგ. ალ. კობახიძე, თბ., 1987, გვ. 89; ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, თბ., 1985, გვ. 201.

⁶⁵ „ქეთსა“, გვ. 455.

⁶⁶ ჯ. რუხაძე, ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 118.

⁶⁷ თ. მიბჭუანი, დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 38.

⁶⁸ ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, II, თბ., 1964, გვ. 154, 162. შენიშვნა: როგორც ჩანს, სწორედ ტოპონიმ როკეთისაგან არის მიღებული დეპროპრიაციის გზით ქართული გვარ-სახელი როკეთლიშვილი (როკეთი→როკეთელი→როკეთლიშვილი).

⁶⁹ ალ. ლლონტი, სუფსა-ნატანების ხეობები, თბ., 1993, გვ. 146, 154, 184.

⁷⁰ ვალ. ითონიშვილი, მთარაჭის ეთნოგრაფიული მასალები (1970 წ.) რე. 1, გვ. 33.

⁷¹ ს. ჯანაშია, შრომები, III, თბ., 1959, გვ. 145; თ. მიბჭუანი დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

(პრიმარულ) ტოპონიმად ვერაფერი შეუშლის ხელს, მით უმეტეს, რომ ამდაგვარი ნომინაციის მოტივის დადგენას ზოგიერთი ეთნოგრაფიული ფაქტის გათვალისწინებაც აადვილებს. მხედველობაში გვაქვს ერთ-ერთი რუსი ავტორის ცნობა იმის შესახებ. რომ ს. როკაში მცხოვრები ოსების ძირითად საქმიანობას როკის უღელტეხილზე ხის მორების, დიდრონი როკების გადართევა და ხსენებული უღელტეხილის გადაღმა მდებარე უტყეო რაიონების (ე. ი. ბუდე დვალეთის) მკვიდრთათვის მიყიდვა შეადგენდა⁷². რამდენადაც ანალოგიური ნომინაციის სიტუაციის არსებობა დიდი ლიახვის ხეობის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთზე იქ ოსების დაშენების წინარე ეპოქაშიც ივარაუდება, საძიებელი ტოპონიმის გაჩენა კანონზომიერი ონომასტიკური პროცესის კონკრეტულ გამოვლინებად უნდა ჩაითვალოს.

როკას ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ქართული რუკა („შენყობილი გინა მიბმული“, მიჯრით მინყობილი, ერთმანეთზე მიყოლებული⁷³), რუკუტი (აჭარ. „ამობურცული, ამობრეცილი ადგილები“⁷⁴), როყნარი (რაჭ. „დიდი ლოდების ჩამონაზვაი“⁷⁵), როყიო (იმერ., გურ., აჭარ. „მოუხეშავი, უშნო“)⁷⁶ და პიროვნული სახელი როკი (სამეგრ.)⁷⁷, რომელთა მეშვეობით საძიებელი ტოპონიმი შეიძლება გაიმიჯროს როგორც „მაღალი ალაგი“, „ზეკარი“, „ამობურცული, ამობრეცილი“, „ჩამონაზვაი“, „უხეირო, ცუდი“ უნდა დახასიათდეს ანთროპონიმისმიერ საკუთარ სახელად, თუმცა როკას ამდაგვარი ახსნა რამდენადმე ხელოვნურია და მას ნამდვილად ვერ მოვახვევთ თავს მკითხველს.

ამრიგად, როკა დამაჯერებლად იხსნება ქართული ენის ნიადაგზე და ის სიტყვა როკი//როკა-სგან (= „ხის შტოს ძირი“, „ჯირკი“, „კორძი“) მიღებულ ისეთსავე აპელატივისმიერ ტოპონიმად შეიძლება დახასიათდეს, როგორადაც გვევლინებიან მაგალითისათვის „ნარი“, „ჩირგა“, „თელა“, „ხეკორძი“ და ა. შ. მაგრამ როკას გააზრება უწინარესად ქართულ ტოპონიმად, რასაც ადგილი აქვს ცალკეულ მკვლევართა ნაშრომებშიც⁷⁸, სულაც არ გულისხმობს მისი დვალური წარმომავლობის ხელალებით გამოორიცხვას, ვინაიდან თეორიულ პლანში დასაშვებია, რომ ქართული როკი//როკა-ს („ხის შტოს ძირი“, „ჯირკი“, „კორძი“) იდენტური სემან-

⁷² Н. Дмятрисв, Переход чрез Рокский и Мамисонский перевалы, «СМОМПК». вып. XX, Тифл., 1994, с. 22.

⁷³ ს.-ს. ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, გვ. 14; ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, II, ს. ყუბანეიშვილის რედ., თბ., 1949, გვ. 55, 446.

⁷⁴ „ქეთსკ“, გვ. 456.

⁷⁵ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 89.

⁷⁶ „ქეთსკ“, გვ. 455.

⁷⁷ ა. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, გვ. 117.

⁷⁸ В. Гамрекели. Двалы и Двалетия в I-XV вв. н. э., с. 96; კ. ხარაძე, შიდა ქართლის ტოპონიმთა გაყალბების წინააღმდეგ, კრ. „ოსთა საკითხი“, თბ., 1996, გვ. 172.

ტიკის მქონე ტერმინით როკი// როკა დვალური ენის აპელატიური ლექსიკითაც ყოფილიყო აღჭურვილი.

ზღუბერი ქვემო დვალთა იმ თემ-სოფლის აღმნიშვნელი კომონი-მია, რომელიც დღესდღეობით **ზღუბირის** ან ზემო **ზღუბირის** სახელწოდებით არის ცნობილი და დიდი ლიახვისა და ჟბის წყლის შეერთების ადგილას ლოკალიზდება. XVIII-XIX სს-ის წერილობით წყაროებში საძიებელი ტოპონიმი უკვე ფიგურირებს, როგორც **სგობირი** (Sgobir), **ზღუბა** (ზღუბა) **ზღუბირი** (ზღუბირ)⁷⁹, რაც თვალნათლივ ცხადყოფს **ზღუბერ** ამოსავალი ფორმის ოსური **ზღუბირით** (ზღუბირი) მერმინდელი შენაცვლების ფაქტს. როგორც ჩანს, სწორედ გვიანდელი ნომინაციის ზეგავლენით აიხსნება ის, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ თ. ჟორდანიასეულ გამოცემაში **ზღუბერის** ნაცვლად ასახულია **ზღუბირ** ფორმა, თუმცა ეს ხარვეზი შევსებულია შ. მესხიას მიერ გვარიანად კორექტირებულ ტექსტში.

ჩვენი აზრით, **ზღუბერი** ძირძველი დვალური ტერმინის ქართული პრაქტიკული ტრანსკრიპციაა, რომელშიც ამჟამად გამოიყოფა **ზღუბ** ტოპოფუძე, -ერ სუფიქსი და -ი სახელობითი ბრუნვის ნიშანი. -ერ ფორმანტიანი სახელწოდებები კი საკმაოდ დიდი რაოდენობით გვხვდება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში (განსაკუთრებით სვანეთში): **ზღუდერი**, **დოხვერი**, **ბენდერი**, **კობერი**, **ტეზერი**, **ქემფერი**, **ჩხავერი**, **ნალვერი**, **ნელვერი**, **გვალდერი**, **ეცერი**, **დავბერი**, **კაერი**, **ლადრერი**, **ლამთხვერი**, **ლამტერი**, **მაზერი**, **ტვიბერი**, **შყალერი**, **ჭუბერი**, **წანერი**, **ხუბერი** და ა. შ. ამდენად, საძიებელი ტოპონიმის საანალიზო ფორმად მაინცდამაინც **ზღუბირის** მიჩნევა და ამ უკანასკნელის გამოცხადება ოსური გაფორმების (ან ოსური წარმომავლობის) გეოგრაფიულ სახელად, რასაც ადგილ აქვს ცალკეულ ავტორთა ნაშრომებში⁸⁰, სინამდვილის გაყალბების კიდევ ერთი უზიერო მცდელობაა. ასევე აბნევს მკითხველს ლ. ჩიბიროვის მიერ **ზღუბერის** მიკუთვნება ოსური ენიდან **ძნელად სათარგმნელ სახელწოდებათა თანრიგისადმი**⁸¹, თუმცა ჩვენთვის იოლია იმის მიხედვრა, რომ ამ შემთხვევაში ოსი სწავლული გულისხმობს ოსური ენით ძნელად ასახსნელ ტოპონიმებს (persp. სუბსტრატულ ტოპონიმებს) და არა ოსური ენიდან ძნელად სათარგმნელ სახელწოდებებს (?).

ზღუბირი გარკვეულ ფონეტიკურ მსგავსებას ამჟღავნებს ბუდე დვალეთში დამონმებულ ტოპონიმ **ცხუბერთან** (Цхуберы цъити – ცხუ-

⁷⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 67; «ИЮОДМ», т. II, с. 81, 94, 296, 405, 454, 504, 611, т. III, с. 261, 398, 421, 432-433, 495, 527, 614-615, 690.

⁸⁰ З. Д. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33; Ю. С. Гаглопи. об этнической принадлежности средневековых туальцев (двалов), "Советская Осетия", 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 43, 47.

⁸¹ Л. И. Чибиров. Осетинское народное жилище, Цхинвали, 1970, с. 30-31.

ბერის მყინვარი"; ს. ზრამაგის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ერთ-ერთი მყინვარის სახელს.), რომელიც ვერ იხსნება ოსური ენის მონაცემებით⁸². როგორც ზღუბერ-ცხუბერის კონიექტურული ანალიზი გვაფიქრებინებს, ზღუბერის სახით სწორედ ზრამაგას ხევის სანახებიდან დიდი ლიახვის ხეობაში გადმოტანილ და ადგილობრივ ქართიზირებულ დევალთა ენას თავისებურად (- თანხმოვანთა კომპლექსში მომხდარი აფრიკატიული ხასიათის ცვლილებით: ცხ→ზღ) შეგუებული ცხუბერის ადაპტირებულ ნაირსახეობასთან (ცხუბერი→ზღუბერი) შეიძლება გვექონდეს საქმე; თუმცა, არაა გამორიცხული დიდი ლიახვის ხეობის ზღუბერის არდონის ხეობის ცხუბერისაგან დამოუკიდებლად გაჩენის შესაძლებლობაც. ყოველ შემთხვევაში როგორც ზღუბ ისე ცხუბ ტოპოფუძის ონიმიზაციამდელი მნიშვნელობა ჩვენთვის გამოცანად რჩება, რის გამოც ზღუბერის რიგიანი ეტიმოლოგიზაციაც პრაქტიკულად ვერ ხერხდება. სამაგიეროდ ზღუბერის ფონომორფოლოგიური მახასიათებლები გვაძლევს უფლებას, რომ ის ქართველური ენების კანონებით გაფორმებულ სახელწოდებად გავიაზროთ და უნინარეს ყოვლისა მრავლობითი რიცხვის მანარმოებელი -ერ სვანური სუფიქსით შემკობილ ტოპონიმთა კატეგორიას დაუუახლოვოთ, რაზეც უკვე გვექონდა მინიშნება ჩვენს ადრინდელ ნაშრომში⁸³.

მაღარო მაღრან-დვალეთის ტერიტორიაზე საძიებელი იმ თემსოფლის აღმნიშვნელი სახელწოდებაა, რომელიც უკვალოდ არის გამქრალი ჩვენთვის საინტერესო ონომასტიკური არეალიდან.

მაღაროს ეტიმოლოგიის გამორკვევასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ისეთი ტერმინები, როგორიცაა არაბული და თურქული *mağara* („გამოქვაბული“, „ქვაბული“; შდრ.: სპარს. *magere* – „გამოქვაბული“, ტაჯ., უზბ. *magora* – „გამოქვაბული“) და აღნიშნული ენებიდან ქართულის მიერ ნასესხები მაღარო („სასარგებლო წიაღისეულის მოსაპოვებელი მიწისქვეშა სანარმო“, „ქანი“, „ქვაბული“), მაღარა (იმერხ., ჯავახ., სამცხ., აჭარ., „ქვაბი“, „გამოქვაბული კლდეში“), აგრეთვე ვაინახური *maria* // *marlap* („ზემო“, „ზევითა“; მაღარ წალ – „ზემო სოფელი“, ეღარ წალ – „ქვემო სოფელი“; შდრ.: უკრ. *marypa* – „მწვერვალი“, რუმ. *măgura* – „მწვერვალი“ „მაღალი მთა, ალბან. *magule*- „ქედი“, „ბორცვი“, „ყორღანი“) და *marlapa* („რიგში“, „მიყოლებით“). პირველი სამი ლექსემის გათვალისწინებით „მაღაროში“ რეზონულია ამოვიცნოთ ქართული მაღაროსგან („ მიწისქვეშა სანარმო“, „ქვაბული“, „ქანი“) მიღებული პირველადი (არამარკირებული) აპელატივისმიერი გეოგრაფიული სახელი.

⁸² А. Д. Цагасва, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 207.

⁸³ ვახტ. ითონიშვილი, *აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან*, გვ. 152.

ყარაისშვილი და ყარაული, უშარაიძე და უშურაული და ა. შ.

ბრუტასშვილი განეკუთვნება ბრუტ ძირიან საკუთარ სახელთა კატეგორიას. საქართველოს ონომასტიკურ სექტორში ზომ საკმაო რაოდენობით გვხვდება ტოპონიმები: ბრუტსაბძელა (ზეკარის უღელტეხილის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მთის სახელწოდება⁶⁶), ბრუტიანის მთა (მთის სახელწ. ქვემო ქართლში, საბარათიანოს სანახებში⁶⁷), ბრუტანყალა (წყაროს სახელწ. მთიულეთის ს. როსტიანში⁶⁸), ბრუტალელე (ადგილის სახელწ. ქსნის ხეობის ს. თინიკაანში⁶⁹), საბრუტა (ადგილის სახელწ. თუშეთის ს. ვაკისძირში⁷⁰), ნაბრუტვალა (სათესის სახელწ. აჭარის ს. სალორეთში⁷¹) და ანთროპონიმები: ბრუტაული (პიროვნული სახელი ხევის ს. სიონში, XVIII ს.⁷²), ბრუტაისძე (ქართული გვარსახელი XII ს.⁷³) და ბრუტისშვილი ან ბრუტიშვილი (კახეთის ს. ჯიმიტსა და ქვემო ქართლის ს. რატეევანში დოკუმენტურად დამოწმებული გვარსახელები XVII-XVIII სს.⁷⁴).

⁶⁶ ვახუშტი ბაგრატიონი იცნობს ბრუტ-საბძელას ან ბრუტ-საბძელის მთას. ავტორის მტკიცებით, „...ბრუტ-საბძელი ეწოდა, ვინაიდან არს მგზავსი საბძლისა და უქმი“ (იხ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 648). ხალხური ცრურწმენით, ეს მთა კუდიანების შესაკრებელს წარმოადგენდა. საყურადღებოა, რომ დავით ბაგრატიონის ნაშრომში ორონიმი ბრუტსაბძელი ბრონტსაბძელის ფორმით არის შეტანილი და იქვე ავტორის მიერ განმარტებულია, თითქოს ბრონტ-საბძელი ნიშნავდეს „ციკლოპ ბრონტოსის საცეხე სახლს“ (Д. Багратиони, История Грузии, изд. А. А. Рогава, Тб., 1971, с. 28), რაც, ცხადია, არ შეესაბამება სინამდვილეს. ს. კაკაბაძე კი პარალელს ავლებს ორონიმ ბრუტსაბძელსა და „ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებულ „ბრუტასშვილს“ შორის, რომელსაც ჩვეულებრივ გვარსახელად მიიჩნევს (Помытник ариставов, изд. С. С. Какабадзе, Тб., 1979, с. 45).

⁶⁷ განჩინება როსტომ მეფისა ბარათაშვილთა ყმა-მამულის საქმეზე (1632-1658 წწ.), „ქსძ“, ტ. IV, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1972, გვ. 110; განჩინება როსტომ მეფისა პაპუნა და ყაფლან ბარათაშვილების ყმა-მამულის საქმეზე (1646-1658 წწ.), „ქსძ“, ტ. VI, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1977, გვ. 590.

⁶⁸ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, თბ., 1983, გვ. 109.

⁶⁹ ვახტ. ითონიშვილი, „ქხმ“, 1985, რე. 2, გვ. 7.

⁷⁰ გ. კურდღელაიძე, თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 108.

⁷¹ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, ნ. I, ბათუმი, 1958, გვ. 54.

⁷² 1774 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა, „სტატისტიკური ცნობები საქართველოს შესახებ მე-XVIII ს.“ (ქვემოთ ყველგან „1774 წლის არაგვის საუფლისწულოს აღწერა“), ე. თაყაიშვილის გამოც., თბ., 1907, გვ. 424; 1781 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა ივ. ჯავახიშვილი, „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები“ (ქვემოთ ყველგან „1781 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა“), ნ. I, თბ., 1967, გვ. 115. შენიშვნა: მოხუერი „ბრუტაული“ ისეთივე ორიგინალური გაფორმების არასტანდარტული პიროვნული სახელია, როგორც მაგალითად, „აღუდაური“, „ფეცაური“, „ნანაისძე“, „თილისძე“ და ა. შ. რომელნიც, ცხადია, არ უნდა აგვერიოს ანალოგიური ფონეტიკური გაფორმების გვარის სახელებში.

⁷³ მამულის მფლობელობის და შეუვალობის განახლების სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმისადმი (1170 წ.), „ქსძ“, II, გვ. 24.

⁷⁴ 1601 წ. მამულისა და ყმის შეწირულობის წიგნი, მიცემული ალექსანდრე მეფის

ბრუტ // **ბრუტა** ლექსემის მნიშვნელობის გარკვევასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ქართული ტერმინები **ბრუტი** (= „მეკეცე“, თიხის ჭურჭლის მკეთებელი⁹⁵; შდრ.: სომხ. Brut – „მეთუნე“), **ბრუ** // **ბრუტი** (– გარემო საგნების მოჩვენებითი ბრუნვა-ტრიალი, გამონვეული ავადმყოფობით, დაღლილობით, შიმშილით); რთული ფუძის მეორე შემადგენელი ნაწილი: **თავ-ბრუ** // **თავ-ბრუტი**; **ბრუტდასეული** – ფშ. **დარეტიანებული**: შდრ.: ნოვა-თუმური – **ბრუჲტე** – „რეტიანი, რეტიტ დაავადებული პირუტყვი“⁹⁶). **ბრუტიანი** (– „თვალთ ახლო მხილველი“, „ბრუციანი“⁹⁷), **ბრუტა** (ხევს. „აჩქარებული, ცქაფართალა, რეტიანი, თავ-ქარიანი“⁹⁸) **ციბრუტი** („1. სახერეტი ხელსაწყო, 2. ტექ. საჭრეთლისა და სახრახნისის სატრიალებელი ხელსაწყო, 3. ანატ. ძვლოვანი ბორცვი, ბარძაყის ზემო ნაწილში“⁹⁹) და **ბრუტსაბძელა** (ზ. იმერ. „ქათმის ნაწილი კისერსა და კურტუმოს შუა“, „ქათმის ზურგი გვერდებიანად კურტუმოსა და კისერს შუა“¹⁰⁰), აგრეთვე ლათინური **Brutus** („სულელი, ბრიყვი“), ინგლისური **Brutal** („უხეში“) და იტალიური **Brutto** („უხეში, არანმინდა“; შდრ.: რუსული **Бруда, Бруд, Бред** – „ჭუჭყი, ნაგავი, ტალახი“, ლიტვეური – **Врода** „ჭუჭყი“).

როგორც მოტანილი მასალიდან ჩანს, ქართული სიტყვა **ბრუტი** / **ბრუტა** ერთდროულად რამდენიმე სხვადასხვა მნიშვნელობას ითავსებს (**ბრუტი** // **ბრუტა** = 1. „მეკეცე“, „მეთუნე“, 2. „რეტი“, „რეტიანი“, „სწრაფი“, „ცქაფართალა“, 3. „ბრუციანი“, 4. „ამოზურცული“), რომელთაგან არც ერთი არ ქმნის რაიმე დაბრკოლებას საძიებელი ტერმინის ონიმიზაციის გზაზე. ამდენად, სრული საფუძველი გვაქვს, რომ **ბრუტას** შვილი ტიპიური გვარსახელური წარმოშობის სახელწოდებად აღვიქვათ და მას საქართველოში ფართოდ გავრცელებული და დოკუმენტურადაც კარგად ცნობილი ისეთი ანთროპოტოპონიმების ფრიად ვრცელ სიაში მივუჭინოთ ადგილი, როგორებიცაა „მინაძე“, „ინაური“, „კოპაძე“, „სიკიძე“, „დრე-

მიერ სვეტიცხოვლის ეკლესიისადმი“, „დსი“, I, გვ. 13; 1721 წ. აღწერა მენინავე დროშისა საბარათაშვილოსა და სოფხითისა, „სტატისტიკური ცნობები საქართველოს შესახებ XVIII ს.“, გვ. 129.

⁹⁵ **სულხან-საბა ორბელიანი**, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 116; „ქეგლ“, ტ. I, გვ. 1143.

⁹⁶ „ქეგლ“, I, გვ. 1143; „ქოსკ“, გვ. 89; დ. ქადაგიძე, ნ. ქადაგიძე, ნოვა-თუმურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი, რ. გაგუას გამოც., არნ. ჩიქობავას რედ., თბ., 1984, გვ. 96.

⁹⁷ **სულხან-საბა ორბელიანი**, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 116; „ქეგლ“, გვ. 1143.

⁹⁸ ეს ტერმინი დავაფიქსირეთ ხევსურეთში წარმოებული ეთნოგრაფიული მუშაობის დროს (იხ. ვახტ. ითონიშვილი, ხევსურეთის ეთნოგრაფიული მასალები (ქვემოთ ყველგან „ხემ“), 1988, რვ. 1, გვ. 65). შენიშვნა: ქართულ **ბრუ** // **ბრუტ**-თან სემანტიკურად დაახლოვებულ ტერმინებად შეიძლება ჩაითვალოს რუსული **бруить** – „სწრაფად დენა“ და უკრაინული **бруя** – „სწრაფი დინება“.

⁹⁹ „ქეგლ“, VIII, თბ., 1964, გვ. 614.

¹⁰⁰ „ქოსკ“, გვ. 89, „ქეგლ“, I, გვ. 1143.

იძე", „ქორელი", „კობაძე", „ჩოქური", „სვანიშვილი", „ფასიეშვილი", „ჭაფოძე", „თაზიშვილი" „ლაფაჩი", „ლაკლაკიძე" (ან „ლაკლაკეთი"), „ცინარიძე" (ან „ცინარეთი"), „გამყრელიძე", „ზარიძე" (ან „ზარიძეები", „ქინკლაძე", „ბორტაძე" და ა. შ.

მართალია, ადრე გამოქვეყნებულ ნაშრომში ჩვენ ვცადეთ „ბრუტასშვილის" მაინცდამაინც ბრუტაულის ამოსავალი ფორმით აღდგენა ჟა ტოპოფუძე ბრუტ // ბრუტამი ზოგადად მალლის („თაბერუდამსხმელი სიმაღლის"), „ციცაბო, დეჟი ალაგის", „ბორცვის" სემანტიკის ამოცნობის ან მასში ტერმინ ბრუტისგან (= „მეკეცე") ნაწარმოები საყოფაცხოვრებო ტოპონიმის დანახვის კვალობაზე მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ „ბრუტაულის" გააზრება ტოპონიმური პოზიტიურობის პრინციპით წარმოქმნილ გეოგრაფიულ სახელად ან ხელოსნობის სახეობის ამსახველ მაკროტოპონიმად¹⁰¹, მაგრამ შემდგომმა კვლევამ დაგვარწმუნა აღნიშნული ეტიმოლოგიის ხელოვნურ ხასიათში.

ზემოთ დამონშებული მონაცემების უფრო ჩაღრმავებულმა ანალიზმა საბოლოო ანგარიშით იმ ლოგიკურ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ ტოპონიმ ბრუტასშვილს საფუძვლად უდევს ანთროპონიმი ბრუტასშვილი. ეს უკანასკნელი თავის მხრივ პიროვნული სახელისაგან ბრუტასგან ან ბრუტისგან ნაწარმოები ისეთივე გვარსახელია, როგორიც ძველი ქართული წერილობითი წყაროებით ცნობილი ბრუტაისძე (XII ს.) და ბრუტისშვილი // ბრუტიშვილი (XVII-XVIII სს.). საკუთრივ ანთროპონიმი ბრუტა // ბრუტი კი მოკლებული უნდა იყოს ან ტერმინ ბრუტისგან (= „მეკეცე") ან კიდევ სიტყვებისაგან ბრუტიანი (1 „თვალთ ახლოს მხილველი"), ბრუტი (= „რეტიანი, ცქაფართალა"), რაც გვაძლევს უფლებას, რომ ბრუტასშვილში ამოვიცნოთ ერთ შეთხვევაში ხელობის აღმნიშვნელი გვარსახელი (= მემარნიშვილის, მეგუთნიშვილის, მჭედლიშვილის, მეყანნიშვილის, მუჯირიშვილის, ხაბაზიშვილის, კალატოზიშვილის და მისთ. ტიპისა), ხოლო მეორე შემთხვევაში პეიორატიული მეტსახელისაგან წარმოქმნილი გვარსახელი (= კოჭლასშვილის, ბლუასშვილის, ყრუასშვილის, მუნჯიშვილის, ლუტიძის, ღარიბასშვილის, ბოჩოლასშვილის და მისთ. ტიპისა).

ი. გაგლოითი ამაოდ ცდილობს მალრან-დვალური ბრუტასშვილი-ს

¹⁰¹ ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ. 120-122.

* „მეკეცის" მნიშვნელობით ხმარებული ბრუტის ოდინდელი ანთროპონიმიზაციის საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოა ითქვას, რომ XVIII ს-ის საბუთებში საკმაოდ ხშირად ფიგურირებენ ბრუტი ნავასარდა, ბრუტი ევანეზა, ბრუტი თომა (ხურო მანთაშას, ხაბაზი პატატას, დურგალი მარკოზას და სხვ. გვერდით) იხ. სტატისტიკური ცნობები საქართველოს შესახებ, XVIII ს-ში, გვ. 215, 278, 290; „დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის". ნ. I, ნ. ბერძენიშვილის და მ. ბერძენიშვილის გამოც, თბ, 1962, გვ. 221.

წარმოდგენას ოსური გვარსახელისაგან **Брытата**-სგან (**Бритаевы**) მიღებული პატრონიმიული ტოპონიმის **ბრიტათას** ქართულ გადმოცემა¹⁰². ავტორის ეს მორიგი „მიგნება“ მთლიანად ეფუძნება იმ ფაქტის უტყირებას, რომ ანთროპოტოპონიმი ბრუტასშვილი ბრიტათას (**Брытата**) გადაოსებული ფორმით აღმოჩნდა დაუნჯებული მალრან-დვალეთის ონომასტიკურ ველზე. სინამდვილეში, სახელწოდება „ბრიტათა“ ოსთა მიერ გვიანფოდალურ ხანაში ასიმილირებული „ბრუტასშვილის“ (ან „ბრიტაულის“) სანიმუშო ოსური ტოპოკალკია, რისი კონსტატაციაც თავისთავად არ შეიძლება აღძრავდეს „ძეგლი ერისთავთასეული“ ბრუტასშვილის ოსურ გვარსახელად მიჩნევის ცდუნებას. სხვა სიტყვით, ქართული „ბრუტასშვილის“ გვიანდელი შესატყვისია ოსური „ბრიტათა“ და არა ოსური „ბრიტათას“ თარგმანი „ბრუტასშვილი“, როგორც ამას ი. გაგლოითი ამტკიცებს.

სამწუხაროდ, მალრან-დვალური გვარსახელი **ბრუტასშვილი** დროთა განმავლობაში უკვალოდ იქნა გამოცხრილული დიდი ლიახვის ხეობის ანთროპონიმიული კონტექსტიდან, თუმცა დვალურ ბრუტასშვილთან ქვემო ქართლის ს. რატევანსა და კახეთის ს. ჯიმიტში დოკუმენტურად დადასტურებული ბრუტისშვილების (XVII ს.) და ბრუტიშვილების (XVIII ს.) გვარების მიმართების საკითხზე კიდევაც ღირს დაფიქრება. საინტერესოა, რომ თანამედროვე ჩრდილოელ ოსებთან (კერძოდ ქურთათელებთან) გვხვდება გვარსახელი **ბრიტათა** (ოს. **брытъпата** // **бритаевы**), მაგრამ ამ უკანასკნელს, ისევე როგორც პიროვნული სახელებისაგან ბრუტ // ბრიტ ნაწარმოებ სომხურ, რუსულ, უკრაინულ და ებრაულ გვარსახელებს **Брутян**, **Бритнев**, **Британиук**, **Брут** გარეგნული მსგავსების გარდა ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო მალრან-დვალურ ბრუტასშვილთან.

„ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებული **კელიური** და **კაბუშური** იმ მალრან-დვალური თემ-სოფლების აღმნიშვნელი კომონიმებია, რომელნიც დღესდღეობით შესაბამისად **ჩელიათის** (ოს. **Челпат** ან **ზემო ჩელიათის**) და **კაბუშთას** (ოს. **Къабушт** ან **ზემო კაბუშთას**) სახელწოდებებით არიან დაუნჯებულნი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელთა ორთოგრაფიულ ლექსიკონში, ზოლო XVIII-XIX სს-ის წერილობით წყაროებში არაერთგზის ფიგურირებენ **კელიელის**, **კელიეთის**, **კელიათის**, **ჩელიათის** და **კაბუშთას** ან **კაბუშთას ფორმით**¹⁰³. ამჯერადაც, ვფიქრობთ, ძნელი მისახვედრი არაა ის, რომ **ჩელიათი** და **კაბუშთა** დვალური **კელე-**

¹⁰² Ю. С. гаглойти, Об этнической принадлежности средневековых туальцев (два-лов) «Советская Осетия», 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории Южных осетин. с. 45.

¹⁰³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 67 (იხ. აგრეთვე ნაშრომზე დართული რუკა); «ИЮОДМ», т. II, с. 33, 96, 166, 177-178; 491-492, 503, 513, т. III, с. 83, 94, 160-161, 489, 500, 547.

ურის და კაბუშურის გვიანდელი ოსური ტოპოკალკებია.

მართალია, „ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებული კელეურ-კაბუშურ-ნი-ს უსათუოდ კელელ-კაბუშელებად ნაკითხვის შემთხვევაში საკმაოდ დიდია საძიებელი ტოპონიმების საანალიზო ფორმებად როგორც კელეურის და კაბუშურის, ისე კელეს და კაბუშის მიჩნევის ცდუნება, რითაც, სხვათა შორის, სცოდავს ჩვენი ადრინდელი ნაშრომი¹⁰⁴, მაგრამ „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობასა და საკვლევი სახელების ასიმილირებულ ვარიანტებზე დაკვირვება საბოლოო ანგარიშით მაინც იქითკენ გვენევა, რომ საძიებელი ტოპონიმების ამოსავალ საანალიზო ფორმებად ცალკერძ ვიგულოთ სწორედ კელეური და კაბუშური. მიუხედავად იმისა, რომ რ. თოფჩიშვილი მალრან-დეალური „კელეური“-ს და „კაბუშური“-ს ნაცვლად მოულოდნელად გვაჩვენებს 1814 წლის აღწერაში ასახულ „კაბუეთი“ და „კელეთი“ ფორმებს¹⁰⁵, ეს უკანასკნელნი უთუოდ განსახილველი გეოგრაფიული სახელების გვიანდელ ქრონოვარიანტს წარმოადგენს და, ამდენად, მათი უკომენტაროდ დამონმებაც ხსენებული ავტორის არასაკმარისი კომპეტენტურობის მანიშნებელია.

კელეური კელ-ძიარიანი გეოგრაფიულ სახელთა თანრიგს მიეკუთვნება და თავისი ფონეტიკური გაფორმებით მეტ-ნაკლებად უახლოვდება საქართველოს ტერიტორიაზე აღრიცხულ შემდეგ მაკრო თუ მიკროტოპონიმებს: კელური (ყოფილი სოფელი რეხის ხეში, შიდა ქართლში¹⁰⁶), კელასური (მდინარის და სოფლის სახელწ. აფხაზეთში¹⁰⁷) კელის წყალი (პიდრონიმი პირიქით ხევსურეთში გურო-შატილის რაიონში¹⁰⁸), კელეზიანი (მაკროტოპ. ს. ოხომირაში, იმერეთი¹⁰⁹), კელდის ციხე (ციხის და სოფლის სახელწ. რაჭაში¹¹⁰), კელდალი (მთის სახელწ. ნიგალის სანახებში¹¹¹), კელეტიმერე (მიკროტოპ. აჭარის ს. ახალდაბაში¹¹²), კელტევერა (მთის სახელწ. გურიის ს. კონჭკათში¹¹³), კალაური (სოფლები იმერეთსა და კახეთში) და სხვ. საქართველოს ფარგლებს გარეთ საძიებელ სახელს საგულისხმო პარალელები მოეძებნება ისეთი ტოპონიმების სახით, როგორებიცაა, მაგალითად, კელესხევი (Келесхев – მთის სა-

¹⁰⁴ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123-127.

¹⁰⁵ რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, გვ. 11.

¹⁰⁶ ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარი (1392 წ.) „ქსძ“, III, გვ. 179.

¹⁰⁷ „ქსპ“, ტ. II, თბ., 1975, გვ. 193.

¹⁰⁸ გ. ბედოშვილი, ერწო-თიანეთის ტოპონიმიკა, თბ., 1980, გვ. 119.

¹⁰⁹ ალ. გვენეტაძე, ტოპონიმთა ოდენსუფიქსური წარმოება ოკრიბის ტოპონიმიკის მიხედვით, კრ.: „ონომასტიკა“, I, თბ., 1987, გვ. 61.

¹¹⁰ ეს ტოპონიმი მოხსენიებულია გიულდენშტედტის ნაშრომში (იხ. გიულდენ-შტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 291).

¹¹¹ ი. სიხარულიძე, ნიგალი, თბ., 1985, გვ. 59.

¹¹² ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, ტ. I, გვ. 73.

¹¹³ ალ. ლლონტი, სუფსა-ნატანების ხეობები, გვ. 99.

ხელნ. დალესტანში¹¹⁴), ქელო (მიკროტოპონ. ოსეთში, დიგორის თემში¹¹⁵), ნოხჩ-კელა (ან ნოხჩ-კელი), კელიონ, კეშნოვშ, კელჟა, კელდახ, ჯალ-კელა, იუყერა-კელა (მაკრო და მიკროტოპონიმები ჩაჩნეთის ტერიტორიაზე¹¹⁶).

კელეურის ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით უნინარეს ყოვლისა ყურადღებას იქცევს ქართული ენის ლექსიკურ ფონდში დაცული ისეთი ლიტერატურული თუ დიალექტური ტერმინები, როგორებიცაა კელა (– „მწერი“; ფშ., ხევს., თუშ., ქიზ. „კრაზანა, ბზიკი“), კელი (– „ნეხვი“; ლეჩხ., იმერ., „ნეხვი“, „ნაკელი“; შდრ.: რუს. *келый* – „ძალზე დიდი ჭაობი“; განს. *кел/келуи* – „ჭაობი“), კელი (– „კოჭლი“; კელობა – „კოჭლობა“; ფშ. „ოდნაჲ კოჭლობა“; კელობს – ფშ., ხევს., თუშ. „ცოტად კოჭლობს“; შდრ.: თუშ., ფშ., მკლე – „ნაკლები“, „ნაკლული“; ხევს. მკლე – „ფეხით ხეიბარი“; მეგრ. კულე – „მოკლე“; კილი – „მცირე რამ წუნი“), კელი (იმერ. „პურის სალენი იარაღი, კევრი“), კელეხი (რაჭ. „ქვა-ლორლიანი, მწირი ადგილი“; შდრ.: კელეხოზა – გურ., მესხ. „შეჭამადის ნაკლებობა“; სვან. კლ – „ქვიანი, კლდოვანი ადგილი“) და კელენი (– „მცირე სენაკი“)¹¹⁷; გარკვეულ ინტერესს იწვევს აგრეთვე ვაინახური *кел* (– „ქვეშ“, „ძირს“; *келара* – „ქვედა“, *келои* – „ძირი, ფსკერი“), ბერძნული *kele* („სიმსივნე“), ძველებრაული *kele* („ციხე“, „საპყრობილე“), სპარსული *kele* („გორაკი“, „მაღლობი“; „სიმაგრე“, „სოფელი მთებში“), ავღანური, სპარსული *kelai*, *kelete* („სოფელი“, „გამაგრებული დასახლება გორაზე“).

რამდენადაც დამოწმებული ტერმინების სემასიოლოგიური ანალიზი პირველ რიგში ჰბადებს აზრს კელ/კელე ლექსემაში „ქვა-ლორლიანის, მწირის, ხრიოკის, ცუდის“ ან „სახლის, სიმაგრის, გორაკის“ მნიშვნელობის ამოცნობის მიზანშეწონილობის შესახებ, ტოპონიმი „კელეურიც“ ლოგიკურად შეიძლება გაიმიფროს, როგორც „ქვა-ლორლიანი, მწირი, ხრიოკი ალაგი“ და დახასიათდეს „კოხაურის“, „სილაურის“, „ტალახაურის“ ტიპის ოდენსუფიქსურ ონიმად, ან კიდევ გააზრებულ იქნას ნაგებობის ამსახველ ტოპონიმად (შდრ.: „სენაკი“, „ციხია“, „კოშკა“, „გომური“ და ა. შ.), თუ რელიეფისა და ლანდშაფტური თავისებურებების ამსახველ ტოპონიმად (შდრ.: „ქედური“, „მთიური“, „გორული“ და ა. შ.). მაგრამ, საძიებელი სახელწოდების ტერმინებისაგან კელა (= „მწირი“), კელი (= „ნე-

¹¹⁴ Л. И. Лавров, этнология Кавказа, Л., 1982, с. 79.

¹¹⁵ А. Дз. Цгасва, დასახ. ნაშრომი, გვ. 341.

¹¹⁶ А. С. Сулейманов, Топонимия Чечено-Ингушетии, ч., I, Грозный, 1976, с. 23-24, 164, 214-215.

¹¹⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 364-365; ა. შანიძე, მთის კილოთა ლექსიკონი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 339, 363; „ქეგლ“, IV, თბ., 1955, გვ. 1138; „ქესკ“, გვ. 279; რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 59; თ. მიბჩუანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

ზვი"), კელი (= „კვერი“ მომდინარეობის დაშვების შემთხვევაში, ვფიქრობთ, ვერაფერი შეუშლის ხელს „კელეურის“ წარმოდგენას მწერის სახელისაგან ნაწარმოებ და „ბზიკურთას“, „ფუტკარაულის“, „ბუჭყინტას“ ტიპის ტოპონიმად ან კიდევ ყოფა-ცხოვრების (კერძოდ ხენა-თესვის ან ნიადაგის განოყიერების პროცესის) ამსახველ ტოპონიმად (შდრ.: „ქურთა“, „კალაური“, „საძნაური“, „ბზეკალაური“ და ა. შ.).

მართალია, აღნიშნული ეტიმოლოგიები არაა მოკლებული რაციონალურობის მარცვალს, მაგრამ ანთროპონიმიული მასალის მოხმობა იძლევა ტოპონიმ კელეურის უფრო დამაჯერებელი ახსნის შესაძლებლობას, რის შესახებაც ნაშრომის II თავშიც გვაქვს მინიშნებული.

საქმე ისაა, რომ ძველ და თანამედროვე ქართულ ონომასტიკონში გვხვდება პიროვნული სახელები: კელა, კელე (ან კელესა), კელეური, კელეური, კელაური, კელო, ქელა, ქელე და გვარის სახელები: კელაძე, კელაშვილი, კელასრიძე, კელთაძე, კალაძე, კალაური, კილაძე, კელაბერიძე, კელატიძე, ყელურიძე, კელაურიძე, კელეურიძე); ოსებთან ვადასტურებთ პიროვნულ სახელებს: კელა, კელო, ქელე, ქელი, ქელო, ქელქე (Къула, Къело, Келе, Келп, Кело, Келке) და გვარის სახელებს: კელოთა (Къелота // Келоевы) ჩელითა (челыта // Келпевы), ხოლო ვაინახებთან გვარსახელს კელოჲ (келой).

ადვილი შესაძლებელია, რომ საკუთარი სახელები, კელა, კელე, კელო ბერძნული კალენიკეს (ან კალისტრატეს) შემოკლებული (დეზინტიგრირებული) ფორმისაგან – კალესგან მომდინარეობდეს ან სულაც ქართული კელისგან (= „კოჭლი“) თუ კელესგან (= „კრაზანა“) იყოს ნაწარმოები და მეზობელი ოსებისა და ნახების მიერ შეთვისების კვალობაზე ინტერეგიონალურ ანთროპონიმებად ქცეული, თუმცა არაა გამორიცხული მათი დამოუკიდებელი გზით გაჩენისა და მხოლოდ მოჩვენებითი გარეგნული ურთიერთმსგავსების შესაძლებლობაც. ყოველ შემთხვევაში, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ როგორ გადაწყდება ხსენებული საკუთარი სახელების წარმომავლობის საკითხი, მათი ოდინდელი ტრანსონიმიზაცია სავესებით ბუნებრივ მოვლენად გვესახება და შესაბამისად, კელეურის ანთროპოტოპონიმად გააზრებაც სრულიად დასაშვებია.

ასე რომ, თუ საძიებელ ტოპონიმს პიროვნული სახელი კელესგან მიღებულად წარმოვიდგენთ, მაშინ კელეური უყოყმანოდ უნდა მივაკუთვნოთ ისეთ ეპონიმურ სახელწოდებათა კატეგორიას, როგორებიცაა, მაგალითად, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში ფიქსირებული მაკრო თუ მიკროტოპონიმები მანასეური (<პიროვ. სახელი მანასესგან), გოგნაური (<გოგნა), პაველიაური (<პაველია), ამბროლაური (<ამბროლა), ბაბანაური (<ბაბანა), ბაყათაური (<ბაყათა), გუჯაბაური (<გუჯაბა) და ა. შ.

მაგრამ, თუ კელეურის პიროვნულ სახელ კელესგანვე მომდინარე

და —ურ სუფიქსით ნანარმოებ გვარსახელად ვიგულებით, მაშინ, ალბათ, ძნელი მისახვედრი არ უნდა იყოს ის, რომ კელეურის სახით საქმე გვაქვს მალრან-დვალური ბრუტასშვილის, აგრეთვე ლინტურის, ინაურის და XVIII ს-ის წერილობითი წყაროებით ცნობილი ჩოქურის, ტუშურის, ქისტაურის (ე. ი. კრებითობის გამომხატველ —ებ ფორმანტს მოკლებული ანთროპონიმების) ანალოგიურ გვარსახელურ მაკროტოპონიმთან.

ვფიქრობთ, კელეურის ეტიმოლოგიზაციის ორივე ეს ვარიანტი ლოგიკურ პლანში ერთნაირად მისაღებია და პრაქტიკულად მოკლებულია არაობიექტურობის ხიზჯს. მართალია, ი. გაგლოითი „ძეგლი ერისთავთასეულ“ კელეურს ოსურ გვარსახელ ჩელითასაგან (Челита — «Челневъ») მიღებული ოსური პატრონიმიული ტოპონიმის ქართულ კალკად განიხილავს¹¹⁸, მაგრამ ავტორის ეს მტკიცებაც საძიებელი სახელის ეტიმოლოგიზაციისათვის ვაგისი ქართული ანთროპონიმიული მონაცემების (კელა, კელე, კელო, კელაძე, კელაშვილი, კელეურიძე, კელაურიძე და სხვ.) აშკარა იგნორირების კიდევ ერთი მკაფიო ილუსტრაციაა.

ამდენად, ყოველივე წინთქმული გვაძლევს უფლებას, რომ კელეურშიც ბრუტასშვილის ბადალი ძირძველი დვალური გვარსახელი დავინახოთ. თუმცა აქვე უნდა ვაღიაროთ, რომ მისი რამდენადმე არგუმენტირებული იდენტიფიკაცია დღესდღეობით ცნობილ რომელიმე ქართულ თუ ოსურ გვარსახელთან სამწუხაროდ ვეღარ ხერხდება.

ჩვენი ღრმა რწმენით, ანთროპონიმთა რიცხვს უნდა მივაკუთვნოთ მალრან-დვალური კაბუშურიც, რომელსაც უთუოდ პიროვნული სახელი კაბუში ან ამ უკანასკნელისგან —ურ სუფიქსით ნანარმოები გვარის სახელი კაბუშური უნდა ედოს საფუძვლად. ამასთან, საკუთრივ დვალური კაბუში —შ- დაბოლოებიან ქართველურ (პირველ რიგში კი სვანურ და მეგრულ) პიროვნულ სახელს მოგვაგონებს (შდრ.: სვანური უჯგუმ, სი-აგუმ, თუთამ, ზახმიშ, რაბიშ, ერგუმ, გურადიშ, თობაშ, ინგუმ, ინდრაგაშ, ბაკაშ, ნებაშ, მალტეშ, ქელდიშ, უკელაშ, სივეშ; მეგრული კვატაშ, პანეშ, უჯუმ და სხვ.), რომელსაც საგულისხმო პარალელები მოეძებნება ისეთი ანთროპონიმების სახით, როგორებიცაა ქართული კაბუს, კაბუ, კაბეშ, კაბე, კაბი, კაბის, კაბოს (შდრ.: კაბცა, კებუ, კიბის, კობეშ, ყუბუს), ოსური კაბუს (кабус), კიბის (кыбис) და ნახური კაბი (каби). მეტად ნიშანდობლივია, რომ ოსეთში ფიქსირდება სწორედ პიროვნულ სახელ კაბუსის მონანილეობით გაჩენილი მიკროტოპონიმი Къæбуси сауæдонæ (= კაბუსის წყარო)¹¹⁹.

საინტერესოა, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში აქამდე უკვე ჰქონდა ადგილი „კაბუშურის“ ეტიმოლოგიის გარკვევის ცდებს. ასე, ზ. ცხო-

¹¹⁸ Ю. С. Гяглоити, Проблемы этнической истории Южных осетин, с. 45.

¹¹⁹ А. Дз. Цагавеса, დასახ. ნაშრომი, გვ. 410.

ვრებოვამ და ი. გაგლოითიმ მიზანშეწონილად ჩათვალეს არა საკუთრივ „კაბუშურის“, არამედ მისი გვიანდელი ოსური ტოპოკალკის – კაბუშთას (Кабушта) წარმოდგენა ოსური სიტყვა Къахъუ–ისგან (= „გამონაზარდი“, „ტოტი“, „განტოტება“) მომდინარე სახელწოდებად¹²⁰, რაც ევრავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს და ძირშივე მცდარი მტკიცებაა. თავის დროზე ჩვენც ვცადეთ კაბუშის (ან კაბუშურის) ფორმით განხილული იმავე ტოპონიმის ახსნა დიალექტური ტერმინების კიბუჭ // კიბირჭ // კიბეჩ // კაპუჭ // კაბურჯ–ის (მთიულ., თუშ., ხევს., ფშ. „კლდიანი, ღადა-ღუდა ადგილი“ – კლდის პირზე გაყვანილი ვინრო, ძნელად სავალი გზა“) მეშვეობით და გამოვთქვით ვარაუდი, რომ კაბუში (ან კაბუშური) შესაძლოა „ლადოს“, „კილდეურის“, „გორულის“ ტიპის ლანდშაფტურ-აღწერილობით (– კლდიანი, მიუდგომელი ალაგის ამსახველ) ტოპონიმად იმსახურებდეს დახასიათებას¹²¹, მაგრამ ზემოთ მოტანილ ონომასტიკურ მასალაზე დაკვირვებამ სულ მალე დაგვაჯერა აღნიშნული ეტიმოლოგიის გადასინჯვის საჭიროებაში.

ქართული და ოსური ანთროპონიმების (კაბუ, კაბეშ, კაბე, კაბი, კაბუს, კაბოს) წყალობით, ვფიქრობთ, თავისუფლად შეიძლება საძიებელი სახელის წარმოდგენა როგორც გვარსახელურ მაკროტოპონიმად, ისე პიროვნულ სახელ კაბუშისგან მიღებულ ეპონიმურ ტოპონიმად. ამდენად, საესებით რეზონულია ვივარაუდოთ, რომ კაბუშურის სახით ქართული კაბუშნიძის, კაბოსანიძის, კაბოსნიძის და ოსური კაბისთას (Кабисета // Кабисовы) ტიპის კიდევ ერთ ტრანსონიმიზირებულ დეალურ გვარსახელთან შეიძლება გვექონდეს საქმე (კაბუშისა და კაბუშურის ეტიმოლოგიის შესახებ სათანადო განმარტება მოცემულია ნაშრომის მეორე თავშიც).

სოსხო, წუბენი და წუხლეთი იმ მალრან-დეალური თემ-სოფლების აღმნიშვნელი კომონიმებია, რომელთაც სრულიად გაიზიარეს ზემოხსენებული იოსებურის, ბობაღეთას, წერლუეს და მალაროს ბედი, უკვალოდ გაქრნენ რა საკვლევი ონომასტიკური სივრციდან.

სოსხო ძირძველი დეალური ტოპონიმის ქართულ პრაქტიკულ ტრანსკრიფციად შეიძლება ვიგულოთ. მართალია, „ძველი ერისთავთას“ თ. ყორდანიასეულ გამოცემაში საძიებელი სახელი შეტანილია ზოხო–ს ფორმით, მაგრამ ეს უზუსტობა ნიადაგ არ ქმნის სოსხოს ტოპონიმ სოხოსთან (ან ზოხოსთან – მდ. ფანის ერთ-ერთი შემდინარის და ამ უკანასკნელის პირად გაშენებული თემ-სოფლის აღმნიშვნელ სახელწოდებასთან¹²²) იდენტიფიკაციის საფუძველს, რამეთუ სოსხოს გარეგნული

¹²⁰ З. Д. Цховребова, Топонимия Южной Осетии в письменных источниках. Тб., 1979, с. 45, Ю. С. Гаглойти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

¹²¹ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 126–127.

¹²² ვახუშტის „აღწერაში“ და რუკაზე ეს ტოპონიმი შეტანილია როგორც „სოსხო“,

მსგავსების გარდა ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო ტოპონიმთან **სო-ხო** (ან **ზოხო**). **სოსხო** არ უნდა აგვერიოს აგრეთვე „სამთავნელის სამწყ-სოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნში“ (XV ს.) ხსენებულ და წყა-როს ჩვენებით ქსნის ხეობაში სავარაუდოდ ლოკალიზებული თემ-სოფელ **სოსხვტო-სთანაც**¹²³, რომლის გაჩენას ქსნის ხეობაში, ალბათ, იქ მალრან-დვალთა (კერძოდ, სოსხოელ დვალთა) გადასახლება უნდა ვუმადლო-დეთ. ასევე გაუმართლებელია **სოსხოს** ხელალებით გაიგივება როკის უღელტეხილის რაიონში მდებარე ერთ-ერთი მთის სახელწოდება **სო-ხსთან** (ოს. *Сохс*), როგორც ამას ზ. ცხოვრებოვა და ი. გაგლოითი თვლიან მიზანშეწონილად¹²⁴, ვინაიდან სოსხის მთა მალრან-დვალეთის ფარგლებს გარეთ არის აღმართული¹²⁵, სოსხო კი უთუოდ მალრან-დვალეთის ტერი-ტორიაზე არის მოსაკლევნი, თუცა არაა გამორიცხული იმის შესაძლებ-ლობა, რომ **სოსხი** **სოსხოს** პომოგენურ დვალურ ტოპონიმად იმსახურებ-დეს დახასიათებას და ორივე ეს სახელი სწორედ დვალური ენობრივი კო-ლექტივის მიერ იყოს შემუშავებული.

სოსხოში ტოპოფუძედ აშკარად გამოიყოფა **სოს**, ხოლო ტოპოფო-რმანტად – **ხო**, რომლითაც საქართველოსა და ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ტერი-ტორიაზე დამონებული და ქართული თუ ნახური ენების კანონებით გა-ფორმებული არაერთი მიკრო თუ მაკროტოპონიმი არის აღჭურვილი (მაგ.: ბალხო, ბერეხო, დეხელხო, დუმაცხო, ბუდუხო, ვიტხო, ზესხო, იუხო, კიმიჩხო, მემხო, ოხციხო, ჟომხო, ტახო, ტელხო, ჟჩხო, უცეხო, ფოცხო, ჩეფხო, ნიხო – საქართველოში; აიბახო, აუხო, გერგეხო, კალახო, მითხო, ხურხო – ჩაჩნეთში). ამდენად, თავისი გარეგნული იერსახით **სოს-ხო** ქართულ და ვაინახურ ტოპონიმურ ნომენკლატურასთან ავლენს სიახლოვეს, თუმცა ეს კონსტატაცია თავისთავად ვერაფერში წაადგება საძიებელი ტოპონიმის ეტიმოლოგიზაციის საქმეს.

ვ. გამრეკელი **სოსხოს** უძებნის ტოპოპარალელებს **ზაზილო-ს** (მთა ჩაჩნეთში), **ზესხო-ს** (მთის, სოფლის და ხევის სახელწ. სვანეთში) და **ჟომ-ხო-ს** (ტოპონ. რაჭაში) სახით, თუმცა თავს იკავებს მისი ეტიმოლოგიის

ხოლო გიულდენშტედტის 1772 წ. რუკაზე ის დატანილია „ზოხო“-ს ფორმით. ვახუშტის მიერ ხსენებული „სოხოს ხევი“, ჩვენი აზრით ქვემოთის წყალთან უნდა გავაიგიოთ, ხოლო გიულდენშტედტის რუკის ს. ზოხო აწინდელ ს. სო-ხასთან, რომელიც XIX ს-ის საბუთებში იხსენიება სოხოს, სახოს, სოხთას ფორ-მით (იხ. ვახტ. ითონიშვილი დასახ. ნაშრომი, გვ. 132).

¹²³ ივ. ჯავახიშვილი, „საქართვეოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები“, წ. II, 1974, გვ. 9.

¹²⁴ ზ. დ. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33; Ю. С. Гаглошти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44, 46.

¹²⁵ საინტერესოა, რომ ზემო როკას მიდამოებში დასტურდება ტოპონიმები **სოხ-სი ქომ** (სოსხის ხეობა) და **სოხსი ღონ** (მდინარე სოხსი) (იხ. ზ. დ. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33).

გამორკვევისაგან¹²⁶.

ი. გაგლოითი სოსხოს ოსური წარმომავლობის ტოპონიმად აცხადებს და ისეთ სურათს ხატავს, თითქოს სოსხო ოსური Сос-хих-ის (ოს. «гора Сос») შეკვეცილ (ბოლოკიდური ბგერა ხ- დაკარგვით მიღებულ) ფორმას წარმოადგენდეს¹²⁷, რაც არაკომპეტენტური მკითხველის დეზორიენტაციაზე გათვლილი კიდევ ერთი სუბიექტური მტკიცებაა.

სამწუხაროდ, სოსხოს ეტიმოლოგიზაცია ქართული, ვაინახური თუ ოსური ენობრივი მასალის მეშვეობით ძალზე ჭირს. მართალია, ჩვენს განკარგულებაშია ქართული ტერმინი სუსხი (– „მძაფრი, მწვავე, სიცივე“) და ქართული პიროვნული სახელი სოსქო (ქსნის ხეობა)¹²⁸, რომელთაგან პირველს თავისუფლად შეეძლო განეცადა სოსხოდ ტოპონიმიზაცია (სუსხი → სუსხო → სოსხო?), მეორეს კი დვალურ ენობრივ გარემოში ჯერ სოსხოდ ფორმირება, ხოლო შემდეგ უკვე ანთროპონიმ სოსხოდ ტრანსონიმიზაცია, მაგრამ სოსხოს ამგვარი ახსნა, ისევე როგორც ტერმინ სოსახი//სოხახი-სგან (მესხ.; ჯავახ., გურ., „ვინრო ორლობე, ვინრო გასასვლელი სახლებს შუა“ შდრ.: არაბ. – sokak „შუკა“, თურქ. – sosac „ქუჩა“, „ორლობე“) მისი მომდინარეობის შესაძლებლობაზე ჩვენ ადრინდელი მინიშნება¹²⁹, რამდენადმე ხელოვნურია, რის გამოც „სოსხოს“ ეტიმოლოგია ჯერ-ჯერობით გამოცანად რჩება.

წუბენი სოსხოს მეზობლად საძიებელი მალრან-დვალური თემსოფლის აღმნიშვნელი სახელწოდებაა, რომელსაც საკმაოდ დიდი რაოდენობით მოეძებნება ტოპოპარალელები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში და ჩვენი ქვეყნის ფარგლებს გარეთ ფიქსირებული ისეთი მაქრო თუ მიკროტოპონიმების სახით, როგორებიცაა: წუბენი (მდ. ლეხურას ხეობაში მდებარე სს. ზემო და ქვემო წუბენის საერთო სახელწოდება, რომელიც XVIII ს-ის ერთ-ერთ საბუთში წუბენი-ს ფორმით ფიგურირებს¹³⁰), წობენი (არაგვის ხეობაში ლოკალიზებული იმ უძველესი ისტო-

¹²⁶ ვ. გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმიკის ანალიზისათვის..., გვ. 61.

¹²⁷ Ю. Гаглошти, Об этнической принадлежности средневековых туалыцев (двалов), «Советская Осетия», 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 46.

¹²⁸ ანთროპონიმი სოსქო დაეაფიქსირეთ ქსნის ხეობაში, სადაც ადგილობრივ ოსურ მოსახლეობაშიც მივაკელით პიროვნულ სახელს სოსკო. საინტერესოა, რომ მამაკაცის საკუთარი სახელი სოცკ და მისგან ნაწარმოები გვარსახელი სოსკიევი (სოცкынтзе) გვხვდება ჩრდილოელ ოსებში, ხოლო ქართველური ანთროპონიმიკონი შეიცავს პიროვნულ სახელებს: სოსა, სოსაგი, სოსაილ, სოსი, სოსე, სოსება, სოსრამი, სოსანი, ცოცქო, მოშქოფ, ყოშქოფ.

¹²⁹ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132-133.

¹³⁰ განჩინება ქარუმიძეთა მამულის საქმეზე (1790 წ.), „ქსძ“, ტ. V, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1974, გვ. 512. შენიშვნა: 1790 წ. განჩინებაში ხსენებული „წუბანი“ იგივე ლეხურას ხეობის „წუბენია“ და არა მეჯუღის ხეობაში ლოკალიზებული სოფელი, როგორც ამას ჩვენს ადრინდელ ნაშრომში მიუთითებდით (ვახტ. ით-

რიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის სახელწოდება, სადაც ძველი ქართული წყაროების ჩვენებით მოხდა ქართველ მთიელთა ერთი ნაწილის მოქცევა; ამ წობენის ფონეტიკურ ვარიანტებს წარმოადგენენ აგრეთვე წობნები // წობანი // წობანო¹³¹, წობენა (ან ხატის – წობენა, წობანა – მაკროტოპონიმი ერწოში¹³²), წობანი (სახნავის სახელწოდება სვანეთის ს. ბარში¹³³), წუბანი (მიკროტოპონიმი ს. ვარჯანისში, აჭარა¹³⁴), წუბანა გახვრევი (მიკროტოპონიმი ს. ბაცალიგოში, ხევსურეთი¹³⁵) და წობენ (მთის სახელწოდება დაღესტანში, მდ. სამურის შენაკადთან¹³⁶). ამასთან, საინტერესოა ითქვას, რომ საქართველოში ცნობილია ვაზის ჯიში წობანურის სახელწოდებით, რაც წანარმოები ჩანს სწორედ ტოპონიმ წობანისაგან¹³⁷. მართალია, ი. გაგლოითი მალრან-დვალურ წუბენს ხელალებით აიგივებს მდ. ლეხურას ხეობაში მდებარე წუბენტან, მაგრამ საძიებელი თემ-სოფლის ამდაგვარი ლოკალიზაცია თვითნებურია და ის ყოველგვარ არგუმენტაციულ საფუძველს არის მოკლებული.

როგორც მოტანილი ონომასტიკური მასალიდან ჩანს, წუბენისა და მისი ფონეტიკური ნაირსახეობების (წუბანა // წუბანი // წობანი // წობანა // წობანო // წობენი) გავრცელების გეოგრაფია (მალრან-დვალეთი, არაგვისა და ლეხურას ხეობები, ხევსურეთი, ერწო, აჭარა, მდ. სამურის აუზი – დაღესტანში) ფრიად შთამბეჭდავია და ის ბევრად აღემატება დვალთა სავარაუდო განსახლებისა და მიგრაციული აქტივობის თუნდაც ჰიპერბოლიზირებულ მასშტაბებს. ამდენად, წუბენის უსათუოდ დვალურ წარმომავლობაზე დაბეჯითებით ლაპარაკი და მისი ეტიმო-

ონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133).

¹³¹ არაგვის ხეობის „წობენტან“ დაკავშირებით იხ.: „მოქცევა ქართლისაჲ“, „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, ნ. I, ი. აბულაძის რედ., თბ., 1963, გვ. 88; ლეონტი მროველი, ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა, „ქც“, I, გვ. 125; ჯ. გვასალია, „მოქცევა ქართლისაჲს“ წობენის ლოკალიზაციისათვის, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, 59, №3, 1970, გვ. 753-756; მისივე, არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, V, თბ., 1975, გვ. 59; მისივე, წობენი, „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. I I, თბ., 1987, გვ. 341.

¹³² ეს ტოპონიმი არაერთგზის იხსენიება XIV-XVI სს-ის საბუთებში (იხ.: მცხეთის საეკლესიო მამულების სია (1392 წ.), თ. ჟორდანია, „ქრონიკები“, II, ტფ., 1896, გვ. 198; ანდერძის წიგნი მამისა მეფინიბეთუხუცესისა ძმისწულ ზაქარიასადმი (1477 წ.), „ქსძ“, ტ. VIII, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1985, გვ. 821; მამულების მფლობელობის წიგნი ალექსანდრე II-ისა სვეტიცხოველისადმი (1597 წ.), „ქსძ“, II, გვ. 200), ხოლო მთიელები მას წობანას სახელწოდებითაც იცნობენ (იხ.: „ქსპ“, ტ. IX, თბ., 1981, გვ. 151).

¹³³ А. И. Робакидзе, Основные черты хозяйственного быта сванов, Тб., 1990, сс. 46, 90-91.

¹³⁴ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, I, გვ. 67.

¹³⁵ ვახტ. ითონიშვილი, „ხემ“, 1988, რე. I, გვ. 71.

¹³⁶ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

¹³⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნ. II, „თხზულებანი თორმეტ ტომად“, ტ. V, თბ., 1986, გვ. 426, 515.

ლოგიის გარკვევის ცდა მაინცდამაინც თანამედროვე ჩაჩნური ენობრივი მონაცემების მიხედვით (წუბენი-ნობენა; ნახური წუ+ბენე-ლვთის (საღვ-თო) ბუდე)¹³⁸, ისევე როგორც ნობენ-წუბენის ხელაღებით გაიგივება გვიანფოდალური ხანიდან ცნობილ ეთნონიმ „წოვა“-სთან და ძველ ასურულ, ბერძნულ და სომხურ წყაროებში ხსენებულ ტოპონიმ ცოფან // სოფენე // ნოფტან და შესაბამისად, ქსან-ლესურისა და იორ-არაგვის ხეობათა ოდინდელ მოსახლეებად სწორედ ნოვათა ტომის გააზრება¹³⁹, ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს და მხოლოდ სერიოზული დაბნეულობის საფუძველს ქმნის, რაზეც ჩვენს ადრინდელ ნაშრომშიც მივუთითებდით¹⁴⁰. ასევე ხელოვნურია წუბენის ნარმოჩენა ოსური ძირის ტოპონიმად და მისი ეტიმოლოგიზაცია ოსური სიტყვა წუფფ-ის (Цуф = „მწვერვალი, პიკი, წვერო“) და ბინ-ის (ოს. бин = „ადგილი“, „საფუძველი“) მეშვეობით: წუფფბინ = „მწვერვალის ძირი“ (Тцупинбын «под вершиной» – Цуцен), რასაც გვთავაზობს ი. გაგლოითი¹⁴¹.

ჩვენი აზრით, საძიებელი სახელის ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით უფრო მეტი ინტერესს იწვევს ქართული ენობრივი მასალა, კერძოდ დიალექტური ტერმინები წობა ან წუბა (ქსნისხ. „ცუდი“, „უხეირო“) და წოპი // წოპა // წოპე („მაღალი“, „გრძელი“, „წვეტი“, „წვეტიანი“), რომელთაგან წუბენ // წუბან // წობან // წობენ-ის მომდინარეობის დაშვების შემთხვევაში წუბენი ეგების გაიმიფროს როგორც „ხრიოკი“, „ცუდი“, „უხეირო“ ან კიდევ „მაღალი, წვეტიანი“, თუმცა ამგვარი ახსნაც რამდენადმე ნებისმიერია, რის გამოც საანალიზო სახელის ეტიმოლოგია ფაქტიურად ღიად რჩება. მაგრამ ასეთი ეტიმოლოგიური და სემანტიკური გაუმჭვირვალობის მიუხედავად ერთი რამ მაინც ცხადია – წუბენი ქართული ენის კნინობით უზადოდ გაფორმებულ განმეორებად გეოგრაფიულ სახელად იმსახურებს დახასიათებას, რომელიც დიდი ლიხვის ხეობის სათავეების თავდაპირველი (დვალეზამდელი) ქართულენოვანი მოსახლეობის ან სულაც ქართიზირებული დვალეზების ენობრივ ნაშთად შეიძლება ვიგულოთ.

წუხლეთი წუბენთან შედარებით უფრო გასაგები სტრუქტურისა და ფონომორფოლოგიური ინვენტარის მქონე ოიკონიმად წარმოჩნდება, რომლის ტოპოფუძედ შეიძლება წუხლ ან წუხლე, ხოლო ტოპოფორმანტად –ეთ ან –თ დაბოლოება. მართალია, ამ სახელწოდებაში ბოლომდე ნათელი არაა ფუძისა და ფორმანტის მიჯნა, რამეთუ ღიად რჩება ე ელე-

¹³⁸ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.

¹³⁹ Н. Я. Марр, Кавказские племенные названия и местные параллели, Петр., 1922. с. 28-31; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 48-49 და სხვ.

¹⁴⁰ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135-136.

¹⁴¹ Ю. С. Гаглопи, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 47.

მენტის ტოპოფუქსთან მიმართების საკითხი, მაგრამ ეს ხარვეზი მთლიანობაში ხელს ვერ შეუშლის **წუხლეთი**-ს ჩარიცხვას მრავლობითობისა და, საერთოდ, კრებითობის გამომხატველი **თ**- თანხმობის შემცველი დაბოლოებებით ნიშნულ ისეთ მაკრო თუ მიკროტოპონიმთა სიაში, როგორებიცაა, მაგალითად: აზავრეთი, ბაილეთი, ბიეთი, ბერშუეთი, ბელლეთი, გდულეთი, გეზერეთი, დაბაკნეთი, დადიანეთი, დამპალეთი, დარანეთი, ზამთარეთი, იფნიეთი, კლდეეთი, კუცხოეთი, მახიარეთი, მარალეთი, მურჯახეთი, ნიგოზეთი, საბარკლეთი, შამბიეთი, შველიეთი, ჩქუნეთი, ხოზუეთი და მისთ., ან კიდევ: აშანათი, ბობოყვათი, გვაბრათი, ვანათი, თაინათი, თეკლათი, იკოთი, იმნათი, კახათი, კვაჭალათი, კონჭკათი, ლანჩხუთი, მამათი, მუგუთი, ნიგოთი, ძიმითი, წყნეთი, ხურუთი, ჯუმათი და სხვ.

წუხლეთი-ს ეტიმოლოგიის ამოხსნასთან დაკავშირებით ჩვენს ყურადღებას უნინარეს ყოფლისა იპყრობს მთიულეთსა და ქსნისხევში ფიქსირებული დიალექტური ტერმინები: **წუხი** (მთიულ. „უვარგისი, ცუდმადი, გლახაკი“¹⁴²; შდრ.: იმერ ცუხი – 1) „უვარგისი“, „გამოუსადეგარი“, „ცუდლუტი, გაიძვერა“; 2) სანთლის გადნობის შემდეგ დარჩენილი უვარგისი რამ; ოსური **ყუხ** – „მწირი“) **წუხა** (ქსნისხ. „ჭაობიანი, წყლიანი ალაგი“, „სახნავ-სათესად უვარგისი მიწა“¹⁴³; შდრ.: ფშაური **წუხა** – „პატარა ჩიტი, ბუდობს ჭაობიან ადგილას“; **წუნ-წუხი** – ზ. აჭარ., იმერ. „დაგროვილი ნაკელი“, **წუნწუხო** – გურ., „წუმპე, ტყლაპო, ტალახი“) და **წუხ** კომპონენტითვე შეზავებული ქართული სიტყვები: **წუხილი** (– მოუსვენრობა, დარდი, ჯავრი, ვარამი) და **წუხრი** (– საღამო, მწუხრი), რომელთა შეპირისპირებითი სემასიოლოგიური ანალიზი, ვფიქრობთ, ცალსახად უნდა პბადებდეს აზრს **წუხ** ლექსემაში ზოგადად „ცუდის“, „უვარგისის“ პირვანდელი მნიშვნელობის ამოცნობის მიზანშეწონილობის შესახებ. ამდენად, არაა გამორიცხული იმის შესაძლებლობა, რომ საძიებელი სახელი ნაწარმოები იყოს –ლი ან –ლე ქართული სუფიქსებით აღჭურვილი და ზოგადად „უვარგისის, ცუდის“ ან „ჭაობიანის, ჭენჭყის“, „მწირის“ მნიშვნელობით ხმარებული სიტყვა **წუხისგან** (**წუხი** → **წუხლი** → **წუხლეთი** ან **წუხი** → **წუხლე** → **წუხლეთი**) და „დამპალეთის“, „წვიმეთის“ ან „კლდეეთის“ ტიპის ტოპონიმად იმსახურებდეს გააზრებას, ან კიდევ ის სიტყვა **წუხისაგან** მომდინარეობდეს (**წუხრი** → **წუხრეთი** → **წუხლეთი**?) და „მწუხარელის“, „ბნელის“ ტიპის საკუთარ სახელთა კატეგორიას განეკუთ-

¹⁴² მთიულეთთან სიტყვა **წუხი** გამოიყენება უვარგისი, მოუსავლიანი მიწის აღსანიშნავად „აბეჩხარის“, „ბასასის“, „ხატარის“ გვერდით, ვახტ. ითონიშვილი, „მემ“, 1982, რე. III, გვ. 35.

¹⁴³ ქსნი ხეობაში ჩვენს მიერ მიკვლეული ტერმინი **წუხა** „ჭანჭახის“, „ლენჭყის“, „ჭენჭყოს“ სინონიმს წარმოადგენს (ვახტ. ითონიშვილი, „ქხემ“, 1985 წ., რე. II, გვ. 17.).

ვნებოდეს.

საანალიზო სახელის **წუხლ** თუ **წუხლე** ტოპოფუძის ონიმიზაციამ-
დელი მნიშვნელობის გამოსარკვევად მეტად ნიშანდობლივია აგრეთვე
მეგრული **წოხლე** (– „წინა“), რომლის უშუალო მონაწილეობით ეგების მი-
ღებული იქნა ჯერ წოხლეთი, ამ უკანასკნელიდან კი წუხლეთი.

ცხადია, წარმოდგენილ ეტიმოლოგიებს არა აქვს ზედმინვენიითი სი-
ზუსტის პრეტენზია და მათი გაზიარებაც არაა სავალდებულო, თუმცა
ამისგან დამოუკიდებლად ერთი რამ სრულიად უდავოა – **წუხლეთი**, ისე-
ვე როგორც **წუხენი**, ქართული წარმომავლობის ოიკონიმად უნდა დასა-
სიათდეს.

ხოჯა (თუ **ხოჯი**) იმ მალრან-დვალური თემ-სოფლის აღმნიშვნელი
კომონიმია, რომელიც XVIII-XIX სს-ის წერილობით წყაროებში არაერთ-
გზის იხსენიება „ხოძის“, „ხოძას“, „ხოჯის“, „ხოჯას“ ან „ხაჯის“ ფორ-
მით¹⁴⁴, დღესდღეობით კი ცნობილია, **ხოძის** (ოს. ხოძი) გადაოსებული სა-
ხელწოდებით. ამ შემთხვევაშიც საქმე გვაქვს ძირძველი დვალური ოიკო-
ნიმის პირვანდელი იერსახის მერმინდელი შეცვლის ფაქტთან, რაც ოსუ-
რი ენის ფონეტიკური თავისებურებითაა განპირობებული (**ხოჯა** → **ხოძ**).

ხოჯას (თუ **ხოჯს**) საგულისხმო ტოპოპარალელები მოეძებნება სა-
ქართველოს სხვადასხვა მხარეებში დადასტურებული ისეთი **ხოჯ**-ძირი-
ანი მაკრო თუ მიკროტოპონიმების სახით, როგორებიცაა: **ხოჯი** (სოფე-
ლი ლეჩხუმში), **ხოჯალი** (მწვერვალი კოდორის ქედზე), **ხოჯის სოფელი**
(ყოფილი სოფელი ხევის ტერიტორიაზე¹⁴⁵), **ხოჯაყელი** (მიკროტოპონიმი
ს. შრომის უბანში, გურია¹⁴⁶), **ხოჯორა** (ჰიდრონიმი რაჭაში), **ხოჯორნი**
(სოფელი ქვემო ქართლში), **ხოჯეგა** (ჰიდრონიმი ხევსურეთში¹⁴⁷), **ხოჯა-
ური**, **ხოჯასერი** (მიკროტოპონიმები აჭარის სს. ცხემლისსა და ომბოლო-
ში¹⁴⁸), **ხოჯაური**, **ხოჯოჯი** (მიკროტოპონიმები რაჭის სს. ბარში და ლა-
გვანეთში; გაზ., „რაეო“, 1997, №3, გვ. 11; „რაეო“, 1998, №22, გვ. 19).

ი. გაგლოითი საძიებელი ტოპონიმის საანალიზო ფორმად თვითნე-
ბურად აცხადებს მის გვიანდელ ოსურ ონიმურ კალკს – „ხოძს“ და შემ-
დეგ თავად აღიარებს, რომ ხოძი არ ეტიმოლოგიზირდება არც ოსური და

¹⁴⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 67; «ИЮОДМ», т. II, с. 178, 180, 207-208, 236, 516; т. III, с. 83-84, 94, 298, 547.

¹⁴⁵ **ხოჯის სოფელი** ფიგურირებს ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომზე დართულ სო-
ფელსა სიაში, სადაც ის დასახელებულია ს. აჩხოტის გვერდით (იხ. **ვახუშტი**,
სოფელთა სია, გვ. 200), ხოლო ვახუშტის მიერ შედგენილ ერთ-ერთ რუკაზე
იგივე „ხოჯის სოფელი“ დატანილია აჩხოტის მეზობლად, სნოს წყლის ხეობაში
მდებარე პუნქტის სახით. „ხოჯის სოფელი“ ისეთივე ტიპის ტოპონიმია, რო-
გორიცაა მაალითად, „სვიმონას სოფელი“, „სოსნის ნასოფლარი“ და მისთ.

¹⁴⁶ ალ. ლლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 210.

¹⁴⁷ ვახტ. ითონიშვილი, „ხემ“, 1987 წ., რვ. I, გვ. 59.

¹⁴⁸ ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74, 139.

არც მეზობელი ენებიდან¹⁴⁹, რითაც საბოლოოდ აბუნდოვნებს კონკრეტულ ლინგვისტურ ამოცანას.

არადა, **ხოჯას** (ან **ხოჯი**-ს) ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით ჩვენს განკარგულებაშია ქართველური ენობრივი მასალა, კერძოდ მეგრულ-ჭანური **ხოჯი** („ხარი“, შდრ.: ხოჯალია – „პატარა ხარი“) და **ხოჯ** // **ხოჩ** // **ლოჭ** კომპონენტის შემცველი დიალექტური ტერმინები: **ხოჯეგი** (ფშ. „ჯაჭე-ჩაჩქანი“), **ხოჩი** // **ლოჯი** (იმერ. „გრძელი და უშნო წინა კბილი“), აგრეთვე სვანური **ხოჩა** (– „კარგი“) და **კოჯი** (– „კლდე“; შდრ.: ლეჩხ. **კოჯე** // **კოჟე** – „ქვიანი ბორცვი“; იმერ. **კოჟი** – „მაღალი, წვრილ-ქვიანი ადგილი“; ქართლ. **კოჟორი** – „ქვიანი ადგილი“; მთიულ. **კოზი** – „ქვიანი ადგილი“). არანაკლებ ინტერესს იწვევს სპარსული **ხოჯა** (Khoja = 1) საპატიო პირი სპარსეთის შაჰის კარზე; 2) საჭურისი) და კავკასიური ანთროპონიმიული მონაცემებიც, კერძოდ ქართველთა და სხვა კავკასიის ხალხებს შორის გავრცელებული პიროვნული სახელები: **ხოჯა**, **ხოჯი**, **ხოჯეა**, **ხოჯელა**, **ხოჯგენი**, **ხოძია** (ქართველებთან), **Ходжа**, **Ходжабег**, **Ходжамир**, **Ходжапарух**, **Ходжахмед**, **Ходжра**, **Ходжрия** (ოსებთან, ჩაჩნებთან, ინგუშებთან, დაღესტნის ხალხებთან, სომხებთან და სხვ.) მათგან ნაწარმოები გვარის სახელებითურთ (**ხოჯავა**, **ხოჯალია**, **ხოჯელანი**, **ხოჯაშვილი**, **ხოჯიშვილი**, **ხოჯიაშვილი**, **Ходжаев**, **Ходжаян**, **Ходжамиров**, **Ходжахмедов**, **Ходжапарухов**, **Ходжоян** და სხვ.).

თუ ჩვენ **ხოჯას** (ან **ხოჯს**) აპელატივისმიერ ტოპონიმად მივიჩნევთ და სიტყვა **ხოჯას** (ან **ხოჯის**) ონიმიზაციამდელი მნიშვნელობის გარკვევას ზემოთ მოტანილი ტერმინების საშუალებით ვცდით, მაშინ ალბათ ყველაზე უფრო რეზონული იქნება საძიებელი სახელის ეტიმოლოგიზაცია ზანური **ხოჯი**-ს (= „ხარი“) მეშვეობით და მისი დახასიათება საქართველოს სხვადასხვა რაიონში დამონმებული „ოკრიბა“-ს, „თეთნუში“-ს, „ყვავი“-ს „გავაზი“-ს, „მერცხალი“-ს და სხვ. ტიპის ზოოფორულ დვალურ ტოპონიმად და არა კლდიანი რელიეფის თუ ნიადაგის თვისების (მაგ. სიმწირის, სიმტკიცის) ამსახველ დვალურ გეოგრაფიულ სახელად, როგორც ამას ჩვენს ადრინდელ ნაშრომში მიეუთითებდით¹⁵⁰.

მაგრამ თუ იმავე **ხოჯას** (ან **ხოჯს**) პიროვნულ სახელ **ხოჯასგან** მომდინარედ ვიგულებთ, მაშინ ის უწყყმანოდ შეიძლება მივაკუთვნოთ წმინდა ფუძით წარმოდგენილ ისეთ ეპონიმიურ ტოპონიმთა თანრიგს, როგორებიცაა, მაგალითად, „ზაქარო“, „ბიდარა“, „მუხაესტატე“, „გოდერძი“, „ეისა“, „ყაზბეგი“, „ბლო“ და ა. შ.

მართალია **ხოჯას** (ან **ხოჯის**) პირველი ახსნა ოდნავ უფრო სანდომიანია, მაგრამ რიგი ონომასტიკური რეალიების (კერძოდ საქართველოს

¹⁴⁹ ი. გაგლოთი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

¹⁵⁰ ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ. 128-129.

ტერიტორიაზე ხოჯ-ძირიან გეოგრაფიულ სახელთა საკმაოდ ხშირი ფიქსაციის ფაქტის გათვალისწინება საძიებელი სახელის სწორედ ანთროპოტოპონიმად აღქმასაც არანაკლებ სარწმუნოს ხდის.

ნა მალრან-დვალეთის ტერიტორიაზე მოსაკვლევი იმ თემ-სოფლის აღმნიშვნელი სახელწოდებაა, რომელიც „ძეგლი ერისთავთას“ გარდა მხოლოდ „ნიკოლოზ დვალის მარტივილობაში“ (XIV ს.) არის ნახსენები („ესე სანატრელი ქრისტეს მონამე ნიკოლოზ იყო ნათესავად დვალი, სოფლისაგან, რომელსა ეწოდების ნაე...“).

როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, მკვლევარნი მალრან-დვალურ ნა-ს შეცდომით აიგივებენ წეის ხევში (მდ. არდონის აუზი) ლოკალიზებულ სოფელ წეისთან (დ. ყიფშიძე), პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარე ს. წიარასთან (კ. კეკელიძე) ან იმავე ხეობაში წაითად წოდებულ პუნქტთან, სადაც წაითას (ოს. Цъхита // «Чиасвы») ოსური გვარი სახლობს (გ. თოგოშვილი, ი. ცხოვრებოვი, ი. გაგლოითი). ამასთან „ნა“-ს ეტიმოლოგიის გარკვევით დაინტერესებულ ავტორთა ნაშრომებში საძიებელი სახელის საანალიზო ფორმად მიჩნეულია: ერთდროულად წაც და წაეც (ვ. გამრეკელი)¹⁵¹ ან მხოლოდ წაე (ვახტ. ითონიშვილი)¹⁵², ხოლო ი. გაგლოითი თავს უფლებას აძლევს „ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებული „წაელნი“ (მდრ.: „ხოჯაელნი“, „თლეველნი“, „კომკელნი“ და სხვ.) ან პლურალური ფორმის გარეშე აღებული „წაე“ ოსური ანთროპოტოპონიმის წაითა-ს („Чиасвы“) ქართულ ონიმურ კალკად წარმოადგინოს და ოსური პატრონიმული სახელის წაითას წარმომავლობის ახსნის (ოსურად цъхъ – ნიშნავს „წალას“, „უუჟლს“, ამდენად ოსური Цъхита // Чиасвы რუსული Сукровицын-ის ტიპის ანთროპოტოპონიმი ყოფილა, sic) ფონზე საკვლევი ტოპონიმის საანალიზო ფორმად რამენაირად გამოიყვანოს სწორედ „წაითა“ (!?)¹⁵³

სინამდვილეში, საძიებელი სახელის საანალიზო ფორმაა არა „წაე“, როგორც ამას ადრე ვფიქრობდით, და მით უმეტეს, არა „წაითა“ ან „წაითა“, არამედ წა, რომელსაც ა ნანილაკოვანი ელემენტი ზუსტად ისეთივე ლინგვისტური კანონით აქვს დართული, როგორითაც ის თავის დროზე ერთვოდა აბაშას („აბაშაე), კოლას („კოლაე), მცხეთას („მცხეთაე“), მნას („მნაე“), თრუსოს („თრუსოე“), ტაოს („ტაოე“), ხანდოს („ხანდოე“) და დღესაც ერთვის ქართველ მთიელთა მიერ ხმარებულ (ა, ო და უ ხმოვნებზე დაბოლოებულ) მაკრო თუ მიკროტოპონიმებს (მაგ.: „ახოე“, „ელიაე“, „კაჩაე“, „საფსიტიაე“, „ჭევაე“ და მისთ.).

¹⁵¹ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-54.

¹⁵² ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137-140.

¹⁵³ Ю. С. Гаглойти, Об этнической принадлежности средневековых туалыцев (двалов), «Советская Осетия», 1990, №59, с. 3; მისივე, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 46.

ამდენად, წა უყოყმანოდ შეიძლება მივაკუთვნოთ ზემოთ განხილული „თლე“-ს (ან „თლი“-ს) ტიპის ერთმარცვლიან (არასტანდარტულ) ტოპონიმთა კატეგორიას, რომელნიც განსაკუთრებული სიხშირით სწორედ ნადვალარ რაიონებში ფიქსირდება (მაგ.: „ცმი“, „წლუ“, „ყრუ“, „ფრი“, „ჟე“, „უბა“, „წლუ“, „წლი“ და მისთ). შესაბამისად, მალრან-დვალური „წა“-ს ება აზრი მალრან-დვალურ „წა“-ში დიდი ლიახვის ხეობის სათავეების ერთ-ერთი უძველესი ლოკალური (ადგილობრივი) ტოპონიმის ამოცნობის მიზანშეწონილობის შესახებ.

„წა“-ს ეტიმოლოგიზაციის პირველი ცდა ვ. გამრეკელის ნაშრომშია მოცემული. ავტორი „წა-წაჲ“-ს დვალური ძირის ტოპონიმად თვლის და მისი ეტიმოლოგიის ასახსნელად ნახურ ენობრივ მასალას (კერძოდ ტერმინებს *xlc* – „ცეცხლი“; *xlx* – „ოთახი“, „სახლი“) იყენებს, რომლის ანალიზის საფუძველზე ბოლოს დაასკნის: „ძირეული წ პირველყოფილი, პრიმიტიული მოვლენის ცეცხლის აღსანიშნავად დამახასიათებელია მრავალი კავკასიური ენისათვის და შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ამ ენათა უძველესი ფენის კუთვნილებად... შემდგომი განვითარების პროცესში ცეცხლის ცნება დაუკავშირდა ჯერ კერის ცნებას და მისი მეშვეობით, შემდეგ ბინისა და სახლის ცნებას. მეორე მხრივ, ცეცხლთან კავშირშია წარმოდგენა სინძინდზე... წა-წაჲ გაიაზრება სახლის ცნებასთან დაკავშირებით ან მხოლოდით, ან მრავლობით რიცხვში და წარმოადგენს ანალოგს ქართული ტოპონიმების მთელი რიგისა, როგორც არის: დარბაზი, ვანი, სავანე, ტაძრები, კოშკები, ბაგები, და სხვა ამის მსგავსი... წაჲ შეიძლება გააზრებულ იქნეს, როგორც წმინდა, სუფთა. მაშინ სოფელი წაჲ რაღაც წმინდა ადგილთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული... ცენტრალური კავკასიონის სხვა პუნქტებში, სადაც კი გვხვდება ტოპონიმი წაჲ, ამგვარი რეალიების არსებობა დადასტურებულია. კერძოდ, წაჲლამ მდ. ასის ხეობაშია და თავად ჩაჩან-ქისტების მიერ ეს სახელი გააზრებულია, როგორც სახელწოდება „წმინდა მთა“... მეორე მაგალითია ოსეთის ტერიტორიაზე მდ. არდონის ზემონელის ერთ-ერთი გვერდითი ხეობა – წეის ხეობა, რომელიც... დვალეთს უშუალოდ ეკუროდა. ამ ხეობაში იმყოფება... ჩრდ. ოსეთის მთიანი ნაწილის უძველესი და უმთავრესი სამლოცველო და წმინდა-საღვთო ადგილი ე. წ. რექომი“¹⁵⁴.

როგორც ვხედავთ, საძიებელი ტოპონიმის საანალიზო ფორმებად „წა-წაჲ“-ს ერთდროულ და თანაზომიერ დაშვებას ვ. გამრეკელი „წა-წაჲ“-ს ეტიმოლოგიის ორნაირ ამოხსნას უხამებს. ვაინახურ ენობრივ მა-

¹⁵⁴ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-54. შენიშვნა: რამდენადაც ავტორი საგანგებოდ არ ჩაღრმავებულა წეის ხევის ისტორიულ-გეოგრაფიული ატრიბუციის საკითხში, მას ნიადაგ ეპატიება აღნიშნული ხევის ბუდე დვალეთისადმი ოდინდელ ტერიტორიულ კუთვნილებაზე დუმილი და იმ ზოგადი კონსტატაციით დაკმაყოფილება, რომ წეის ხეობა დვალეთს ეკუროდა და მთიანი ოსეთის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა.

სალაზე დაყრდნობით ნა-ნაჲ ერთ შემთხვევაში გაშიფრულია როგორც „სახლი“, მეორე შემთხვევაში კი როგორც „წმინდა, სუფთა“. მართალია, ორივე ეს ახსნა ერთნაირად მიმზიდველია და „ნა“-ს, „ნეი“-სა და „ნეი-ლამ“-ს შორის პარალელების დაძებნასაც აქვს თავისი გამართლება, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმის საანალიზო ფორმად „ნა“-ს მიჩნევა და ჩაჩნურ-ინგუშური აპელატიური ლექსიკიდან სიტყვა ნა-ს (აია = „ოთახი“, „სახლი“, „ოჯახი“) მოხმობა პირველ ეტიმოლოგიურ ვერსიას (ნა = „სახლი“) პრაქტიკულად უზადოს ხდის.

მიუხედავად იმისა, რომ „ნა“-ს ონიმიზაციამდელი მნიშვნელობის გამორკვევასთან დაკავშირებით სათანადო ინტერესს იწვევს ისეთი ტერმინებიც, როგორიცაა, მაგალითად, აბაზური ნა (აია – „ტილი“), ჩერქეზული ნაა (აიაა – „სიცივე“) და ოსური ნაი (აჲაი – 1. „ჭა“, 2. „ხუტორი“), ნეი (აჲჲი – „ნალა“, „უუელი“), ისინი ნაკლებად გამოსადეგია საძიებელი ტოპონიმის დამაჯერებელი ეტიმოლოგიზაციისათვის.

ამასადამე, მალრან-დვალური „ნა“-ს ეტიმოლოგიის ყველაზე უფრო რიგიანი ახსნა ჩაჩნურ-ინგუშური ნა-ს („ოთახი“, „სახლი“, „ოჯახი“) მეშეუბნებით ხერხდება, რაც თავისთავად იძლევა აპელატივისმიერ ტოპონიმთა კატეგორიისადმი მისი მიკუთვნების და შენობა-ნაგებობების ამსახველ კულტურალურ გეოგრაფიულ სახელთა სიაში უყოყმანოდ შეყვანის (მდრ.: „ვანი“, „კოშკა“, „დარბაზი“, „ჯიხა“, „სენაკი“ და მისთ.) უფლებას. ამასთან „ნა“-ს ფრიად გამჭირვალე ეტიმოლოგიურ-სემანტიკური სტრუქტურა ძალაუნებურად გვაფიქრებინებს, რომ კონკრეტულ შემთხვევაში შესაძლოა არა მაინცდამაინც დვალური ენის პროდუქტთან, არამედ დიდი ლიხვის ხეობის სათავეების ონომასტიკურ ველზე დაცულ ვაინახური ძირის ტოპონიმთან გვეკონდეს საქმე. აკი ზემოთ განხილული კოშკას, მულისველის, როკას, ნუხლეთის და ნუბენის ენობრივი კუთვნილების განსაზღვრის ფონზე, როდესაც ყველა ისინი ქართულ ენობრივ ნაშთად იქნა გააზრებული, „ნა“-ში სწორედ „ნახიზმის“ ფაქტის დანახვასაც, ლოგიკურ პლანში, ალბათ, ვერაფერი შეუშლის ხელს¹⁵⁵. თუმცა საკითხის ასეთნაირი დასმა, თავისთავად „ნა“-ს დვალური წარმომავლობის დაშვებასაც არ უქმნის გადაულახავ დაბრკოლებას, ვინაიდან დვალეთის ტოპონიმების ანალიზს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არ აქვს საკუთრივ დვალური ძირის სახელწოდებების უცდომლად და უკლებლივ გამოვლენის პრეტენზია.

ყარა დაუდგენელი მდებარეობის სოსხოსთან სიახლოვეში მისაკვლევი იმ მალრან-დვალური თემ-სოფლის აღმნიშვნელი კომონიმა, რომელიც „იოსებური“-ს, „ბოზალეთა“-ს, „წერლუშ“-ს, „მალარო“-ს, „სოსხო“-ს, „ნუბენი“-ს, „ნუხლეთი“-ს და „ნა“-ს დარად დღესდღეობით გამ-

¹⁵⁵ ჩვენ ადრინდელ ნაშრომშიც „ნაჲ“ სწორედ ნახური ძირის ტოპონიმად გვაქვს

ქრალია დიდი ლიახვის ხეობის ონომასტიკური არეალიდან.

„ძეგლი ერისთავთას“ ორ სხვადასხვა გამოცემაში აღნიშნული ტოპონიმი ასახულია როგორც **ყორი** (თ. ჟორდანიას რედ.) და **ყარა** (შ. მესხიას რედ.), რის კვალობაზე სპეციალურ ლიტერატურაშიც განსახილველი სახელის საანალიზო ფორმებად თანაზომიერად არის აღებული **ყარაც** და **ყორიც**¹⁵⁶. ი. გაგლოითის ნაშრომში კი მალრან-დვალური **ყარა** თვითნებურადაა გაიგივებული ქსნის შემდინარე ჭურთის წყლის ხეობაში მდებარე ს. **კარასთან**, რაც ფაქტობრივად საკვლევი სახელის ამოსავალ საანალიზო ფორმად **კარა**-ს შემოჩეჩების ტოლფასია¹⁵⁷.

მართალია, „ძეგლი ერისთავთას“ ორიგინალური ტექსტის ბოლო რედაქციის წყალობით, ჩვენთვის საინტერესო მალრან-დვალური თემსოფლის ზუსტ სახელწოდებად გარკვევით წარმოჩნდება **ყარა** და არა **ყორი**, მაგრამ წმინდა კონიუნქტურული მოსაზრებით ალბათ უპრიანია როგორც **ყარას**, ისე მისი ნაკლული ფონეტიკური ვარიანტის – **ყორის** ეტიმოლოგიზაცია, რაც მთლიანობაში ოდნავადაც არ ართულებს ჩვენს წინაშე მდგარ კონკრეტულ ლინგვისტურ ამოცანას.

ვ. გამრეკელმა თავის დროზე სცადა **ყორ-ყარა**-ს გააზრება ტოპონიმიური პოზიტიურობის გზით წარმოქმნილ დვალურ გეოგრაფიულ სახელად. მკვლევარმა საგანგებოდ გაამახვილა ყურადღება ვახუშტის მიერ დიდი და პატარა ლიახვის წყალგამყოფი ქედის „მშხლებად“ სახელდებისა და აღნიშნულ რაიონში მსხლისა და ვაშლის დიდი რაოდენობით გავრცელების ფაქტებზე, რასაც ანაზღად შეუხმატკილა ნახურ (კერძოდ ინგუშურ და ნოვა-თუმურ) ენათა ფონდში მის მიერ მოჩხრეკილი სიტყვის **ჯორ-ჯარუ**-ს („მსხალი“, „მსხლის ხე“) საეტიმოლოგიო მნიშვნელობის ხაზგასმა და საბოლოო ჯამში ასე ჩამოაყალიბა თავისი აზრი: „თუ ჩვენ ახლა ერთმანეთს დავუკავშირებთ: 1. აღებული მიდამო ადგილის ობიექტურ მონაცემებს – გარეული მსხლის აქ დიდ გავრცელებულობას; 2. ამ ადგილის ქართულ სახელწოდებას – მსხლების მთები; 3. შუა საუკუნეებში, დვალთა აქ ყოფნისას, მის სახელდებას **ყორ-ყარა**; 4. რომ ჩაჩნურად (ნახურად) **ჯორ** (– **ჯარუ**) ნიშნავს მსხალს, მაშინ საფუძველი გვექნება დავასკვნათ, რომ უფრო გვიან წარმოშობილი და ვახუშტთან ფიქსირებული ქართული ტოპონიმი „მშხლები“ წარმოადგენს დვალური ტოპონიმის „**ყორ**“-**ყარა**“-ს კალკას და რომ დვალური ტოპონიმის ეტიმოლოგია

დახასიათებული (იხ. ვახტ. იოთნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 166-167).

¹⁵⁶ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58-59; ვახტ. იოთნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140-143.

¹⁵⁷ Ю. С. Гаглонти, Проблемы этнической истории южных осетин, с. 44; შენიშვნა: არაა გამორიცხული იმის შესაძლებლობა, რომ ჭურთის ხეობის „**კარა**“ მალრან-დვალეთიდან ქსნის ხეობაში მიგრირებულ დვალთა მიერ ახალ სამოსახლოში გადმოტანილი „**ყარას**“ გვიანდელ ადაპტირებულ ვარიანტს წარმოადგენდეს.

აიხსნება ჩაჩნური (ნახური) ენების ნიადაგზე¹⁵⁸.

ვითარების ასეთნაირი შეფასება გვაიძულებს შევნიშნოთ, რომ ჯერ ერთი, ვახუშტისეული „მშხლები“, „მშხლების წყალი“ გვარიანი მანძილით არის დაცილებული მარლან-დვალური ყარას სავარაუდო ლოკალიზაციის ზონას, რის გამოც ქართული „მშხლები“ ნიადაგ არ შეიძლება იქნას წარმოდგენილი ყარას (თუ ყორის) გვიანდელ ტოპოკალკად; მეორეც, ვ. გამრეკელის მიერ გამოყენებული ინგუშური და ბაცბური ენების ლექსიკონების მკაფიო ჩვენებით მხოლოდ ნოვა-თუშურია აღჭურვილი ჯორ ლექსებით, თუმცა ეს უკანასკნელიც ნიშნავს ვაშლს და არა მსხალს, ხოლო ჩაჩნურ ენაში გვაქვს ჯორმათ (жормат) – „მსხალი“. ნათქვამიდან გამომდინარე, ყორ-ყარა-ს ეტიმოლოგიზაცია ვაშლის და მსხლის აღმნიშვნელი ნახური სიტყვების მეშვეობით ისეთივე ხელოვნურია, როგორც თავად ყორ-ყარას ნაჩქარევი იდენტიფიკაცია მშხლებთან ან ჟამურის ხევში გაშენებულ კარასთან.

ამდენად, ცხადი ხდება, რომ განსახილველი ტოპონიმის ეტიმოლოგია ბევრად უფრო დასაბუთებულ ახსნას მოითხოვს, რისთვისაც ჩვენს განკარგულებაშია ქართველური და ზოგიერთი სხვა ენების ლექსიკური ფონდიდან მოხმობილი ისეთი საგულისხმო მონაცემები, როგორებიცაა, მაგალითად: სვანური ყწრ (1. ყვარი; 2 საბავშვო თამაშობაში გამოყენებული ჯოხის სახელწოდება, რომელიც რუსულ თამაშობაში городки-ში ხმარებული სამიზნე ჯოხის მსგავსად თითქოს კარს, სახლს, სიმაგრეს უნდა განასახიერებდეს), ყორ (- კარი, ეზო), მეგრული ყორში (ციხე-კოშკი), ქართული ყორე (1. კუთხე, თემი, ქუჩა), 2. უტალახოდ ლიტონის ქვით ნაშენები, კედელი), ყარა-ყურა (ცუდმადი რამ), კარკარი (წყლტუ კლდე, სალი კლდე) და დიალექტური ტერმინები: ყარყარა (მესხ., ქიზიყ. მაღალყელიანი სურა; ყარყარა ყელ – მოღერებული ყელი), ყარა (ფშავ. ძალიან მაღალი, აყლაყუდა, ვეება; შდრ.: მოხ. ყირა – უშნოდ მაღალი, მაღალფეხებიანი კაცის მეტსახელი; ჯავახ. ყგრო – მაღალი ადამიანი), ყარაო (ქართლ. ჯანი, ძალ-ონე), აგრეთვე ეგვიპტური gar (ბორცვი), სომალური gar (მაღალი მთა), არაბული gara (განცალკევებით აღმართული კლდე), ავღანური gar (კლდე), ყაზახური და ყირგიზული kara (მთის მწვერვალი, უთოვლო ალაგი მთაში), მონღოლური xaza (შემალღება, ქედი) სომხური kar (ქვა), კელტური cara (კლდე, ქვა), სლოვენური kar (სიმაღლე), ძველ-თურქული gara (1. შავი, 2. ჩაბნელებული; 3. მძიმე, ავბედიტი, 4. ცუდი, 5. ჭუჭყი), gari (მოხუცი), ჩაჩნურ-ინგუშური хара (ღრუ) хъара (გამონაყარი), къора (1. ყრუ, 2. სეტყვა) და ნოვა-თუშური ყარ (- ნვიმა)¹⁵⁹.

¹⁵⁸ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

¹⁵⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, ტ. I, გვ. 354, ტ. II, გვ. 263; ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, თბ., 1962, გვ. 135-136;

დასმულ საკითხთან დაკავშირებით სათანადო ინტერესს იწვევს ქართული ანთროპონიმიული მასალაც, კერძოდ პიროვნული სახელები **ყარა, ყარო, ყორა, კარო** და გვარის სახელები **ყარაშვილი, ყარაული, ყარიშვილი** და **ყორაშვილი**, აგრეთვე საქართველოს ცალკეულ კუთხეებსა და ბუდე დვალეთის ტერიტორიაზე საკმაოდ მრავლად ფიქსირებული **ყარ-ყორ** ძირიანი მიკრო თუ მაკროტოპონიმები: **ყარი, ყარიში** (სოფლები სვანეთში), **ყარასი** (სოფ. აფხაზეთში), **ყარათუბანი** (სოფ. სამცხეში), **ყარნები** (ხევის სახელწ. იმერეთში), **ყართა** (ნასოფლ. სამცხეში), **ყარანეთი, ყარამაყაა** (მიკროტოპონიმები არაგვის და თერგის ხეობებში), **ყორა** (ნასოფლ. ხევში), **ყორწყალი** (ყოფილი სოფელი პანკისის ხეობაში), **ყორათი** (სოფელი სამეგრელოში), **ყორიანი** (მდინარის სახელწ. კახეთში), **ყორყორი** (ყოფილი სოფელი ყაიყულის თემში), **ყორი, ყორაული, ყორი-ათი, ყორვანა, ყორნალი** (მიკროტოპ. აჭარაში), **ყორაში** (მიკროტოპ. სვანეთში), **ყორაეთი** (ყოფილი სოფელი ერწოში), **ყორიული, ყორული, ყორამთავა, ყორათთავნი** (მიკროტოპ. არაგვის ხევში), **ყორყორა** (ნასოფლ. ზახის ხევში, ბუდე დვალეთში)¹⁶⁰.

თუ ჩვენ საძიებელი ტოპონიმის სახანალიზო ფორმად მივიჩნევთ **ყორ-ს** (ან **ყორა-ს**), მაშინ მისი ეტიმოლოგიის გარკვევა საკმაოდ იოლად ხერხდება ქართული **ყორე-ს** (1. კუთხე, თემი, ქუჩა, 2. ქვის კედელი) და სვანური **ყორი-ს** (კარი, ეზო) მეშვეობით. ასეთ შემთხვევაში ხომ **ყორი** (ან **ყორა**) დამაჯერებლად შეიძლება გაიშიფროს როგორც „ქვის კედელი“ ან „კარი“ და ცალსახად იქნას განთავსებული ადამიანის საქმიანობა-მოღვაწეობასთან დაკავშირებულ კულტურულ (დაბას, კარის, კალოს, სენაკის ტიპის) გეოგრაფიულ სახელწოდებათა სიაში. ამავე დროს, ქართული პიროვნული სახელის **ყორა-ს** არსებობის ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ იგივე **ყორი** (ან **ყორა**) შესაძლოა ჩვეულებრივ ანთროპოტოპონიმად იმსახურებდეს აღქმას. მაგრამ, ლოგიკურ ხინჯს მოკლებული ორივე ეს ახსნა ნაკლებად ანგარიშგასაწევია, ვინაიდან საძიებელი სახელის სახანალიზო ფორმას, როგორც თავიდანვე შევნიშნეთ, მაინც **ყარა** წარ-

ა. შანიძე, მთის კილოთა ლექსიკონი, გვ. 430; „ქტოსკ“, გვ. 603; დ. ქადაგიძე, ნ. ქადაგიძე, ნოვა-თუშურ-ქართულ-რუსული ლექსიკონი, გვ. 648; ქართული დიალექტის ლექსიკონი, შემდგ. თ. ბეროზაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, თბ., 1981, გვ. 434; ი. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, გვ. 350; ვახტ. ითონიშვილი, ფემ 1989 წ., რე. II, გვ. 33; პ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, გვ. 342-373; Древнесторкский словарь, Л.- 1969, с. 422-424, 426; Э. М. Мурзасв, Словарь народных географических терминов, М., 1984, с. 255-256.

¹⁶⁰ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 207; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 54, 66; სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, გვ. 194; ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმიკა, გვ. 39; ი. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-56, 71-77, 103-107, 114, 135-136; გ. ხორნაული, მთები და სახელები, გვ. 64, 89, 113, 116, 128; А. Д. Цагасва, Топонимия Северной Осетии, II, с. 288.

მოადგენს და შესაბამისად, ზემოთ მოტანილი ლექსიკური მასალის სა-
ეტიმოლოგიო ღირსებებიც მხოლოდ ყარასთან მიმართებაში ელის ჯე-
როვან შეფასებას.

ყარას ეტიმოლოგიის გამოსარკვევად განსაკუთრებით ფასეულია
ქართული **ყარყარა** („მაღალყელიანი სურა), **კარკარი** (წყლტუ, სალი
კლდე) და **ყარა** (ძალიან მაღალი, აყლაყუდა), არაბული **gara** (განცალკე-
ვებით აღმართული კლდე), სომალური **gar** (მაღალი მთა), ავღანური **qaz**
(კლდე), ყაზახურ-ყირგიზული **kara** (მთის მწვერვალი, უთოვლო ადგილი
მთაში) კელტური **cara** (კლდე, ქვა) და მონღოლური **xara** (შემალღება, ქე-
დი), რომელნიც არსებითად თვალს გვიხელს ჩვენთვის საგულისხმო
ყარ//ყარა ლექსემის ორ ძირითად სემანტიკურ ნახნაგზე: 1. **მაღალი**, **სი-
მაღლე** და 2. **კლდე**, **მწვერვალი**, როგორც ჩანს, სწორედ აღნიშნული
ტერმინების რიგიანი სემანტიკური ურთიერთკორელაცია და მაღრან-
დვალეთისათვის ნიშანდობლივი ნომინაციის სიტუაციის აუცილებელი
გათვალისწინება იძლევა კიდევ იმის საფუძველს, რომ საძიებელი ტოპო-
ნიმის მანარმოებლად საგულეებელ სიტყვა **ყარა**-შიც შევიტანოთ ზოგა-
დად „მაღლის“, „სიმაღლის“ ან „კლდის“, „მწვერვალის“ ონიმიზაციამდე-
ლი მნიშვნელობა, საიდანაც უკვე ერთი ნაბიჯია კომონიმ ყარას შემდეგ-
ნაირ გაშიფრვამდე: **ყარა** = 1) **მაღალი**, **მიუდგომელი** ან 2) **კლდიანი**,
კლდე. სხვათა შორის, ასეთნაირი ეტიმოლოგია სათანადო მხარდაჭერას
პოულობს „ძეგლი ერისთავთა“ იმ ფრაგმენტის მხრიდანაც, სადაც ყა-
რას მიდამოები სწორედ მაღალ, კლდოვან და მიუდგომელ ალაგად არის
დახასიათებული: „... მეორესა დღესა მივიდეს ყარას და დანუეს ციხე და
სოფელი ხუთი, და ხიზანი მათი შეეყარა **ლეღესა მთისასა, ადგილსა მა-
ღალსა, ნაპრალსა კლდეთასა შეუვალსა ყოვლითურთ**. შეუჭდა ლაშქა-
რი **სიტყვით დაუჯერებელსა მას სიმაგრესა და აიღეს ყოველი ალაფი**
მათი“¹⁶¹.

ამასთან ერთად, არსებობს იმავე **ყარა**-ს შედარებით უფრო მარტი-
ვი ახსნის შესაძლებლობაც. მხედველობაში გვაქვს პიროვნული სახელის
ყარა-ს ოდინდელი ტრანსონიმიზაციის დაშვება, რის კვალობაზე **ყარა**
თავისუფლად შეაცესებს დვალეთის ანთროპოტოპონიმთა (კერძოდ, ეპო-
ნიმურ გეოგრაფიულ სახელთა) ნუსხას.

ამრიგად, ჩატარებული კვლევის შედეგად **ყარა** ტოლფასოვნად
წარმოჩნდება როგორც აპელატივისმიერ, ისე ანთროპონიმიულ გეოგრა-
ფიულ სახელად, თუმცა მისი პირველი ეტიმოლოგიური ვერსია, ჩვენი
ფიქრით, უფრო სოლიდურად გამოიყურება. თანაც, ყარას უდავო კუთ-
ვნილება ლოკალურ ტოპონიმთა კატეგორიისადმი (მას ხომ სვანური ყა-
რი-ს გარდა თითქმის არ მოეძებნება თუნდაც ერთი საგულისხმო

¹⁶¹ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 116.

ტოპოპარალელი) თავისთავად გვეწევა იმ ვარაუდისაკენ, რომ საძიებელი სახელწოდების სახით სწორედ დვალური ენის პროდუქტთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

მართალია, ყარა-ს ორივე ახსნა, ისევე როგორც მისი გააზრება მაინცდამაინც დვალური ძირის ტოპონიმად, მნიშვნელოვანწილად კონიენქტურული ხასიათისაა, მაგრამ იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რამდენად მისაღებია აღნიშნული მტკიცებები, ერთი რამ სრულიად ნათელია – ყარას ეტიმოლოგიისა და ენობრივი კუთვნილების გარკვევისთვისაც პრაქტიკულად გამოუსადეგარია ნახური ან ოსური ენების მონაცემები, რასაც ნამდვილად ვერ ვიტყვით ქართული ენობრივი მასალის შესახებ.

ერემა მალრან-დვალთა იმ თემ-სოფლის აღმნიშვნელი კომონიმია, რომელიც დღემდეა შემონახული დიდი ლიახვის ხეობაში ერმანის (ოს. Ерман) ან ზემო ერმანის სახელწოდებით. საინტერესოა, რომ XIX ს-ის მრავალრიცხოვან საბუთებშიც ის არაერთგზის ფიგურირებს, როგორც ერმანი (Ерман, Ермани)¹⁶², თუმცა გიულდენშტედტის ნაშრომში იგივე ტოპონიმი შეტანილია ერემა-ს (Erema) ძირძველი ფორმით¹⁶³, რაც უფრო არქაული ნომინაციის იშვიათი გამძლეობის უტყუარი მოწმობაა. ეს გარემოება კი თავის მხრივ, გვაძლევს უფლებას, რომ ერმანი სახელწოდება ერემა-ს სინქრონულ-სტილისტიკურ (ან სულაც მის გვიანდელ ქრონოლოგიურ) ვარიანტად წარმოვიდგინოთ. ამდენად, საძიებელი ტოპონიმის ამოსავალ საანალიზო ფორმად სწორედ ერემა უნდა ვიგულოთ და არა მისი ფონეტიკური გადახრა – ერმანი. მით უმეტეს დაუშვებელია ერემა-ს ნაცვლად მისი კიდევ ერთი ქრონოვარიანტის – ერეთი-ს უკომენტაროდ დამოწმება, რასაც მიზანშეწონილად თვლის რ. თოფჩიშვილი¹⁶⁴.

ერემა ლოკალურ გეოგრაფიულ სახელთა თანრიგს მიეკუთვნება, რომელსაც, მართალია, მოეძებნება სამი საგულისხმო ტოპოპარალელი საქართველოსა და დაღესტნის ტერიტორიაზე დამოწმებულ ერემა-ს (Ерѣма – აფხაზეთის სანაპიროს ერთ-ერთი კონცხის ძველი სახელწ.)¹⁶⁵ და ერემი-ს (1. სოფლის სახელწ. სამცხეში¹⁶⁶; 2. სოფლის სახელწ. ავარეთში¹⁶⁷) სახით, მაგრამ აღნიშნული გეოგრაფიული სახელები სულ სხვა ნომინაციის სიტუაციაში არის გაჩენილი, რაც მათ პრაქტიკულად გამოუსადეგარს ხდის ჩვენთვის საინტერესო მალრან-დვალური ტოპონიმის წარმომავლობის გარკვევისათვის.

¹⁶² «ИЮОДМ». т. II, с. 96, 207-208, 236. 516; т. III, с. 431-433.

¹⁶³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 67.

¹⁶⁴ რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

¹⁶⁵ ს. ჯანაშია, შრომები, VI, თბ., 1988, გვ. 293.

¹⁶⁶ გ. ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, დ. ბერძენიშვილის, ლ. მე-ლიქიშვილის და ლ. ხუციშვილის გამოც., თბ., 1992, გვ. 165.

¹⁶⁷ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 146-147.

ერემას ეტიმოლოგიზაციასთან დაკავშირებით უნიწარეს ყოფლისა ყურადღებას იქცევს საშუალო სპარსული *ram-ak* (ჯოგი, ფარა) ფუძისგან ამოსული ქართულ რემა//რემაკ-თან (ცხეთა ჯოგი, უჭედი ჭაკი ცხენი, ცხოველთა სიმრავლე) სემანტიკურად დაახლოებული დიალექტური ტერმინი *ერემა* (მთიულ. ჯოგი, ფარა; შდრ.: ინგილ. *ერამუკი* – ფურ-კამეჩი)¹⁶⁸, რომლის მნიშვნელობის გათვალისწინებით საკვლევი სახელი უყოყმანოდ შეიძლება დახასიათდეს „სახარავენოს“, „საჯოგარის“, „საბოჩოლავეს“, „საფურის“, „საბატკნეს“, „საძროხეს“, „ხარულის“, „საცხენეთის“, „ბატკანეთის“, „ხარის“ ტიპის ქართულ სამეურნეო ტოპონიმად. მაგრამ კიდევ უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება *ერემას* გააზრება ჩვეულებრივ ანთროპოტოპონიმად (ეპონიმურ გეოგრაფიულ სახელად), რისკენაც ბუნებრივად გვენევა ქართულ საკუთარ სახელთა სექტორში დამონმებული პიროვნული სახელები *ერემა*, *ერეში*, *ერეში*, *ერმან*, *ერმანო*, *ერმი*, *ერმა* და XV ს-იდან დოკუმენტურად ცნობილი გვარსახელები *ერემაძე*, *ერემაშვილი*¹⁶⁹.

ამდენად, *ერემა* ძალზე გამჭვირვალე ეტიმოლოგიური სტრუქტურის მქონე ტოპონიმია. ის მიღებული ჩანს მამაკაცის საკუთარი სახელის იერემია // ერემიას სტილისტიკური ვარიანტისგან – *ერემა*-სგან. არადა, მსგავსი ტრანსონიმიზაციის ფაქტებს საკმაოდ მრავლად შეიძლება მივაკვლიოთ სწორედ საქართველოს მთის რეგიონებში, სადაც განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება *ერემას* ტიპის მიკრო თუ მაკროტოპონიმები (მაგ.: „უთურგა“, „ბუზალა“, „ჯუთა“, „კეტო“, „მალანია“, „ბლო“, „ბიდარა“ და მისთ.).

ქალაქა (ან **ედისა**) მალრან-დვალეთის შუაგულში მდებარე იმ დასახლებული პუნქტის აღმნიშვნელი კომონიმებია, რომელიც დღესაც კარგად არის ცნობილი ოსებით დასახლებული ედისას ან ედისის (ოს. **Едыс**) სახელწოდებით. ლიახვის ხეობის დვალეთის ეს უმნიშვნელოვანესი თემ-სოფელი პირველად გიულდენშტედტის ნაშრომშია მოხსენიებული **ქალაქას** (**Kalaka**) ფორმით, XIX ს-ის რუსულ საბუთებში კი ის არაერთგზის ფიგურირებს როგორც **ქალაქა**, **ქალაქი** (**калака**, **калаки**) ან **ედი-სა**, **ედისი** (**Едыса**, **Эдыси**)¹⁷⁰. როგორც ჩანს, **ქალაქა** და **ედისა** ჩვენთვის საინტერესო თემ-სოფლისათვის სხვადასხვა დროს შერქმეული სახელოდებებია, რომელთა სინქრონული გამოყენების შესაძლებლობის და-

¹⁶⁸ ეს ტერმინი დავაფიქსირეთ მთიულეთში, როდესაც ერთ-ერთმა ადგილობრივმა ინფორმატორმა განმარტა: „წაროვანი რო ალაღდება, მთებზე, იმას ექვიენა ერემა. წინანდლებისაგან გამიგონია – სადევარზე მყავ ერემაო“ (იოსებ ივანეს ძე ბენიანიძე, დაბად. 1907, ფასანაური, 14. V, 1986).

¹⁶⁹ ა. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, გვ. 77; „დსსი“, I, გვ. 2, 11.

¹⁷⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 67; «ИЮОДМ», т. II, с. 56, 96, 178-179, 235, 349, 350, 406, 493, 503, 508, 562, 630; «ИЮОДМ», т. III, с. 423, 489, 547, 658-660, 670, 680.

შეება, ალბათ, ლოგიკურად პბადებს აზრს აპოზიციური ტოპონიმის ედის ქალაქის ოდინდელი არსებობის შესახებაც.

მართალია, აღნიშნული ორი სახელწოდებიდან ამჟამად პირველი ფაქტობრივად ამოვარდნილია ხმარებიდან, მაგრამ ის ბოლომდე მაინც არ არის გამქრალი ადგილობრივი ტოპონიმიური კონტექსტიდან. ასე, ს. ედისის მიდამოებში აღმოჩენილი შუა საუკუნეების ნაქალაქარს ედისელი ოსები დღესაც ცარციათების ქალაქს (ოს. Царциаты калак) უწოდებენ, ხოლო მეზობელი ოსური სოფლების მკვიდრნი იმავე ნაქალაქარს ედისის ქალაქს (Едысы калак = «Едиса город») ეძახიან. აქვე მდებარე სალოცავი კი ოსთაგან ქალაქის სალოცავად (Калачы дзуар = «Калака святилище») არის სახელდებული¹⁷¹.

ცხადია, ქალაქა ქართული სიტყვა ქალაქი-სგან (1. „კაც-სამრავლო“, დიდი დასახლებული პუნქტი, 2. „დიდი“¹⁷²) ნაწარმოები ისეთივე გეოგრაფიული სახელია, როგორიც, მაგალითად, ბუდე დვალეთის სანახებში და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში ფიქსირებული მაკრო თუ მიკროტოპონიმები: ქალაქი (1. სოფელი მამისონის ხეობაში; 2. ყოფილი სოფელი ზახის ხევი – ბუდე დვალეთი), ქალაქ-ზაგარ, ნაქლაქვ, ქალაქოლ (ნასოფლარები სვანეთში), ზედაქალაქი (რაჭის ს. ლევის ერთ-ერთი უბნის სახელწ.), ქალაქი (ყოფილი სოფელი ჭურთის ხეობაში), ქალაქეთი // ქალაქეთა მთის და ხევის სახელწ. მთიულეთში), ედემ-ქალაქი (ყოფილი სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში), ფიჩხის ქალაქი (ყოფილი სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში), ნაქალაქევი (მიკროტოპონიმები გურიის სს. კონჩკათში, მინიეთში, ნაბელლაეში, ქვაბლიანში), ნაქალაქევი (მიკროტოპ. ს. კულბითში, პატარა ლიახვის ხეობა), ნაქალაქარი (ნასოფლარი ნინა ფშავში, შარახელას ხევი), ქალქო (ყოფილი სოფელი ხევსურეთში) და სხვ., ი. ბაგრატიონის მიერ დაღესტანში (კერძოდ ავარეთში) დამონებული ქალაქა (დიდოური სოფლის სახელწ.)¹⁷³ და ა. შ.

ოსი სწავლული ა. ცაგაევა აღიარებს რა მამისონის ხეობის ქალაქი-ს ქართულ სიტყვა ქალაქისგან მომდინარეობას, აღნიშნული ტოპონიმის გაჩენას ხსენებული პუნქტის გამორჩეული სიდიდით ხსნის¹⁷⁴. თუმცა სპეციალურ ლიტერატურაში დასაბუთებულადაა გამოთქმული ის მოსაზრებაც, რომ ამ ტიპის ტოპონიმების წარმოქმნა დაკავშირებულია არა მაინცდამაინც სახელდების ობიექტის გაბარიტებთან, არამედ მის განსაკუთრებულ სავაჭრო-ეკონომიკურ თუ ხელსაყრელ საკომუნიკაციო-

¹⁷¹ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, გვ. 287, 290; 3. Д. Цховребова, Топонимия Южной Осетии в письменных источниках, с. 119.

¹⁷² ს.-ს ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, გვ. 210-211; „ქეგლ“, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 243-244; „ქეთსკ“, გვ. 559.

* ამ სახის ტოპონიმებს შეეხებთ VII თავის პირველ პარაგრაფშიც.

¹⁷³ ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 73.

¹⁷⁴ А. Д. Цагаева, Топонимия Северной Осетии, II, с. 281.

სტრატეგიულ მნიშვნელობასთან¹⁷⁵. ამ კონტექსტში მეტად ნიშანდობლი-
ვია ის ფაქტი, რომ XIX ს. საქართველოს ზოგიერთ პროვინციაში (მაგ. გუ-
რიაში) ბაზრობა ქალაქობის (ან იარმურკობის) სახელწოდებას ატარებ-
და¹⁷⁶.

თუ ჩვენ დავაკვირდებით დიდი ლიახვის ხეობის ქალაქას უაღრე-
სად ხელსაყრელ გეოგრაფიულ მდებარეობას (– დიდი ლიახვის ხეობიდან
არდონის, თერგის, ქსნის, პატარა ლიახვისა და არაგვის ხეობებისაკენ მი-
მავალი კომუნიკაციების შესაყარზე მის ლოკალიზაციას), მხედველობაში
მივიღებთ ცალკეულ მკვლევართა შეხედულებებს ედისაზე (ან ქალაქა-
ზე), ვითარცა მალრან-დვალეთის ცენტრზე¹⁷⁷ ან დედაქალაქზე¹⁷⁸ (!) და
იმავდროულად ანგარიშს გაუწევთ ვალ. ითონიშვილის მიერ ოს ინფორ-
მატორთაგან მიღებულ ცნობას ედისის ნაქალაქარის მიდამოში სომხების
უწინდელი ცხოვრებისა და სავაჭრო საქმიანობის შესახებ¹⁷⁹, ჩვენთვის
საინტერესო პუნქტის სწორედ ქალაქად სახელდების მოტივი, ვფი-
ქრობთ, ბოლომდე ნათელი გახდება.

ამრიგად, ჩატარებული კვლევა გვარწმუნებს, რომ ქალაქაც ფრიად
გამჭვირვალე ეტიმოლოგიის მქონე ტოპონიმია. ზემოთ განხილული რო-
კა-ს მალარო-ს ან კოშკა-ს მსგავსად ის პირველადი (პრიმარული) ქარ-
თული ეთნოგრაფიული სახელების კატეგორიას განეკუთვნება და პი-
რაქეთი დვალეთის ტერიტორიაზე ქალაქური ტიპის დასახლების არსე-
ბობის დამამტკიცებელი ერთადერთი თვალსაჩინო რეალიონიმია.

რაც შეეხება კომონიმ ედისა-ს (ან ედის-ს), ამ უკანასკნელის ეტი-
მოლოგიზაციასთან დაკავშირებით ჩვენ ყურადღებას მყისეულად იპ-
ყრობს ქართული პიროვნული სახელები: ედი, ედია, ედისა, ედიშა (შდრ.:

¹⁷⁵ ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45; ა. რობაქიძე, სვანური „ქალაქოლის“ სა-
კითხისათვის, „მაცნე“, 1962, №3; რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი
ძველად, თბ., 1965, გვ. 40; А. И. Робакидзе, Г. Г. Гегучкори, Формы жилища и
структура поселения горной Осетии, с. 157-158; თ. ბერაძე, რაჭა, თბ., 1983, გვ. 59.

¹⁷⁶ ც. ბეზარაშვილი, ქალის ტანსაცმელი გურიაში, კრ. „მასალები გურიის ეთნო-
გრაფიული მესწავლისათვის“, თბ., 1980, გვ. 83.

¹⁷⁷ ჯ. გვასალია, ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქარ-
თველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 41.

¹⁷⁸ ბ. ტეხოვი ედისას ზემო დვალეთის დედაქალაქად აცხადებს, რომელიც, ავ-
ტორის მტკიცებით, ქსნის ერისთავთა მიერ დვალთა წინააღმდეგ XIII-XIV სს.
ნარმოებული საომარი ოპერაციების შედეგად იქნა დანგრეული (Б. В. Техов,
Археологическое изучение Южной Осетии, за 50 лет Советской власти,
«ИИОНИИ», вып. XV, Цхинвали, 1968, с. 20-21). ცხადია, ამ შემთხვევაში ედისას
მნიშვნელობის პიპერბოლიზაციის მცდელობასთან გვაქვს საქმე. მისი გამო-
ცხადება „დედაქალაქად“ ისევე დაუშვებელია, როგორც, მაგალითად, მესტიის
ნარმოდგენა ზემო სვანეთის დედაქალაქად ან კიდევ ონის შერაცხვა, ზემო რა-
ჭის დედაქალაქად.

¹⁷⁹ ვალ. ითონიშვილი, დიდი ლიახვის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები, 1966 წ.,
რე. II, გვ. 27.

ოს. Едис, Едо, Еди) და გვარის სახელები ედისაშვილი და ედიშაშვილი¹⁸⁰. სათანადო ინტერესს იწვევს აგრეთვე ედისასთან (ან ედისთან) ფონეტიკური თვალსაზრისით დაახლოებული კომპოზიტური ორონიმი ედისჯვარიც (მწვერვალის სახელწ. ლიხის ქედზე), რომელშიც ასევე გამოიყოფა ედი თუ ედის ფუძე.

რამდენადაც ქართული, ნახური, ოსური და სხვა ენების აპელატიური ლექსიკის მონაცემები საძიებელი ტოპონიმის ასახსნელად პრაქტიკულად გამოუსადეგარია, ალბათ ყველაზე რეზონულია ედისა // ედისი-ს გააზრება სწორედ პიროვნული სახელის – ედისასგან (ან ედისისგან) ტრანსონიმიზაციის გზით მიღებული პირველად (პრიმარულ) გეოგრაფიულ სახელად და მისი განთავსება დვალეთის ანთროპოტოპონიმთა საკმაოდ შთამბეჭდავ სექტორში (იოსებური-ს, კელეური-ს, ბობაღეთა-ს, ბრუტასშვილი-ს, კაბუშური-ს, ერემა-ს გვერდით).

თრუსო ფართოდ გაგებული დვალეთის იმ ვრცელი რაიონის აღმნიშვნელი მიკროტოპონიმია, რომელიც მდ. თერგის სათავეებსა და კასარად წოდებულ ვიწრობებს შორის მოქცეულ ტერიტორიას მოიცავს და დღესაც „თრუსო“-ს ძირძველი სახელწოდებით არის ცნობილი¹⁸¹. მართალია, ხსენებულ მხარეში მოგვიანებით ჩამოსახლებულმა ოსებმა თავის ახალ სამოსახლო ალაგს თირსი ქომი (тырсы ком) შეარქვეს, მაგრამ ოსური ენის ფონეტიკური სისტემისა და ონიმური მოდელების შესაბამისად გამართულმა ამ სახელწოდებამ ე. წ. სამხრეთ ოსეთის აო-ს ფარგლებში მოხვედრილი ზოგიერთი გადაოსებული ტოპონიმისაგან განსხვავებით, საბედნიეროდ ვერ მოიკიდა ფეხი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელთა თანამედროვე ორთოგრაფიულ ლექსიკონში. იმავე თრუსოს კიდევ ერთ ასიმილირებულ ვარიანტს წარმოადგენს ინგუშური თურსი (Турс), რომლისგან არის მიღებული ინგუშური ტოპოეთნონიმი турсхо (= „თრუსოელი“)¹⁸².

საინტერესოა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“-ში საძიებელი სახელი ფიგურირებს როგორც თრუსუ¹⁸², XV-XIX სს-ის წერილობით ძეგლებში ის

¹⁸⁰ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წ. I, თბ., 1967, გვ. 267; არზა ომან ბებურიშვილისა სასისხლო საქმეზე ერეკლე II-ის ოქმით, „ქსძ“, ტ. VII, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1981, გვ. 201-202; ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, გვ. 75.

¹⁸¹ როგორც ზემოთ უკვე მივუთითეთ, სპეციალურ ლიტერატურაში თრუსო არაიშვიათად ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ხევის შემადგენელ ნაწილად განიხილება ან კიდევ მნა-ოქროყანას მიკრორაიონი (– ხევის 4-5 კმ-იანი მონაკვეთი) ტერიტორიულად თრუსოსადმი არის მიკუთვნებული, რაც სინამდვილის სერიოზული დამახინჯებაა. მით უმეტეს ვერ უძლებს კრიტიკას თრუსოს ხევის ოსეთის ფარგლებში შეყვანა, რითაც სისტემატურად სცოდავს თითქმის ყველა ოსი და რუსი ავტორის ნაშრომი.

¹⁸² З. К. Мальягов, Грамматика ингушского языка, Грозный, 1963, с. 146.

¹⁸² „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 106, 113.

მრავალგზის მოიხსენიება **თრუსო**-ს ფორმით¹⁸³, პ. ორბელიანისა და ი. ბაგრატიონის ნაშრომებში გვხვდება **თრუსი**¹⁸⁴, ხოლო გიულდენშტედტის ნაშრომში **თრუსოს** (Truso) პარალელურად ასახულია **თირსაუც** (Tirsau)¹⁸⁵, რაც უთუოდ ოსური ნომინაციის გავლენით მიღებული ტოპონიმოგრაფია.

რამდენადაც დამონმებულ ქრონოლოგიურ ვარიანტებს შორის აშკარად **თრუსო** დომინირებს, ალბათ არ შეეცდებით, თუ საძიებელი ტოპონიმის ამოსავალ და ყველაზე მიღებულ ფორმად წარმოვიდგენთ სწორედ „**თრუსო**“-ს, ამ უკანასკნელის ფონეტიკურ ნაირსახეობად კი ვიგულებთ „**თრუსუ**“-ს. ჩვენ ასევე მიზანშეწონილად მიგვაჩნია „**თრუსო**“-ს და „**თრუსუ**“-ს ოდინდელი სინქრონული გამოყენების შესაძლებლობის დაშვებაც, რასთან დაკავშირებითაც მეტად ნიშანდობლივია საქართველოს მთიანეთის ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელის ანალოგიური ფონეტიკური ბიფურკაციის ფაქტები (მაგ.: ხახაბო- ხახაბუ, ხიშმო-ხიშმუ, მუცო-მუცუ, მუქო-მუქუ, ჭიჩო-ჭიჩუ და ა. შ.).

თრუსო ერთი შეხედვით საქართველოს მთის მხარეებისათვის დამახასიათებელ ისეთ –სო დაბოლოებიან სახელწოდებებს უახლოვდება, როგორებიცაა, მაგალითად „**ბასო**“, „**ბისო**“, „**გვესო**“, „**მენესო**“, „**ხისო**“ და სხვ. ამიტომაც არაა გასაკვირვი ის, რომ თ. უთურგაიძე საძიებელი სახელის ეტიმოლოგიის გარკვევის მცდელობას მისი ტიპოლოგიის განსაზღვრას ამჯობინებს, რის კვალბაზე ავტორი **თრუსოს** (ისევე როგორც **ხისოს**) ნახური წარმომავლობის ტოპონიმად აცხადებს და მასში მანარმოებლად გამოყოფს სწორედ –სო სუფიქსს¹⁸⁶. მაგრამ ვითარების შეფასება არ შეესაბამება სინამდვილეს, ვინაიდან **თრუსოს** ეტიმოლოგიზაციასთან დაკავშირებით ჩვენს განკარგულებაშია ქართული და ზოგიერთი სხვა ენის აპელატიური ლექსიკის ფრიად საგულისხმო მონაცემები, მეტადრე ისეთი ტერმინები, როგორებიცაა: ქართული **დრუსო** („...ზღუდე ქვისა მაღალი კეთილად ნაგები კოშკ-კოშკოვანი“), **თრუსო** (ქიზიყ. „ცე-

¹⁸³ სამთავნელის დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი, ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წ. II, თბ., 1974, გვ. 11; გერგეტელ საყდრისშვილთა საბუთი (XV ს.), ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.), „მსკი“, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 272; ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, „ქც“, II, გვ. 444; 1733 წ. ბარძიმ არაგვის ერისთავის წყალობის სიგელი გერგეტელი საყდრის ყმებისადმი, თ. ჟორდანიას, „ქრონიკები“, III, გვ. 141; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 357, 363, 634, 644, 648; მისივე, სოფელთა სია, გვ. 200; 1732 წ. პირობის წიგნი მიცემული ერთობით მთის კაცთა მიერ ოთარ ამილახერიშვილისადმი, „დსი“, I, გვ. 233; 1770 წ. ქართლ-კახეთის აღწერა; „МПГСВГ“, I, c. 36; „ИООДМ“, T. II, c. 39, 243, 246, 343, 346-347 და ა. შ.

¹⁸⁴ პ. ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ე. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1981, გვ. 111 ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 35.

¹⁸⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 65, 173.

¹⁸⁶ თ. უთურგაიძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბ., 1966, გვ. 103.

ლის პირის ასანყოფი სალესი ქვა, ხორხოშელაა, მოლურჯო, ხმარობენ მშრალად, დაუსველებლად"), **თრუსო** (ქიზიყ. „თრიმლის წვენი"), **თრუსა** (თუმ. „უზანი", მცენ.), **ტრუშული** („მსხვილი წნულის ღობე ორპირად"), რუსული **Трушина** („ხშირი, გაუვალი ტყე", „ჩახერგილი ადგილი" მივარდნილი, მიყრუებული, შორეული ალაგი") და **дресва** („წვრილი, ფხვიერი ქვის მასალა"), ძველ-გალური **durros** („სიმაგრე") ლათინური **turris** („კოშკი", „ციხე", „სასახლე"), ძველი თურქული **tura** („სიმაგრე"), ჩაჩნური **тыр** („ფარი", ფიცრებს შორის არსებული ხერელის ჩამოაზავი ძელი") და ოსური **тырх** („მრგვალი ქვა")¹⁸⁷.

ამათგან „თრუსო"-ს ასახსნელად ყველაზე უფრო ფასეულია ქართული **დრუსო** („ზღუდე ქვისა მაღალი, კეთილად ნაგები კოშკ-კოშკოვანი") და **თრუსო** („ცელის პირის ასანყოფი სალესი ქვა"), რომელთა დახმარებით საძიებელი სახელი ადვილად შეიძლება გაიშიფროს, როგორც ქვის მაღალი ზღუდე, ხერგილი, კლდეკარი ან გააზრებულ იქნეს ქვის სახეობის აღმნიშვნელი ადგილობრივი ტერმინისაგან მომდინარე ტოპონიმად. ამასთან, საგანგებოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ „თრუსო"-ს ამდაგვარი ახსნა სრულ მხარდაჭერას პოულობენ თერგის ხეობის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთის ლანდშაფტური, ონომასტიკური თუ ეთნოგრაფიული რეალიების მხრიდანაც. მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ ციხე-კოშკების სიმრავლით ღირსშესანიშნავი თრუსოს ხევის ჭეშმარიტ მშვენებას კასარად ნოდებული კლდეკარი წარმოადგენს (ოს. **къацар** = „ზღურბლი", „ჭორომი", „ხერგილი", შდრ.: არაბ. **kasr** – „სიმაგრე, ციხე, სახლი" და ბუდე დვალეთის ცნობილი, კასრი **къасара**), ხოლო ცელის პირის ასანყოფი ქვის მასალა ყველაზე დიდი რაოდენობით სწორედ თრუსოში მოიპოვება, საიდანაც მოხვევები წარსულში საუკეთესო სალესავი ქვებით მარაგდებოდნენ¹⁸⁸.

ამდენად, სიტყვა **დრუსო-სგან** (= „ქვის ზღუდე მაღალი") ან ტერმინ **თრუსო-სგან** (ქვის სახეობის სახელწ.) „თრუსო"-ს მომდინარეობის დაშვება, რასაც ჩვენს ადრინდელ ნაშრომშიც ჰქონდა ადგილი¹⁸⁹ და რაც იშვიათი პლაგიატური უტიფრობით თითქმის მთლიანად გაიმეორა თავის ბოლოდროინდელ ნიგნში რ. თოფჩიშვილმა¹⁸⁹, ლოგიკურ პლანში ერთნაირად შესაწყნარებელია. თუმცა თერგის ხეობის სათავეების სახელდების შემაპირობებელ გარემოებათა ზედმიწევნით გათვალისწინება და „თრუ-

¹⁸⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული I, გვ. 292; „ქკოსკ", გვ. 252-254; დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, ა. შანიძის რედ., თბ., 1984, გვ. 1227; Э. И. Мурзач, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191, 561, 566.

¹⁸⁸ ცნობა მოგვანოდა ვალ. ითონიშვილმა, რომელიც თრუსოს შესახებ დიდძალ ზეპირ და წერილობით ინფორმაციას ფლობს.

¹⁸⁹ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

¹⁸⁹ რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 19.

სო"-სა და „კასარა“-ში ტოპონიმიური ნომინაციის ერთნაირი კანონზომიერებით გაჩენილი მაკროტოპონიმების შეცნობის შესაძლებლობა, პირველ ეტიმოლოგიურ ვერსიას მთლიანობაში ალბათ უფრო სარწმუნოს ხდის.

ცხადია, ყოველივე ნინთქმული გვაძლევს უფლებას, რომ თრუსო ტოპონიმიური პოზიტიურობის პრინციპით წარმოქმნილ უძველეს ქართულ გეოგრაფიულ სახელად მივიჩნიოთ და უყოყმანოდ მივაკუთვნოთ ისეთი პირველადი (პრიმარული) ტოპონიმების კატეგორიას, როგორებიცაა ზემოთგანხილული „კოშკა“, „თლე“, „როკა“, „მალარო“ და „ქალაქა“.

მაგრამ თუ ჩვენ მხედველობაში მივიღებთ საძიებელი სახელის უდავო კუთვნილებას ლოკალურ ტოპონიმთა თანრიგისადმი და დაეუშვებთ იმას, რომ ქართულ „დრუსოსთან“ ან „თრუსოსთან“ სემანტიკურად დაახლოებული ტერმინით თრუსო დვალური ენის აპელატიური ლექსიკითაც შეიძლებადა ყოფილიყო აღჭურვილი, მაშინ თრუსო-ს ენობრივი წარმომავლობის საკითხიც უკვე სხვაგვარ გადანყევტას მოითხოვს, ვინაიდან ასეთ შემთხვევაში ბუნებრივად აღიძვრება ხსენებულ ტოპონიმში სწორედ დვალური ენის პროდუქტის შეცნობის ცდუნებაც.

მნა თრუსოს და ხევის გამმიჯნავი კლდეკარისაგან 2 კმ-ით დაცილებული იმ მაღალმთიანი დასახლების აღმნიშვნელი კომონიმი, რომელმაც დღემდე შემოინახა თავი ყაზბეგის რ-ნის ტერიტორიაზე ლოკალიზებული ს. მნას სახით. XIV-XVIII სს-ის წერილობით წყაროებში (მათ შორის „ძეგლი ერისთავთაში“) ხსენებული დასახლებული პუნქტი რამდენჯერმე ფიგურირებს მნა-ს ფორმით⁹⁰, რომელსაც ფონეტიკური ცვლილება მას შემდეგაც არ განუცდია, რაც მნის უძველესი მოსახლეობის ნაფუძრებზე ოსები დამკვიდრდნენ.

ცალკეულ მკვლევართა ნაშრომებში მნა თრუსოს შემადგენელ სოფლად განიხილება⁹¹, რაც ისეთივე სერიოზული უზუსტობაა, როგორც იმავე თრუსოს მიჩნევა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ხევის განუყოფელ ნაწილად. მართალია, „ძეგლი ერისთავთა“-ში და „გერგეტელ საყდრისშვილთა საბუთში“, „მნაელნი“ ერთგვარად გამიჯნულნი არიან „თრუსოელთაგან“ და „მოხევეთაგან“, რაც მნის მაკრორაიონის ოდინდელ ტერიტორიულ განკერძოებულობაზეც შეიძლება მიგვანიშნებდეს,

* არაა გამორიცხული, რომ ოსური კასარა სწორედ დრუსოსაგან წანარმოები თრუსო-ს ონიმურ კალკას წარმოადგენდეს.

⁹⁰ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 113; გერგეტის საყდრისშვილთა საბუთი, ქ. შარაშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 62-63; 1774 წლის არგვის საუფლისწულოს აღწერა, გვ. 426-427.

⁹¹ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინური, 1958, გვ. 219; გ. ჯალაბაძე, ქსნის ხეობის მოსახლეობა, კრ. „ქსნის ხეობა“, თბ., 1975, გვ. 11; ნ. აფხაზაძე, ალანები და საქართველო, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1991 წ., №4, გვ. 45 და სხვ.

მაგრამ გვიანდელი წერილობითი წყაროები (მაგ.: გიულდენშტედტის ნაშრომი; 1774 წ., არაგვის საუფლისწულოს აღწერა და სხვ.) ეთნოგრაფიულ მასალებთან ერთად მნას ცალკერძ ახასიათებს ხევის ერთ-ერთ მონაპირე სოფლად.

მნა მალრან-დვალური წა-ს და ქვემო დვალური თლე-ს მსგავსად ნადვალარ რეგიონებში ფიქსირებული კიდევ ერთი არასტანდარტული (ერთმარცვლიანი) ტოპონიმია, რომელიც ერთი შეხედვით არასაკმარისად ღია სემანტიკური სტრუქტურითაც გამოირჩევა. ამავე დროს ის ლოკალურ გეოგრაფიულ სახელსაც წარმოადგენს, რომელსაც ფაქტობრივად არსად არ მოეძებნება თუნდაც ერთი საგულისხმო ტოპოპარალელი.

მნას ეტიმოლოგიზაციასთან დაკავშირებით ჩვენს ყურადღებას პირველ რიგში იქცევს ქართული მნე (1. „თავი, მეთაური, მოხელე, გამგებელი რაიმე საქმისა; 2. ათასის თავი, კარის გამრიგე, მეურნე, სამეურნეო ნაწილის გამგე სახელმწიფო და სამეურნეო ორგანიზაციებში)¹⁹², რომლის ონიმიზაციის შესაძლებლობის დაშვებისა და დვალ-მოხევეთა საკონტაქტო ზონის ისტორიულ-გეოგრაფიული მახასიათებლების გათვალისწინებით მნა ეგების გაიშიფროს როგორც თავი, მეთაური, მთავარი, სათავეში მყოფი და დახასიათდეს კონკრეტული სახელდების ობიექტის თავისებური გეოგრაფიული მდებარეობის თუ გამორჩეული სტრატეგიული მნიშვნელობის ამსახველ ტოპონიმ – რეალიად. არადა, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ მნა ხევის სათავეში მდებარე ყველაზე მაღალმთიან სოფელს წარმოადგენს, რომელიც აკონტროლებს თრუსოდან ხევისკენ მიმავალ კომუნიკაციებს, ჩვენთვის საინტერესო დენოტატისათვის სწორედ მნეს (= „თავი, მეთაური, მთავარი“) შერქმევის მოტივი, ისევე როგორც ონიმიზირებული მნეს მნად ტრანსფორმაციის (შდრ.: მლეთე → მლეთა; ციკარე → ციკარა და მისთ.) ფონომორფოლოგიური კანონზომიერება, ალბათ სრულიად გასაგები გახდება. სხვათა შორის, მეტად სიმპტომატურია ის, რომ „ძველი ერისთავთა“ ერთ-ერთ ხელნაწერში მნა ასახულია სწორედ მნე-ს ფორმით, რაც მნესგან მნა-ს შესაძლო მომდინარეობის ვერსიასაც უფრო განამტკიცებს.

მნას ეტიმოლოგიის ასახსნელად სათანადო ინტერესს იწვევს აგრეთვე ძველი ქართული ენის მიერ შეთვისებული ბერძნული სიტყვა მნა // მნასი, რომლის მნიშვნელობის შესახებ ცალკეულ ლექსიკოგრაფიულ ნაშრომებში განმარტებულია: „მნა – ებრაულად კინახარეს, ხოლო ელლენებრ ტალანტი, რომელ არს ქანქარი... ზოდი ოქროსა გინა ვერცხლისა, ორ ლიტრა-ნახევარი“¹⁹³; „მნას – ბერძნული თეთრის სახელია, ერთი მნას შეადგენდა სამოცსა სიკლსა ანუ ასოცს დრამს

¹⁹² სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 493; ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973; გვ. 231; „ძველ“, V, თბ., 1958, გვ. 547.

¹⁹³ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 493.

ვერცხლსა, გინა ჩვენსა აბაზისა წონასა"¹⁹⁴; „მნა, მნასი (ბერძ.) – ოქროს ან ვერცხლის წონა, ახლანდელი გირვანქის ოდენი, რადგანაც ძველად წონით იღებდნენ საფასესა"¹⁹⁵.

თუ ჩვენ სძიებელი სახელის ახსნას სწორედ სიტყვა მნა-ს მეშვეობით ვცდით და იმავდროულად სათანადო ანგარიშს გავუწევთ ხევსა და დვალეთში ძვირფასი ლითონების საბადოების არსებობის უტყუარ ფაქტს (აკი ვახუშტის ცნობით ხევში „იტიყვან ლითონს ოქროსასა და ვერცხლისასა“; პლინიუს უმცროსის მიერ კი დვალეები, სვანებთან ერთად, დახასიათებულნი არიან ოქროს მომპოვებელ ტომად), მაშინ მნა შეიძლება გააზრებულ იქნას ხევის სანახებში ოქროს მოპოვების უძველესი ტრადიციის ამსახველ კულტურალურ ტოპონიმად. ამ კონტექსტში კი მეტად ნიშანდობლივია ის დეტალი, რომ მაინცდამაინც მნასთან უშუალო სიახლოვეში გვგვდება მიკროტოპონიმი ოქროყანა, რომლის გაჩენაც, იქნებ ოქროს მოპოვების ტრადიციითვე იყოს მოტივირებული. დაბოლოს, არაა გამორიცხული იმის შესაძლებლობაც, რომ საძიებელი ტოპონიმის წარმოქმნა ს. მნის ტერიტორიაზე რაიმე განძის არსებობით ყოფილიყო შეპირობებული, რასთან დაკავშირებით უთუოდ დამაფიქრებელია სწორედ მნის ეკლესიის საძირკველში ბილონური მონეტების მდიდარი განძის აღმოჩენის ფაქტი.

ამრიგად, მნა საკმარისზე მეტი ეტიმოლოგიური გამჭვირვალობის მქონე გეოგრაფიული სახელია, რომელიც თრუსო-ს თანაზიარად მეტადრე ქართული (ვიდრე დვალური) ენის პროდუქტად შეიძლება წარმოვიდგინოთ. თუმცა იმისგან დამოუკიდებლად, თუ როგორ გადაწყდება მისი ენობრივი კუთვნილების საკითხი, ერთი რამ სრულიად ნათელია – მნას წარმომავლობის, შედგენილობისა და ონიმადელი მნიშვნელობის კვლევისათვისაც მხოლოდ ქართული ენობრივი მასალაა გამოსადეგი და ამ შემთხვევაშიც ოსური ან ნახური აპელატიური ლექსიკის ჩხრეკას არავითარი პრაქტიკული შედეგი არ მოსდევს.

ჟამური ქსნის ხეობის სათავეში ლოკალიზებული იმ ტერიტორიული ერთეულის აღმნიშვნელი კომონიმი, რომელიც დღესაც ჟამური-ს ძირძველი სახელწოდებითაა ცნობილი, ზოლო სამხრეთელი ოსების მიერ ძიმირ-ად (Димир) არის სახელდებული. ცხადია, „ძიმირ“ ჟამურის გადაოსებული (ასიმილირებული) ვარიანტია და არა საძიებელი სახელის ამოსავალი საანალიზო ფორმა, როგორც ეს ოს ავტორთა ნაშრომებს მინდობილმა მკითხველმა შეიძლება იფიქროს.

ერთ-ერთ ნაშრომში ჟამური ლიახვის ხეობაში მდებარე თემადაა

¹⁹⁴ დავით და იოანე ბაგრატიონების ლექსიკოგრაფიული ნაშრომები, ლ. ქუთათელაძის გამოც., თბ., 1967, გვ. 135.

¹⁹⁵ დ. ჩუბინაშვილი, ქართუ-რუსული ლექსიკონი, გვ. 777.

ნარმოჩენილი¹⁹⁶, რაც იმავე პუბლიკაციაში გაპარული სხვა უზუსტობების (მაგ. დიდი ლიახვის ხეობის თლეს და მულისველის მიჩნევა პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარე პუნქტებად; არაგვის ხეობის ცხავატის და ხანდოს ქსნის ხეობაში ლოკალიზაცია) მსგავსად იოლად ექვემდებარება კორექტირებას.

საინტერესოა, რომ XV-XVIII სს-ის ქართულ წერილობით წყაროებში და ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომებში საძიებელი სახელი ასახულია ჟამურის ძირძველი ფორმით¹⁹⁷. გიულდენშტედტის, კლპროთის თხზულებებსა და XIX ს-ის რუსულ საბუთებში კი იგივე ტოპონიმი ფიგურირებს როგორც ჯამური, ჭამური, ჭიმური და ძამური (Dschanur, Джамур, Tschamur, Tschimur, Dzamur)¹⁹⁸, ხოლო XX ს-ის 30-იანი წლებიდან ოსურ სამეცნიერო-პოპულარულ ლიტერატურაში ფეხს იკიდებს ოსური გაფორმების ძიმირიც (Дзимырь).

ჟამურიც ლოკალური გეოგრაფიული სახელია, რომელსაც ოთხი საგულისხმო ტოპოპარალელი მოეძებნება საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში დამონებული ჟამუში-ს (თემ-სოფლის სახელწ. სვანეთში), ჯამურა-ს (1. მთის სახელწ. დიდი ლიახვის ხეობაში; 2. მდინარის სახელწ. იმერეთში), ჯამურათ ჩხატის (მიკროტოპ. თუშეთში)¹⁹⁹ და ჟამიერეთი-ს (კომონიმი რაჭაში) სახით. ამათგან ჟამურთან ფონომორფოლოგიურად ყველაზე მეტად სვანური ჟამუში არის დაახლოებული. თუმცა ეს კონსტატაცია თავისთავად არ იძლევა იმის უფლებას, რომ ჟამუშ-ჟამურის ურთიერთშეპირისპირების კვალობაზე დაბეჯითებით ვილაპარაკოთ დვალურ-სვანურ ტოპონიმიურ შეხვედრაზე ან კიდევ, უსათუოდ სვანურად ჟამურის ახსნის შესაძლებლობაზე, რასაც ჩვენს ადრინდელ ნაშრომსა და რ. თოფჩიშვილის გამოკვლევაში აქვს ადგილი²⁰⁰.

„ჟამური“-ს ეტიმოლოგიზაციასთან დაკავშირებით ჩვენს განკარგულებაშია ქართული დიალექტური ტერმინი ჟამურა (ქართლ. „მუქი, უსიამოვნო ფერისა“²⁰¹) და მისგან ნაწარმოები ანთროპონიმი ჟამურა (შდრ.: პიროვნული სახელები ჟამერა, ჟამიერა, ჯამურა; გვარსახელე-

¹⁹⁶ Памятник Эрнставов, изд. С. С. Какабадзе, Тб., 1979, с. 44.

¹⁹⁷ სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი, ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, II, გვ. 10; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 359-361, 517; მისივე, სოფელთა სია, გვ. 200; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 27 და სხვ.

¹⁹⁸ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 272, 275; ტ. II, გვ. 63; Klapproth J. Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808: Bd. 1, Halle und Berlin, 1812, s. 126; «ИИОДМ», т. II, с. 25, 65, 237, 303, 346 და ა. შ., т. III, с. 91-92, 105 და ა. შ.

¹⁹⁹ გ. კურდღელაძე, თუშეთი, თბ., 1983, გვ. 128.

²⁰⁰ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 158; რ. თოფჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

²⁰¹ ქართული დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 355.

ბი: ჟამიერაშვილი, ჟამერაშვილი)²⁰², რომელთა მეშვეობით საძიებელი ტოპონიმი საკმაოდ იოლად შეიძლება გაიშიფროს როგორც ბნელი, ჩაბნელებული, უსიამეონო, უჟმური. აკი ასეთ ეტიმოლოგიზაციას მთლიანად უჭერს მხარს ქსნის სათავეების ფიზიკურ-გეოგრაფიული მახასიათებლების გათვალისწინებაც, კერძოდ ის, რომ ჟამური მართლაც ვიწრო და ბნელ ხევეს წარმოადგენს.

ამდენად, ჟამური ძალზე გამჭვირვალე სემანტიკური და მორფოლოგიური სტრუქტურის მქონე ქართული ტოპონიმია, რომელიც თამამად შეიძლება მივაკუთვნოთ ისეთი კვალიფიკაციური გეოგრაფიული სახელების თანრიგს, როგორებიცაა მაგალითად, ღუდა, ბნელა, ჩირდილი, ჩრდილო, ნისლაურთა და მისთ.

ლიახვი ნადვალარი რეგიონისა და საერთოდ, მთელი შიდა ქართლის ერთ-ერთი უძველესი გეოგრაფიული სახელია, რომელიც დღესაც მტკვრის აუზის ორ მნიშვნელოვან პიდრობიექტზე (იგულისხმება დიდი და პატარა ლიახვი) არის მიმაგრებული. პირველად ის სომხურ გეოგრაფიაში (VII ს.) მოიხსენიება ლეხ // ლეახ-ის ფორმით. XI-XVIII სს-ის მრავალრიცხოვან წერილობით ძეგლებში საძიებელი ტოპონიმი არაერთგზის ფიგურირებს როგორც ლიახვ // ლიახუა // ლიახუ // ლიეხუ // ლიახვი²⁰³, ხოლო ე. წ. სამხრეთელ ოსებთან იგი ლეუახი-ს (Леуахи) ასომილირებული ფორმით არის ცნობილი.

ლიახვის ენობრივ კუთვნილებასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს საკუთრივ დვალეთში და მის ფარგლებს გარეთ ფიქსირებული ისეთი მაკრო თუ მიკროტოპონიმები, როგორებიცაა: ლია, ლიარად, ლიადონ (Лйа, лйайы рагь, Лййайы дон – ნასოფლარის და ხევის სახელწოდებები ბუდე დვალეთში)²⁰⁴, ლია (სოფლის სახელწ. სამეგრელოში), ლაა, ლაები (მიკროტოპ. თუშეთში)²⁰⁵, ლაიმიწები, ლიათისწყარო (მიკროტოპ. ფრონეს ხეობაში)²⁰⁶, ლიე (მიკროტოპ. ს. გაგელიძეებში, აჭარა)²⁰⁷, ლიახვი, ლიახვის ჴევი, უკანა ლიახვი (მიკროტოპონ. გუდამაყრის ს. ფახვიჯში)²⁰⁸, ლეხურა ან ლიახურა (მტკვრის მრცხენა შენაკადის სახელწ.)²⁰⁹, ლიახვა (წყაროს სახელწ. ქსნისხევის ს. ჭოჭოხში)²¹⁰. ამათგან,

²⁰² ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, გვ. 116.

²⁰³ „ქც“, I, გვ. 54, 55; „ქც“, II, გვ. 352; „ქსძ“, ტ. I, გვ. 104, 421, 517; ტ. III, გვ. 529; ტ. IV, გვ. 305, 314; ტ. V, გვ. 94, 229; ტ. VI, გვ. 664; ტ. VII, გვ. 700, ტ. VIII, გვ. 544, 853-854; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 97, 99, 101, 113, 177 და ა. შ., ტ. II, გვ. 67, 205, 283, 383 და ა. შ.

²⁰⁴ А. Д. Цагасва, Топонимия Северной Осетии, II, с. 210, 245, 282.

²⁰⁵ გ. კურდღელაიძე, თუშეთი, გვ. 102.

²⁰⁶ ალ. ლლონტი, ფრონეების ხეობის ტოპონიმია, გვ. 54-55.

²⁰⁷ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, ნ. I, გვ. 69, 117.

²⁰⁸ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, გვ. 77.

²⁰⁹ საყურადღებოა, რომ XVIII ს-ის ერთ-ერთ სტატისტიკურ დავთარში ლეხურას ხეობის ნაცვლად იხსენიება „ლიახურას ხეობა“ (ივ. ჯავახიშვილი, საქართვე-

ჩვენთვის განსაკუთრებით საგულისხმოა არაგვისა და ქსნის ხეობებში დამონმებული მიკროტოპონიმები **ლიახვი** და **ლიახვა**, რომელნიც უთუოდ განსახილველი სახელის არალოკალურ ხასიათზე მეტყველებენ და შესაბამისად, სათუოს ხდიან მისი დევალური წარმომავლობის დაშვებას.

ლიახვის ეტიმოლოგიის ამოხსნის პირველ ცდას კ. განის ნაშრომში ვადასტურებთ, სადაც საძიებელი სახელის საანალიზო ფორმად აღებულია **ლიახვა** და განმარტებულია, რომ ეს ქართული ტოპონიმი შესაძლოა მომდინარეობდეს სიტყვებისაგან **ლია** (= „ლამი, საფლობი, ჭაობი“) და **ხევი** („Лиахва груз. может быть от лия лиа-топи, болото и хев-ушелье“)²¹¹.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „მდ. ლიახვის სახელი შესაძლებელია ყინულის დნობის აღმნიშვნელი ლხობა ზმნასთან იყოს დაკავშირებული. იელხ-არ, იელხუ – წვიმის მოსვლას, განვიმებას და თვალბთან დაკავშირებით ტირილსაც ნიშნავს (ჩაჩნ)... ს.-ს ორბელიანის ცნობით, ქართულად „ლერწმონათა საფლობთა ეწოდებიან ლია...“²¹².

ვ. გამრეკელი ლიახვს დევალურ ტოპონიმად მიიჩნევს და მის ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით შენიშნავს: „ისტორიულად დადასტურებული ქართული ენის ლექსიკური მარაგით ლიახუ-ს ეტიმოლოგია ვერ აიხსნება... ამიტომ ბუნებრივია მივმართოთ მეზობელ კავკასიურ ენებს, რომელნიც იმ შორეულ საუკუნეებში კავკასიის სამხრეთ კალთებზეც იყვნენ გავრცელებულნი... ასეთად, პირველ რიგში, გვეგულება ჩაჩნური (ნახური) ენები. ამ ენებში არის სიტყვა ლუო (ჩაჩნ.), ლოა (ქისტ.)... რომელიც აღნიშნავს თოვლს. ჩვენ გვგონია, რომ ეს ლუო-ლოა-ლავ იძლევა გასაღებს ზემომოყვანილ ქართულ სიტყვათა და მდინარის სახელის ლიახუ-ს ეტიმოლოგიათა ამოსახსნელად. ამის ნიადაგზე ლიახუ შეიძლება დავშალოთ ასე: ლია (← ლუო, ლოა – თოვლი) და ხუ (← ხი-წყალი), რასაც ექნება მნიშვნელობა **თოვლის წყალი (მდინარე) ან თოვლ-წყალი**“²¹³.

ზ. ჭუმბურიძის ფიქრით, ჰიდრონიმი „ლიახვი“ სვანური **ლილხუ** // **ლი-ლხე-ს**გან (= „თოვლის დნობა, ლხობა“) ან დიალექტურ ტერმინ **ლიანღვი-ს**გან (ლენხ. „ნიაღვარი“) შეიძლება იყოს ნაწარმოები²¹⁴, ხოლო ვ. აბრამიშვილის შეხედულებით, „ლიახვი“ ლია (= ლამიანი ადგილი) და ხვი (= „ძლიერი ხმაური“) ნაწილებისაგან შემდგარი ქართული ტოპო-

ლოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ნ. I, გვ. 6). ამდენად, ლეხურა // ლიახურა ფაქტობრივად „ლიახუ“-ს იდენტური ფონომორფოლოგიური სტრუქტურის მქონე ჰიდრონიმი გამოდის.

²¹⁰ ვახტ. იოთნიშვილი, „ქცემ“, 1985 წ., რვ. 2, გვ. 36.

²¹¹ К. Ф. ган, Опыт объяснения кавказских географических названий, 1909, с. 97.

²¹² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 35.

²¹³ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

²¹⁴ ზ. ჭუმბურიძე, რა გქვია შენ? თბ., 1971, გვ. 177.

ნიმია, რომელიც ზათიითა და ხმაურით მომდინარე ლამიან წყალს უნდა ნიშნავდეს²¹⁵.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ხსენებულ ავტორთა შორის მხოლოდ ვ. გამრეკელის ნააზრევი სცოდავს „ლიახვი“-ს ეტიმოლოგიზაციისათვის ვარგისი ქართული ენობრივი მასალის აშკარა იგნორირებით. არადა, ჩვენთვის საინტერესო ლინგვისტური ამოცანის გადასაწყვეტად ყველაზე ფასეულია სწორედ ქართული აპელატიური ლექსიკის მონაცემები, კერძოდ ისეთი ტერმინები, როგორიცაა: ლია („საფლობი ტალახი“, „ლამი“; ქართლ., კახ., ფშავ., მესხ., ქიზიყ. „მოვარდნილი, მოშვებული წყლის ღვარი ან გუბე“, „დაბობრებული წყალი“, მდრ.: ლაა=„ლია“), ლიამპალი (- ქართლ. „ჭაობი“), ლიანქერი („დამდნარი თოვლის ღვარი“), ლელმა (ფშავ., ზ. აჭარ. „გამლხვარი თოვლი, ყინული“), ლაჩი (თუშ. „დამდგარი წყალი რომ თავზე ჭუჭყს მოიგდებს“), ლოჯი (მოს., მთიულ. „ჭუჭყი“, „მეტად ჭუჭყიანი წყალი“), ლელეხი (იმერ. „გადაულელებელი წვიმა“, „თქემი“), ლაყვა („წვიმის გუბე“), ლიაღვი (ლეჩხ. „მომატებული, ამღვრეული მდინარე“), ალიახვებული (რაჭ. „ძლიერ ადიდებული მდინარე“), ლეხურა (ქართლ. „ბევრი წყალი“), ლუხუმი (რაჭ. პატარა მდინარე, რომელიც წვიმის დროს ძალზე მატულობს)²¹⁶ და სხვ., აგრეთვე საერთოქართველური არქექტიპი ლეჯუ // ლჯუ (= „ლხობა“)²¹⁷.

როგორც მოტანილ მასალაზე დაკვირვება ცხადყოფს, ლიახვი იშვიათი დამაჯერებლობით იხსნება ქართული დიალექტური ტერმინების

²¹⁵ ვ. აბრამიშვილი, მდინარე ლიახვის სახელწოდების განმარტებისათვის, ჟ. „მნათობი“, 1971, №1, გვ. 154-155.

²¹⁶ „ქეგლ“, IV, თბ., 1955, გვ. 1196, 1532-1533; ს.-ს ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, I, გვ. 402, 413-414; „ქეთსკ“, გვ. 328, 331, 336; ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, თბ., 1986, გვ. 40; ქართლური დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 267; რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, შემდგ. ალ. კობახიძე, თბ., 1987, გვ. 13.

შენიშვნა: მეტად ნიშანდობლივია ქართულ ლია/ლამ/ლახ/ლეს/ლოხ-თან სემანტიკურად დაახლოებული ხეთური *Lohhu* („ღვრა, სხმა, დასხმა“) და *lahuuzi* („ასხამს“), ბერძნული *λοη λοη* („ვრეცხავ“) ლათინური *laui, laui* („ვრეცხავ“). ივრითული *lahlah* („ნესტიანი, ნოტიო“), ძველგერმანული *leim* („თიხა“), ლათინური *limus, loimos* („ჭუჭყი“), სპარსული *lai* („ლამი, ჭუჭყი წყალსატევის ფსკერზე“), თურქული *lai, loi* („ლამი, ჭუჭყი, ამღვრეული, ლამიანი წყალი“), *laisu* (შუა აზიაში – „მთიდან მოვარდინილი მღვრიე ნაკადი“, „წიაღვარი“, „მყინვარული წყლები“), მონღოლური *lai* („ნაგავი, მტვერი, შლამი“), ოსური *лэх* („ნაკელი, ნაგავი“), *лэххир* („სველი, ნებოვანი“), ადიღური *лэхх* („ხევი, ხრამი“), აბაზური *лахара* („ტალახში ჩაფლობა“, „საფლობი“), ჩაჩნური *лоа* („თოვლი“), ლატვიური *lea* („ხეობა“), ლიტვური *liugas* („ჭაობი“, „საფლობი“), ფინური *liva, liiva* („შლამი, საფლობი“), ძველ-რუსული *лыба* („ჭაობი“), მორდოული *лашма* („ჭაობიანი დაბლობი“), იაკუტური *лэни* („საფლობი“), ესტონური *lauxaan* („ლენჭყი, ჭენჭყი, საფლობი“), კომური *лыа* („ქვიშა, ლამი“) და ა. შ.

²¹⁷ ვ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, გვ. 201.

ლიადვი-ს (= „მომატებული, ამღვრული მდინარე“) ან ალიახვებულის-ს (= „ძლიერ ადიდებული მდინარე“) მეშვეობით, რომელთა აწინდელი სემანტიკური „სტატუს კვ“-ს გათვალისწინებით, საძიებელ სახელში უყოყმანოდ შეიძლება შევიცნოთ ამღვრული, ადიდებული მდინარის, ნიაღვრის ან ღვარცოფული ნაკადის ონიმიზაციამდელი მნიშვნელობა.

ჩვენი აზრით, აღნიშნული ახსნა ძალაში რჩება იმ შემთხვევაშიც, თუ დავუშვებთ, რომ „ლიახვს“ სიტყვა ლია-სგან („საფლობი, ტალახი“, „ლამი“, „დატბორილი წყალი“) და მრავლობითობის გამომხატველი ხ//ხი ნაწილაკისგან შენივთებული ტერმინი ლიახ // ლიახი უდევს საფუძვლად ან კიდევ, საკვლევ სახელს იმავე ლია-სა და სიტყვა ხევი-ს შერწყმის გზით მიღებულ კომპოზიტურ ჰიდრონიმად წარმოვიდგენთ.

ამრიგად, ლიახვი ისეთივე გამჭვირვალე ეტიმოლოგიის მქონე ქართული გეოგრაფიული სახელია, როგორც, მაგალითად, ბუდე დვალეთისა და სამეგრელოს ტერიტორიაზე დადასტურებული ლია²¹⁸ ან კიდევ საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში მრავლად ფიქსირებული აქელატივისმიერი ტოპონიმები „აბანო“, „ლაგაზი“, „ჭანჭახი“, „ლეხურა“ და მისთ.

ქნოლო პატარა ლიახვის ხეობის სათავეში ლოკალიზებული იმ მცირე დვალური თემის აღმნიშვნელი ტოპონიმია, რომელიც დღესაც ქნოლოს ძირძველი სახელწოდებითაა ცნობილი, ხოლო სამხრეთელ ოსთაგან გნულად ან გნულქომად (Гнугъ, Гнугъгом) არის სახელდებული. საინტერესოა, რომ ამჟამად ქნოლოდ (ოს გნულად ან გნულქომად) წოდებული ხევი 17 დიდ-პატარა დასახლებულ პუნქტს აერთიანებს. მათ შორის ერთ-ერთ სოფელსაც ქნოლო (ან ზემო (დიდი) ქნოლო) ეწოდება²¹⁹.

XVIII-XIX სს-ის წერილობით წყაროებში საძიებელი სახელი მრავალგზის ფიგურირებს ქნოლო-ს ძველთაძველი ან ქნოლი // ქნოლა-ს ოდნავ სახემეცვლილი ფორმით²²⁰. გიულდენშტედტის ნაშრომსა და XIX ს-ის ზოგიერთ რუსულ საბუთში კი ის ასახულია როგორც გუნგო, გნუგო, გნუგი (Gungo, Gnugo, Gnug, Гнуг) და გნუხი (Гнух)²²¹, რაც უკვე გვიანდელი ოსუ-

²¹⁸ ოსი სწავლულის ა. ცაგაევას აღიარებით, ბუდე დვალეთის ტერიტორიაზე დამოწმებული Лия, Лий дон ქართული ძირის ტოპონიმებია, რომელნიც ნაწარმოებია ქართული სიტყვა ლია-სგან (= „საფლობი“) (А. Д. Цагаева, Вопросы этногенеза осетин по данным топонимии, Сб., «Происхождение осетинского народа», с. 230).

²¹⁹ З. Д. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40-42; შენიშვნა: ავტორის აზრით, ქნოლო თავდაპირველად ერთი კონკრეტული სოფლის აღმნიშვნელ სახელწოდებას წარმოადგენდა, რომელიც, მოგვიანებით მთელი ხეობის და მასში მდებარე სოფლების ზოგად სახელწოდებად იქცა (იქვე).

²²⁰ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 351, 362-363; მისივე, სოფელთა სია, გვ. 201; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 38; „ИЮОДМ“, т. II, с. 59, 208, 362, 492; т. III, с. 296, 433, 467, 488-489 და ა. შ.

²²¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 65, 277; „ИЮОДМ“, т.

რი ნომინაციის აშკარა ზეგავლენით შეიძლება აიხსნას.

ქნოლო კიდევ ერთი ლოკალური გეოგრაფიული სახელია, რომელსაც არსად არ ეძებნება რამდენადმე ხეირიანი ტოპოპარალელი. მაგრამ ვ. გამრეკელი საკვლევ სახელს ანაზღეულად უძებნის ტოპოპარალელებს დალესტან-ჩაჩნეთსა და ელისუს ტერიტორიაზე დამონმებული გინუხის (სოფ. დალესტანში, ანდიის რ-ნში), გუნუხის (სოფ. ჩაჩნეთში) და გნოხოს (მთა ელისუს ჩრდ-აღმოსავლეთით, ალაზნის ერთ-ერთი შენაკადის სათავეში) სახით და ქნოლოს ეტიმოლოგიისათვისაც მაინცდამაინც ვაინახურ ენობრივ მონაცემებს უხმობს²²², რაც ფაქტობრივად საძიებელი ტოპონიმის საანალიზო ფორმად მისი ასიმილირებული ვარიანტის – ოსური „გნულის“ აღიარების ტოლფასია (?!).

მოგვიანებით, „ქნოლო“-ს შესახებ ჩვენც გამოვთქვით აზრი და საქართველოში ფიქსირებულ ლო დაბოლოებიან გეოგრაფიულ სახელთა (ქოროლო, ქერილო, თახაელო, ქამალალო, სიდლო, მაშალო, ჰელო, ჩილო, ლოისლო და ა. შ.) კლასისადმი მისი მიკუთვნების კვალობაზე მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ ხსენებული ტოპონიმის გააზრება ნახური ენის პროდუქტად, თუმცა იმავდროულად დავუშვით ქართული სიტყვა ქნულოსგან (ქართლ. „ბევრი სიარულის მოყვარული“, „მანანნალა“) მიღებულ გამკენლავ ანთროპონიმისაგან ქნოლოს მომდინარეობის შესაძლებლობაც²²³.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ქნოლოს ეტიმოლოგიისა და ენობრივი კუთვნილების საკითხი შედარებით უფრო გამარტივებულ მიდგომას მოითხოვს, ვინაიდან დასმულ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენს განკარგულებაშია ქართული დიალექტური ტერმინი ქნულო (ქართლურ დიალექტზე „ბევრი სიარულის მოყვარული“, „მანანნალა“)²²⁴ და პატარა ლიახვის ხეობის სათავეებისათვის დამახასიათებელი ნომინაციის სიტუაციაზე შემუშავებული ობიექტური წარმოდგენა.

თუ ჩვენ ქნოლო-ს ეტიმოლოგიის გარკვევას სწორედ ქნულო-ს მეშვეობით ვცდით და იმავდროულად მხედველობაში მივიღებთ საკვლევი ტოპონიმის გაჩენის ალაგის ბუნებრივი პირობების სპეციფიკას, ქნოლო ალბათ იოლად გაიშიფრება, როგორც შორს სავალი, შორეული ან ძნელად სასიარულო და დახასიათდება „გზოვანის“, „სადევარის“, „ახადის“ ან „ასახედის“ ტიპის ტოპონიმად. ამასთან ქნოლო, ზემოთგანხილული

II, c. 312, 331, 337, 348, 350, 352.

²²² ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

²²³ ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ. 155, 166-167. შენიშვნა: საინტერესოა, რომ სევანური წარმომავლობის ბალყარელ ატოლანდარების გვარში დასტურდება მამაკცის საკუთარი სახელი ქნულ (იხ. ალ. რობაქიძე, დასახლების ფორმები ბალყარეთში, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, XII-XIII, თბ., 1963, გვ. 194). კ/ქ ბგერითი სუბსტიტუციის ალბათობის გათვალისწინებით არაა გამორიცხული, რომ ქნულ-ის ფონეტიკური გადახრა ყოფილიყო ქნულ ფორმა.

²²⁴ ვახტ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 166-167.

თრუსოს ან მნას მსგავსად თანაზომიერად შეიძლება გავიაზროთ პატარა ლიახვის ხეობის ძირძველ ქართულ ტოპონიმადაც და ქართული ენობრივი მასალით ეტიმოლოგიზირებად კიდევ ერთ დვალურ გეოგრაფიულ სახელადაც.

ბეხუშე პატარა ლიახვის ხეობის სათავეებში მდებარე ერთ-ერთი მთისა და ციხე-სიმაგრის აღმნიშვნელი ტოპონიმია, რომელიც XVIII-XIX სს-ის წერილობით ძეგლებშიც ფიგურირებს **ბეხჩი** // **ბეხჩო** // **ბეხჩუ** // **ბეყჩო**-ს სახეშეცვლილი ფორმით²²⁵, დღესდღეობით კი საერთოდ გამქრალია ჩვენთვის საინტერესო ონომასტიკური ველიდან.

საძიებელი სახელის საანალიზო ფორმისა და მისი მერმინდელი სახეცვლილების ფონეტიკური კანონზომიერების დადგენასთან დაკავშირებით უპრიანია მოკლედ შეინიშნოს, რომ ჯერ ერთი, ქართული ტოპონიმიური და ანთროპონიმიული ნომენკლატურისათვის (მათ შორის –**შე** და –**შა** დაბოლოებიანი საკუთარი სახელებისათვის) დამახასიათებელია ბოლოკიდური –**ა**, –**ი** და –**ე** ნანილაკოვანი ელემენტების შესაბამისად –**ე** ან –**ო** ბგერებით შენაცვლების (მაგ.: ბიბილა – ბიბილე; ბედა-ბედე; კოლა-კოლე; შოთა-შოთე; მლეთა-მლეთე; ლიშე-ლიშო; ჭიმშე-ჭიმშო; ჭეშე-ჭეშო; ქოროშა-ქოროშე და ა. შ.) ტენდენცია; მეორეც, ქართული ენის მთის დიალექტებში სახეზე გვაქვს **შ/ჩ** ბგერითი სუბსტიტუციის საკმაოდ ხშირი შემთხვევებიც (მაგ.: შიკრიკი→ჩიკრიკი; შონჩო→ჩონჩო; შხამა→ჩხამა; ჩაჩანი→შაშანი; ხევშუ→ხევჩუ; ცხორში→ცხორჩი; კარში→კარჩი; და ა. შ.). ამდენად, ნინთქმულის გათვალისწინებით „ბეხუშე“-ს ჯერ „ბეხუშოში“-ში გადასვლა, ხოლო ამ უკანასკნელიდან უ ხმოვნის რედუცირების კვალობაზე „ბეხჩო“-ს მიღება სრულიად ორდინარულ ფაქტად შეიძლება აღვიქვათ. ეს ნუანსი კი, თავისთავად გვაძლევს უფლებას, რომ საკვლევი ტოპონიმის ამოსავალ ფორმად ვიგულოთ სწორედ „ბეხუშე“, ხოლო „ბეხუშო“ „ბეხუშე“-ს უძველეს სტილისტიკურ ვარიანტად, ან სულაც, მის ოდინდელ პარალელურ ფორმად გავიაზროთ.

ბეხუშე ნადვალარ ტერიტორიაზე დამონმებული კიდევ ერთი ლოკალური გეოგრაფიული სახელია, რომელსაც „ქნოლო“-ს მსგავსად საერთოდ არ მოეძებნება რამდენადმე საგულისხმო ტოპოპარალელი. მართალია, საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში გვხვდება **ბახ/ბეხ** ძირიანი მაკრო თუ მიკროტოპონიმები (მაგ.: **ბახაჲ**, **ბაჯო**, **ბაჯნო**-ხევში; **ბახაო**-ხევსურეთში; **ბახია**-ფშავეში; **ბაჯანი**-გუდამაყარში; **ბაჯათკარი**-ჭართალში; **ბახიოთი**-იმერეთში; **ბეხეურთა**-თუშეთში), მაგრამ მათი მიგვანება-დაახლოება „ბეხუშესთან“, რაც ჩვენს ადრეულ ნაშრომში ჩათვალეთ მი-

²²⁵ **ვახუშტი**, აღწერა, გვ. 363; **გიულდენშტედტის** მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 65; **იესე ბარათაშვილის** ცხოვრება-ანდერძი, ა. იოსელიანის გამოც., თბ., 1950, გვ. 81; «ИООДМ», т. I, с. 286.

ზანშენონილად²²⁶, აშკარად ხელოვნურია და პრაქტიკულად ვერაფერში წაადგება კონკრეტული ეტიმოლოგიური ამოცანის გადამწყვეტის საქმეს.

ბეხუშე შეიძლება დაიშალოს **ბეხ** ან **ბეხუ** ტოპოფუძედ, **-უშ** ან **-შ** ტოპოფორმანტად და ე დაბოლოებიდან, ან სულაც, **ბეხუშე** ტოპოფუძედ და **-შე** ტოპოფორმანტად. ამასთან, ასეთნაირი პარციაციით ლოგიკურად აღიძვრება გამოყოფილ ტოპოფორმანტებში ქართული **-ის** ნიშნის შესატყვისი **-ში**, **-უშ** ან **-შე** გახმოვანების მქონე ზანურ-სვანური ან დვალური სუფიქსის ამოცნობის, ხოლო **-ე** ნაწილაკში ქართული **ა** მავრცობი (ემფატიკური) ხმოვნის ექვივალენტური დვალური ელემენტის ან კიდევ სვანურ-ზანური სახელობითი ბრუნვის ნიშნის ერთ-ერთი ალომორფის²²⁷ დანახვის ცდუნებაც. ყოველ შემთხვევაში, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ როგორ გადაწყვეტთ საძიებელი სახელის ფუძისა და ფორმანტის ურთიერთმიმართების საკითხს, ერთი რამ სრულიად ნათელია – **ბეხუშე** თავისი ფონომორფოლოგიური ინვენტარით აშკარად უახლოვდება საქართველოს ტერიტორიაზე (უპირატესად კი მთიან რეგიონებში) გავრცელებულ **შე//ში//უშ//შო** დაბლოებიან ისეთ ტოპონიმებს, როგორებიცაა მაგალითად: **ფხელშე**, **ლიშე** (ხევი), **ჭიმშე** ან **ჭიმშო** (გუდამაყარი), **ჭეშო**, **ლარტუში** (თუშეთი), **აფშო**, **აკუშო**, **აფხუშო**, **ჭანიში**, **აქრეშო**, **ხარტიშო**, **ჭეშე** (ფშავი), **ლიშო**, **ხაიშო** (თიანეთი), **თევრეშო**, **კირტიშო**, **ყიარიში**, **ჩუეშო**, **ჭორიშო** (მთის რაჭა), **არშე**, **კალამუში**, **სურმუში**, **ლახარუში**, **ლაჭამუში**, **ჟამუში** (სვანეთი), **ოჯალეში**, **ცაიში** (სამეგრელო), **ოხანაშე**, **ქოროშე** (გურია) და ა. შ.

ბეხუშე-ს ეტიმოლოგიის გასაღებს უნდა იძლეოდეს მისი **ბეხ** ან **ბეხუ** ნაწილის სემანტიკის გარკვევა. ამისათვის კი ჩვენს განკარგულებაშია ქართული ენობრივი მასალა, კერძოდ, დიალექტური ტერმინები: **ბეხი**, **ბეხრაკი**, **ბეხრეკი**, **ბეჯენი** (ქართლ., ფშ., მთიულ., იმერ., ხევს., „ბეხრეკი, ძალიან დაბერებული საქონელი“, „ხრონცი – უშნოდ დაბერებული“), **ბეხვი**, **ბეხვია** (ხევს. „უვარგისი, გახვრეტილი კასრი, რომელიც სითხეს ვერ იჭერს“), **ბეხლერნი** (იმერ. „დიდი, მაღალი და უშნო შესახედაობისა“), **ბახი** (იმერ., ლეჩხ., გურ. 1. „უვარგისი, ძლიერ გამხდარი ცხენი“; 2. შერცხვენა), **ბაჭბაჯი** (მოხ. „ნარამარა ლაპარაკი“, „უშნოდ სიარული“), **ბაჭუჩაჯი** (თუშ. 1. „პურისა და მჭადის დიდი ნატეხი“, „დიდი ვაშლი, მსხალი“; 2. „დიდი, ძალიან დიდი“), **ბუხი** (გუდ. „უვარგისი ცხენი“), **ბუხუა** (ქსნისხ. „კოჟრიანი ხისგან გათლილი ურო“; მოხევ. „დიდი, ზორბა, ჩაფსკენილი, ღონიერი“; გურ. „მსუქანი, ცელქი და ღონიერი ბიჭი“), **ბახა**, **ბაჯაი** (მოხ. „საცხოვრებლად უვარგისი, ბოლიანი სახლი“)²²⁷, რომელთა ძირად მო-

²²⁶ **ვახ. ითონიშვილი**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 156.

²²⁷ **ლაზურსა და სვანურში შემონახული** – ე სახელობითი ბრუნვის ნიშანთან დაკავშირებით იხ.: **პ. ფენრიხი**, **ზ. სარჯველაძე**, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.

²²⁷ „ქეტსკ“, გვ. 65, 71, 98; **თ. უთურგაიძე** ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თა-

ცემული ბეხ//ბახ//ბუხ უდავოდ ითავებს ერთი მხრივ „უფარგისის, უმნოს, ცუდის“, მეორე მხრივ კი „დიდის, ზორბას ან ძლიერის“ მნიშვნელობას.

ამდენად, თუ ჩვენ ბეხუშე-ს ეტიმოლოგიზაციას სწორედ ასეთნაირად გაგებული ბეხ//ბეხუ-ს მეშვეობით ვცდით და იმავდროულად სათანადო ანგარიშს გავუწევთ მისი სტრუქტურული ელემენტების რაობაზე ზემოთ გაკეთებულ სხარტ მინიშნებებს, ალბათ, ლოგიკური იქნება, რომ, „ბეხუშე“ გაიშიფროს როგორც დიდი, მაღალი, ძლიერი ან ცუდი, ხრიოკი და კონკრეტული დენოტატის (მთის, ციხე-სიმაგრის) სახელდების შემაპირობებელ გარემოებათა გათვალისწინებით დახასიათდეს ტოპონიმური პოზიტიურობის პრინციპით წარმოქმნილ კიდევ ერთ საკუთარ სახელად. ვითარების ამგვარი შეფასება კი, თავისთავად ხელს ვერ შეუშლის საძიებელი ტოპონიმის თანაზომიერ გააზრებას როგორც ქართველური ძირის სახელწოდებად, ისე დვალური ენის პროდუქტად.

მაგრამ, დასმულ საკითხთან დაკავშირებით არანაკლებ ინტერესს იწვევს ქართველური ანთროპონიმული მონაცემებიც, კერძოდ პიროვნული სახელები ბეხუ, ბეხუია, ბეხზა, ბეხმირზა, ბახა, ბახუ, ბახუა, ბახვა, ბახუტა და გვარსახელი ბეხვაშვილი, რომელთაგან ყველაზე უფრო საგულისხმოა მეგრული ბეხუ, ბეხუია. თუ ჩვენ დავუშვებთ საკუთარი სახელის ბეხუ-ს მიერ —შა ქართული კნინობით-მოფერებითი ნაწილაკის ან კიდევ ზანურ-სვანური —შ საგვაროვნო დაბოლოების ბადალი ნიშნის ოდინდელი შეშვენების შესაძლებლობას, მაშინ ნიადაგ გამართლებული იქნება ლაპარაკი ანთროპონიმ ბეხუშას ან ბეხუშე-ს (შდრ.: ქართველური პიროვნული და პატრონიმული სახელები: ბაბუშა, ბეუშა, თეთრუშა, გიგუშა, ვანუშა, თამარშა, ბაბიშა, მიმინოშა, სუმოშა, ბიშე, კუტაშე, მინდაშე, ტუშე, შამშე, ტულუში, ხალვაში, ვანლოში და ა. შ.) არსებობაზე. ეს გარემოება კი თავის მხრივ გვაძლევს უფლებას, რომ ბეხუშე სწორედ პიროვნულ სახელ ბეხუშა//ბეხუშე-სგან ნაწარმოებ ანთროპოტოპონიმად წარმოვიდგინოთ.

მართალია, ბეხუშე-ს ორივე ეს ახსნა რამდენადმე კონიუნქტურული ხასიათისაა და შორსაა სრულყოფისაგან, მაგრამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც ჩვენთვის მთავარი მაინც ისაა, რომ აღნიშნული ტოპონიმის ეტიმოლოგიზაციაც ქართული ლექსიკური და ონომასტიკური მასალის ანალიზზეა დამოკიდებული.

ზაჭა დვალეთის ერთ-ერთი უმთავრესი ხევისა და მთის მასივის აღმნიშვნელი გეოგრაფიული სახელია, რომელმაც დღემდე შემოინახა თავი

ვისებურება, გვ. 65; ი. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, გვ. 180, 186; შენიშვნა: საინტერესოა, რომ ვაინახურ ენებში გვაქვს ქართულ ბეხ/ბეხვ/ბუხ/ბახა ლექსემასთან სემანტიკურად დაახლოებული სიტყვა *niexal* (ინგუშ „ჭუჭყი“).

ანინდელი თულგომის (//გაოსებული ბუდე დვალეთის) ონომასტიკურ ველზე ზაყა-ს (Захъа) ან ზაყაქომი-ს (Захъагом<Захъа+гом: „ზაყის ხე-ვი“) ოსური გაფორმებით²²⁸. საინტერესოა, რომ XVIII-XIX სს-ის წერილობით ძეგლებში განსახილველი ტოპონიმი არაერთგზის არის მოხსენიებული როგორც ზაჭა, ზახა, ძაჭა, Saka, Зака; Заки და Зага²²⁹

ზაჭა-ს უთუოდ საგულისხმო ტოპოპარალელი მოეძებნება თრუსო-ში დამონებული ჰიბრიდული ოიკონიმის ზაკაგორის (ან ზაქაგორის) სახით*, რომლის სტრუქტურაში აშკარად გამოიყოფა ზაკა (ან ზაქა) და გორი ნაწილები. თუ ჩვენ დავუშვებთ იმას, რომ ზაკაგორში (ან ზაქაგორში) მოცემული ზაკა (ან ზაქა) სწორედ ზაჭა//ზახა-ს ფონეტიკურ ნაირსახეობას წარმოადგენს, მაშინ ალბათ ვერაფერი შეუშლის ხელს ზაკაგორის (ან ზაქაგორის) გააზრებას ზახის ხევიდან თრუსოში მიგრირებულ დვალთა მიერ გადმოტანილ ტოპონიმად, რაც თავის მხრივ, ლოგიკურად უბადებს აზრს საკუთრივ ზაჭა-ს შესაძლო დვალური წარმომავლობის შესახებ.

ოსი სწავლული ა. ცაგაევა საძიებელი ტოპონიმის საანალიზო ფორმად მაინცდამაინც ზაყა-ს (Захъа) თვლის და თავს არიდებს მის ეტიმოლოგიზაციას ოსური ან სხვა რომელიმე ენის მონაცემებით²³⁰, რაც საკითხისადმი ზერელე მიდგომის ერთი მკაფიო ილუსტრაციაა.

ასეთი სახით წარმოგვიდგება დვალთა გლოტტოგენეზის პრობლემა ყველა სახის წყაროების ანალიზისა და არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული შეფასების საფუძველზე.

²²⁸ А. Дз. Цагаева, Топонимия Северной Осетии, ч. II с. 197.

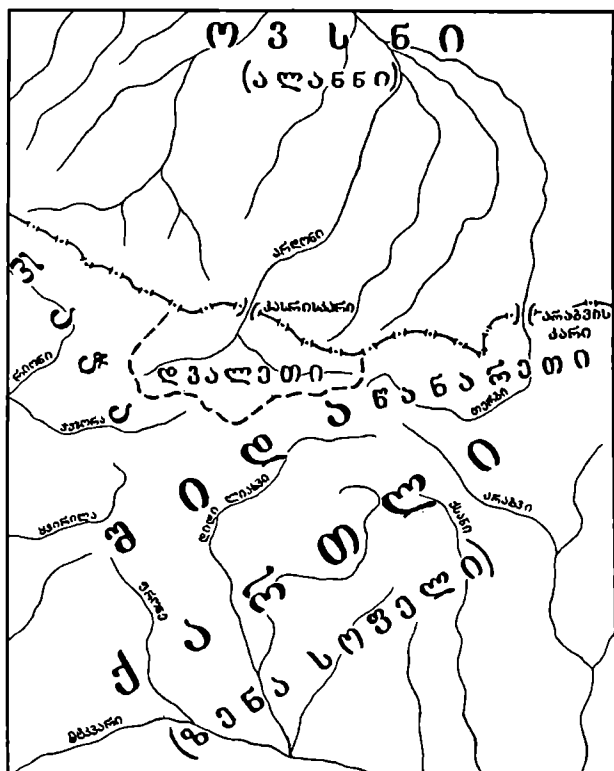
²²⁹ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 356-357, 363, 372, 633, 644, 647; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 42; 1770 წ. ქართლ-კახეთის აღწერა, „ქსდ“, ტ. II, გვ. 36; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 60-61, 292; «ИПОДМ», т. II, с. 22-23, 87, 92, 148, 236, 343, 345, 479, 481, 495; т. III, с. 597.

* საინტერესოა, რომ XVIII ს-ის ზოგიერთ საბუთში ეს ტოპონიმი ასახულია ჯა-ხათგორის ფორმით.

²³⁰ А. Дз. Цагаева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 197.

X. ԵԺՉԶՉՅՈՒՆ

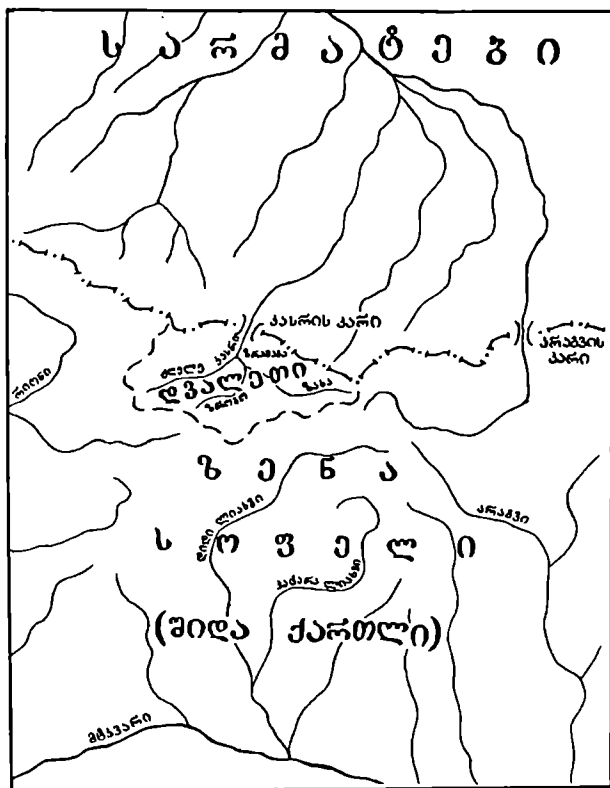
სქემა №1. დვალეთი I-XII სს.

— . — . — ქართული სახელმწიფოების საზღვარი

— — — — დვალეთის ქვეყნის საზღვარი

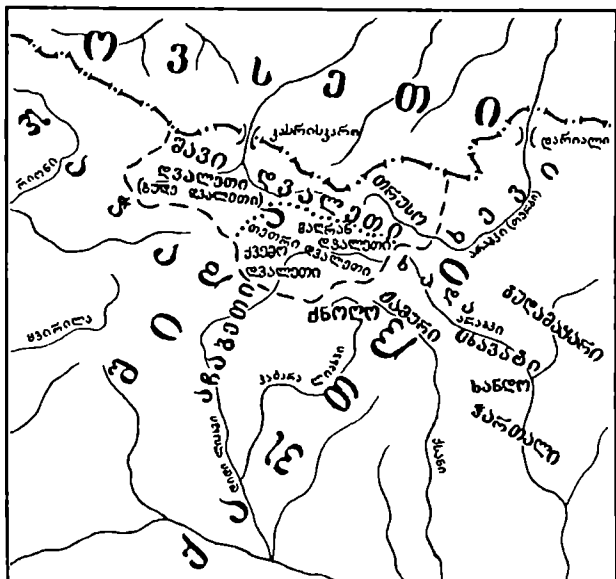
სქემა №2. დვალეთის ქვეყანა ქართლის (იბერიის) სამეფოს
შემადგენლობაში (ძვ. წ. IV ს. მიწურულიდან) ვახუშტი ბაგრატიონის
ცნობების მიხედვით

— · — · — ქართლის (იბერიის) ჩრდილოეთი საზღვარი

— — — — — დვალეთის ქვეყნის საზღვარი

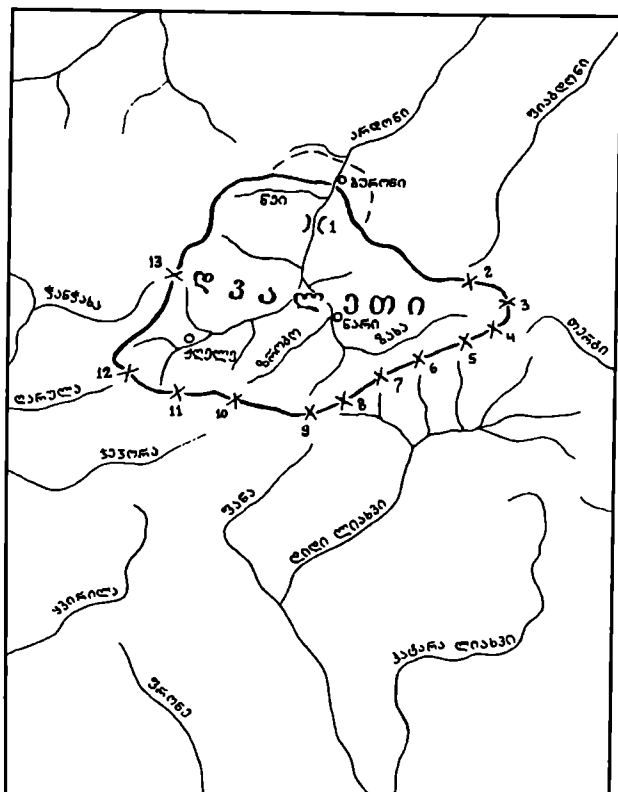
სქემა №4. დვალეთი XIII-XV სს-ში

— . — . — საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი

— — — — ფართოდ გავრცელებული დეალეტიის ქვეყნის საზღვარი XIV-XV სს-ში

სქემა №6. დვალეთის ზეკარები და კლდეკარები

) (ზეკარი

X კლდეკარი

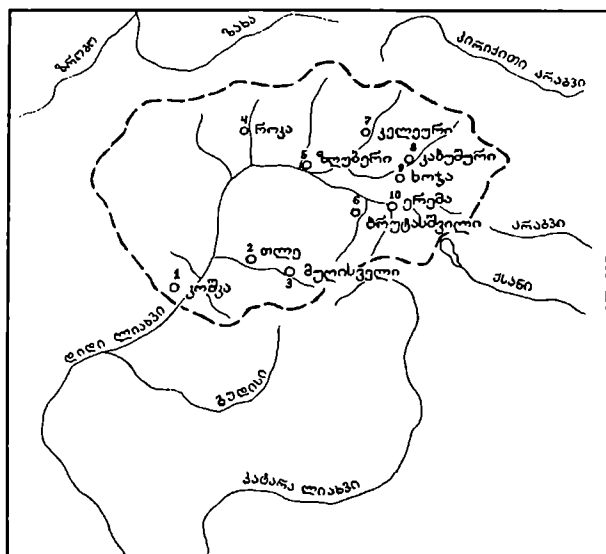
ციფრებით სქემაზე აღნიშნულია: 1 - კასრის კარი, 2 - ხილაკი, 3 - თრუსო, 4 - აფსანდანდაგი, 5 - ყბა, 6 - როკა, 7 - კუთიხი, 8 - ჯომალი, 9 - ზეკარა, 10 - ძედო, 11 - კუდარო, 12 - კოზი, 13 - მამისონი.

————— „ბუდე დვალეთის“ თავდაპირველი საზღვარი

- - - - - „ბუდე დვალეთის“ სავარაუდო ჩრდილოეთი საზღვარი

სქემა №8. დვალთა განსახლების სურათი XIII-XIV სს-ში
(„ძეგლი ერისთავთას“ ცნობების მიხედვით)

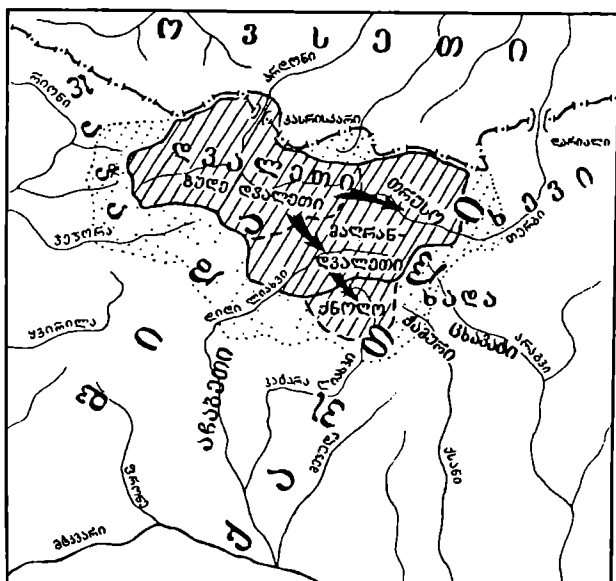
სქემა №9. პირაქეთა დვალეთის განაშენიანება
XIII-XIV სს-ში

დვალურ თემ-სოფელთა თანამედროვე
ნომინაცია:

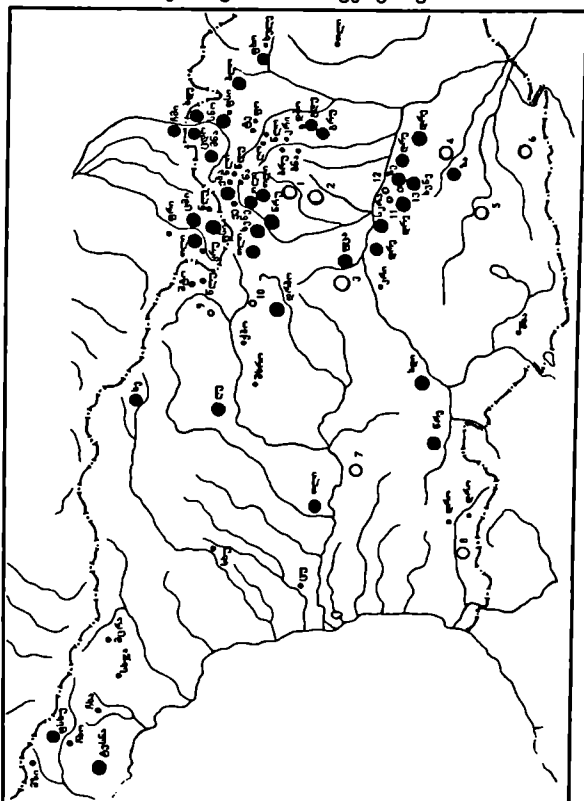
1. კოშკა (ოს. ჯუსჯითა); 2. თლე (ოს. თლი); 3. მულისი;
4. როკა (ოს. რუკ//რუჩ); 5. ზლუბირი (ოს. ზლუბირ); 6. ბრითათა (ოს. ბრიტათ);
7. ჩელიათი (ოს. ჩელიათ); 8. კაბუზთა (ოს. კაბუზთა); 9. ხოდი (ოს. ხოძ);
10. ერმანი (ოს. ერმან).

სქემა №10. დვალთა მიგრაციის პირველი (ტრანსმიგრაციული)
ეტაპი უძველესი დროიდან XIV ს-მდე

- ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის საზღვარი.
- დვალთა მიგრაციის მთავარი მიმართულებები უძველესი დროიდან XIV ს-მდე.
- ▨ დვალთა კომპაქტური განსახლების ტერიტორია XIII-XIV სს-ში.
- ▤ დვალთა შეფონების სავარაუდო რაიონები.

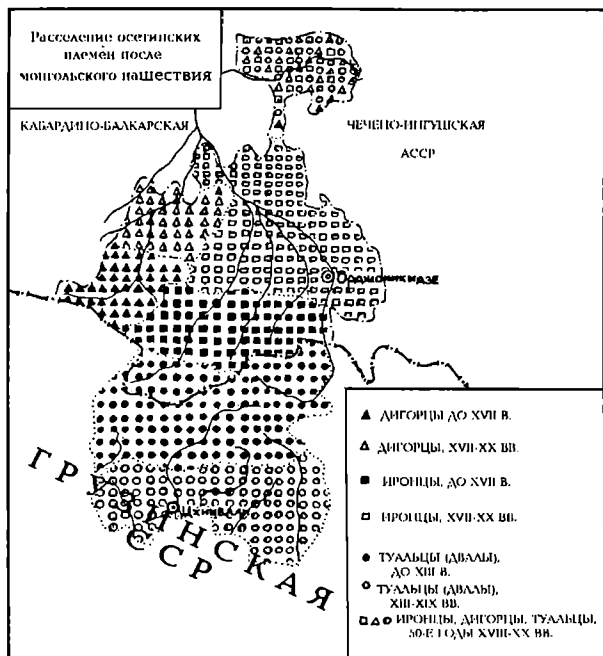
სქემა №12. ერთმარცვლიან ტოპონიმთა და დეალურ
ეთნოტოპონიმთა გეოგრაფია

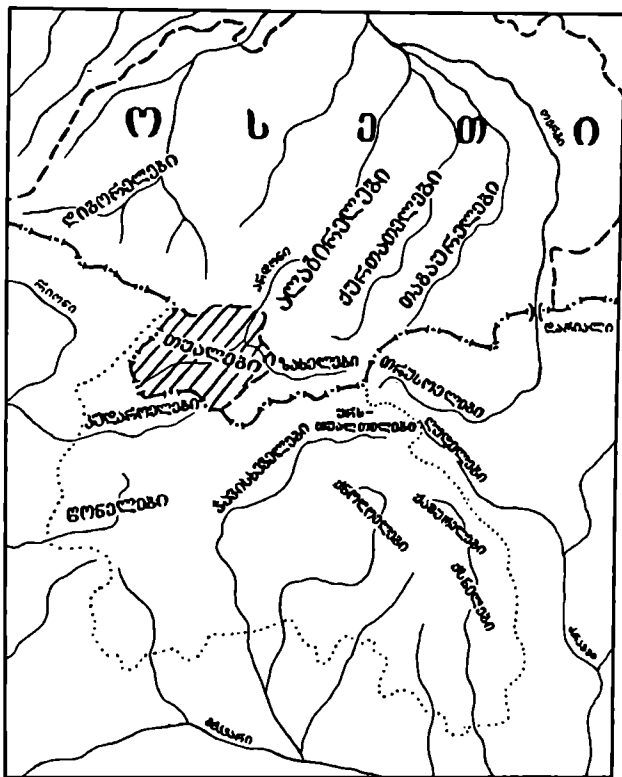
- — — — — საქართველოს თანამედროვე საზღვარი
 ○ ეთნოტოპონიმი
 ● ერთმარცვლიანი მაკროტოპონიმი
 • ერთმარცვლიანი მიკროტოპონიმი

ციფრებით სქემაზე გამოსახულია ეთნოტოპონიმები:

1. დეალულა, 2. დეალიანთკარი, 3. დელევი, 4. დეალთა, 5. ნადეალაეი,
 6. ნადეალეთა, 7. დვალიშვილები, 8. დვალიძეები, 9. დვალი-კარი,
 10. სადეალომთა, 11. დვალური მამული, 12. დვალითა, 13. დვალის ოხერი

**სქემა №14. ოსთა ლოკალური ეთნოტერიტორიული
ჯგუფების განსახლება**

თუალების განსახლების ტერიტორია

— — — — ე. წ. ჩრდილოეთ ოსეთის რესპუბლიკის საზღვარი

ე. წ. სამხრეთ ოსეთის აო-ს საზღვარი

— . — . — საქართველოს საზღვარი

ვახუშტი, აღწერა – ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა.

დსსი – დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან.

მემ – მთიულეთის ეთნოგრაფიული მასალები.

მსკი – მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.

მსე – მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის.

სეიძ – საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები.

ფემ – ფშავის ეთნოგრაფიული მასალები.

ქტსკ – ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა.

ქსემ – ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული მასალები.

ქეგლ – ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი.

ქსძ – ქართული სამართლის ძეგლები.

ქხზ – ქართული ხალხური პოეზია.

ქც – ქართლის ცხოვრება.

ჭემ – ჭართალის ეთნოგრაფიული მასალები.

ხემ – ხევსურეთის ეთნოგრაფიული მასალები.

АЭС – Археолого-этнографический сборник.

ВДИ – Вестник древней истории.

ВИ – Вопросы истории

ЗКОИРГО – Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества.

ЗКОИРАО – Записки Кавказского отдела императорского русского археологического общества.

ИКИАИ – Известия кавказского историко-археологического института.

ИКОИРГО – Известия Кавказского отдела императорского русского географического общества.

ИСОНИИ – Известия Северо-Осетинского научно-исследовательского института.

ИЮОДМ – История Юго-Осетии в документах и материалах.

ИЮОНИИ – Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института.

ИЭСОЯ – Историко-этимологический словарь осетинского языка.

КЭС – Кавказский этнографический сборник.

КЧНИИ – Карачаево-Черкесский научно-исследовательский институт экономики, истории, языка и литературы.

МАЭ – Музей антропологии и этнографии.

МИСССР – Материалы и исследования по СССР.

МНСППБКН – Материалы научной сессии по проблеме происхождения

балкарского и карачаевского народов.

МНСППЭО – Материалы научной сессии посвященной проблеме этногенеза осетин.

МПТСВГ – Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии, документы и материалы.

МКАЭН – Международный конгресс антропологических и этнографических наук.

ППКОО – Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах.

ССК – Сборник сведений о Кавказе.

ССКГ – Сборник сведений о кавказских горах.

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

СЭ – Советская этнография.

ПСЖВЯ – Толковый словарь живого великорусского языка.

ТМКАЭН – Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук.

ТЧИНИИ – Труды чечено-ингушского научно-исследовательского института.

ЭО – Этнографическое обозрение.

ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка.

ЭПИЦАД – Этнические проблемы истории Центральной Азии и древности.

VI. ეთნიკური ონომასტიკის პრობლემები (ეთნონიმ „დვალის“ სემანტიკური ტრანსფორმაციისა და ოსებზე გადატანის საკითხისათვის).....	3
VII. დვალთა მიგრაცია და განსახლება.....	61
1. დვალეთის გზა-გადასასვლულები.....	61
2. დვალთა მიგრაციისა და განსახლების შესახებ.....	71
VIII. დვალური ეთნოგენეტიკური ელემენტის რეგენერაციისათვის.....	116
IX. დვალთა გეოგრაფიკული საკითხისათვის.....	155
X. სქემები.....	230
XI. შემოკლებათა განმარტება.....	244

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული
აკადემიის სტამბა
2016